

GL SANS 891.22
HAR

125588
LBSNAA

राष्ट्रीय प्रशासन अकादमी

Academy of Administration

मसूरी

MUSSOORIE

पुस्तकालय

LIBRARY

अवाप्ति संख्या

Accession No.

~~14602~~ 12-5588

वर्ग संख्या/L Sans

Class No.

891.22

पुस्तक संख्या

Book No.

हृषिदे

HAR

THE
NÂGÂNANDA

OF

S'RÎ HARSHA-DEVA

EDITED

*With an exhaustive Introduction, a new Sanskrit Comm.,
Various Readings, a literal English Translation,
copious Notes and useful Appendices,*

BY

M. R. KA'LE, B. A.,

*Author of 'A Higher Sanskrit Grammar,'
'Sâhityasârasaṃgraha,'
'A Smaller Sanskrit Grammar,' &c., &c.*

FIRST EDITION

PUBLISHED BY

THE STANDARD PUBLISHING Co.,
GIRGAUM, BOMBAY.

1919.

Price Rs. 3.

Printed by
Chintaman Sakham Deole, at the BOMBAY VAIBHAV PRESS,
Servants of India Society's Building, Sandhurst Road,
Girgaum, Bombay;
and

Published by
V. P. Tendulkar, Proprietor, The Standard Publishing Company,
at Veerchand Deepchand House, Behind Girgaum Post Office,
Bombay No. 4.

All Rights Reserved by M. R. Kâle.

P R E F A C E.

—:o:—

This edition of the *Nāgānanda* has been prepared with a view to supply the want of a Students' Edition of the play, meeting all the requirements of the modern University student, as none of the existing editions seems to be adapted specially to that purpose. I have taken care to make the book useful to the general reader as well. A sufficiently exhaustive new commentary in Sanskrit has been written, to which I should like to draw special attention. As in other works of mine, no pains have been spared to make the Introduction and other parts of this work really helpful to students. Any suggestions, however, for further improvement, will be gratefully accepted. I must record my thanks for the help received from the editions of Jivānanda Vidyāsāgara, Sundardās Śāstrī of Punjab, and especially from the one recently published in the Trivandrum Sanskrit Series, in writing out the commentary, and from that of Messrs. Brahme and Parānjpe in various ways. Lastly I am obliged to a friend of mine who assisted me in the correction of proofs and in the preparation of a portion of the work.

Bombay, June 1919.

M. R. Kāle.

INTRODUCTION.

I THE SANSKRIT DRAMA.¹

We shall begin with a brief outline of the general structure and arrangement of the Sanskrit Drama, without a knowledge of which the technical remarks on the construction of the present play here as well as those made in the Notes will not be intelligible to the general reader.² Poetry in Sanskrit, from its inherent nature as apart from its intrinsic merit, is divided into two kinds—दृश्य 'what is capable of being seen or exhibited,' and श्रव्य 'what can only be heard or chanted.' The Drama falls under the first division. 'Rûpaka' is the general term in Sanskrit for all dramatic compositions, which also comprises a subordinate class called *Uparûpaka*. The Rûpaka,³ which has *Rasa* or sentiment for its substratum, is divided into ten classes, viz., नाटकं सप्रकरणं भाणः प्रहसनं डिमः । व्यायोगसमवकारौ वीथ्यङ्कहामृगा इति ॥ Of the *Uparûpakas* or minor dramas there are eighteen species, the most important of which are *Nâṭikâs* such as the *Ratnâvalî*, the *Viddhas'ālabhañjikâ*, &c., *Troṭakas* such as the *Vikramorvas'īya*, and *Saṭṭakas* such as the *Karpûramañjarî*,—all differing very little from the general features of a *Nâṭaka*.

Having thus disposed of the divisions into which the whole of the scenic art is capable of falling, we turn to the

1 The first two sections are taken, either *verbatim* or in an abbreviated form, from our Ed. of the *S'ākuntala*.

2 The information given here is mainly culled from the *Das'arûpa*. The minor particulars not noticed here will be found in my *Sāhityasārasaṅgraha* (Nir. Ed.).

3 अवस्थानुकृतिर्नाट्यं रूपं दृश्यतयोच्यते । रूपैकं तत्समावेशादशब्देन रसाश्रयम् । D.-R.; रूपयतेऽभिनयेर्यत्र वस्तु तद्रूपकं विदुः । नाटकाद्यैर्दशविधम् । *Nâṭya* is another and perhaps a wider term for the Drama or the Dramatic Art, and is so called because it represents the different situations in (the scenes presented by) life. The sage Bharata is the founder of the science of Music and Dramaturgy, and his work is styled the *Nâṭya-S'āstra*. *Nâṭya* is also called *Rûpa* inasmuch as it has *dṛis'yatâ* or the capability of being seen, and *Rûpaka* inasmuch as its subject-matter is represented by actors assuming particular characters.

principle of division among the *Rûpakas* themselves, which is threefold;¹—(1) वस्तु or the Plot of the play, (2) नेता or the Hero, (3) and रस or the Sentiment. These three are the essential constituents, nay, the very life-blood, of every dramatic piece. Each of these we shall proceed to deal with succinctly in its order.

* 1 VASTU OR THE PLOT.

Vastu is primarily of two kinds; आधिकारिक or Principal, and प्रासङ्गिक or Accessary. The Principal is that which relates to the chief characters or the persons concerned with the essential interest of the piece, and pervades the whole arrangement. The Accessary is that which appears in furtherance of the main topic and is concerned with characters other than the Hero or the Heroine. This latter is of two kinds, *viz.*, *Patâkâ* and *Prakarî*. *Patâkâ* or 'Banner' is an episode by which the progress of the plot is illustrated, furthered or hindered (so as to give additional interest to it). It is of considerable length and sometimes extends to the very end of a play. The *Prakarî* is also an episodic incident, of limited duration and minor importance, one in which the principal characters take no part. Besides these two, there are three other elements requisite for the development of the plot. These are बीज or the seed, बिन्दु or the drop, and कार्य or the final issue. *Bîja* is the circumstance leading to the ultimate end briefly stated, which, as the plot develops, bears multifarious results,² and which is, as it were, the seed of the plot. *Bindu*³ is what cements a break in the plot caused by the introduction of some other incident. *Kârya* is the final object of the plot which being attained the whole is finished. These five are technically called *Arthaprakritis* (अर्थप्रकृतयः).

The *Vastu*, which is thus divided into five classes, may again be divided into three classes according to the source of its derivation. It may be borrowed from history or tradition, or it may be fictitious, or mixed, *i. e.*, partly drawn from history and partly the creation of the poet's fancy. A *Nâṭaka* belongs to the first class, a *Prakaraṇa* to the second.

1 वस्तु नेता रसस्तेषां भेदकः ।

2 स्वल्पोद्दिष्टस्तु तद्धेतुर्बीजं विस्तार्यनेकधा ।

3 अवान्तरार्थविच्छेदे बिन्दुरच्छेदकारणम् ।

As regards its development a dramatic plot has five stages or conditions called *Avasthās*. They are (1) आरम्भ beginning or setting on foot of the enterprise, (2) यत्न effort, (3) प्राप्त्याशा prospect of success, (4) नियताप्ति certain attainment through the removal of obstacles, and (5) फललग्न obtaining of the desired object. While these five stages are in progress there must be some links to connect them with the principal and subordinate parts of the main action (the episodes and incidents). These are called the *Samdhis*. They are five in number, answering to the five *Arthaprakṛitis*, each of which they join with its corresponding stage, *viz.*, मुख, प्रतिमुख, गर्भ, अवमर्श and निर्वहण (also called उपसंहृति or उपसंहार). Thus *Mukhasamdhī* is the combination of the *Bīja* and *A'rambha*, *i. e.*, wherein the seed is sown, so to speak, with all its *Rasas*. In the *Pratimukha* there is the means (*yatna*) to the chief end as originally implied by the *Bīja* in the *Mukha*, which herein sprouts up. In the *Garbha* there is attainment and non-attainment of the desired end implying a further sprouting up of the original *Bīja*. There are impediments, but the main plot gains ground under resistance. The *Avamarshasamdhī* is that in which the seed attains a more luxuriant growth than in the *Garbha*, being accompanied by *Niyatāpti* of the end, but whose final result is postponed further off by fresh impediments of various sorts, (as in the *Sākuntala*, the King's forgetting *Sākuntalā* after marriage owing to *Durvāsas'* curse). The *Nirvahaṇa* or Consummation is the harmonious combination of all the afore-said parts in the final dénouement.

The subject-matter, whether historical, fictitious or mixed, is, from its inherent nature, capable of a twofold division. It is divided into (1) सूच्य deserving to be suggested or implied only, as being of a dry and otherwise unfit character, and (2) दृश्यश्रव्य fit to be represented and heard, as being highly sentimental and pleasing. The suggestions or implications are made in five ways—विष्कम्भचूलाङ्कास्याङ्कावतारप्रवेशकैः । (1) For *Vishkambha* see Notes, Act I. (2) *Chūlīkā* is the suggestion of some incident from behind the scenes (नेपथ्ये). (3) An अङ्कास्य¹ is one wherein is suggested by the actors at the time of their departure the connexion between the Act finished and the one to be commenced, which otherwise would look disconnected, as the speech of *Kāmandakī* and others at the end of the 3rd

1 अङ्कान्तपात्रैरङ्कास्यं छिन्नाङ्कस्यार्थसूचनात् ।

Act of the Mál.-Mád. (4) अङ्कावतार ¹ consists in implanting the seed of the subject-matter of an Act in the previous Act before it has drawn to its close, so that the Act following is a continuation of the one preceding; *e. g.*, the sixth Act of the S'akuntala, the germ of which is cast at the end of the fifth Act. Málav II. and Mál.-Mád. II. are other instances. (5) A प्रवेशक or Introducer is one which being interposed between any two Acts, suggests like the Vishkambhaka some past or future event to show the connexion between the parts of the story through the conversation of *low* characters. It can never introduce the first Act. According to Jagaddhara the language in a Praves'aka is generally S'auraseni or any similar dialect, as opposed to the Sanskrit found in a S'uddhavishkambhaka.

The subject-matter is further divided into three kinds—सर्वश्राव्यं or प्रकाशं, अश्राव्यं or स्वगतं, and नियतश्राव्यम्. The terms are explanatory of themselves. The last is of two kinds, जनान्तिकं and अपवारितकं (which are explained in the Notes). Independent of these divisions there is one called आकाशभाषित (आकाश), or 'speech from the void.'

2 NETA' OR THE HERO.

The Hero is required to be modest, decorous, comely, munificent, civil, of sweet address, eloquent, sprung from a noble family, &c.² Heroes are mentioned to be of four kinds, *viz.*, धीरोदात्त, धीरललित, धीरशान्त and धीरोद्धत. *Dhīrodātta* or the Hero of sublime qualities, is one who is magnanimous, patient, not given to boasting, self-possessed, of firm resolve, whose high spirit is concealed, and who is true to his engagements. It is not necessary to deal with the other classes of Heroes here. Each of these Heroes may be of one or other of four sorts. He may be दक्षिण or 'gallant,' *i. e.*, equally devoted to many women though principally

1 अङ्कावतारस्त्वङ्कान्ते पातोऽङ्कस्याविभागतः । The distinction, however, between an Añkāśya and an Añkāvatāra is considered by some as merely imaginary. Viśvanātha actually supplants the latter by Añkamukha, which he defines as that where in one Act the substance of all the other Acts is suggested.

2 नेता विनीतो मधुरस्त्यागो दक्षः प्रियंवदः । रक्तलोकः शुचिर्वाग्मी रुढवंशः स्थिरो युवा ॥ बुद्धयुक्ताहस्मृतिप्रज्ञाकलामानसमन्वितः । शूरो दृढश्च तेजस्वी शास्त्रचक्षुश्च धार्मिकः । भेदैश्चतुर्धा ललितशान्तोदात्तोद्धतैरयम् ॥

attached to one; or शठ 'sly', i. e., one who being attached to one lady covertly acts in a way unpleasant to her; or he may be धृष्ट 'bold', openly making his professions to another; and not ashamed even when reproached; or, lastly, he may be अनुकूल 'favourable,' devoted to one Heroine only. The धीरोदात्त hero has eight manly qualities—शोभा, विलास, माधुर्य, गाम्भीर्य, धैर्य तेजस्, लालित्य, and औदार्य.

Among the Assistants of the Hero, the principal one is the पटिमर्द, the hero of the Patākā or episode, clever in discourse, devoted to his master, and a little inferior to him in qualities. Next comes the Vidūshaka, his constant companion, whose business consists in the repartees of wit, in helping his friend in his love-intrigues, and thus assisting in the general *dénouement* of the play. The third, and of equal rank with the Vidūshaka, is the Viṭa who knows one art only and is thereby useful to the Hero. The Hero thus equipped may still take into his service ministers of state and ministers of religion, ascetics, allies, &c., as well as eunuchs, mutes, barbarians (Yavanas) &c. Sometimes there may be a Rival-hero call प्रतिनायक who is avaricious, bold, impetuous, criminal and of evil conduct.

The Nāyikā or the Heroine, who must be possessed of qualities similar to those of the Hero, is of three kinds.¹ She may be the wife of the Hero (स्वया) as Sītā in the Uttar.; or one belonging to another (अन्या or परकीया); or a common woman (सामान्या or साधारणस्त्री) as Vasantasenā in the Mṛich. The परकीया (so called because she is in the power of her guardian), may be a maiden or the wife of another. But the latter must not be introduced as the Heroine in a play.² The maiden's love, however, better helps the *Rasa* and is therefore the most favourite theme with many Sanskrit poets. Further divisions and subdivisions of the Nāyikā are not introduced here as they have very little to do with the construction of the drama. For her assistant the Heroine may

1 स्वान्या साधारणस्त्रीति तद्वृणा नायिका त्रिधा ।

2 अन्यस्त्री कन्यकोटा च नान्योदाङ्गिरसे क्वचित् । 'We may observe however, to the honour of the Hindu Drama, that the *Parakīyā* or she who is the wife of another person is never to be made the object of dramatic intrigue; a prohibition that would have sadly cooled the imagination, and curbed the wit, of Dryden and Congreve.' Wilson: Select Specimens &c. Vol. I. p. 45.

have a सखी, दासी, धात्री, and others, possessing qualities corresponding to those of the friends of the Hero.

3 RASA OR THE SENTIMENT.

Rasa is that lasting impression or feeling produced to his overwhelming delight in a man of poetic susceptibility by the proper action of the *Vibhâvas* and the *Anubhâvas*, as well as the *Sâttvikabhâvas* and the *Vyabhichârîbhâvas*.¹ *Bhâva* (भाव) or 'Feeling' is the complete pervasion of the heart by any emotion—whether of pleasure or of pain, arising from the object under sight. *Vibhâva* (विभाव) or an 'Excitant' is that which being perceived nourishes the main sentiment. It is divided into, *Âlambana*, that which is, as it were, the support or substratum of the *Rasa*—the person or thing with reference to whom or which a sentiment arises—such as the Hero or the Heroine; and *Uddîpana*, or what excites or enhances (adds to the development of) the sentiment, such as the moon, the beauties of the vernal season &c., beauty, decorations &c. of the principal characters, in the case of *Śrīṅgāra*. *Anubhâva* is the outward manifestation of the internal feeling through the eyes, face &c. The *Sâttvika* or natural *bhâvas* are a subdivision of the *Anubhâvas*. They are usually mentioned as eight in number—स्तम्भप्रलयरोमाञ्चाः स्वेदो वैवर्ण्यवपशु । अभ्रुवैस्वर्यमित्यष्टौ ॥ The *Vyabhichârins* or the Accessories are those *bhâvas* which are not strictly confined to any *Rasa*, but, appearing and disappearing, like waves in the ocean, they serve as feeders to the prevailing sentiment and strengthen it in different ways. *Sthâyî bhâva*² (स्थायी भाव) or the Permanent Sentiment of a composition is one—the ocean melting all salt in water—which, not being interrupted by any sentiment contrary or akin to its nature occurring at intervals, converts all of them into its own nature. Now a *Rasa* would prove contrary to another if the आश्रय or substratum of both were the same. But as अङ्गी (principal) and अङ्ग (subordinate) a रस may be mixed with one or more of others.

1 विभावैरनुभावैश्च सात्त्विकैर्व्यभिचारिभिः । आनीयमानः स्वाद्यस्व स्थायी भावो रसः स्मृतः ॥ सुखदुःखादिकैर्भावैर्भावस्तद्भावभावनम् । ज्ञायमानतया तत्र विभावो भावयोषकृत् ॥ आलम्बनोद्दीपनस्वप्नभेदेन स च द्विधा । अनुभावो विकारस्तु भावसंस्मृचनात्मकः ॥

2 विरुद्धैरविरुद्धैर्वा भावैर्विच्छिद्यते न यः । आत्मभावं नयत्यन्यान्स स्थायी लवणाकरः ॥

There are eight Sthāyī bhāvas, रति, हास, शोक, क्रोध, उत्साह, भय, जुगुप्सा and विस्मय—on which are based respectively the eight sentiments, शृङ्गार the Erotic, हास्य the Comic, करुण the Pathetic, रौद्र the Furious, वीर the Heroic, भयानक the Terrible, बीभत्स the Loathsome, and अद्भुत the Marvellous. There is a ninth sentiment, that of शान्त the Quietistic, having शम (tranquillity) for its Sthāyī bhāva. But it is not suited to dramatic purposes and rarely occurs as a main sentiment in a drama. Of these eight sentiments शृङ्गार and हास्य, वीर and अद्भुत, बीभत्स and भयानक, and रौद्र and करुण, are akin to each other as they proceed from the same condition of the mind. As शृङ्गार or Erotic is generally the prevailing sentiment in Sanskrit plays, we will say something about it here. शृङ्गार is mainly divided into विप्रलम्भ or Love-in-Separation, and संभोग or Love-in-Union. The *Dasarūpa* subdivides the former into two kinds, अयोग the Non-consummation of marriage, and विप्रयोग the Separation of the lovers deep in love (after marriage). विप्रलम्भ, which arises from the dependent position of one or the other of the parties or through distance or through the intervention of adverse fate, has ten stages, अभिलाष, चिन्ता &c. mentioned in the com.; चिन्ता occurs through मान, प्रवास or some such cause. मान, jealous anger, arises from a breach in the duties of love (प्रणयमङ्ग) and may be on both sides (rarely, however, the Nāyaka is *mānī*). This मान has several varieties, such as ईर्ष्यामान, आनुमानिकमान &c. It is capable of being dispelled in six ways—साम्रा भेदेन दानेन नत्पुपेक्षारसान्तरैः, and is called गुरु, लघु or मध्यम according to the greatness or the smallness of the effort required to the make the Nāyika give it up. संभोग is when the two lovers are in the enjoyment of each other's company, engaged in looking at each other, kissing each other &c.

4 GENERAL CONDUCT OF THE NĀTAKA.

Every dramatic piece opens with a Prelude or Prologue (प्रस्तावना) which is itself introduced by what is called the Nāndī. This Nāndī according to some must suggest the gist of the whole plot. The Sūtradhāra may sometimes retire after the recital of the Nāndī, in which case another actor called स्थापक (for, he *establishes* as it were the topic of the play) takes his place. In the Prelude, which may begin with a brief allusion to the poet's literary attainments, his genealogy &c., the Sūtradhāra or the Sthāpaka suggests the subject in the form of

the Bija, or by a simple beginning, or by naming the character about to enter, as in the S'ákuntala. He must please the audience with sweet songs descriptive of some season and couched in the Bháratí Vṛitti. The प्रस्तावना is of two kinds—(1) प्ररोचना as in the Ratnávalí, and (2) आमुख in which the Sâtradhára holds conversation with the actress or his assistants bearing on the subject to be introduced. This latter is of three kinds, of which one is प्रयोगातिशय. When the entry of a character is directly indicated by the Sâtradhára saying 'Here he enters,' that is Prayogátis'aya.

The Prelude being over the piece is commenced, being hereafter arranged and exhibited in the manner indicated in the three foregoing Sections. The whole matter should be well determined and divided into Acts and Scenes. A Nāṭaka many consist of from five to ten Acts. The Hero should be Dhîrodâta. The prevailing sentiment should be शृङ्गार or वीर (or sometimes करुण), others being introduced as conducive to its development. Nothing should be introduced in the play which either misbeseems the Hero or is discordant with the main sentiment. An Act must not be tiresomely long, should be full of *Rasa* and introduced by *Vishkambhaka* &c. according to necessity. Its close is marked by the exit of all characters. Such incidents as journeys, massacres, wars, &c., should not be represented in a play; they may only be indicated. The death of the Hero must never be exhibited. This accounts for the somewhat monotonous character of Sanskrit plays and the absence of Tragedies in Sanskrit.¹ The play should end, as it began, with a benediction or prayer, called the Bharata-vākya, which is repeated by the principal personages, and contains an

1 Wilson observes—They (the Hindu plays) never offer a calamitous conclusion, which, as Johnson remarks, was enough to constitute a Tragedy in Shakespeare's days; and although they propose to excite all the emotions of the human breast, terror and pity included, they never effect this object by leaving a painful impression upon the mind of the spectator. The Hindus in fact have no Tragedy..... The absence of a tragic catastrophe in the Hindu dramas is not merely an unconscious omission; such catastrophe is prohibited by a positive rule. The conduct of what may be termed the classical drama of the Hindus is exemplary and dignified. Nor is its moral purport neglected; and one of their writers declares, in an illustration familiar to ancient and modern poetry, that the chief end of the Theatre is to disguise by the insidious sweet, the unpalatable, but salutary bitter, of the cup.

expression of their wishes for general prosperity and happiness. The Unity of interest or action must be maintained throughout. As regards the language to be used in a piece, the Hero and the higher characters speak in classical Sankrit, while females and the minor characters speak in the different Prákrit dialects.

The student will see from the foregoing sketch, that the characteristic peculiarities of the Indian Drama are mainly three—(1) its peculiar structure; (2) the absence of the distinction between Comedy and Tragedy; and (3) the diversity of language to be spoken by the characters. The above-mentioned general characteristics of a Nāṭaka belong with certain modifications to the other divisions of the Rāpaka as well.

II THE POET.

The chronology of Sanskrit literature has been a perplexing problem to scholars and antiquarians, and it is no unusual experience for the serious student to have to face confusing statements and many-sided arguments before he can reach a safe conclusion about even the most famous of Sanskrit authors or their works. The authorship of the three plays, the Priyadars'ikā, the Ratnāvalī and the Nāgānanda, has not escaped the common fate, and has provided the speculative critic with a most convenient dumping ground for all kinds of fanciful theories. There are some who doubt, in the first place, whether all the three dramas were written by the same person, and are inclined to differentiate between the author of the Nāgānanda, and that of the Priyadars'ikā and the Ratnāvalī. Some have believed that Bāṇabhaṭṭa, the author of the Kādambarī and the Harshacharita, wrote the Ratnāvalī also; while others have put forth with insistence the claims of Dhāvaka or Bhāsa. Tradition, however, has been constant in ascribing the authorship of all these three plays to King S'rī-Harsha, or Harsha-Deva, of Kanauj. Scholars have generally accepted this view, and it is one with which, it might be stated at the outset, we are in entire agreement. But questions have been raised about the identity of this Harsha, since it is another common feature of all similar inquiries that they are hampered by a plurality of Sanskrit writers¹ bearing the same, or similar,

1 Compare in this connexion the existence of a number of poets bearing the names Kālidāsa, Daṇḍin, Rājas'ekhara, and many others.

names and titles. And even at last, opinion has been rife that the royal personage was merely a patron, the real author of the plays being some poet at his court, who wrote them and presented them to the public as those of his distinguished benefactor.

It is not easy to unravel this entanglement without clearing the ground before us by examining if there is any internal evidence leading up to any definite statement. Happily we are here on a firmer basis than in the case of other poets and writers who have not deigned to vouchsafe any information about themselves. The *Prastāvanā* of the *Nāgānanda* (pp. 3-4) reads—

सूत्रधारः ॥ अलमतिविस्तरेण । अद्याहं इन्द्रोत्सवे सबहुमानं आकार्यं नाना-
दिग्देशागतेन राज्ञः श्रीहर्षदेवस्य पादपद्मोपजीविना राजसमूहेन उक्तः । यथा
अस्मस्त्वामिना श्रीहर्षदेवेन अपूर्ववस्तुरचनालंकृतं विद्याधराजातकप्रतिनिबद्धं
नागानन्दं नाम नाटकं कृतं अस्माभिः श्रोत्रपरंपरया श्रुतं न तु प्रयोगतो दृष्टम् ।
तत् तस्यैव राज्ञः सकलजनहृदयाह्लादिनः बहुमानात् अस्मासु चानुग्रहबुद्ध्या
यथावत्प्रयोगेण त्वया नाटयितव्यमिति ।.....श्रीहर्षो निपुणः कविः etc.

From this it is clear that, since the time when the play was originally composed, it has been received as the work of King श्रीहर्षदेव (or merely श्रीहर्ष, if we omit the regal title *Deva*). And this is corroborated by similar Prologues in the two sister-dramas—

(1) सूत्रधारः ॥ (परिक्रम्य ।) अद्याहं वसन्तोत्सवे सबहुमानमाहूय नाना-
दिग्देशागतेन राज्ञः श्रीहर्षदेवस्य पादपद्मोपजीविना राजसमूहेन उक्तः । यथा
अस्मस्त्वामिना श्रीहर्षदेवेन अपूर्ववस्तुरचनालंकृता प्रियदर्शिका नाम नाटिका
कृता इत्यस्माभिः श्रोत्रपरंपरया श्रुता न तु प्रयोगतो दृष्टा । तत् तस्यैव राज्ञः
सर्वजनहृदयाह्लादिनः बहुमानात् अस्मासु चानुग्रहबुद्ध्या यथावत्प्रयोगेण त्वया
नाटयितव्या इति ।श्रीहर्षो निपुणः कविः etc.

—From the *Priyadars'ikā*, Act I.

(2) सूत्रधारः ॥ अलमतिप्रसङ्गेन । अद्याहं वसन्तोत्सवे सबहुमानमाहूय
नानादिग्देशागतेन राज्ञः श्रीहर्षदेवस्य पादपद्मोपजीविना राजसमूहेन उक्तः ।
यथा या असौ अस्मस्त्वामिना श्रीहर्षदेवेन अपूर्ववस्तुरचनालंकृता रत्नावली
नाम नाटिका कृता इत्यस्माभिः श्रोत्रपरंपरया श्रुता न च प्रयोगतो दृष्टा । तत्
तस्यैव राज्ञः सकलजनहृदयाह्लादिनः बहुमानात् अस्मासु चानुग्रहबुद्ध्या यथा-
वत्प्रयोगेण त्वया नाटयितव्या इति ।श्रीहर्षो निपुणः कविः etc.

—From the *Ratnāvalī*, Act I.

Indeed, as would be apparent on comparison, the three Prologues are almost identical in their wording, and none of the theorists has yet directly challenged their genuineness, or

the truth of the information therein conveyed, *viz.*, that the King-Poet S'ri-Harsha composed the three dramas. Our first task, therefore, is directed towards discovering and fixing the identity of this S'ri-Harsha.

There are three¹ well-known S'ri-Harshas known to ancient Indian history. One is the author of the famous नैवर्धायचरित महाकाव्य in 22 cantos, who also wrote अर्णववर्णन, खण्डनखण्डखाद्य, गौडोर्वीकुलप्रशस्ति, छन्दप्रशस्ति, नवसाहसार्कचरित, विजयप्रशस्ति, शिवशक्तिसिद्धि, and स्थैर्यविचारण. All these works he mentions in the concluding stanzas of the several cantos of the Naishadhîyacharita, where he describes himself as the son of हीर and मामल्लदेवी. In one place² he describes himself, again, as receiving certain favours at the hands of his patron, the King of Kânyakubja. This is assuredly not the author of the Nâgânanda who is a King with a "पादपद्मोपजीवी राजसमूह." This fact alone is sufficient to disprove the supposed identity of the two. Moreover, the author of the Naishadhîyacharita, if he had written any or all of these three plays, would certainly have glorified himself by including their names, too, in the list which he so persistently presses on our notice. It should be noted, again, that the Naishadhîyacharita is a work of the 12th century,³ and is never quoted in the earlier works on Indian rhetoric; while Dhanika, the commentator of the Das'arûpa, writing at the end of the 10th century, quotes⁴ frequently from all the three plays. The author of the N.-Ch. could not then, evidently, have written them.

Another Harsha was the ruler of Kashmir between 1113 and 1125 A. D., and to him Prof. Wilson attributed the Ratnavallî in the early days of Sanskrit scholarship. Here certainly we have a King Harsha, but the discovery of the existence of the quotations in Dhanika's commentary has laid this theory finally to rest, and it is now forgotten.

1 There are some minor authors who bore this name (*e. g.*, a S'ri-Harsha who wrote a commentary on the *Gitagovinda*); but they are evidently modern, and none of them was a King.

2 ताम्बूलद्वयमासनं च लभते यः कान्यकुब्जेश्वरात् N.-Ch. XXII. 155.

3 See Pandit S'ivadatta's Ed. of the poem (Nirṇayasâgara Press 1894), Introduction p. 9.

4 See the English translation of the Das'arûpa in the Columbia Univ. Indo-Iranian Series (New York, 1912), Introduction p. xxxvi.

There then remains the King S'rî-Harsha, better known as Harshavardhana, of Kanouj, originally of Thânesar, who must have been the author of these plays, and to whom scholars, both Indian and western, agree in ascribing them.

The reign of S'rî Harsha or Harshavardhana, from 606 to 647 A. D., was one of the brightest epochs in the history of ancient India. It would be beside our scope to give here a detailed account¹ of his political career, which the student may read in V. A. Smith's *Early History of India* (3rd ed. 1914), pp. 335-359. Harsha was the younger son of Prabhâkaravardhana, the Râjâ of Thânesar, and he acceded to the throne on the death of his elder brother, Râjyavardhana. He had a sister named Râjyas'rî. His empire extended over the whole of the basin of the Ganges (including Nepal), from the Himalaya to the Narmadâ, besides Mâlhwâ, Gujarat and Saurâshtra (the modern Kathiawar). Harsha died without leaving an heir; and on his death the throne was usurped by one of his ministers. Harsha was known as चक्रवर्तिश्रीहर्ष, or Harsha the Paramount Sovereign. He earned the title for himself by his extensive conquests, and during the forty years of his rule he devoted his energy to the efficient administration of his wide dominions. Education was developed, and literature and learning flourished under government patronage. Two of the most famous poets at his court were Bânabhaṭṭa, the author of the Kâdambarî, and Mayûra, who composed the Sûryas'ataka. The King himself was a writer of considerable merit. As Mr. Smith says, "Besides a grammatical work, three extant Sanskrit plays and sundry compositions in verse are ascribed to his pen; and there is no reason for hesitating to believe that he had at least a large share in their composition; *for royal authors were not uncommon in ancient India.*"² Taken by itself the reign of

1 The standard account in Sanskrit is the *Harsha-Charita* of Bâna. The account given by Pârkhî Shâstri in his Marathi Essay on श्रीहर्ष (1911) and the scholarly Introduction in Gujrâthî prefixed by Mr. K. H. Dhruva to his Guj. transl. of the Priyadars'ikâ (2nd ed. 1917) are also very helpful, and may be consulted with advantage.

2 *E. g.*, S'ûdraka, Vis'âkhadatta, Bhoja, Yas'ovarman, and others. (The Italics in the quotation above are ours).

Harsha can be compared to that of the great Mogul emperor Akbar, in the universal prosperity of the people, in the efficiency of the administration, and in the encouragement given to learning and the fine arts. Harsha's autograph has been preserved on an inscription, and those interested might examine it at p. 342 of Mr. Smith's *History*. King Harsha was strongly inclined towards the quietistic teachings of Buddhism, and during the latter years of his life he lived like a devotee. Rest-houses (*dharmaśālās*), religious establishments, and benevolent institutions on the model of those of Asoka were founded throughout his kingdom. Mr. Dhruva conjectures that the *Nāgānanda* must have been composed in 623 A. D.; for nearly thirteen centuries, therefore, the plays have continued to enjoy an extensive popularity, and have furnished rhetoricians and literary critics with models and illustrations for their canons.

Coming now to the various conflicting theories, we do not think there is any ground for urging that the same hand that wrote the *Priy.* and the *Ratn.* could not have written the *Nāgānanda*, so that it is necessary to provide the *Nāgānanda* with a different authorship. This argument seems to have been based on the general similarity of the subject-matter of the first two plays, and the totally distinct theme of the *Nāgānanda*. That is a very slender reed to rely upon; for nothing can prevent an author from choosing widely different subjects for his works, if he is so pleased. And in the plays themselves there are abundant traces and points of resemblance that can leave no doubt as to their all having emanated from the same hand. There are, in the beginning, the *प्रस्तावना*s, which agree almost literally with one another; and the *मरतवाक्य*s at the end have also the same ring of similarity. Many words, sentences and idioms, are common to all the plays, and these we have quoted in the Notes wherever they occur. Many verses are similar in sentiment or in phraseology (*cf.* the verse *व्यक्तिर्व्यञ्जनधातुना* &c. which occurs in the *Priy.* and in the *Nāg.* also). The *प्रवेशक* in *Ratn.* II. resembles the corresponding one in *Nāg.* II. Apart from the resemblance in words, incidents and ideas, the general simplicity of style, setting and characterization are almost uniform in the three plays, and the reader can hardly remain unconvinced that these plays were composed by the

same author, however dissimilar the subject¹ of the Nâgânanda may be from that of the two other plays.

It has been contended with great force and display of ingenuity, that King Harshavardhana did not himself write these plays, but some poet at his court did it for him, and put his patron's name instead of his own; and this contention rests on a sentence in the Kâvyaprakâś'a of Mammaṭa (Uch. I.)—" श्रीहर्षदिर्धावकादीनामिव धनम् । ". Earning money is stated there to be one of the objects in composing a literary work; and as an instance the case of धावक getting money from श्रीहर्ष is pointed out. The commentator Uddyotakâra explains—" धावकः कविः । स हि श्रीहर्षनाम्ना रत्नावलीं कृत्वा बहु धनं लब्धवानिति प्रसिद्धम् । "; and he is followed in this by some other commentators. In some MSS. of the Kâvyaprakâś'a is found a variant, बाणादीनामिव धनम् for धावकादीनामिव धनम्, and this caught the imagination of the late Dr. Hall, who was the first to attribute the Ratnâvalî to Bâṇa. As it is, the whole of this argument turns upon the explanations of the *commentators* of the Kâvyaprakâś'a, whom we need not implicitly follow; for there is another and a more natural interpretation of the passage in question, *viz.*, that Dhâvaka and other poets got wealth from their (royal) patrons as a reward and as a mark of appreciation—and it is not necessary to suppose that authorships were *transferred* to the patrons in consideration of such gifts. Sensitive and honourable patrons themselves would fight shy of such wholesale transfers.

But, apart from that, there is no evidence whatever, internal or external, to believe Bâṇa to have written the Ratnâvalî, as his style, as seen in his prose works, is completely removed from that of the dramas. The former is highly ornate and elaborate, the latter is simple and plain. Moreover, why Bâṇa should have sold the dramas only, and retained the Kâdambarî, which would have brought him a princely sum of money, would be a puzzle; again, Bâṇa was in sufficiently opulent circumstances, quite beyond the necessity which would drive an impecunious author to bargain for the sale of his

1 As it is well known that Harsha showed a leaning towards Buddhism towards the end of his reign, we can easily suppose that the Priy. and the Ratn. were his earlier works, while the Nâg. marks the beginning of the Buddhistic tenour of his thought-development.

works including their authorship. Dr. Hall also argued that the presence of the verse द्वीपादन्यस्मादपि etc. both in the Ratnâvali and the Harshacharita proved Bâṇa's authorship of the former. But *no such verse exists in the Harshacharita*, and the learned doctor led scholars to follow a wild-goose chase for a time, till the theory was abandoned as both hasty and unsound. It was reserved for an enterprising scholar of South India, Mr. Nârâyan Shâstrî, to pursue the seemingly obscure reference to धावक in the Kâvyaprakâśa's passage, and to deduce some very ingenious theories about the authorship of these plays. The learned scholar's conclusions and arguments, if they are proved to be correct, would disturb the chronology of many authors and make it necessary to revise and rewrite the early history of Kâvyâ literature; but for reasons shortly to be stated, we must say we are unable to concur in Mr. Shâstrî's conclusions. Mr. Shâstrî identifies धावक with the famous poet भास, who is eulogized by Kâlidâsa, and thirteen of whose dramas have been recently discovered; he also identifies the हर्ष of the Preludes of these plays with a certain king Vikramâditya whom he places between 552 and 457 B. C.; and he ascribes the authorship of our plays to Bhâsa, a court-poet of this S'rî Harsha-Vikramâditya, thus carrying back the age of the plays by some ten centuries or so !

This edifice of conjecture and theory is based on a quotation given by Mr. Shâstrî from the ऋविविमर्श of राजशेखर, which runs as follows :—

भासा रामिलसोमिलौ वररुचिः श्रीसाहसङ्गः कवि—

भण्डो भारविकालिदासतरलाः सुकन्धः सुबन्धुश्च यः ।

दण्डा व्याणदिवाकरौ गणपतिः कान्तश्च रत्नाकरः

सिद्धा यस्य सरस्वती भगवती के तस्य सर्वेऽपि ते ॥

कारणं तु कवित्वस्य न संपन्नकुलीनता ।

धावक्रांऽपि हि यद्भासः कवीनामग्रिमोऽभवत् ॥

आदौ भासेन रचिता नाटिका प्रियदर्शिका ।

निरीष्यस्य रसज्ञस्य कस्य न प्रियदर्शना ॥

तस्य रत्नावली नूनं रत्नमालैव राजते ।

दशरूपककामिन्या वक्षस्यत्यन्तशोभना ॥

नागानन्दं समालोक्य यस्य श्रीहर्षविक्रमः ।

अमन्दानन्दभरितः स्वसम्भ्यमकरोत्कविम् ॥

1 In his introductory Essay on 'S'rî-Harsha, the Dramatist' (pp. 72) prefixed to an Edition of the Nâgânanda (Madras, no date).

उदात्तराघवं नूनमुदात्तरसमुष्कृतम् ।
 यद्दीक्ष्य भवभूत्याद्याः प्रणिन्युर्नाटकानि वै ॥
 शोकपर्यवसानाऽस्य नवाङ्का किरणावली ।
 माकन्दस्यैव कस्यात्र प्रददाति न निर्वृतिम् ॥
 भासनाटकचक्रेऽपि च्छेकैः क्षिमे परीक्षितम् ।
 स्वप्नवासवदत्तस्य दाहकोऽभून्न पावकः ॥

Dhāvaka, *lit.* 'a washerman', was a title by which, no doubt, Bhāsa was known, as it is said he was a washerman by profession. But since Bhāsa preceded Kālidāsa,¹ the श्रीहर्षविक्रम in the quotation above cannot be identified with the king Harshavardhana of the seventh century, and hence Mr. Shāstrī discovered an earlier Harsha, from a verse of the Rājataranginī.² Mr. Shāstrī further argued, from the similarity in idiom and ideas between the Priyadars'ikā and the Mālavikāgnimitra, that the former play of Bhāsa must have served as a model for Kālidāsa's work. The latest supporter of the theory of Bhāsa's authorship of the plays is Prof. S. M. Paranjpe³ of Poona.

It is not possible so easily to brush aside the quotation given by Mr. Shāstrī. But the manner in which it was originally offered is highly suspicious, and creates in our mind grave doubts whether such a work as कविद्विमर्श, from which those verses are cited, actually exists. And till that work comes to light, no inquiry can be profitably conducted to enable us to form a conclusion directly on the strength of this statement ascribed to Rājas'ekhara. Because, when Pandit R. V. Krishnamachariar, the learned editor of the Priyadars'ikā in the Vani Vilas Sanskrit Series (Srirangam, 1906) challenged Mr. Shāstrī to produce the source of his information, the latter wrote back in reply that he borrowed the quotation from a friend of his,⁴ and thus the whole thing, apparently based on hearsay, came to almost nothing. And therefore it becomes necessary to suspend judgment on other

1 Kālidāsa mentions Bhāsa in the Prologue to his Mālavikāgnimitra.

2 तत्रानेहसुज्जयिण्या श्रीमान्दर्षापरामिधः । एकच्छत्रश्चक्रयती विक्रमादित्य इत्यश्रुत् ॥ Rāj. III. 125.

3 In an article in Marathi in the monthly *Chitramaya Jagat* for December 1915.

4 See p xxvii. of the Sanskrit Bhūmikā of the Priyadars'ikā, Vani Vilas Edition.

questions arising out of the quoted verses. Prof. Paranjpe, fully conscious of the weakness of Mr. Shāstrī's position which was thus rendered quite untenable, passes over that point and tries to argue independently that Bhāsa was the real author of the Nāgānanda. He has picked up similar ideas¹ and grammatical and literary peculiarities,² from the published writings of Bhāsa and the two plays Nāgānanda and Priyadars'ikā; and relying on them he endeavours to show that the same hand must have produced all the plays. We must say with reference to this attempt that the learned critic has relied too much on a generous imagination, and he is prejudiced as he starts with a declared purpose to be on the look-out for similar ideas. If we are to apply the same argument, almost any classical work in Sanskrit can be shown to be written by almost any famous poet, as there is bound to be some similarity, more or less, everywhere. Similarity of ideas is to a certain extent common in all works having similar themes; very frequently it arises out of the fact that the works owe their composition to a common source, as in the case of the Pañchatantra and the Hitopades'a; still more frequently it arises when an author, who is acquainted with the works of his predecessors, deliberately imitates them or unconsciously repeats the ideas and words with which he is familiar. Thus the works of Kālidāsa are abundantly bestrewn with phrases, constructions, similes and ideas from Vālmiki's Rāmāyaṇa. But who will venture to assert that Kālidāsa had a hand in the composition of the Rāmāyaṇa or *vice versa*? In fact, Prof. Paranjpe has stepped beyond the limits which a cautious critic must always set to such an argument. There is not a shred of evidence to deny King Harshavardhana's authorship of the Nāgānanda. Granting that all those resemblances set forth by Mr. Paranjpe, and many more, do occur, we can at the best argue that Harshavardhana must have read and admired the plays of Bhāsa. To jump at any other conclusion

1 *E. g.*, the worship of Agastya; the extreme heat of the *s'arad* season; the idea of कन्यका हि निर्दोषदर्शना भवन्ति (Nāg. p. 17), similar to that of कन्यकादर्शने निर्दोषमिति कृत्वा (Bhāsa's Pratijñā-Yaugandharāyaṇa); the affection of the Heroines for trees and plants; the attempt at suicide by hanging; and some others.

2 The most common of these is the recurrence of the phrase अपस्तम्बन्, which Prof. Paranjpe compares to समानय जलं at Nāg. p. 118 (variant given in our foot-notes).

would be unsafe and is most certainly unwarranted. For in the first place there is the question of style. Bhāsa's style is comparatively crude and his language more easily flowing; it must have evidently belonged to an earlier date than the polished refinement of Harsha's works, whose style resembles much more that of Kālidāsa. Next it might be urged, though it lacks confirmation, that Harsha might have written these plays on the model of, and as revised or modified versions of, those of his predecessor, Bhāsa, in the same way in which Sūdraka wrote his *Mṛichchhakaṭika* on the basis of Bhāsa's *Chārudatta*. But for this we must wait till more plays of Bhāsa come to light, including his versions of Nāg., Priy. and Ratn., if at all he wrote these. But the most convincing testimony, to our mind, to prove that King Harsha of Kanauj wrote the Nāgānanda in the seventh century, is afforded by the Chinese traveller-pilgrim I Tsing,¹ with which for the present we can safely conclude this inquiry into the genesis of our play. He writes:—"King Śīlāditya² versified the story of the Bodhisattva Jīmútavāhana who surrendered himself in place of a Nāga. This version was set to music; he had it performed by a band, accompanied by dancing and acting, and thus popularized it in his time."

Before we can afford to run after the *mṛigatṛishṇikā* of Mr. Shāstri's Kavivimars'a, we shall have to dispose of this clear statement of I Tsing.

III THE PLAY.

(1) *The story of the Nāgānanda.*

The Nāgānanda or "The joy of the Serpents", is a drama in five Acts, and it relates how a certain Vidyādhara Prince, Jīmútavāhana, sacrificed his own life to save that of a Nāga, and incidentally became the saviour of the whole Nāga race. In order that the student may fully understand the various points to be discussed in the subsequent sections it is necessary that he should be acquainted with the outline of the plot, which is developed in detail as follows:—

Act I. After two benedictory stanzas (*Nāṇḍi*) where Buddha is invoked, the Sūtradhāra enters, and in the Prelude makes known

1 English Tr. by Takakusu, p. 163.

2 This was one of the titles of King Harshavardhana.

to the audience that the play which he is asked to stage is King Śrī-Harsha's *Nāgānanda*. Then enters the Hero of the piece, Prince Jimūtavāhana of the Vidyādharas, with his companion, the Court-fool, Vidūshaka. Jimūtavāhana, with high ideals of filial duty, has left the kingdom over which he was ruling, and is serving his aged parents in the forest. The Vidūshaka in a practical mood relates how the kingdom stood in danger of being seized by Mataṅga, a prince who was Jimūtavāhana's rival and enemy. But the Hero is indifferent to that. He is on his way to the Malaya mountain to search for a suitable hermitage as residence for his parents. Going there he discovers a temple of Gaurī with a damsel (the Heroine) playing upon a lute before the Goddess. She is accompanied by a maid (Cheṭī) as attendant. It comes out in their conversation that she, in a dream, had a boon promised to her by Gaurī that she would be sought in marriage by the chief of the Vidyādharas. Jimūtavāhana interrupts this conversation and the two young persons fall in love with each other, though they are unaware of each other's name or history. The entry of an ascetic sent to call the damsel back home is utilized to make known to the audience that the girl was a Siddha Princess named Malayavati, sister of Mitrāvasu and daughter of Viśvāvasu, and that Mitrāvasu and his father were anxious to bring about her marriage with Jimūtavāhana.

Act II. By means of a Pravesaka the love-sick condition of Malayavati is made known during the conversation of two maid-servants. Malayavati herself then appears and is waited upon by the Cheṭī, who is busily applying cooling remedies to the heated body of her mistress. To the same place comes the love-affected Jimūtavāhana with the Vidūshaka, and, while the girls remain concealed, he draws a picture of his beloved lady to serve as partial comfort to his tortured heart in whiling away the dull hours. There then enters Mitrāvasu, who with his father's consent and at his initiative, offers his sister Malayavati to Jimūtavāhana to be his wedded wife. But, as Jimūta. does not yet know that the girl who had won his heart at the temple was this same Malayavati, he is lukewarm over this offer and has almost refused it, when the Vidūshaka intervenes and postpones a decisive reply at that moment by adroitly referring Mitrāvasu to the parents of Jimūtavāhana. This satisfies Mitrāvasu, who accordingly departs to call upon Jimūtavāhana's father. But Malayavati, who was a hidden witness of this scene, and who on her part did not know that it was she herself whom Jimūtavāhana really loved, believes that his heart is captured by some other maiden. In a fit of insane despondency she sends away her maid on some excuse, and tries to kill herself by slipping a noose round her neck. But the maid, who suspected something wrong, had not actually left the neighbourhood, and is

thus able to come back in the nick of time to cry out loudly for help. That brings Jimútavâhana to the rescue. The lovers recognize each other, and Jimútavâhana knows that it was Malayavati herself to whom he was attached. Everyone is happy at this coincidence and there remains now no impediment to their coming wedding.

Act III. The marriage is celebrated with great festive pomp, and one of the incidents during these festivities provides amusement on the stage. The Vidûshaka has been mistaken for his sweetheart by some gallant (Viṣa) connected with the royal household, and some enlivening dialogue follows, wherein the Vidûshaka is made the butt of copious ridicule and fun. Then the married couple enters and in their presence another practical joke is played upon the unlucky Vidûshaka whose face is painted black by the Cheṭṭi, whereat every one laughs. Further conversation is cut short by the entrance of Mitrâvasu who informs the Hero that his old enemy, Muṭaṅga, has seized the kingdom (of Jimútavâhana), at which Jimútavâhana shows complete unconcern. He rather welcomes the loss; he has always regarded the kingdom as a great worry, and being philosophically inclined, he tries to dissuade from his purpose Mitrâvasu, who was very keen on starting forth on a military offensive against the aggressor.

Act IV. This Act discovers the Hero accompanied by Mitrâvasu walking along the sea-shore and meditating upon the virtues of a residence in the woods, which has, in his opinion, only one drawback, viz., that it does not afford one an opportunity to serve his fellow-creatures. Jimútavâhana is burning with a desire of benevolence and self-sacrifice and an opportunity unexpectedly presents itself. He with Mitrâvasu comes across great heaps of bones bleached white, which for a time he mistakes for cloud-clad peaks of the Malayas. Mitrâvasu relates that the bones belong to Nâgas, whom their natural enemy, Garuḍa, had devoured. By an arrangement which the Nâga-King, Vâsuki, had made with Garuḍa, every day one Nâga was offered as food to the latter, who on his part was to remain content with that daily ration, and not to embark upon any wholesale destruction of the Nâgas as he was hitherto wont to do. This story sets Jimútavâhana thinking, and he conceives the idea of saving the life of at least *one* Nâga by offering himself in his place to the King of birds. Mitrâvasu then leaves the Hero, who, now alone in that locality, comes upon S'ankhachûḍa, the Nâga whose turn it was that day to become Garuḍa's food. His mother, who accompanies him, is bewailing her threatened bereavement. Jimútavâhana wants to save her son, and offers to wear on his person the red garments which were specially meant to mark off the victim intended for Garuḍa. But S'ankhachûḍa himself is not a mean soul, and he promptly declines to save his own life

by allowing Jīmútavāhana to stand as his substitute. He leaves the place to make his obeisance to the god दक्षिणगोकर्ण. While Jīmútavāhana is in a fix as to how he should achieve his object, a pair of red garments happens to be brought to him; they were those which he, as a son-in-law, was to receive from his father-in-law for ten days, as part of the nuptial observances. Jīmútavāhana welcomes the accident which thus provides him with garments similar to those of Garuḍa's victims, and with them on his body he intends to pass himself off as a genuine Nāga sent that day for being Garuḍa's food. He puts them on, mounts the slab of slaughter and easily succeeds in deceiving Garuḍa, who pounces upon him and carries him away.

Act V. In the meanwhile the prolonged absence of Jīmútavāhana causes anxiety to Vis'vāvasu, who sends his door-keeper to Jīm.'s parents to see if he is there. The arrival of the door-keeper for inquiry makes Jīmútavāhana's parents and wife uneasy, and while they are discussing what could have made him tarry so long, a crest-jewel, besmeared with blood, falls upon Jīmútaketu's feet; and while they are conjecturing as to whom it could belong to, S'āṅkhachūḍa enters, who, having saluted दक्षिणगोकर्ण, comes back only in time to see the Hero being borne off by Garuḍa. From him all know how Jīmútavāhana nobly sacrificed himself for the sake of S'āṅkhachūḍa, who holds out for their comfort a slender hope that Garuḍa may discover his mistake before it is too late, and may release Jīmútavāhana. As a matter of fact, Garuḍa, when he begins his meal, finds that that day's victim was not of the usual kind, but of an entirely different cast; instead of being frightened and dead-alive, he was rather glorying in his fate, and was calmly bearing all his wounds and cuts. Here S'āṅkhachūḍa, entering, explains the apparent mystery and how and why Jīmútavāhana happened to occupy his (S'āṅkhachūḍa's) place. The parents of the Hero also come there. Garuḍa is struck with deep anguish at his own mistake, and betrays a growing admiration for the brave and noble spirit in which the Hero offered to die unflinchingly in order to save the life of another. Jīmútavāhana's life is ebbing fast; and Garuḍa promises him that though hitherto he was steeped in ignorance he would in future abstain from killing the Nāgas. The scene is rapidly growing in the intensity of its pathos when a casual mention of अमृत (nectar) puts Garuḍa in mind of the right remedy. At once he goes and requests Indra to pour down from the heavens a shower of nectar, which is done; the Goddess Gauri revives Jīmútavāhana and the nectar makes the colossal mass of white bones suddenly spring into life and all the Nāgas who had been killed till then begin to live again. The goddess Gauri, also confers upon him the Supreme

Sovereignty (चक्रवर्तिव) of the Vidyâdharas; Mātāṅga is subdued ; everyone is happy; and the play ends with the customary *Bharatavākya* praying for peace, prosperity and universal contentment.

(2) *The Sources of the Plot.*

Very few play-writers in Sanskrit have troubled themselves to invent entirely original plots for their compositions. Most of them have been content to borrow the outlines from mythological or legendary sources, and Harsha was no exception to the rule. The plot of every one of his three plays is borrowed. In its Prelude, the *Nāgânanda* is expressly stated to have been founded on a Buddhistic 'Birth story' (Jātaka) of a Vidyâdhara (विद्याधराजतत्कप्रतिनिबद्धं नागानन्दं नाम नाटकं—p. 3). This particular story is not to be found in the extant collection of the Jātakas; but it was one of the tales included in the *Bṛihat-kathā*, a gigantic collection of fables by one Guṇâdhyâ. This work, which dates from the first century A. D., was written in the *Paisâchî*¹ language; it is unfortunately not now extant in the original; but we have two excellent abstracts of it in Sanskrit, both compiled in the eleventh century, the *Bṛihat-kathâmañjarî* of Kshemendra and the *Kathâsaritsâgara* of Somadeva. In both of these works we have the story of the Vidyâdhara-jātaka, which formed the basis of the *Nāgânanda*. The author of the play had either the original Jātaka before him or borrowed it from the *Bṛihat-kathā*; we have no means of ascertaining the fact on this point.

In each of the two Sanskrit Compilations the story of Jîmâtavâhana occurs *twice* (*Bṛihat-kathâm.* IV. 1. 36-109 and IX. 2. 766-935; *Kathâs.* XXII. and XO.). The first recension merely glances at the first part of the story, and gives in detail only those incidents which are related in the last two Acts of the drama, with some other matter which has nothing to do with the play; while the second (i. e., *Bṛihat-kathâm.* IX. and *Kathâs.* XO.) is fuller and very closely resembles the story as developed in all the five Acts. We quote from the *Kathâsaritsâgara*²—

1 "A term applied to a number of low Prâkrit dialects spoken by the most ignorant and degraded classes."—Macdonell.

2 We have not thought it necessary to quote the version in the *Bṛihat-kathâmañjarî*, which is comparatively shorter and more condensed. The curious student may consult it in the *Kāvya-mālâ* ed. (1901) of that work.

अस्तीह हिमवाचां नगेन्द्रः सर्वरत्नभूः ।

यो गौरीगङ्गयोस्तुल्यः प्रभवो हरकान्तयोः ॥ ३ ॥

1 In the original this forms one of the 25 stories of the Collection which has become famous in Hindu fable literature under the title of बेतालपञ्चविंशति. In Jambhaladatta's recension of it (Calcutta, 1873) it is briefly given in crude prose as follows:—

अस्ति नर्मदातीरे धर्मपुरनामधेयं नगरम् । तत्र जीमूतवाहनो नाम राजा बभूव । स राजाऽमात्यसहितः सुखासीन आस्ते । इत्येवं काले एका स्त्री करुण-स्वरेण रोदिति । क्रन्दनं श्रुत्वा राजा प्रतीहारमादिदेश । प्रतीहार का रोदिति गत्वा विचारय । ततो गत्वा वदति । मातः का त्वं कथं वा रोदिति । सा ब्रूते नागमाता-ऽहम् । पुत्र ममाष्ट पुत्रा गरुडेन खादिताः । एष एकः पुत्रो विद्यते । एतं द्वेषिभावेन खादितुं स्पृहयति तेनाहं क्रन्दामि । ततः प्रतीहारो गत्वा राजानं ज्ञापयामास । देव शङ्खनाभो नागस्य माताऽसौ रोदिति । तस्या अष्टौ पुत्रा गरुडेन खादिताः । एक एव पुत्रो विद्यते तमपि वैरिभावेन खादितुं स्पृहयति । भविष्यत्पुत्रशोकमधि-गम्येति । तच्छ्रुत्वा राजा वदति । प्रतीहार गत्वा तां ज्ञापयाहं तस्याः पुत्ररक्षां करिष्यामीति । किं तु गरुडस्यागमनकालं समधिगम्य मां नेष्यति । तच्छ्रुत्वा प्रती-हारो गत्वा नागमातरमब्रवीत् । नागमातस्तव पुत्रं राजा रक्षिष्यति । किं तु गरुडागमनकाले ज्ञापयिष्यसि । इत्युक्त्वा चलितः । अथ तया गरुडागमनकाले नीतो राजा परमधार्मिको जीमूतवाहनस्तस्मै गरुडाय स्वदेहमुपहौकितवान् । ततो गरुडो नृपतेः पार्श्वमेकमखादयत् । अनन्तरं पार्श्वपरिवर्तनमाचर्या-परपार्श्वमपनीय वदति पापिष्ठेन मया खादितः (?) । अथ राजोवाच । महाशय खगेश्वरैतत्पार्श्वमपि सुखेन खादित्वा निजस्थानं सर्पतु भवान् । तच्छ्रुत्वा सहसा वितर्क्य गरुडो विस्मितोऽचिन्तयत् । कोऽयं महायशाः पापिष्ठेन मया खादितः । अन्ये तावन्मर्द्दनेन प्राणास्त्यजन्त्ययं च खाद्यमानोऽपि प्रसन्न एतद्वचनं वदति । विशेषतो यज्ञोपवीतधारी दृश्यते । तस्माद्ब्रह्मवधं कृतवानस्मि । इति विचिन्त्य गरुडस्तमब्रवीत् । भो महासत्त्व किं ब्राह्मणो भवान् । राजा वदति । नाहं विप्रः । संदेहं विमुच्य भवान्मां खादतु । गरुडो वदति । किं क्षत्रियोऽसि । तच्छ्रुत्वा राजा तूष्णीं स्थितः । गरुडः पुनस्तमब्रवीत् । भो महासत्त्व । भवतो वर्णः समधिगतः किं तु निजनाम पापिष्ठं मां ज्ञापय । निर्बन्धातिशयेन राजा ब्रूते । पक्षिराज जीमूतवाहननृपतिरहम् । गरुडो वदति । अहं तावन्नागान्खादामि । तद्भवान्कथमात्मानं खादयसि । इति पृष्ठो ब्रूते । खगेश्वर शङ्खचूडस्य मातुरष्टौ पुत्रा भवता खादिता एक एव पुत्रोऽवशिष्टः । तमपि खादितुं स्पृहयति भवानिति सा रोदिति । तदहं प्रतिज्ञातस्तस्य रक्षार्थमात्मशरीरमुपनीतवान् । तच्छ्रुत्वा दुःखितो भूत्वा पातालं प्रविश्यासुतमानीय गरुडो जीमूतवाहनस्य शरीरं संपूर्णं कर्तुमुद्यतोऽ-भवत् । तदा राजा वदति । भोः पक्षिराज यद्येवं स्यात्तदाऽष्टौ नागपुत्राजीवयाप्रतः । पश्चाद्युक्तं तदाचरिष्यति भवान् । एतेन वचनेन गरुडः प्रीतो भूत्वा तान्सर्वाजीव-यित्वा पश्चान्नृपतिं जीवयति स्म । ततः सा नागमाता नवपुत्रसहिता सुप्रीता निर्भया तत्रैव स्थिता । जीमूतवाहनोऽपि स्वालयमाजगाम ॥ [Story 23]

शूरासंसृष्टपृष्ठश्च यो मध्ये कुलभूभृताम् ।
 अभिमानोन्नतः सत्यं गीयते भुवनत्रये ॥ ४ ॥
 तस्यास्ति सानुन्यन्त्रर्थं तत्काञ्चनपुरं पुरम् ।
 न्यासीकृतमिवार्केण रहिप्रबुन्दं विभाति यत् ॥ ५ ॥
 जीमूतकेतुरित्यासीत्तस्मिन्पुरवरे पुरा ।
 विद्याधरेश्वरः श्रीमान्मेराविव शतक्रतुः ॥ ६ ॥
 तस्यासीत्स्वगृहोयाने कल्पवृक्षोऽन्वयागतः ।
 यथार्थनामा प्रथितो यो मनोरथदायकः ॥ ७ ॥
 तं प्रार्थ्य देवतात्मानं स राजा तत्प्रसादतः ।
 प्राप जातिस्मरं पुत्रं बोधिसत्त्वांशसंभवम् ॥ ८ ॥
 दानवीरं महासत्त्वं सर्वभूतानुकम्पिनम् ।
 गुरुशुश्रूषणपरं नाम्ना जीमूतवाहनम् ॥ ९ ॥
 संप्राप्तयौवनं तं च यौवराज्येऽभिषिक्तवान् ।
 तनयं प्रेरितः सद्भिस्तद्वृणैः सचिवैश्च सः ॥ १० ॥
 यौवराज्यस्थितश्चैष जातु जीमूतवाहनः ।
 हितैषिभिरुपागत्य जगदे पितृमन्त्रिभिः ॥ ११ ॥
 देव कल्पतरुर्योऽयमस्ति वः सर्वकामदः ।
 अधृष्यः सर्वभूतानां सैष पूज्यः सदा तव ॥ १२ ॥
 नास्मिन्सति हि शक्रोऽपि बाधेतास्मान्कुतोऽपरः ।
 एतच्छ्रुत्वा स जीमूतवाहनोऽन्तरचिन्तयत् ॥ १३ ॥
 अहो बतेदृशमिमं संप्राप्यामरपादपम् ।
 नासादितं किमप्यस्मात्पूर्वैर्नस्तादृशं फलम् ॥ १४ ॥
 केवलं कैश्चिदप्यर्थैरर्थितैः कृपणोचितैः ।
 आत्मा चैष महात्मा च नीतौ द्वावपि लाघवम् ॥ १५ ॥
 तदहं साधयिष्यामि काममस्मान्मनोगतम् ।
 इति निश्चित्य स ययौ महासत्त्वोऽन्तिकं पितुः ॥ १६ ॥
 तत्र संविहिताशेषशुश्रूषापरितोषितम् ।
 सुखासीनं तमेकान्ते पितरं स व्यजिज्ञपत् ॥ १७ ॥
 तात त्वमेव जानासि यदेतस्मिन्भवाम्बुधौ ।
 आशरीरमिदं सर्वं वीचिविभ्रमचञ्चलम् ॥ १८ ॥
 विशेषेणाचिरस्थायिप्रकाशप्रविलायिनी ।
 संध्या विद्युच्च लक्ष्मीश्च दृष्टा कुत्र कदा स्थिरा ॥ १९ ॥
 एकः परोपकारस्तु संसारेऽस्मिन्नश्वरः ।
 यो धर्मयशसी मूते युगान्तशतसाक्षिणी ॥ २० ॥

तत्तात क्षणिकेष्वेष्टु भोगेष्वस्माभिरीदृशः ।
 एष कल्पतरुः कस्य कृते मोघोऽभिरक्ष्यते ॥ २१ ॥
 यैर्वा मम ममेत्येवमाग्रहेणैष रक्षितः ।
 पूर्वैस्ते कुत्र कुत्रायं तेषां कश्चैष कोऽस्य वा ॥ २२ ॥
 तस्मात्परोपकारैकफलसिद्ध्यै त्वदाज्ञया ।
 ततैनं विनियुञ्जेऽहं कामदं कल्पपादपम् ॥ २३ ॥
 एवमस्त्विति पित्रा च दत्तानुज्ञोऽथ तेन सः ।
 जीमूतवाहनो गत्वा कल्पद्रुममुवाच तम् ॥ २४ ॥
 अभीष्टाः पूरिताः कामाः पूर्वेषां देव नस्त्वया ।
 तन्ममैकमिमं काममनन्यं परिपूरय ॥ २५ ॥
 अदरिद्रां यथा पृथ्वीमिमां द्रक्ष्ये तथा कुरु ।
 भद्रं ते ब्रज दत्तोऽसि लोकायार्थार्थिने मया ॥ २६ ॥
 इत्युक्तवति जीमूतवाहने रचिताञ्जली ।
 त्यक्तस्त्वयैष यातोऽस्मीत्युदभूद्वाक्तरस्ततः ॥ २७ ॥
 क्षणाच्चोत्पत्य स दिवं कल्पवृक्षस्तथा वसु ।
 ववर्ष भुवि नैवासीत्कोऽप्यस्यां दुर्गतो यथा ॥ २८ ॥
 ततस्तस्य तया तीव्रसर्वसत्त्वानुकम्पया ।
 जीमूतवाहनस्यात्र त्रैलोक्ये पप्रथे यशः ॥ २९ ॥
 तेन तद्गोत्रजाः सर्वे मात्सर्यादसहिष्णवः ।
 तं लोकसात्कृतार्तिघ्नकल्पवृक्षविनाकृतम् ॥ ३० ॥
 जेयं सपितृकं मत्वा संभूय कृतनिश्चयाः ।
 युद्धाय समनहन्त तद्राज्यापजिहीर्षया ॥ ३१ ॥
 तद्दृष्ट्वा प्राह पितरं स्वं स जीमूतवाहनः ।
 तात कस्यापरस्यास्ति शक्तिस्त्वयि धृतायुधे ॥ ३२ ॥
 किं त्वस्य पापकस्यार्थे शरीरस्य विनाशिनः ।
 हत्वा बन्धूवकृपणो राज्यं को नाम वाञ्छति ॥ ३३ ॥
 तत्किं राज्येन नः कार्यं गत्वाऽन्यत्र कचिदयम् ।
 धर्ममेव चारिष्यामो लोकद्वयसुखावहम् ॥ ३४ ॥
 मोदन्तां कृपणा एते दायादा राज्यलोलुपाः ।
 इत्युक्तवन्तं जीमूतकेतुस्तं स पिताऽब्रवीत् ॥ ३५ ॥
 अहं त्वदर्थमिच्छामि राज्यं पुत्र त्वमेव चेत् ।
 तज्जहासि कृपाविष्टस्तन्मे वृद्धस्य तेन किम् ॥ ३६ ॥
 एवं कृताभ्यनुज्ञेन पित्रा मात्रा च सोऽन्वितः ।
 मलयाद्रिमगात्पुत्रराज्यो जीमूतवाहनः ॥ ३७ ॥

तत्र चन्दनसंछन्नवहनिर्झरकन्दरे ।

शुश्रूषमाणः पितरं स तस्थौ कल्पिताश्रमः ॥ ३८ ॥

मित्रं चास्यात्र संपेदे मित्रावसुरिति श्रुतः ।

विश्वावसोः सुतः सिद्धराजस्यैतन्निवासिनः ॥ ३९ ॥

एकदा चात्र स भ्रात्र्यन्विवेशोपवनास्थितम् ।

द्रष्टुमायतनं देव्या गौर्या जीमूतवाहनः ॥ ४० ॥

तत्रोपवीणयन्तीं च ददर्श वरकन्यकाम् ।

सखीजनान्वितां शैलतनयाराधनोद्यताम् ॥ ४१ ॥

आकर्ण्यमानसंगीतमञ्जुवीणारवां मृगैः ।

दृष्टलोचनलावण्यलज्जितैरिव निश्चलैः ॥ ४२ ॥

दधता तारकं कृष्णमर्जुनेन स्वचक्षुषा ।

पाण्डवीयामिव चमूं कर्णमूलं विविक्षतीम् ॥ ४३ ॥

परस्परविमर्देन मुखेन्दोरिव दर्शनम् ।

अतृप्ताविव वाञ्छन्तौ बिभ्रतीं संमुखौ स्तनौ ॥ ४४ ॥

धातुर्घटयतो मुष्टिग्रहेणेव निपीडिते ।

बलीमग्नाङ्गुलीमुद्रे मध्ये क्षाममनोरमाम् ॥ ४५ ॥

दृष्ट्या च तया सद्यः सोऽभूज्जीमूतवाहनः ।

तन्व्या मुषितचित्तोऽन्तर्दृष्टिमार्गप्रविष्टया ॥ ४६ ॥

साऽपि तं भूषितोद्यानं दृष्ट्वेत्कण्ठाविकारदम् ।

कामाङ्गदाहवैराग्याद्वनं मधुमिवाश्रितम् ॥ ४७ ॥

तथाऽनुरागविवशा भेजे कन्या विहस्तताम् ।

यथा सखीव वीणाऽस्या व्याकुलालापतां ययौ ॥ ४८ ॥

ततः स पप्रच्छ सखीं तस्या जीमूतवाहनः ।

किं धन्यं नाम सख्यास्ते को वंशोऽलंकृतोऽनया ॥ ४९ ॥

तच्छ्रुत्वा सा सखी प्राह नाम्ना मलयवत्यसौ ।

मित्रावसुस्वसा सिद्धराजविश्वावसोः सुता ॥ ५० ॥

पवमुक्त्वा सहृदया सा तं जीमूतवाहनम् ।

नामान्वयौ च पृष्ट्वाऽस्य मुनिपुत्रं सहागतम् ॥ ५१ ॥

तां ब्रवीति स्म मलयवतीं स्मितमिताक्षरम् ।

सखि विद्याधरेन्द्रस्य नास्यातिथ्यं करोषि किम् ॥ ५२ ॥

जगत्पूज्योऽतिथिर्ह्येष प्राप्त इत्पुदिते तथा ।

साऽभूद्विद्याधरसुता तूष्णीं लज्जानतानना ॥ ५३ ॥

लज्जावतीयं मत्तोऽर्चा गृह्यतामिति वादिनी ।

एकऽथ तत्सखी तस्मै साध्यां मालामुपानयत् ॥ ५४ ॥

स चादायैव जीमूतवाहनः प्रेमनिर्भरः ।
 कण्ठे मलयवत्यास्तां मालां तस्याः समर्पयत् ॥ ५५ ॥
 साऽपि तिर्यक्प्रसृतया पश्यन्ती स्निग्धया दृशा ।
 नीलोत्पलमयीं मालामिव तस्मिन्मयवेशयत् ॥ ५६ ॥
 इत्यन्योन्यकृताशब्दस्वयंवरविशेषयोः ।
 तयोरेत्य जगदैका चेटी तां सिद्धकन्यकाम् ॥ ५७ ॥
 जननी राजपुत्रि त्वां स्मरत्यागच्छ माचिरम् ।
 तच्छ्रुत्वाऽऽकृष्य कामेषुकीलितामिव कृच्छ्रतः ॥ ५८ ॥
 सोत्कां प्रियमुखाद्दृष्टिं कथंचित्सा ययौ गृहम् ।
 जीमूतवाहनोऽप्यागान्तद्वतात्मा स्वमाश्रमम् ॥ ५९ ॥
 साऽथ स्वां जननीं दृष्ट्वा प्राणेशविरहातुरा ।
 गत्वा मलयवत्याशु पपात शयनीयके ॥ ६० ॥
 अथान्तर्गतकामाग्निधूमेनेवाविलेक्षणा ।
 अश्रुधाराः प्रमुञ्चन्ती संतापकथिताङ्गका ॥ ६१ ॥
 सखीभिश्चन्दनैर्लिप्ता वीजिता चाब्जिनीदलैः ।
 रतिं न भेजे शयने नाङ्गे सख्या न भूतले ॥ ६२ ॥
 गतेऽथ वासरे कापि रक्तया सह संधयया ।
 हसन्प्राचीमुखं चन्द्रे समाक्रम्य च चुम्बति ॥ ६३ ॥
 स्मरेण प्रेर्यमाणाऽपि दूतीसंप्रेषणादि सा ।
 लज्जया नाशकत्कर्तुं जीवितस्पृहयोज्जिता ॥ ६४ ॥
 निनाय च निशामिन्दुविषमामब्जिनीव ताम् ।
 बद्धमोहालिपटले हृदि संकोचमेत्य सा ॥ ६५ ॥
 तावच्च तद्वियोगार्तः सोऽपि जीमूतवाहनः ।
 शयनस्थोऽपि पतितो हस्ते कुसुमधन्वनः ॥ ६६ ॥
 नूतनोद्भिन्नरागोऽपि प्रोन्मिषत्पाण्डुरच्छविः ।
 ह्रीमूकोऽपि वदन्पीडां कामजामनयजिज्ञासम् ॥ ६७ ॥
 प्रातश्चात्युत्सुको भूयस्तद्वीर्यायतनं ययौ ।
 यत्र दृष्टाऽभवत्तेन सा सिद्धाधिपपुत्रिका ॥ ६८ ॥
 तत्र तेन स मित्रेण मुनिपुत्रेण पृष्ठतः ।
 आगत्याश्वासयते यावन्मदनानलविह्वलः ॥ ६९ ॥
 तावत्तत्रैव साऽप्यागान्निर्गत्यैकैव निर्जने ।
 गुप्तं मलयवत्यात्मत्यागाय विरहागहा ॥ ७० ॥
 अलक्षयन्ती कान्तं स्वं पादपान्तरितं च सा ।
 उदभ्रूलोचना बाला देवीं गौरीं व्यजिज्ञपत् ॥ ७१ ॥

त्वद्भक्त्या देवि संवृत्तो नास्मिञ्जन्मनि चेन्मम ।
 जीमूतवाहनो भर्ता तद्भूयात्सोऽन्यजन्मनि ॥ ७२ ॥
 इत्युक्त्वा रचयामास स्वोत्तरीयेण तत्क्षणम् ।
 अशोकतरुशाखायां पाशं सा गिरिजाग्रतः ॥ ७३ ॥
 हा नाथ विश्वविख्यातकरुणेनापि न त्वया ।
 कथमस्मि परित्राता देव जीमूतवाहन ॥ ७४ ॥
 एवमुक्त्वा गले यावत्ता तं पाशं नियच्छति ।
 उच्चचार दिवस्तावद्भारती देव्युदीरिता ॥ ७५ ॥
 पुत्रि मा साहसं कार्षींश्चक्रवर्ती पतिस्तव ।
 विद्याधरेन्द्रो जीमूतवाहनो हि भविष्यति ॥ ७६ ॥
 इत्युक्तवत्यां देव्यां स श्रुत्वैव सवयस्य रुः ।
 जीमूतवाहनो हृष्टां प्रियामुपजगाम ताम् ॥ ७७ ॥
 सैष देव्या वरः पश्य वितीर्णः सत्य एव ते ।
 इति जल्पति बालां तां तन्मित्रे मुनिपुत्रके ॥ ७८ ॥
 जीमूतवाहनस्तत्तद्ब्रुवन्प्रणयपेशलम् ।
 स्वहस्तेनैव तं तस्याः कण्ठात्पाशमपानयत् ॥ ७९ ॥
 ततोऽकस्मात्सुधावर्षमिव मन्वानयोस्तयोः ।
 भुवं मलयवत्यां च लिखन्त्यां हीतया दृशा ॥ ८० ॥
 चिन्वानाऽऽगत्य सहसा सखी हृष्टा जगाद ताम् ।
 सखि कल्याणिनी दिष्ट्या वर्धसेऽभीष्टसिद्धितः ॥ ८१ ॥
 अथैव हि महाराजस्तव विश्वावसुः पिता ।
 कुमारमित्रावसुना विज्ञप्तः संनिधौ मम ॥ ८२ ॥
 इहागतो जगन्मान्यस्तात कल्पतरुप्रदः ।
 विद्याधरेन्द्रतनयो योऽयं जीमूतवाहनः ॥ ८३ ॥
 अतिथित्वात्स नः पूज्यो वरश्चान्यो न तादृशः ।
 तस्मान्मलयवत्याऽसौ कन्यारत्नेन पूज्यताम् ॥ ८४ ॥
 तथेति श्रद्धिते राज्ञा भ्राता मित्रावसुः स ते ।
 तादृश्येन महाभागस्यास्याश्रमपदं गतः ॥ ८५ ॥
 जाने सद्यश्च भार्वाते विवाहस्तत्स्वमन्दिरम् ।
 आयाहि यातु चैषोऽपि महाभागः स्वमास्पदम् ॥ ८६ ॥
 इत्युक्त्वा सा तया सख्या राजपुत्री शनैस्ततः ।
 ययौ सहर्षा सोत्का च मुवर्तुलितकन्धरा ॥ ८७ ॥

जीमूतवाहनोऽप्याशु गत्वा स्वाश्रममागतात् ।
 मित्रावसौर्यथाभीष्टं कार्यं श्रुत्वाऽभिनन्द्य च ॥ ८८ ॥
 जातिस्मरः समाचख्यौ तस्मै स्वं पूर्वजन्म सः ।
 यत्र मित्रं स तस्यासीत्ता च भार्यैव तत्स्वसा ॥ ८९ ॥
 ततो मित्रावसुः प्रीतस्तत्पित्रोः परितुष्यतोः ।
 आवेद्य गत्वा पितरौ कृतार्थः स्वावनन्दयत् ॥ ९० ॥
 निनाय च तदैव स्वान्गृहाञ्जीमूतवाहनम् ।
 चक्रे चोत्सवसंभारं स्वसिद्धयुचितवैभवम् ॥ ९१ ॥
 तस्मिन्नेव च धन्येऽह्नि तस्य विद्याधरप्रभोः ।
 स्वसुर्मलयवत्याश्च विवाहं समपादयत् ॥ ९२ ॥
 ततो नवोढया साकं तथा जीमूतवाहनः ।
 तस्थौ मलयवत्या स तत्र सिद्धमनोरथः ॥ ९३ ॥
 एकदा कौतुकाच्चात्र स मित्रावसुना सह ।
 मलयाद्री भ्रमन्नब्धेर्वेलावनमुपेयिवान् ॥ ९४ ॥
 तत्रास्थिराशीन्सुबहून्दृष्ट्वा मित्रावसुं स तम् ।
 केषामेतेऽस्थिसंघाताः प्राणिनामिति पृष्ठवान् ॥ ९५ ॥
 ततो मित्रावसुः श्यालस्तं कारुणिकमब्रवीत् ।
 शृणु वृत्तान्तमत्रेमं संक्षेपाद्वर्णयामि ते ॥ ९६ ॥
 नागमाता पुरा कद्रुर्विनतां ताक्षर्यमातरम् ।
 निनाय किल दास्यत्वं सव्याजपणनिर्जिताम् ॥ ९७ ॥
 तेन वैरेण गरुडस्तामुन्मोच्यापि मातरम् ।
 बली भक्षयितुं नागान्कद्रूपुत्रान्प्रचक्रमे ॥ ९८ ॥
 सदा प्रविश्य पातालं सोऽथ कांश्चिज्जघास तान् ।
 कांश्चिन्ममर्द केचित्तु स्वयं त्रासाद्विपेदिरे ॥ ९९ ॥
 तद्दृष्ट्वैकपदे सर्वक्षयमाशङ्क्य नागराट् ।
 बासुकिः प्रार्थनापूर्वं ताक्षर्यस्य समयं व्यधात् ॥ १०० ॥
 एकमेकमहं नागमाहारार्थं खगेन्द्र ते ।
 प्रत्यहं प्रेषयाम्यत्र पुलिने दक्षिणेऽदधे ॥ १०१ ॥
 त्वया तु न प्रवेष्टव्यं पातालेऽस्मिन्कथंचन ।
 को हि स्वार्थो विनष्टेषु नागेष्वेकपदे तव ॥ १०२ ॥
 इत्युक्ते नागराजेन समयं प्रत्यपयत ।
 स्वार्थदर्शी तथेत्येव गरुडो गुरुविक्रमः ॥ १०३ ॥
 तदाप्रभृति चैकैकं नागं भुङ्क्ते दिने दिने ।
 बासुकिप्रेषितं सोऽत्र खगेन्द्रः पुलिनेऽम्बुधेः ॥ १०४ ॥

अतस्तद्भक्ष्यमाणानां नागानामस्थिसंचयाः ।
 एतेऽत्र गिरिशृङ्गाभा वृद्धिं कालक्रमाद्वताः ॥ १०५ ॥
 इति मित्रावसोर्वक्त्रात्तान्तर्दुःखो निशम्य सः ।
 निजगाद दयाधैर्यनिधिर्जीमूतवाहनः ॥ १०६ ॥
 शौच्यः स वासुकी राजा यः स्वहस्तेन विद्विषे ।
 उपहारीकरोति स्वाः प्रजाः क्लीबो दिने दिने ॥ १०७ ॥
 धृतानेनसहस्रः सन्नेकेनाप्याननेन सः ।
 मामादौ भुङ्क्ष्व ताक्ष्येति भाषितुं नाशकत्कथम् ॥ १०८ ॥
 कथं चाभ्यर्थयामास निःसत्त्वः स्वकुलक्षयम् ।
 ताक्ष्यं नागाङ्गनाक्रन्दनित्याकर्णननिर्घृणः ॥ १०९ ॥
 ताक्ष्योऽपि काश्यपिर्वीरः कृष्णाधिष्ठानपावनः ।
 ईदृशं कुरुते पापमहो मोहस्य गाढता ॥ ११० ॥
 इत्युक्त्वा स महासत्त्वो हृदि चक्रे मनोरथम् ।
 अप्यसारेण देहेन सारमत्रामुयामहम् ॥ १११ ॥
 एकस्याप्यय नागस्य कुर्यां जीवितरक्षणम् ।
 अबान्धवस्य भीतस्य दत्त्वाऽऽत्मानं गरुत्मते ॥ ११२ ॥
 इति संचिन्तयत्येव तस्मिञ्जीमूतवाहने ।
 मित्रावसोः पितुः पार्श्वाभक्षत्ताऽऽह्वानार्थमाययौ ॥ ११३ ॥
 ब्रज त्वमहमेष्यामि पश्चादिति ततश्च तम् ।
 मित्रावसुं स जीमूतवाहनो व्यसृजद्गुहम् ॥ ११४ ॥
 गते तस्मिन्स चात्रैको वाञ्छितार्थोन्मुखो भ्रमन् ।
 कृपालुरशृणोद्दूरात्करुणं रुदितध्वनिम् ॥ ११५ ॥
 गत्वा ददर्श चोत्तुङ्गशिलातलसमीपगम् ।
 युवानमेकं पुरुषं दुःखितं सुन्दराकृतिम् ॥ ११६ ॥
 पुंसा राजभटेनेव त्यक्तमानीय तत्क्षणम् ।
 निवर्तयन्तं रुदतीं वृद्धां सानुनयं स्त्रियम् ॥ ११७ ॥
 कोऽयं स्यादिति यावच्च जिज्ञासुः सोऽत्र तिष्ठति ।
 करुणाकुलितश्छन्नः शृण्वञ्जीमूतवाहनः ॥ ११८ ॥
 तावत्सा तत्र वृद्धा स्त्री दुःखभारातिपीडिता ।
 प्रावर्तत युवानं तं दृष्ट्वा दृष्ट्वाऽनुशोचितुम् ॥ ११९ ॥
 हा शङ्खचूड हा दुःखशतसंप्राप्त हा युग्निन् ।
 कुलेकतन्तो हा पुत्र क त्वां द्रक्ष्याम्यहं पुनः ॥ १२० ॥

१ Cf. जिह्वासहस्रद्वितयस्य मध्ये etc. Nâg. IV. 5.

२ Cf. एकस्यापि फणभृतः प्राणरक्षां etc. p. 76.

वत्स त्वन्मुखचन्द्रेऽस्मिन्गतेऽस्तं स पिता तव ।
 शोकान्धकारपतितः कथं वृद्धो भविष्यति ॥ १२१ ॥
 अथार्ककरसंस्पृशदिङ्गं दूयेत यत्तव ।
 कथं शक्षयति तत्सोढुं ताक्ष्यभक्षणजां रुजम् ॥ १२२ ॥
 विस्तीर्णे नागलोकेऽपि धात्रा नागाधिपेन च ।
 लब्धस्त्वं किमभव्याया विचित्यैकसुतो मम ॥ १२३ ॥
 इति तां विलपन्तीं च स युवा तनयोऽब्रवीत् ।
 दुःखार्तमपि मामम्ब किं दुःखयसि हा भृशम् ॥ १२४ ॥
 निवर्तस्व गृहानेष प्रणामः पश्चिमस्तव ।
 इहागमनवेला हि भवेज्जातु गरुत्मतः ॥ १२५ ॥
 तच्छ्रुत्वा हा हताऽस्मीह को मे पास्यति पुत्रकम् ।
 इति चक्रन्द सा वृद्धा दिक्षु क्षिप्तार्तलोचना ॥ १२६ ॥
 तावच्च बोधिसत्त्वांशः स तज्जीमूतवाहनः ।
 श्रुत्वा दृष्ट्वा च कृपया गाढाक्रान्तो व्यचिन्तयत् ॥ १२७ ॥
 हन्तायं शङ्खचूडाख्यो नागो वांसुकिना बत ।
 आहारहेतोस्ताक्ष्यस्य तपस्वी प्रेषितोऽधुना ॥ १२८ ॥
 इयं चैतस्य जननी स्नेहेनेहान्वगागता ।
 एतदेकसुता वृद्धा दुःखदीनप्रलापिनी ॥ १२९ ॥
 तदेनमेकमार्तं चेद्देहेनैकान्तनाशिना ।
 रक्षामि नामुना नागं तन्मे धिग्जन्म निष्फलम् ॥ १३० ॥
 इत्यालोच्योपगम्यैव मुदा जीमूतवाहनः ।
 वृद्धामुवाच तां मातः पुत्रं रक्षाम्यहं तव ॥ १३१ ॥
 तच्छ्रुत्वा भावितभया वृद्धा गरुडशङ्किनी ।
 संत्रस्ता ताक्ष्यं मां भुङ्क्व मां भुङ्क्वोते जगाद सा ॥ १३२ ॥
 शङ्खचूडस्ततोऽवादीक्षे ताक्ष्योऽम्ब मा त्रसीः ।
 कार्यं चन्द्रे इवाह्लादी क स ताक्ष्यो भयंकरः ॥ १३३ ॥
 इत्युक्ते शङ्खचूडेन प्राह जीमूतवाहनः ।
 विद्याधरोऽहमायातो रक्षितुं सुनमम्ब ते ॥ १३४ ॥
 दास्यामि हि शरीरं स्वं वस्त्रच्छत्रं गरुत्मते ।
 क्षुधिताय प्रयाहि त्वमादायितं सुतं गृहम् ॥ १३५ ॥
 तच्छ्रुत्वा साऽब्रवीद्वृद्धा मैवं त्वं ह्यधिको मम ।
 पुत्रो यस्येदृशे काले कृपाऽस्मास्वियमीदृशी ॥ १३६ ॥

एतच्छ्रुत्वा स जीमूतवाहनः पुनरब्रवीत् ।
 न मे मनोरथस्यास्य भङ्गं कर्तुमिहार्हथ ॥ १३७ ॥
 ब्रह्मादेवं ब्रुवाणं च शङ्खचूडो जगाद तम् ।
 दार्शितैव महासत्त्वं त्वया सत्यं कृपालुता ॥ १३८ ॥
 न त्वहं त्वच्छरीरेण रक्षामि स्वशरीरकम् ।
 रत्नव्ययेन पाषाणं को हि रक्षितुमर्हति ॥ १३९ ॥
 मादृशैस्तु जगत्पूर्णं स्वात्ममात्रानुकम्पिभिः ।
 अनुकम्प्यं जगद्येषां विरलास्ते भवादृशाः ॥ १४० ॥
 न चाहं मलिनीकर्तुं शङ्खपालकुलं शुचि ।
 कलङ्क इव तीक्ष्णांशुबिम्बं शक्षयामि सन्मते ॥ १४१ ॥
 इति तं प्रतिषिध्यैव शङ्खचूडः स्वमातरम् ।
 जगादाम्ब निवर्तस्व कान्ताराहुर्ममादितः ॥ १४२ ॥
 न पश्यसि किमत्रैतन्नागासूकर्दमोक्षितम् ।
 कृतान्तलीलापर्यङ्कुरौद्रं वध्यशिलातलम् ॥ १४३ ॥
 अहं चाब्धितटे गत्वा नत्वा गोकर्णमीश्वरम् ।
 आगच्छामि द्रुतं यावन्नायाति गरुडोऽत्र सः ॥ १४४ ॥
 इत्युक्त्वा कृपणाक्रन्दां प्रणम्यापृच्छच्च मातरम् ।
 स गोकर्णप्रणामार्थं शङ्खचूडो ययौ ततः ॥ १४५ ॥
 अस्मिंश्चेदन्तरे प्राप्तस्ताक्षर्यः सिद्धो ममेप्सितः ।
 परार्थ इति जीमूतवाहनोऽप्यकरोद्धृदि ॥ १४६ ॥
 तावच्चासन्नपक्षीन्द्रपक्षानिलचलांस्तरुन् ।
 विलोक्यात्र स मा मेति निवारणपरानिव ॥ १४७ ॥
 मत्वा गरुडबेलां च प्राप्तां जीमूतवाहनः ।
 परार्थप्राणदो वध्यशिलामध्यारुरोह ताम् ॥ १४८ ॥
 पवनघूर्णिते चाब्धौ स्फुरद्रत्नप्रभादृशा ।
 तं सत्त्वातिशयं तस्य पश्यतीव सविस्मयम् ॥ १४९ ॥
 आगत्याच्छादितनभा निपत्यैतच्छिलातलात् ।
 चञ्च्वा गरुत्मानाहत्य महासत्त्वं जहार तम् ॥ १५० ॥
 क्षुतासृग्धारमुन्वातशिरोरत्नं च तं जवात् ।
 नीत्वा भक्षयितुं शृङ्गे मलयाद्रेः प्रचक्रमे ॥ १५१ ॥
 एवमेव परार्थाय देहः स्यात्प्रतिजन्म मे ।
 मा भूतां स्वर्गमोक्षौ तु परोपकृतिवर्जितौ ॥ १५२ ॥
 इति ताक्षर्याद्यमानस्य तस्यानुध्यायतस्तदा ।
 विद्याधरेन्दोरपतत्पुष्पवृष्टिर्नभस्तलात् ॥ १५३ ॥

अत्रान्तरे स तद्रक्तधारास्रवाशिरोमणिः ।
 तस्या मलयवत्याश्च तत्पत्न्याः प्रापतत्पुरः ॥ १५४ ॥
 सा तद्दृष्ट्वा परिज्ञाय चूडारत्नं सुविह्वला ।
 अन्तिकस्था श्वशुरयोस्ताभ्यां साश्रुरदर्शयत् ॥ १५५ ॥
 तौ च जायापती सूनोः शिरोरत्नं विलोक्य तत् ।
 किमेतदिति संभ्रान्तौ सहसैव बभूवतुः ॥ १५६ ॥
 ततः स विद्यानुष्ठानायथावृत्तमवैत्य तत् ।
 राजा जीमूतकेतुः सा राज्ञी कनकवत्यपि ॥ १५७ ॥
 वध्वा मलयवत्या तौ प्रावर्तेतां सह द्रुतम् ।
 गन्तुं तत्रैव तौ यत्र ताक्ष्यजीमूतवाहनौ ॥ १५८ ॥
 तावत्स शङ्खचूडोऽत्र नत्वा गोकर्णमागतः ।
 ददर्श रुधिरार्द्रं तद्विग्नो वध्वशिलातलम् ॥ १५९ ॥
 हा हतोऽस्मि महापापी ध्रुवं तेन महात्मना ।
 आत्मा गरुत्मते दत्तो मत्कृते सुकृपालुना ॥ १६० ॥
 तदन्विष्यामि नीतः स क्षणेऽस्मिन्कादिवैरिणा ।
 मज्जेयं नायशःपङ्के जीवन्तं चेत्तमाप्नुयाम् ॥ १६१ ॥
 इत्युदश्रुर्वदन्तोऽथ साधुर्दृष्ट्वा निरन्तराम् ।
 पतितां भुवि तद्रक्तधारामनुसरन्त्ययौ ॥ १६२ ॥
 अत्रान्तरे भक्ष्यंस्तं दृष्ट्वा जीमूतवाहनम् ।
 दृष्टं विरम्य गरुडश्चिन्तयामास तत्क्षणम् ॥ १६३ ॥
 अहो अपूर्वः कोऽप्येष भक्ष्यमाणोऽपि यो मया ।
 प्रहृष्यति मेहासत्त्वो न तु प्राणैर्वियुज्यते ॥ १६४ ॥
 विभर्ति लुतशेषे च गात्रे रोमाश्चकञ्चुकम् ।
 किं चोपकारिणीवास्य मयि दृष्टिः प्रसीदति ॥ १६५ ॥
 तस्मै नागः कोऽप्येष साधुः पृच्छामि नादयमुम् ।
 इति ताक्ष्यं विमृश्यन्तं प्राह जीमूतवाहनः ॥ १६६ ॥
 पक्षीन्द्र किं निवृत्तोऽसि न हि मे मांसशोणितम् ।
 देहे नास्ति न चायापि परितृप्तोऽसि भुङ्क्स्व तत् ॥ १६७ ॥
 एतच्छ्रुत्वाऽतिसाश्चर्यस्तं पप्रच्छ स पक्षिराट् ।
 नागो नैवासि तद्ब्रूहि महात्मन्को भवसिति ॥ १६८ ॥
 नाग एवास्मि कोऽयं ते प्रश्नः प्रकृतमाचर ।
 प्रस्तुतार्थविरुद्धं हि कोऽभिदध्यादबालिशः ॥ १६९ ॥

एवं प्रतिवदत्येव ताक्ष्यं जीमूतवाहने ।
 प्राप्तः स शङ्खचूडोऽत्र दूरादेवाभ्यभाषत ॥ १७० ॥
 मा मा कृथा महापापं साहसं विनतात्मज ।
 कोऽयं भ्रमस्ते न ह्येष नागो नागोऽहमेष ते ॥ १७१ ॥
 इत्युक्त्वा द्रुतमागत्य मध्ये स्थित्वा तयोर्द्वयोः ।
 दृष्ट्वा च ताक्ष्यं बिभ्रान्तं शङ्खचूडोऽब्रवीत्पुनः ॥ १७२ ॥
 किं भ्राम्यसि फणाः किं मे जिह्वे द्वे च न पश्यसि ।
 विद्याधरस्य किं चास्य सौम्यां पश्यसि नाकृतिम् ॥ १७३ ॥
 शङ्खचूडे वदत्येवं भार्या च पितरौ च तौ ।
 जीमूतवाहनस्यात्र सर्वे सत्वरमाययुः ॥ १७४ ॥
 विलुमाङ्गं च तं दृष्ट्वा पितरौ तस्य तत्क्षणम् ।
 चक्रन्दतुस्तौ हा पुत्र हा हा जीमूतवाहन ॥ १७५ ॥
 हा कारुणिक हा वत्स परार्थप्रतर्जनीवित ।
 हा कथं वेनतेयेदमविमृश्य कृतं त्वया ॥ १७६ ॥
 एतच्छ्रुत्वैव ताक्ष्योऽत्र सोऽनुतप्तो व्यचिन्तयत् ।
 हा कथं बोधिसत्त्वांशः संमोहाद्भक्षितो मया ॥ १७७ ॥
 जीमूतवाहनः सोऽयं परार्थप्राणदायकः ।
 यस्य भ्रमति कृत्स्नेऽस्मिन्मैलोक्ये कीर्तिघोषगा ॥ १७८ ॥
 तन्मे मृतेऽस्मिन्पापस्य प्राप्तमग्निप्रवेशनम् ।
 अधर्मविषवृक्षस्य पच्यते स्वादु किं फलम् ॥ १७९ ॥
 इति चिन्ताकुले ताक्ष्यं दृष्ट्वा बन्धून्निपत्य सः ।
 व्रणव्यथायां पञ्चत्वं प्राप जीमूतवाहनः ॥ १८० ॥
 ततो विलपतोस्तत्र तत्पित्रोः शोकदीनयोः ।
 उत्कुश्य मुहुरात्मानं शङ्खचूडे च निन्दति ॥ १८१ ॥
 भार्या मलयवत्यस्य नभो दृष्ट्वाऽश्रुगद्गदम् ।
 पूर्वप्रसन्नां वरदामित्युपालभताम्बिकाम् ॥ १८२ ॥
 विद्याधराधिपो भाविचक्रवर्ती पतिस्तव ।
 भवितेत्यहमादिष्टा देवि गौरि तदा त्वया ॥ १८३ ॥
 तन्मिथ्यावादिनी जाता त्वमप्यसि कथं मायि ।
 इत्युक्तवत्यां तस्यां सा गौरी प्रत्यक्षतामगात् ॥ १८४ ॥
 न मे मिथ्या वचः पुत्रीत्युक्त्वा सा स्वकमण्डलोः ।
 अमृतेनाशु जीमूतवाहनं सिञ्चति स्म तम् ॥ १८५ ॥

तेन सोऽक्षतसर्वाङ्गः पूर्वाधिकतरयुतिः ।

जीवन्तस्यः समुत्तस्थौ कृती जीमूतवाहनः ॥ १८६ ॥

उत्थितं प्रणतं तं च सर्वेषु प्रणमत्सु सा ।

उवाच देवी तुष्टाऽस्मि देहदानेन तेऽमुना ॥ १८७ ॥

तद्देवा त्वाऽभिषिञ्चामि पुत्रात्मीयेन पाणिना ।

विद्याधराणामाकल्पं चक्रवर्तिपदेऽधुना ॥ १८८ ॥

एवं वदन्ती जीमूतवाहनं कलशाम्बुभिः ।

तमभ्यभिञ्चच्छर्वाणी पूजिता च तिरोदधे ॥ १८९ ॥

निपेतुश्चात्र तत्कालं दिव्याः कुसुमवृष्टयः ।

नदन्ति स्म च सानन्दं देवबुन्दुभयो दिवि ॥ १९० ॥

अथोवाच स तं प्रह्वस्ताक्षर्यो जीमूतवाहनम् ।

चक्रवर्तिञ्चहं प्रीतः पुरुषातिशये त्वयि ॥ १९१ ॥

अपूर्वोदारमतिना त्रिजगत्कौतुकावहम् ।

ब्रह्माण्डभित्तिलिखितं येन चित्रमिदं कृतम् ॥ १९२ ॥

तन्मां प्रशाधि मत्तश्च वृणुष्वामीप्सितं वरम् ।

इत्युक्तवन्तं गरुडं महासत्त्वो जगाद सः ॥ १९३ ॥

न भक्ष्याः सानुतापेन भूत्वा नागाः पुनस्त्वया ।

तेऽप्यस्थिशेषा जीवन्तु ये त्वया पूर्वभक्षिताः ॥ १९४ ॥

एवमस्तु न भोक्ष्येऽहं नागाञ्ज्ज्ञान्तमतः परम् ।

प्राग्ये च भुक्तास्ते जीवन्त्विति ताक्षर्योऽप्युवाच सः ॥ १९५ ॥

ततोऽस्थिशेषा येऽप्यासन्नागास्तत्पूर्वभक्षिताः ।

तेऽपि सर्वे समुत्तस्थुस्तद्वरामृतजीविताः ॥ १९६ ॥

सुरैर्नागैर्मुनिगणैः सानन्दैर्मिलितैरथ ।

स लोकत्रितयाभिर्यामुवाह मलयाचलः ॥ १९७ ॥

तत्कालं तं च जीमूतवाहनोदन्तमद्भुतम् ।

गौर्याः प्रसादाद्विविदुः सर्वे विद्याधरेश्वराः ॥ १९८ ॥

आगत्य ते च चरणावनता हिमाद्रिं

निन्युः क्षणान्मुदितबन्धुसुहृत्समेतम् ।

तं पार्वतीस्वकरकृत्तमहाभेषकं

सच्चक्रवर्तिनमथ प्रतिमुक्ताक्षर्यम् ॥ १९९ ॥

तत्र स पित्रा मात्रा मित्रावमुना च मलयवत्या च ।

निजगृहगतागतेन च संयुक्तः शङ्खचूडेन ॥ २०० ॥

लोकोत्तरचरितान्भुतासिद्धां जीमूतवाहनः सुचिरम् ।

अभजत रत्नोपचितां विद्याधरचक्रवर्तिधुरम् ॥ २०१ ॥

While the above extract is an admirable metrical summary of our plot, a close scrutiny will detect that it differs from the story of our play in a few respects. Thus, (1) the granting of the Kalpa-druma, which Somadeva relates in detail, is dismissed by the poet in a single line (दत्तो दत्तमनोरथाधिकफलः कल्पद्रुमोऽप्यधिने I. 7); (2) in Somadeva's story Jîmûtavâhana learns the name and parentage of Malayavatî in their first meeting; in the play the poet skilfully postpones it; (3) in the Kathâs. Malayavatî's attempt on her own life is prevented by Gaurî who then grants her the boon which in the play is represented to have been received in a dream (p. 19); in the play it is the Hero, and not Gaurî, who saves Malayavatî (p. 43); (4) the Vidûshaka is a new creation of the poet, and so are Viṭa and Cheta; in the Kathâs. a मुनिपुत्र is mentioned as the companion of Jîmûtavâhana, after whom, no doubt, the Vidûshaka has been modelled; (5) the जातिस्मरण of the Hero (s'l. 89 above) is never mentioned by our poet; (6) the incident of the red garments is not in the Kathâs.; (7) in the play Garuḍa of his own accord restores the dead Nâgas to life; in the Kathâs. this is done at the express request of Jîmûtavâhana.

It would be observed that in many points S'rî-Harsha's story is more artistically developed than Somadeva's and in this respect the play compares advantageously with the poem. But it would be risky to draw any conclusion from this, and argue that Harsha has improved upon his original. For, the original is *not* before us, but only Somadeva's paraphrase of it; and we do not know whether the Kathâs. is a *literal* paraphrase of the Bṛihatkathâ. Very likely it is not, and Somadeva must himself have improved upon his original in a variety of ways, as his poem does not agree literally with that of Kshemendra. We have only to notice here one point. It has been repeatedly stated by some editors of the play that the name Mataṅga which occurs several times in the play is "nowhere found in the original." This is not correct and apparently, they did not take the trouble to read 'the original' before criticizing it. In the earlier of the two versions in the Kathâs. (XXII.). Mataṅga is expressly mentioned as a hostile kinsman of Jîmûtavâhana (see note on p. 125). It is evident that our poet has followed his original, whatever it was, rather too slavishly¹ and we must on the

whole allow the justice of the criticism which denies him any originality in the creation of his plot. In this respect he is far inferior to many other writers whom he otherwise excels.

(3) *Time-Analysis of the play.*

The action of the *Nâgânanda* extends over a period of about one month.² The time is the autumnal or *S'arad* season, which comprises the months of *Âs'vina* and *Kârtika*; cf. शरदातपजनितोऽयं संतापः (p. 27) and शरत्समयपण्डुभिः (p. 74). The action must be taken to begin early in the bright half of *Âs'vina*, on the 4th or 5th day or thereabout, so as to provide a शुक्लपक्ष intervening before कार्तिकशुक्लप्रतिपद, as will be shown presently. [It has been imagined by some editors that the action must begin on the इन्द्रोत्सव day (p. 3), i. e., on भाद्रपदशुक्लद्वादशी, because the play was actually acted that day, as is seen from the *Sûtradhâra*'s statement in the Prelude. The reasoning seems to be altogether lame, since the action of the play need not at all correspond in time with the actual season when the play is staged—otherwise we shall be unable to present the *Mṛicchhakatika* at any time except in the rainy season !]

Act I. The parents of the Hero have been in the vicinity of the Malaya mountain for some days before the advent of the autumn. The real action of the play begins when the Hero, accompanied by his friend the *Vidûshaka*, while wandering in search of a suitable residence on mountain Malaya for his parents, happens to visit a temple of *Gaurî*, and catches sight of *Malayavatî*, daughter of the King of the *Siddhas*, and falls in love with her. This happens in the forenoon, and the Act occupies from two to three hours, as it closes at mid-day, when the sun is in the zenith; cf. माघ्यं दिनसदनवेला अतिक्रामेत् (p. 22), मध्यमध्यास्ते नभस्तलस्य सहस्रदीधितिः (p. 25).

1 The student will notice, from our foot-notes to the extract, the almost *verbal* agreement of *Somadeva*'s story with the play. Perhaps the author of the *Kathâsaritsâgara* was not unfamiliar with the *Nâgânanda*.

2 Prof. A. V. Williams Jackson overlooks the interval that must pass between Acts I. and II., and erroneously concludes that the action covers "three days, or possibly four." See his article in the *Journal of the American Oriental Society*, vol. 21 (1900).

Act II. An interval of more than two weeks lies between this Act and the last, and we have three clues indicating the necessity of allowing this period:—(1) The words of the boon conferred upon Malayavati by Gauri (p. 19) are विद्याधरचक्रवर्ती अचिरेण ते पाणिग्रहणं निर्वर्तयिष्यति; the word अचिरेण has been used, and not अद्य, from which it would appear that some days at least must pass before the marriage. (2) The Hero describes himself, in his love-sick condition, as having passed many nights in thinking of his beloved; cf. नीताः किं न निशाः शशाङ्कधवलाः¹ (p. 34), and also, ध्यानं यच्च ब्रह्मन्यनन्यमनसानकदिनानि &c. (p. 59). (3) In Act I. Jimûtavâhana has been represented as choosing on *that* day a hermitage on the Malaya mountain (cf. इतो मलयपर्वतं गत्वा तस्मिन् निवासयोग्यं किञ्चिदाश्रमपदं निरूपय p. 9), which, as it turns out, was near the residence of Malayavati's father. But he had no personal acquaintance with her people till that day,² and some days are obviously required to justify her father's remark जीमूतवाहनः अस्माभिः इह आसन्नवासात्सुपरीक्षितः कृतो योग्यो वरः (p. 40).

The action of this Act begins at about 9 a. m.; for Malayavati is कुसुमावचयपरिश्रमनिःसहा³ (p. 27), and the plucking of flowers is generally done in the morning; again the Vidûshaka says to the Hero कस्मात्त्वं लघ्वेव गुरुजनं शुश्रूषित्वा इहागतः (p. 35); the शुश्रूषा, like the कुसुमावचय, must, therefore, have been finished in an hour or two at the most, which brings the beginning of the Act to about 9 a. m. It must have lasted for about three hours; the marriage is referred to as one to be performed that

1 The expression शशाङ्कधवलाः shows that a major portion of the interval must lie in the *bright* half (say, from the 4th to the full-moon day), and a minor portion in the dark half (from the 1st to the 6th), of the month of Âs'vina, as shown above.

2 The sentence मित्रावसुः जीमूतवाहनं इहैव मलयपर्वते कापि वर्तमानं मलयवत्या वरहेतोः द्रष्टुं अद्य गतः in Act I. (p. 22) must refer to a preliminary general inquiry which Mitrâvasu was charged to make about the suitability of Jimûtavâhana as the husband for Malayavati; it does not mean, as understood by Prof. Jackson, *loc. cit.*, that he was sent to make the actual offer that day. The learned Professor has also misjudged in considering नीताः किं न निशाः as a "pining lover's exaggeration due to a highly-wrought imagination."

3 This also shows that Mala. had been pining for some two weeks to be so emaciated as not to be able to bear the strain of such light work as collecting the flowers.

very day in this evening; cf. अथैव मलयवत्या विवाहोत्सवस्य मङ्गलं संवृत्तं भविष्यति p. 47. The Act, therefore, must close at about mid-day or bathing-time (उद्वाहस्नानवेला p. 48), since the preliminaries of the Hindu marriage-ceremony would require at least the whole of the afternoon, for the preparations etc.; the marriage-day was probably the आश्विनवद्यदशमी.

Act III. The marriage-festival is concluded प्रथमप्रहरे एव (p. 50), i. e., in the प्रथमप्रहर of the night of the same day on which the events of the last Act occur; the present Act begins the next day sometime about the noon, and ends just at sunset (संप्रति परिणतं अहः । अस्तं गच्छन् विवस्वान् p. 70), covering a few hours. On the wedding-evening the festivities and merry-making were prolonged throughout the night, as is shown by the expressions रजनीविरह (p. 52) and विवाहजागरण (p. 64). As the Act ends distinctly at sunset, Viṭa's statement, in the beginning, that it is प्रभात (p. 50) when he enters, must not be understood literally; otherwise the action of this Act would have to last through one day, which is not possible. It appears to us that the word प्रभात is loosely used for *the day as it dawned for the merry-makers*, i. e., at about 10 A. M., since every one must have slept over the greater part of the morning and got up late; and we know this to be a fact, as the Vidū-shaka is described as being seen निद्रायमाण (p. 64) owing to his having been awake at night.

Act IV. Orders have been issued to the chamberlain that he is to take रक्ताशुकयुगलं to the newly-married couple for a period of ten days (दशरात्रं यावत् p. 71); and the Act begins on some one of these ten days after the marriage, probably on the day after the one on which Jīmatavāhana left the bride's house. It is clear that Jīmā. did not spend ten days at his father-in-law's as was customary for newly-married couples to do in those days; for the chamberlain states that the bride, and of course the bridegroom, have gone to their own home (मलयवती श्वशुरकुले वर्तते p. 72); if he had spent ten days, and then gone home, there was no necessity of carrying to him the रक्ताशुकयुगल, which was to be done for *ten days only*. Hence we must conclude that he must have left on the *fifth* day after the marriage as laid down in the Ās'valāyana-Gṛihya-Sātra (एषा सह वती गच्छेत्स्वयहं पञ्चमे दिने), probably because the Dīpāvalī festival intervened; and thus we find the chamberlain going to him on the sixth day after the wedding, or on the

fifth day after the events of the last Act. Again, this day must have been¹ the कार्तिकशुक्लप्रतिपद्, referred to as दीपप्रतिपद् on p. 72 (where we have also a confirming reading अस्मिन् दिवसे प्रतिपदुत्सवे in the Triv. Ed.) because it is then appropriate that Vis'vāvasu should be expecting his son-in-law at his house for dinner and giving him some presents etc. as is the custom, and hence Vis'vāvasu was anxious (p. 94) as Jīmāta. did not return early. On the प्रतिपद् day the tide would be almost at its highest, which would no doubt induce Jīmāta. to go to the sea-beach to witness it rising. The Act begins in the morning, and lasts for about two or three hours, being immediately connected with the next.

Act V. There is no interval between this Act and the last. In Act IV. S'aṅkhachāḍa leaves for saluting गोकर्ण, which he does *quickly* (दक्षिणगोकर्णं स्वरितं प्रणम्य p. 99), and his return is shown in this Act, which thus begins immediately after the events described in the last, and on the same day (कार्तिकशुक्लप्रतिपद्), probably some time just before noon. We thus see that the action of the whole drama must be taken to cover a period of nearly one month (from 25 to 28 days).

(4) Critical and General Remarks.

The Nāgānanda in its technical aspect will not be found to conform strictly to the minutiae of the numerous canons of ancient treatises on dramaturgy, although it follows their broad lines. It belongs to the class of Rūpakas called Nāṭaka, and is divided into five Acts. As regards the three requisites of a play, the वस्तु or Plot is प्रत्युक्त or historical, as the story of Jīmūtavāhana sacrificing his life to save that of a Nāga is borrowed from the legends current in the poet's time. (Cf. विद्याधरजातकप्रतिनिवद्धं p. 3.) The नेता or Hero is धीरोदात्त (of sublime qualities—महासत्त्वोत्तिगम्भरिः क्षमावानविकल्प्यनः। स्थिरो निगूढाहंकरि धीरोदात्तो दृढव्रतः ॥ D.-R.)². The Heroine, Malayavati,

1 We think it could not have been the *amāvāsya*, since the poet would not represent the goddess as crowning Jim. and granting boons (p. 124) on an inauspicious day.

2 It is interesting to note that Dhanika, the commentator of the Dāsarūpa, has selected this play, from the whole range of Sanskrit plays, to provide an illustration of a *dhirodātta* (lit. firm-minded and exalted) Hero, and has established his hero's claim to this title by a long discussion. From passages like तिष्ठन्माति पितुः पुरो etc. (p. 7) and पित्रोर्विधातुं शुश्रूषा etc. (p. 5) which indicate the Hero's aversion to

belongs to the category of मुग्धा, who is defined as मुग्धा नववयःकामा रतौ वामा मुहुः कुधि । There are no प्रतिनायकस or प्रतिनायिकास as in other plays. The prevailing रस or Sentiment is शान्त, with शृङ्गार prominent in the first three Acts and serving as a feeder to it. There is an occasional infusion of करुण in the lamentations of the mothers of S'aṅkhachûḍa and Jîmûtavâhana, हास्य in the witticisms of the Vidûshaka and in the practical jokes played upon him, and बीभत्स in चञ्चलञ्चप्रकृतं (IV. 18); —which are all subordinate. The अर्थप्रकृतिस, the कार्यावस्था, and the संघिस in this play have not been pointed out as they are rather obscure and not clearly demarcated.

As regards the *dénouement* and external setting, it will be seen that the play opens with the customary नान्दी. Then in the Prastâvanâ or Prelude the Sâtradhâra states the title of the play, name of the poet, and the time of its performance. There is a प्रदेशक in Act II. and a विक्ल्मक in Act IV. And finally the play ends with the usual Bharatavākya. Thus far it falls in with the general arrangement of a Sanskrit play.

On a general survey of the piece it will be seen, at the outset, that the Nâgânanda occupies a peculiar position in the range of Sanskrit dramatic literature by reason of its subject-matter. It is written to point out a great moral, to enlorge the two noble principles in human life and conduct, viz., आर्हिषा¹ and परोपकार,² and to illustrate their happy combination³

worldly pleasures or to the attainment of worldly greatness, some object that Jîmu'ta. really belongs to the category of *dhîras'ânta* or 'calm' Heroes. For they contend that, औदात्य means supreme greatness and this depends primarily on a desire for conquest which is utterly absent in Jîmu'tavâhana. But, says Dhanika, it is not proper to limit औदात्य to one kind of conquest only. Extraordinary power to show pity, to relieve another's distress &c. may also be called औदात्य; and Jîmûtav. is really *dhîrodâtta*, in spite of his great love of quietude, deep sympathy for distress, and spirit of self-denial; these things are subsidiary (पारिभाषिकत्वाद्वास्तव) and his outstanding quality *udâtta* still remains supreme (जीमूतवाहनादिस्तु प्राणैरपि परार्थसेवाद्वात् विधमन्पतिशेते इत्युदात्ततमः ।). For details see D.—R. II. 4. The discussion is more technical than critical.

1 कथं प्राणिवधक्रौर्यमनुमनुते । p. 68; प्राणाभिधाताद्विरम । p. 115.

2 परार्थं बद्धकक्षाणां त्वादुशासुद्धवः । p. 85; एकः श्लाघ्यो विवस्वान्परहितकरणायैव यस्य प्रयासः । p. 70.

3 अपि नाम शक्नुयामहं स्वशरीरदानादिकस्यापि कणभूतः प्राणरक्षां कर्तुम् । p. 76.

in the famous story of Jîmûtavâhana, who, in order to save the life of another, offered his own instead. The poet has also shown how good actions always bring their reward, often much more than one's expectations; for while trying to save one life, the Hero succeeds in the end in saving the whole of the Nâga race. The principles of अहिंसा and परोपकार are the basis of the humanitarian philosophy of life and were adopted as their cardinal doctrines by the Buddhists, although they belonged to the Hindu religion as well. We know that the author, King Harshavardhana, though originally a devotee of S'iva, came later under the influence of Buddhist teachers, if indeed he was not actually converted himself. And it seems that the play was written by him to present a harmonious union of Brâhmanism and Buddhism in the actions of his Hero. The Buddhist influence on the play is seen in the two verses forming the Nândî; the story itself was taken from a Buddha-jâtaka (p. 3.); and especially significant are the words put in Garuḍa's mouth when he finds that in killing Jîmûtavâhana he has killed a great soul, nay, (p. 109) a "Bodhisattva" (Buddhist saint). The Brâhmanic deities Brahman, Vishṇu, and S'iva are mentioned in the play (p. 53), as are also Indra, Kubera and Yama (p. 121). Harsha was no fanatic, though a firm believer in the doctrine of self-sacrifice. In the Madhuban copper-plate² he calls himself a परम माहेस्वर—"a great S'aiva"—but puts at the end the verse

कर्मणा मनसा वाचा कर्तव्यं प्राणिनां हितम् ।
हर्षणैतस्माख्यातं धर्माज्जनमनुत्तमम् ॥

which reminds us of the teaching of the Nâgânanda. As, however, the author is stated to have shown his marked leaning towards Buddhism in the latter part of his life, it seems that the Nâgânanda was his last work. The Ratnâvalî must have preceded it, and the Priyadars'ikâ, which is less finished, must have been his first attempt at dramatic composition.

In spite of its being chronologically the last creation of the author, the drama presents one or two serious faults of con-

1 For these have been enunciated in the Upanishads and stated as the highest doctrines of life in the Râmâyana and the Mahâbhârata. Cf. also अहिंसा सत्यमक्रोधः etc. Bg. XVI. 2; अयतां धर्मसर्वस्वं श्रुत्वा शैवावधार्यताम् । परोपकारः पुण्याय पापाय परपीडनम् ॥

2 In Prâchînalekhamâlâ No. II., Kâvyamâlâ Series. It is also given in Mr. Pârkhî Shâstri's Essay.

struction; but they are faults due to the twofold character of the subject-matter itself. There is no consistent development of the plot, and the unity of interest has not been kept up. The first three Acts of the play have little to do with the last two, and the whole looks like a sort of patch-work. It is true that in the first three Acts there are some hints here and there of the events to follow (*e.g.*, यच्चासूनपि संयजेत्करुणया सत्त्वार्थमभ्युद्यतः । p. 40); but the major part is devoted to the love-affair and the wedding; while the fourth introduces the real central episode, which is quite unconnected with the third. Perhaps the poet felt the necessity of first having the wedding got through; for that provides him with an important instrument of constructional necessity, we mean the *pair of red garments*. This provides a scene in Act III., when the Vidûshaka, clad in red, is mistaken for a woman, and in the last two Acts it is solely because of the red clothes that Garuḍa's mistake was possible, bringing about the desired catastrophe. We think it would have been better to postpone the wedding till the last Act, although that would have placed the poet under the necessity of inventing something in the place of the red garments.

The unity of place also has not been strictly observed. The scene of the play is laid on the Malaya mountains, now known as the Malabar Hills. In Act IV. is mentioned Gokarṇa, which is about thirty miles distant from the Malaya range. It would thus seem strange that S'aṅkhachūḍa could go to salute god S'iva at Gokarṇa and come back within the space of about fifteen minutes. It might be urged, of course, that S'aṅkhachūḍa, as a Nāga, could travel faster than ordinary mortals; but the real explanation seems to be that our poet was not very accurate in his geography—an inaccuracy which he shares with many other brother-dramatists. It need not be scanned too closely; otherwise the question would also arise,—why should भूतल be chosen as the victimizing ground of the Nāgas, who were admittedly denizens of पाताल, and how could a Nāga come to भूतल in one day? Poets, after all, do not care for such hair-splitting criticisms. They live and move in a world of their own (*Cf.* नियतिकृतनियमरहितं &c. K.—P. I. 1.). It is sufficient if they observe reasonable consistency.

We do not gather much information from the drama about the social customs of those times, about the condition

of the people etc. Belief in omens was quite common (स्फुरसि किमदक्षिणेक्षण etc. p. 97), and palmistry was cultivated as a science (उष्णीषः स्फुट एष &c. p. 23). Music was practised with great proficiency (I. 12, 14). Drinking seems to have been a common feature of those times and of all merry-makings (Act III). A special custom was to carry red garments to the newly-wedded couple for ten days after the marriage. The Vidúshaka's Bráhmaṇism is ridiculed on the stage, but that does not show that Bráhmaṇas were looked down upon as a class; for the Vid. is often made a fool of in all Sanskrit dramas, and even here the fun has always been kept within proper limits.

The style of Harsha is simple and easy-flowing though polished, and vigorous in some places. It has not the grace or rhythm of Kālidāsa, but it is also remarkably free from the artificial ponderousness of latter-day Sanskrit. S'ri-Harsha evidently took Kālidāsa for his model, and many of his stanzas and sentences are reminiscent of Kālidāsa. Thus, एकतो गुरुवचनं अन्यतो दयितदर्शनसुखमिति.....(p. 24) reminds one of कृत्ययोर्भिन्न-देशत्वात् द्वैधीभवति मे मनः । S'āk. II. 18; Mitrāvastu's feelings about the approaching wedding of his sister are just like those of Kanva sorrowing for the loss of S'akuntalā; compare also न खलु न खलु मुग्धे... (p. 43) with न खलु न खलु बाणः...S'āk. I. 10, दृष्टा दृष्टिमघो...(p. 58) with व्याहृता प्रतिवचो न संदधे...Kum. VIII. 2, कृताञ्जलिना गरुडेन शिष्येणेव पर्युपास्यमानः (p. 112) with उपस्थितं प्राञ्जलिना विनीतेन गरुडमता Ragh. X. 13. Many more instances have been pointed out in the Notes, which would make S'ri-Harsha's indebtedness to his great predecessor and exemplar abundantly clear. Bhavabhāti, coming after Harsha, seems to have followed the latter to some extent in his turn; compare निराधारं धैर्यं कमिव शरणं यातु विभवं etc. of Nāg. V. 30 with Bhavabhāti's असारं संसारं पारमुक्षितरत्नं त्रिभुवनं etc., Māl.-Mād'h. V. 30; the Bharatavākya of the Māl.-Mād'h. seems to have been suggested by that of our play. Coming after Kālidāsa, Harsha has not quite escaped from the deterioration in style that is observable in post-Kālidāsian authors. Particularly, the exaggerations in stanzas like चञ्चलश्चञ्चलकृतः (IV. 18), तुल्याः संवर्तकाग्रेः...(IV. 22), कुर्वाणो रुधिरार्द्रचञ्चुकवणैः... (V. 13), are far removed from anything one might read in Kālidāsa; they are more akin to those of Bhavabhāti, whose love of long compounds is also to be seen in a small way

in some verses of the Nāga. Puns like those on वर्णम् (p. 64) and चूडामणि (p. 101), double-meaning verses like प्रतिदिनमश्न्यमाहिना... (IV. 19) and intuitive suggestions like that in नागानां रक्षिता भाति..... (IV. 29) are also of very rare occurrence in Kālidāśian poetry.

We have shown above that in the simplicity and perspicuity of style, Harsha would rank next to Kālidāśa, but above Bhavabhūti; the same, however, cannot be said of him as a dramatic artist, or master of language either. Viewed as the author of the Nāgānanda, it might be urged for him, in the words of rhetorical critics, that

शृङ्गारी चेत्कविः काव्ये जातं रसमयं जगत् ।

स चेत्कविर्वीतरागो नीरसं व्यक्तमेव तत् ॥¹

for it is evident that the combination of the two sentiments of love (शृङ्गार) and tranquillity (शान्त) has somewhat spoiled the play and made it less interesting than the same author's Priyadars'ikā and Ratnāvalī. As the author of the three plays taken together, Harsha's position among Sanskrit men of letters is in the second class. He calls himself in modesty merely निपुणः कविः (I. 4); but Jayadeva, the author of the Prasannarāghava, calls him the Delight of the poetical Muse (हर्षो हर्षः). It is possible that in his enthusiasm and love of alliteration he was led in conferring upon Harsha a position to which sober critics would demur. We on our part are content to endorse the poet's own estimate of his work, that he was a "skilful writer", a star of lesser brilliancy than Kālidāśa or Bhavabhūti, but certainly not below Bhatta Nārāyaṇa or Viśākhadatta in constructive art.

1 "S'ilāditya (*i. e.*, Harsha) held a solemn distribution of his royal treasures every five years. The Chinese pilgrim Hieuen Tsaṅg describes how...S'ilāditya brought forth the stores of his palace, and gave them always to Brāhmanas and Buddhists, monks and heretics, without distinction. At the end of the festival he stripped off his jewels and royal raiment, banded them to the bystanders, and like Buddha of old, put on the rags of a beggar. By this ceremony the king commemorated the Great Renunciation of Buddha, and also practised the highest duty laid down by the Brāhmanas, namely, almsgiving."—W. W. Hunter (quoted by Mr. Pārkhishāstri).

(5) *The Principal Characters in the Play.***Jîmûtavâhana.**

In choosing Jîmûtavâhana as the Hero of the present play, the poet selected a character who had been reputed in legends for his benevolence and generosity. We know from contemporary history that these were the very qualities for which Harsha himself had become famous, and it is no wonder that 'like should draw like,' and that the character of Jîmûtavâhana should especially appeal to the King who in later life lived the life of a devotee after having given away all his wealth in public charity. There is no doubt also, as the pointed allusion to Bodhisattva on p. 109 shows, that the poet wanted to illustrate the main doctrine of Buddhism, viz. *Ahimsâ*.

In dwelling upon the highest virtue of self-sacrifice, however, the poet has taken care not to draw an over-balanced, one-sided picture, but has shown his Hero as fully attentive to his immediate duties. He was a ruling prince, and had not neglected his kingly duties (न्याये वर्त्मनि योजिताः प्रकृतयः etc. p. 8). He was in person very handsome (रूपेणाप्रतिमः p. 40); he was accomplished in music, as is shown by his high technical knowledge in स्थानप्राप्त्या etc. (I. 12) and in व्यक्तिर्व्यञ्जनधातुना (I. 14); he could also paint perfectly (अप्रत्यक्षेऽप्येवं नाम रूपं लिख्यत इत्यहो आश्चर्यम् p. 39). He was exceedingly devoted to his parents (cf. भक्त्या याति यदीत्यमेव etc. p. 6, तिष्ठन्भाति पितुः पुरो etc. p. 7.); both his father and his mother have feelingly acknowledged his supreme affection (चूडामणिं चरणयोर्मम पातयता स्वया । लोकान्तरगतेनापि नोज्झितो विनयक्रमः 11. p. 103, and यस्मै ते गुरुजनशुश्रूषां वर्जयित्वाऽन्यस्तुखं न रोचते p. 104). It is only the highest call of filial duty, coupled with his intense affection for his parents, that made him leave off the kingdom at first (p. 7), and to be indifferent to it afterwards. He took greater pleasure in waiting upon his parents and ministering to their comfort than enjoying the pleasures of royalty himself or receiving homage from the tributary princes.

His picture as a lover is not so attractive. It is true that he was very courteous to ladies (cf. कदाचिद्द्रुममनहोऽयं स्त्रीजनो भविष्यति) as befitted his innate nobility of character. But unlike the heroes of Kâlidâsa,—Dushyanta, Purûravas, Agni-mitra—, he was not a hero seasoned in love-affairs, and Malavati was his first love, as is evident from a remark of the

Vidúshaka (दिष्टया चिरस्य तावत्कालस्य पतितः खल्वेष गोचरे मन्मथस्य p. 18). Possibly because of his philosophical mood, which treats passion as dross, he is not seen to be much of an ardent lover on the whole; the picture which the poet has drawn of his Hero as a lover in Act III. seems more conventional than real. However, some very pretty speeches are put in his mouth, which in grace and dignity are not unworthy of Kálidásian heroes even. Cf. तनुरियं तरलायतलोचने etc. I. 16; कुसुममपि विचेतुं यो न मन्ये समर्थः etc. II. 11; कण्ठे हारलतायोग्ये etc. II. 12; एतन्मुर्खं मियायाः शशिनं जिह्वा etc. III. 11; एतत्ते भ्रूलतोद्भासि etc. III. 11; स्मितपुष्पोद्गमोऽयं ते etc. III. 12; दिनकरकरावृष्टं etc. III. 13. But his real interest in life lay in sympathizing with distress, and hence the somewhat cold references to his wife as well as to his mother at IV. 23 and IV. 24.

So far as wordly wealth was concerned, it is sufficient to point out in praise of his personal generosity that he had given away in charity even the Kalpa-druma (p. 8), probably the most covetable material thing known to Hindu mythology. His philosophical tendency is best seen as reflected in his remarks on the uselessness of the human body (p. 6) and its insignificance (सर्वाशुचिनिधानस्य etc. p. 76.), and in the high regard in which he holds service rendered to others (एकः श्लाघ्यो विवस्वान्परहितकरणायैव यस्य मयासः । III. 18). His desire for benevolence is so great that he finds life in a forest, though praised by others, intolerable simply because it affords few or no opportunities of doing good to others (दोषोऽयमको वने दुष्पापार्थिनि यत् etc. p. 73). The magnanimity of his heart is so great and his sense of kingly duty so keen that he holds Vāsuki in contempt for not having offered his own body to Garuda to save his subjects. He would like to save a Nāga himself, at the price of his own life; for his body is solely of value in so far as it is of service to others (...त्राये नैनं यदि ततः कः शरीरेण मे गुणः । p. 82). His offer compels the admiration of S'āṅkhaśhūda (p. 84), and also of the gods, who shower flowers upon him (p. 92) in token of their respect and admiration. Finally, Garuḍa himself is won over by the way in which Jîmūta. bravely suffered pain and torture and welcomed death. His first (p. 92) as well as last (p. 119) wish on this earth is,

संरक्षता पन्नगमय पुण्यं मयार्जितं यत्स्वशरीरदानात् ।

मये मये तेन ममेवमेव भूयात्परार्थः खलु देहलाभः ॥

Well might the bereaved father lament—निराधारं धैर्यं कमिव शरणं यातु विनयः क्षमः क्षान्तिं वोढुं क इह विरता दानपरता । इतं सत्यं सत्यं ब्रजतु कृपणा काय करुणा जगत्कृत्स्नं शून्यं त्वयि तनय लोकान्तरगते ॥ V. 30—thus summing up all the virtues possessed by his son in a single s'loka. The sympathy for a fellow-being in distress, and the ardent yearning to alleviate human suffering even at the sacrifice of one's life, have always been the distinguishing attributes of the great saints of all the religions of the world. Jîmûtavâhana in this respect is on the same plane with Christ, with Buddha, and with other great souls. Current opinion as embodied in the stanza

कर्णस्त्वचं शिबिर्मासं जीवं जीमूतवाहनः ।

ददौ दधीचिरस्थीनि नास्त्यदेयं महात्मनाम् ॥

has very appropriately placed Jîmûtavâhana on a par with the unrivalled donors of the world, Karna, S'ibi and Dadhîchi.

S'ankhachûda.

S'ankhachûda, who appears only in the last two Acts, is a Nâga chosen by Vâsuki to be Garûda's victim on a certain day. His devotion to his master is shown by the readiness with which he accepts the command and by the anxiety he shows for its execution (Cf. नापि श्लाघ्या स्वामिनोऽनुष्ठिताज्ञा p. 99). He is proud of the good name of his family which he would not tarnish by any mean act. (Cf. न खलु शङ्खचूडः शङ्खधवलं शङ्खपाल-कुलं मलिनीकरिष्यति p. 86). He is very devoted to his mother and his last wish is सप्तपत्न्यामहे मातर्यस्यां यस्यां गतो वयम् । तस्यां तस्यां प्रियसुते माता भूयास्त्वमेव नः ॥ (IV. 88.) When Jîmûta. first makes his offer to save S'ankhachûda's life, the latter fully recognizes the nobleness of it; but, with equal nobility in himself, he declines to be thus saved, and his answer to Jîmûta. is characteristically modest and grateful—जायन्ते च म्रियन्ते च मादृशाः क्षुद्रजन्तवः । परार्थं वद्धकक्षाणां त्वादृशामुद्धवः कृतः ॥ (IV. 16). When he finds that Jîmûta. has, after all, offered himself as his substitute, he is exceedingly vexed, as he did not like being saved in that way at the cost of another's life (दस्वात्मानं रक्षितोऽन्येन शोच्यो हा धिक्कष्टं वञ्चितो वञ्चितोऽस्मि V. 7). He follows the trail of Garûda, discovers him, and offers himself as his rightful prey. The degradation, which he felt would attach to him otherwise, would be so humiliating that no self-respecting person would willingly be a party to it. His remark to

Jîmûta. (स्वशरीरेण शरीरं ताक्षर्यात्परिरक्षतो मदीयमिदम् । युक्तं नेतुं भवतः पातालनलादपि तलं माम् ॥ V. 18) illustrates how a truly noble person places self-respect above every earthly consideration. It is hard to say what to admire most, the self-sacrifice of *Jîmûtavâhana*, or the exalted nobleness of a mind which declines to take advantage of the self-sacrifice of others; both are great, but perhaps *S'aṅkhachûḍa* is greater. As the king says to the *Vetâla* who tells the story in the *Kathâsaritsâgara* *Lambaka* xc. 205, 206.

बहुजन्मसिद्धमेतच्चित्रं जीमूतवाहनस्य कियत् ।

श्लाघ्यः सः शङ्खचूडो मरणोत्तीर्णोऽपि यो रिषे ॥

अन्यप्रज्ञात्मानं प्राप्य सुदूरं गताय ताक्षर्याय ।

पश्चाद्भावन्गत्वा स्वं देहमुपानयत्पसभम् ॥

The *Vidûshaka*.

The *Vidûshaka* in this play is painted as a conventional picture. He appears as a companion of the Hero only in the first three Acts. Though he always accompanies his friend he does very little to forward the love-suit, a part which the *Vid.* performs admirably in some other plays,—in the *Mâlav.* for instance. He is as usual shown to be hungering for dainty meals (pp. 18, 24, 47), and boastful of his learning (p. 21), of which he has precious little (p. 57). Twice in the third Act he creates some amusement on the stage owing to the practical jokes played upon him; but he himself provides very little fun, and there are no witticisms to his credit in the whole of the play. Except when he successfully turns off *Mitrâvasu's* offer (p. 42) he shows little ingenuity; he is of no use in developing the action of the play and his character has thus become colourless. A critical audience would find little interest in him on the stage.

Malayavati

The Heroine is shown to be a young princess, beautiful, accomplished, and sensible. Her character also happens to be drawn as a conventional necessity. That it fails to create much interest in us or to impress us as a picture of feminine virtue and noble love is perhaps owing to the fact that the poet has intended the sentiment of *शुद्धार* to be only subsidiary

to Karuna and has consequently compressed the love-element of the play into the first three Acts. In the fourth the Heroine does not appear at all, and in the fifth her presence serves no purpose whatever, except that of showing her love for her wedded husband. She is represented as falling in love with the Hero at the first sight; she is modest (p. 22 यदि कदाऽपि कोऽपि तापसः प्रेक्षते etc.) and obedient to the elders (यद्वरुजः आज्ञापयति p. 24). Like Málati she has just pride of her family, and her devotion to Gaurî is too deep to allow even her maid servant or herself to blame her for her apparent neglect. Her chief characteristic seems to be a great sensitiveness of feeling, as, on the bare knowledge that the Hero has postponed his consideration of the offer of marriage, she loses all hope and attempts to destroy herself (p. 43). The poet however, has here forced a situation upon her, instead of leading her up to it, the character of the Heroine consequently suffering not a little in strength. As if to compensate her for all this, the poet makes Gaurî call her one of the four best jewels given to Jîmûta. by her (V. 37).

Important Abbreviations.

<i>Ak.</i> , <i>Amara</i> .—Amarakos'a.	<i>Mál.-Madh.</i> —Málatîmádhava.*
<i>Amaru</i> .—Amarus'ataka.	<i>M.-S.</i> —Manusmṛiti.
<i>B. & P.</i> —Brahme and Paranjpe (Editors of the Nâg.).	<i>Megh.</i> —Meghadûta.
<i>Bg.</i> —Bhagavadgîtâ.	<i>Mṛich.</i> —Mṛichchhakaṭika.
<i>Bhar.</i> —Bhartṛihari's S'atakas (N. and V.)* Also S'.	<i>Mudrá.</i> —Mudrârâkshasa.*
<i>Bhatti.</i> —Bhattikavya. (I.-V.)*	<i>M.-W.</i> —Monier-Williams.
<i>Bṛih.-S.</i> —Bṛihat-saṃhitâ of Varâhamihira.	<i>Nâg.</i> —Nâgânanda.*
<i>Bṛih. M.</i> —Bṛihat-kathâ Mañjarî.	<i>N.-Ch.</i> —Naishadhîyacharita.
<i>Bṛih.-Up.</i> —Bṛihadâraṇyako-- panishad.	<i>Pân.</i> —Pânini's Ashtâdhyâyi.
<i>Bud.-Ch.</i> —Buddhacharita.	<i>Pañcharâ.</i> —Pañcharâtra of Bhâsa.*
<i>Cf.</i> —Compare.	<i>Priy.</i> —Priyadars'ikâ.
<i>Ch.</i> —Chapter.	<i>Pt.</i> —Pañchatantra.*
<i>Com.</i> —Commentary, Commentator.	<i>Ragh.</i> —Raghuvams'a. (I.-X.).
<i>Dic.</i> —Dictionary.	<i>Ram.</i> —Râmâyana. of Vâlmîki.
<i>D.-K.</i> —Das'akumâracharita.*	<i>Ratn.</i> —Ratnâvalî.
<i>D.-R.</i> —Das'arûpa.	<i>Ṛig.-V.</i> —Ṛig.-Veda.
<i>Gît.</i> —Gîtâgovinda.	<i>Ritus.</i> —Ritusamhâra.*
<i>H.-Ch.</i> —Harshacharita.	<i>S.</i> —Sûtra.
<i>H. S. Gr.</i> —Higher Sanskrit Grammar (by the Editor)	<i>S'âk.</i> —S'âkuntala of Kâlidâsa.*
<i>Hitop.</i> —Hitopades'a.*	<i>Sâh. D.</i> —Sâhitya-Darpana.
<i>Kâd.</i> —Kâdambarî.*	<i>S. K.</i> —Siddhânta-Kaumudî.
<i>Kathâs.</i> —Kathâsaritsâgara.	<i>Sar.-Kaṇṭhâ.</i> —Sarasvatî- Kaṇṭhâbharana.
<i>Kâv.</i> —Kâvyâdars'a.	<i>S'is'.</i> —S'is'upâlavadha.
<i>Kir.</i> —Kirâtârjunîya. (I.-III.)*	<i>S'iv.</i> —S'ivarâma (Comm. on the Nâg.).
<i>K. P.</i> —Kâvyâ-prakâs'a.	<i>Subhâ.</i> —Subhâshita.
<i>Kum.</i> —Kumârasambhava. (I.-VII.)*	<i>Swap.</i> —Svapnavâsavadatta of Bhâsa.
<i>L.-V.</i> —Lalitavistâra.	<i>S'v.-Up.</i> —S'vetâs'vatara Upanishad.
<i>Madhyam.</i> —Madhyamav- yâyoga of Bhâsa.*	<i>Up.</i> —Upanishad.
<i>Mah.-Bh.</i> —Mahâbhârata.	<i>Uttar.</i> —Uttararâmacharita.*
<i>Mâlav.</i> —Mâlavikâgnimitra.*	<i>Vârt.</i> —Vârtika.
<i>Malli.</i> —Mallinâtha.	<i>Veṇî.</i> —Veṇîsamhâra.*
	<i>Vikr.</i> —Vikramorvas'îya.*
	<i>Vikra.ch.</i> —Vikramaṇkadeva- charita.

Dramatis Personæ.

MALES.

सूत्रधारः—The stage-manager.

नायकः (जीमूतवाहनः)—The Hero, a Vidyādhara Prince.

विदूषकः (अत्रेयः)—A Brāhmaṇa, the Hero's companion and the court-wit.

तापसः (शाण्डिल्यः)—An ascetic.

मित्रावसुः—Brother of the Heroine, son of the Siddha-King, Vis'vāvasu.

वैतालिकः—A bard attached to the court.

विटः (शेखरकः)—A courtier and a gallant.

चेटः—Another gallant, Viṭa's friend.

कञ्चुकी (वसुभद्रः)—The chamberlain.

प्रतीहारः (सुनन्दः)—The door-keeper.

शङ्खचूडः—A Nāga.

किङ्करः—A servant of Vāsuki.

गरुडः—The King of birds.

जीमूतकेतुः—The father of the Hero.

FEMALES.

नदी—The stage-manager's wife.

नायिका (मलयवती)—The Heroine, sister of Mitrāvasu.

चेटी (चतुरिका)—An attendant-maid of the Heroine's.

चेटी (मनोहारिका)—Another attendant maid.

चेटी (नवमालिका)—Another maid.

वृद्धा (p. 77)—The mother of S'ankhachâḍa.

वृद्धा (p. 96)—The mother of Jīmútavāhana.

गौरी—The Goddess.

OTHER PERSONS MENTIONED.

मतङ्गः A hostile Kinsman of the Hero.

कौशिकः A sage, the preceptor of S'āṇḍilya.

विश्ववसुः—King of the Siddhas, father of Mitrāvasu.

उद्यानपालिका (पल्लविका)—The royal gardener.

वासुकिः—The King of the Nāgas.

SCENE.

The Málaya Mountains and the adjoining country.

भूमिका ।

यस्याश्रोरश्रिकुरनिकरो कर्णपूरो मयूरो

भासो हासः कविकुलगुरुः कालिदासो विलासः ।

हर्षो हर्षो हृदयवसतिः पञ्चबाणस्तु बाणः

केषां नैषा कथय कविताकामिनी कौतुकाय ॥

—जयदेवस्य ।

इह खलु सकलविद्याकलाकलापादिपीठेऽस्मिन्भारते वर्षे निजयशःसुरभीकृत-
दिगन्तरालाः प्रतिभाशालिनः परःशताः कवीश्वरा भासकालिदासादयः स्वकृत्या-
भरणैर्वाग्वधूं मण्डयन्ति स्म । तेषां च केचन प्रबन्धप्रमोदितरसिकमण्डलाः शब्द-
सर्गावर्जितोर्जितयशस्का विदग्धधुरीणाः प्रतापसंतापितारिचक्रा वक्त्रेष्वप्यार्जवमुत्पा-
दयन्तश्चक्रवर्तिनो राजानोऽभूवन्त्रित्यहो नवनवाश्चर्यनिर्माणचातुरी विधेः । श्रीसर-
स्वत्योः ख्यातनिसर्गभिन्नास्पदयोरप्येकसंस्थानं कस्य हि सहृदयस्य चेतः कुतूहलितं
प्रमोदनिर्भरं वा न कुर्यात् । एतेषु श्रीमच्छूद्रकयशोवर्मभीमटभोजादिषु कविनृपेष्व-
प्रेसरीभूतः श्रीहर्षाभिधः स्थानेश्वरेश्वरः चक्रवर्तिश्रीहर्षवर्धनाख्यया पुरावृत्तको-
विदैरुद्घुष्यमाणकीर्तिनृपतिरितस्त्रयोदशशताद्वर्षेभ्यः प्राग्भारतभूमण्डलं प्रशशास ।
यस्य च प्रियदर्शिका-रत्नावली-नागानन्द-समाख्यं रूपकत्रयमद्य यावद्रसि-
कान्तःकरणग्रहणेन आत्मनो निर्मातुर्यथार्थनामत्वं प्रख्यापयद्रसिकानां हर्षं संवर्धयन्ना-
टकनिबन्धेषु गुणानुकूल्याद्वरीवर्ति । यस्य चेभ्यस्य सभ्यो गद्यकविमूर्धन्यपदवी-
मारूढः कादम्बर्याः प्रणेता श्रीभट्टबाणः स्वस्वामिनः शूरस्य वदान्यस्य विक्रान्तस्यो-
दारचरितस्य चरितमाख्यायिकारूपेण सुललितपदबन्धं निबबन्ध । सोऽयं चित्त-
चमत्कारी हर्षचरिताख्यो गद्यप्रबन्ध एव श्रीहर्षनृपतेरिति वृत्तादिविज्ञाने प्रधानतया
सहायतां समुपगच्छति प्राचीनवार्ताविविदिषूणांमिति सुविदितमेव सुधियाम् ।
केचित्तु नव्यशिक्षिता नागानन्दादिरूपकप्रणेतृत्वं न श्रीहर्षवर्धननृपतेः किं तु कस्या-
प्यपरस्य तदनुजीविनः कवेरिति साग्रहं प्रत्यवतिष्ठन्ते । तेष्वपि भिन्नभिन्नमतप्रणाल्या
महती विप्रतिपत्तिः । केचिन्नव्योविंशतिसंख्यकरूपककृतः श्रीमतो भासस्य, अन्ये
हर्षवर्धनाश्रितपण्डितपारिषदानामेकतमस्य धावकस्य, अपरे चोपरिनिर्दिष्टगद्यगीर्वधू-
प्राणस्य श्रीबाणस्य, न कथंचिदपि तावच्छ्रीहर्षस्य त्रितयमिदं रूपकाणामिति नाना-
परंपरानुसरणशीला बम्भ्रम्यमाणाः कष्टयन्ति चेतः शिष्टानाम् । सोऽयं सर्वोऽप्यूहस-
ख्यो न विश्वसनीयत्वकक्षामवगाहत इति सविस्तरं विमर्शितमन्यत्रास्माभिरिति
नात्र परतरं प्रस्तूयते ।

श्रीमान्दुर्ध्वः सर्वत्र भासकालिदासादिमहाकव्युपदिष्टपथानुसरणपरः स्वकृतिषु वैदर्भीमेव रीतिमवलम्बितवानिति स्फुटमेवावलोक्यताम् । यां च रीतिं श्रीबिल्हण इत्युपवर्णयामास—“ अनभ्रवृष्टिः श्रवणामृतस्य सरस्वतीविभ्रमजन्मभूमिः । वैदर्भीरीतिः कृतिनामुदेति सौभाग्यलाभप्रतिभूः पदानाम् ” इति । प्रसादश्लेष-माधुर्यादिकाव्यगुणैर्द्विगुणीकृतसरसत्वमस्य प्रबन्धत्रये सर्वतः समुलसतितराम् । पथे ह्यसमस्तपदप्रचुरप्रचाराद्ध्ये च सरलायाः सुस्पष्टाया वाचो निबन्धनात्कविरयं भवभूत्यादिपश्चात्तनकव्यपेक्षया सुतरां संमानार्ह इति संमतमेव विपश्चिताम् ।

एतदीयरूपकत्रये परस्परगुणगणनक्रमेण रत्नावलीसमाख्या नाटिकैव शेखरीभूता यामुद्दिश्याह श्रीदामोदरशुभः—“ राजति रत्नावलीरत्नम् ” इति । तदपेक्षया प्रियदर्शिका न्यूनगुणाऽथ चैतदपेक्षातो नागानन्दं न्यूनगुणतरम् । एवमधराधरकमानुस्यूतमपि नागानन्दमस्य कवेः चरमैव कृतिः स्यादिति वस्तुस्वरूपात् सुव्यक्तमेव । अस्य च पश्चाद्भाः । अत्र नायको विद्याधरवंशतिलको जीमूतवाहनो धीरोदात्तः । नायिका सिद्धान्वयसंभवा मलयवती मुग्धा । रसश्च प्रधानोऽन्तिमाङ्कद्वये दयावीरः । शान्ताद्भुतशृङ्गारबीभत्सा अङ्गानि । इतिवृत्तं चास्य बृहत्कथान्तर्भूतवेतालपञ्चविंशतौ जीमूतवाहनशङ्खचूडवृत्तान्तः । सोऽयं संक्षिप्तः कथासरित्सागरादुद्धृत्यान्यत्र निवेशितो द्रष्टव्यः कुतूहलिभिः । अस्मिन्नाटके वर्णितं कथावस्त्वङ्कानुक्रमेण विभक्तं सारांशतः सुलभावबोधायात्रोपनिबध्यते—

प्रथमाङ्के तावदादौ नान्दीपठनम् । ततः प्रस्तावनायां नाटकस्य कर्तृत्वाभिधानाद्युपनिबद्धम् । ततो नायकविदूषकयोर्जीमूतवाहनात्रेययोः प्रवेशः । तत्रादौ गुरुचरणशुश्रूषातो निवृत्येच्छाभोगरमणीयं राज्यसुखमनुभूयतामाधीयतां च मतङ्गादि-प्रतिपक्षाणामुद्धरणे धीरिति ब्रुवन्तं विदूषकं प्रति मया कृतं यत्करणीयं शरीरतः प्रभृति सर्वं मया परार्थमेव परिकल्प्यत इत्युक्त्वा मलयपर्वतं गत्वाऽस्मन्निवासयोग्यं किञ्चिदाश्रमपदं निरूपयेति पित्राज्ञया जीमूतवाहनस्तत्रैव विदूषकेण सह प्रस्थितः । तत्र चोभौ गौर्या देवायतने धोणावादनव्यापृतां मलयवतीं सखीं दृष्टवन्तौ । पतितश्च तत्र गोचरे मन्मथस्य जीमूतवाहनः । अत्रान्तर आश्रमकुलपतिना मन्थंदिनसवनवेलातिक्रममाशङ्क्य प्रेषितस्तापसो मलयवतीमाकारयितुं समुपागतः । अथ नायके सानुरागाऽपि सा गुरुजनाज्ञां बहु मन्वाना जीमूतवाहनं विलक्षं चोत्कण्ठितं च तत्रैवावसृज्य स्वाश्रमं प्रस्थिता ।

द्वितीयाङ्के प्रवेशके मदनसंतापबाधितशरीरा मलयवती चन्दनलतागृहे चन्द्रमणि-शिलातलस्य सञ्जीकरणाय सखीजनमादिष्टवतीत्याख्यातम् । अनन्तरं चन्दनलतागृहं प्रविष्टायास्तस्याः कुसुमायुधरुजोपवर्णिता । तत्र च जीमूतवाहनोऽपि सममनसिजतापः समागतः । मलयवती चापवारिता भूत्वा तस्य विदूषकेण सह संलापं शृण्वती तस्थौ । एतदन्तरे तस्या भ्राता मित्रावसुर्विवाहविधिना स्वसारं जीमूतवाहनाय प्रतिपादयितु-

मिच्छंस्तत्रैवागतः । किं तु यस्यां स पूर्वं बद्धानुरागस्तस्या नामधेयादिकम-
जानन् मित्रावसुभगिनीमन्यामेव कांचिद्योषितं संकल्पयन् जीमूतवाहनस्तत्प्रार्थना-
प्रत्याख्यानमेवाकरोत् । श्रुत्वा तु तद्विवशहृदया दुःखसंविभ्रमानसा मलयवती
' किं ममैतेन दौर्भाग्यकलङ्कमलिनेन शरीरेण धारितेन ' इत्युक्त्वाऽऽत्मानमशोक-
पादपे कण्ठे लतापाशेनोद्ध्व्य व्यापादयितुं प्राक्रमत । सख्याश्चास्या आर्तरवं श्रुत्वा
ससंभ्रममागत्य नायकः पाशमाक्षिप्य तां प्राणपारित्यागात्परावर्तयत् । अन्योन्यवृत्तान्तं
चाखिलं विज्ञाय निवृत्तगान्धर्बविवाहौ चोभौ जातौ । ततो मित्रावसुनिदेशानुवर्तिनौ
लौकिकविवाहोत्सवमङ्गलनिर्वर्तनार्थं सहर्षं प्रस्थितौ च ।

तृतीयाङ्के विवाहमङ्गलमहोत्सवेऽनुभूतापानकमुखयोर्धितचेष्ट्योः प्रवेशे चेटीसाहा-
य्येन विटेन विदूषकस्य कोऽपि परिहासः कृतस्तन्निर्देशः । ततश्च नायकनायिकयोः
प्रवेशे पुनरप्यस्यैव मुखकालीकरणेनापरविधस्य परिहासस्योक्तिः । अनन्तरं मित्रा-
वसुरागत्य जीमूतवाहनाय राज्यं प्रतिपक्षेण मतङ्केनाक्रान्तमिति कथयामास । परं
तच्छ्रुत्वा राज्यं क्लेशावहमिति मन्यमानः शमाधिष्ठानभूतो नायकस्तत्प्रत्यानयनार्थं
मतङ्कोच्छेदनाय कृतसंरम्भं मित्रावसुं याथाभ्यर्थं प्रतिबोध्य स्थिरीचकार ।

चतुर्थाङ्के विष्कम्भके जामातुर्जीमूतवाहनस्य रक्तवासांसि समुपानयन्कञ्चुकी
वधूमात्रा तदन्तिकं प्रेषितः । स च जामाता मित्रावसुना सह समुद्रवेलां द्रष्टुं गत-
स्तत्र मलयाचलसानुकल्पाभ्रागानामस्थिसंघातानुपलक्ष्य मित्रावसुं तन्निमित्तं पप्रच्छ ।
“पुरा किल भुजंगमाननुदिनमनेकश आहारयन्वैनतेयः सकलनागलोकविनाशशङ्किना
नागराजेन वासुकिनाऽभिहितः । भो गरुत्मन्, त्वत्संत्रासात्प्रवन्ति सहस्रशो नागाङ्गनानां
गर्भाः पञ्चत्वं चोपयान्ति शिशवः । एवं संततिविच्छेदोऽस्माकं भवतश्च स्वार्थहानिः । तदे-
कैकं नागमनुदिनं तेऽहं समुद्रतटस्थितस्यैव प्रेषयामीति । एवं कृतसमयस्य गरुत्मतो
भक्ष्यीभूतानां नागानामेतेऽस्थिसंघाताः । ” इति यथावृत्तं निवेदयामास मित्रावसुः ।
तन्निशम्य समुपजातकरुणो नायकः “अपि नामाहं शक्नुयां स्वशरीरदानादेकस्यापि
फणभृतः प्राणरक्षां कर्तुम् ” इति संभावयति स्म । ततस्तमेवोद्देशं प्राप्तो गरुत्मते
वासुकिना प्रदत्तः प्राप्तवारः शङ्खचूडाख्यो नागः । विलपन्ती तमनुगच्छन्ती च तन्मातरं
विलोक्य जातानुकम्पो जीमूतवाहनस्तज्जीवितरक्षणार्थं वैनतेयाय स्वदेहमाहारयितुं
प्रदातुमैच्छत् । प्रत्युतैवं परजीवितव्ययेन निजप्राणरक्षणमयशस्करमिति शङ्खचूड इद-
मनुज्ञाय स्वप्राणोपहारात्पूर्वमदूरस्थितं भगवन्तं दक्षिणगोकर्णं नन्तुकामः प्रस्थितः ।
एतदन्तरे कञ्चुकिनोपनीतं रक्तांशुकयुगलं प्राप्य तद्वध्यचिह्नस्थाने परिधाय निजभो-
ज्यभूतभोगिभ्रान्तिं गरुडस्य जनयित्वा जीमूतवाहन आत्मानं तद्वध्यत्वेन ग्राहयामास ।

पञ्चमाङ्के गरुडेनोर्क्षिप्यमाणस्य जीमूतवाहनस्य चूडामणिरुटजाङ्गने भार्यया
वध्वा च समं तिष्ठतस्तत्पितुर्जीमूतकेतोश्चरणयोर्निपतितस्तेषां मानसं साशङ्कं व्यदधात् ।
शङ्खचूडो गोकर्णं प्रणम्य यावत्प्रत्यागच्छति तावज्जीमूतवाहनं गरुडेनापनीतं
विज्ञाय तस्यैव रुधिरधारामनुसरज्जीमूतकेतुनिकटं प्राप्तः । सर्वेऽपि चैते विविधाः

संभूय गरुडपदवीमनुससुः । अत्रान्तरे गरुडो जीमूतवाहनमाहारयितुमुक्कान्तस्तस्य
 धैर्यं महासत्त्वतां चावलोक्य यावद्विस्मित आसीत्तावच्छङ्खचूडस्तत्रायातः सावेग-
 मुपसृत्य तस्य भ्रान्तिं निर्दिश्यात्मानमेव यथान्यायं तदाहार्यत्वेनोपढौक्यांचकार ।
 एतदीयवृत्तान्तमालोच्य स्वस्याकृत्यं च विदित्वा गरुत्मान्महान्तं निवेदमापन्नः ।
 “ उपदिश्यतां येनाहं मुच्येयास्मादेनसः ” इति तेन विज्ञापितो जीमूतवाहनः
 “ नित्यं प्राणाभिधातात्प्रतिविरम कुरु प्राक्कृतस्यानुतापं यत्नात्पुण्यप्रवाहं समुपचिनु
 दिशन्सर्वसत्त्वेष्वभीतिम् । ” इति रीत्या तमुपदिष्टवान् । गरुडोऽपि तद्दिनादारभ्य
 सर्वप्राणिवधादात्मनो विरामं प्रतिजज्ञे । अर्धखण्डितशरीरस्य विलुप्ताङ्गत्वादुत्क्रान्त-
 प्राणस्य नायकस्य प्रत्युज्जीवनार्थं स्वर्गलोकादमृतवृष्टिं पातयितुं प्रस्थिते तस्मिन्नौर्याः
 प्रसादेन जीमूतवाहनस्य प्रत्युज्जीवनं, तदनन्तरं चामृतवर्षेण सर्वेषामस्थिशोषाणामुर-
 गाणां जीवप्रतिप्रदानं, गौरीप्रसादेन नायकस्य मतङ्गादिप्रतिपक्षोपशान्त्या चक्रवर्ति-
 पदप्राप्तिरित्येतानि समुपदर्शयन्ते भरतवाक्येन चोपसंहृत्य कविप्रवरः श्रीमान्हर्ष इदं
 लोकोत्तरकरुणापूर्णहृदयस्य परार्थं प्रदत्तनिजदेहस्य महात्मनो जीमूतवाहनस्य चरितं
 समाप्तिं नीतवान् ॥

अथ नागानन्दम् ।

प्रथमोऽङ्कः ।

ध्यानव्याजमुपेत्य चिन्तयसि कामुन्मील्य चक्षुः क्षणं
पश्यान्ङ्गशरातुरं जनमिमं त्रातापि नो रक्षसि ।
मिथ्या कारुणिकोऽसि निर्धृणतरस्त्वत्तः कुतोऽन्यः पुमा-
न्सेष्यं मारवधूभिरित्यभिहितो बुद्धो जिनः पातु वः ॥ १ ॥

यत्पदाम्भोजमाश्रित्य जडोपि सुमहान् क्षणात् ।
प्रकृष्टां धियमाप्नोति स दत्तः शिवदोस्तु मे ॥
तत्कृपामवलम्ब्यैव नागानन्दाख्यनाटके ।
उत्सहे सरलां टीकां विधातुं न स्वपाटवात् ॥

अथ तत्रभवान् कविवरः श्रीहर्षदेवः काव्यस्य यशआदिसम्पादनद्वारा श्रेयः-
साधनतां विभावयंस्तत्रापि—न तज्ज्ञानं न तच्छिल्पं न सा विद्या न ताः कलाः ।
नासौ नयो न तत्कर्म नाटके यन्न दृश्यते ॥ इति दृश्यकाव्याङ्गभूतस्य नाटकस्यैव
महिम्नवर्णनात् नागानन्दं नाम नाटकं निर्मित्सुः—प्रत्याहारादिकान्यङ्गान्यस्य भूयांसि
यद्यपि । तथाप्यवश्यं कर्तव्या नान्दी विघ्नोपशान्तये ॥ इति वचनान्तदङ्गतया रङ्ग-
विघ्नोपशान्तये—यत्राष्टभिर्द्वादशभिरष्टदशभिरेव वा । द्वाविंशत्यापदैर्वापि सा नान्दी
परिकीर्तिता ॥ इति वचनानुरोधादादौ अष्टपदां मङ्गलस्वरूपां नान्दीं रचयति—
ध्यानेत्यादिश्लोकद्वयेन । ध्यानेति । ध्यानं एकतानेन मनसा स्मरणं ध्यानमुच्यते ।
इत्युक्तलक्षणमेव व्याजः मिषं तमुपेत्याश्रित्य कां चिन्तयसि । ध्रुवं ध्यानमिषेण
त्वं कामपि प्रियां ध्यायंस्तिष्ठसीति भावः । क्षणं चक्षुः उन्मील्य उद्घाट्य अनङ्ग-
शरातुरं नास्त्यङ्गमस्यासौ अनङ्गः कामः तस्य शराः । उन्मादनस्तापनश्च शोषणः
स्तम्भनस्तथा । संमोहनश्च कामस्य पञ्च बाणाः प्रकीर्तिताः ॥ इत्युक्ताः । तैः आतुरं
आर्तं इमं जनं अस्मानित्यर्थः । पश्य । नेत्रयोरनुन्मीलनादाहुः—त्रातापि नो न
रक्षसि । अतः मिथ्या कारुणिकोसि । कश्या शीलमस्य कारुणिकः । शीलमिति ठक् ।
त्वयि कश्या नास्तीत्यर्थः । त्वत्तः त्वद् अतिशयेन निर्धृणः निर्दयः निर्धृणतरः अन्यः
पुमान् कुतः । नास्ति कोपीत्यर्थः । मारप्रधाना वध्वः मारवध्वः कामिन्यः ।
मारपुत्र्य इति केचित् । मदनो मन्मथो मारः इत्यमरः । ताभिः इत्थमुक्तप्रकारेण
ईर्ष्याया सहितं यथा तथा सेष्यं सासूयं अभिहितः उक्तः बुद्धं ज्ञानमस्यास्तीति बुद्धः ।

अपि च ।

कामेनाकृष्य चापं हतपदुपटहावल्गिभिर्मारवीरै-

भ्रूभङ्गोत्कम्पजृम्भास्मितललितदृशा दिव्यनारीजेन ।

सिद्धैः प्रहोत्तमाङ्गः पुलकितवपुषा विस्मयाद्वासवेन

ध्यायन्त्यो योगपीठादचलित इति वः पातु दृष्टो मुनीन्द्रः ॥ २ ॥

नान्यन्ते ।

ज्ञानी । अर्शआदिभ्योऽच् । जिनः वः सामाजिकान् पातु । यद्वा जयति संसारं शत्रून् वा इति जिनः बुद्धः वः पातु इति योज्यम् । अत्र सत्यपि विकारहेतौ ध्यानाच्च चलित इति गम्यमानत्वाद्विशेषोक्तिर्व्यङ्ग्या । सति हेतौ फलाभावो विशेषोक्तिर्निगद्यते । इति लक्षणात् । बुद्धो जिन इति पुनरुक्तवदाभासोऽपि । तदुक्तम्—आपाततो यदर्थस्य पौनरुक्त्यावभासनम् । पुनरुक्तवदाभासः स भिन्नाकारशब्दगः ॥ इति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १ ॥ अष्टपदां नान्दीं निर्वाह्यन्नाह । कामेनेति । यः ध्यायन् ध्याननिष्ठः न चलितः समाधेः चित्तैकाग्र्याच्च प्रच्युत इति विस्मयाद् दृष्टः । स मुनिषु इन्द्र इव मुनीन्द्रः बुद्धः वः पातु इत्यन्वयः । कैरित्याकाङ्क्षायामाह । चापमाकृष्य कामेन । प्रहारार्थमवसरं प्रतीक्षमाणेन किंत्वलभमानेनातो विस्मयः इति भावः । हताः पटव उच्चैःशब्दायमानाः पटहा यैस्ते आवल्गन्ति उद्धतं चरन्ति नृत्यन्ति वा तच्छीलाश्च । हताः पटवः पटहा यस्मिन्कर्मणि तथा वल्गिन इति वा । तैः । मारवीरैः मारसहायैरर्थवाद्प्रभृतिभिर्दशभिः । भ्रुवोभङ्गः भ्रूभङ्गः । भ्रूभङ्गश्च उत्कम्पश्च जृम्भा च स्मितं च इत्येतैः शृङ्गारविकारैः ललिते । पाठान्तरे चलिते चञ्चले । दशौ यस्य तेन । ललितवता इति पाठे—सुकुमारोङ्गविन्वासो मसृणो ललितं भवेद् । इति तद्वता । अयं पाठः साधीयान् । दिवि भवो दिव्यः यो नारीजनस्तेन । प्रहं नम्रमुत्तमाङ्गं शिरः येषां तैः सिद्धैः देवयोनिविशेषैः । पुलकाः अस्य संजाताः तत्पुलकितं रोमाञ्चितं । तदस्य संजातमिति तारकादिभ्य इतच् । इति इतच् । वपुः यस्य तेन । अत्र सत्यपि विचलनकारणे न चलित इति विशेषोक्तिरलंकारः । एकस्य मुनीन्द्रस्यानेकधोल्लेखादुल्लेखालंकारोपि । तदुक्तं । क्वचिद्भेदाद्बहिर्दृष्टाणां विषयाणां तथा क्वचित् । एकस्यानेकधोल्लेखो यः स उल्लेख इष्यते ॥ इति । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ २ ॥ अत्र प्रथमपद्येन मलयवतीकृतं नायकस्य निर्भर्त्सनं द्वितीयपद्येन कामपाशबद्धस्यापि जीभूतवाहनस्य स्वप्राणव्ययेनापि ताक्ष्यात् शंखचूडरक्षणं विद्याधरपतिभिः कृता प्रणतिश्चेति मनाकार्यार्थः सूचितः ॥ नान्यन्ते इति । नन्दन्ति देवता अस्यास्तस्मान्नान्दीति कीर्तिता । इति निरुक्तायाः—आशीर्वचनसंयुक्ता स्तुतिर्यस्मात्प्रयुज्यते । देवद्विजनृपादीनां तस्मान्नान्दीति कीर्तिता ॥ इत्युक्तलक्षणायाश्च नान्या अन्ते । नान्दीं पठित्वेत्यर्थः । सूत्रधारो बदतीति शेषः । यद्यपि सूत्रधारः

सूत्रधारः—अलमतिविस्तरेण । अद्याहमिन्द्रोत्सवे सबहुमान-
मार्कार्य नानादिदेशागतेन राज्ञः श्रीहर्षदेवस्य पादपद्मोपजीविना राज-
समूहेनोक्तः । यथा—अस्मत्स्वामिना श्रीहर्षदेवेनापूर्ववस्तुरचनाऽलंकृतं
विद्याधरजातकप्रतिनिबद्धं नागानन्दं नाम नाटकं कृतमस्माभिः श्रोत्र-
परंपरया श्रुतं नै तु प्रयोगतो दृष्टम् । तत्तस्यैव राज्ञः सकलजनहृद-
यांहादिनो बहुमानादस्मासु चानुग्रहबुद्ध्या यथावत्प्रयोगेण त्वया नाट-

पठेदेनां मध्यमं स्वरमास्थितः । इति भरतवचनात्सूत्रधार एव नान्दी पठति तथापि
सूत्रधार इति प्रथमं नोक्तं मङ्गलार्थं देवतानमस्कारादेरेवादौ कर्तव्यत्वात् ।
नाट्योपकरणादीनि सूत्रमित्यभिधीयते । सूत्रं धारयतीत्यस्मात्सूत्रधारो मतो
बुधैः ॥ इति सूत्रधारलक्षणम् । अलमिति । किञ्चित्प्रयोजनं नास्ति । अतिविस्तरः
नाट्याङ्गानां पठनरूपः तेनालं स मास्तु इत्यर्थः । इन्द्रस्य उत्सवः महः इन्द्रोत्सवः
शक्रध्वजोत्थानसंज्ञः । तस्मिन्स्तत्समये । मह उद्भव उत्सवः इत्यमरः । अस्मिन्नु-
त्सवे इन्द्रध्वजः किल राजभिः वृष्ट्यर्थमभ्युदयार्थं च पूज्यते । तदुक्तं भविष्योत्तरे—
एवं यः कुस्ते यात्रामिन्द्रकेतोर्युधिष्ठिर । पर्जन्यः कामवर्षा स्यात्तस्य राज्ये न
संशयः ॥ इति । चतुरस्रं ध्वजाकारं राजद्वारे प्रतिष्ठितम् । आहुः शक्रध्वजं नाम
पौरलोकसुखावहम् ॥ गजाकारं चतुस्तम्भं पुरद्वारे प्रतिष्ठितम् । पौराः कुर्वन्ति
शरदि पुच्छूतमहोत्सवम् ॥ अत्रेयं पौराणिकी कथा—पुरा किल दानवपरिभूता
इन्द्रपुरःसरा देवाः क्षीरसागरशायिनं भगवन्तं शरणं ययुः । तदा विष्णुर्देत्यकुल-
संहाराय दिव्यप्रभावं विचित्रं ध्वजमेकं महेन्द्राय प्रादात् । तत्प्रभावादिन्द्रो दान-
वान्सर्वाजघान । इन्द्रदत्तं च तं ध्वजं पूजयित्वा वसुर्नाम चेदिनृपः परां सिद्धिं
लेभे । ततः प्रीतो महेन्द्रो व्यादिदेश—प्रीतो महेन मघवा प्राहैवं ये नृपाः करिष्यन्ति ।
वसुवद्वसुमन्तस्ते भुवि सिद्धाज्ञा भविष्यन्ति ॥ मुदिताः प्रजाश्च तेषां भयरोग-
विवर्जिताः । प्रभूताश्च । इत्यादि ॥ बहुमानेन सह यथा स्यात्तथा सबहुमानम् । नाना
दिशः येषां ते नानादिशः । नानादिशः देशा नानादिदेशाः तेभ्यः आगतेन । पादौ
पद्मे इव पादपद्मे ते उपजीवतीति तेन । न विद्यते पूर्वं यस्य तदपूर्वं अद्भुतं वस्तु इति-
वृत्तं रचना च ताभ्यामलंकृतम् । यद्वा अपूर्वा या वस्तुरचना तथा अलंकृतम् । विद्याधर-
चक्रवर्तिना प्रतिबद्धं सम्बद्धं विद्याधरचक्रवर्तिप्रतिबद्धं । स यत्र नायक इत्यर्थः ।
नागानां आनन्दः नागानन्दः । स एव प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोरभेदोपचारात् नागानन्दं
नाटकम् । सोऽस्मिन्वर्ण्यते इति वा । नाटकवाचितया नागानन्दशब्दस्य नपुंसकत्वम् ।
श्रोत्रयोः परम्परा श्रोत्रपरम्परा तथा । जनश्रुत्येत्यर्थः । प्रयोगतः रङ्गभूमौ अभिनीत-
मित्यर्थः । सकलजनानां हृदयानि आह्लादयितुं शीलमस्य स सकलजनहृदयाह्लादी

यितव्यमिति । तद्यावदिदानीं नेपथ्यरचनां कृत्वा यथाभिलषितं संपादयामि । (परिक्रम्यावलोक्य च ।) आवर्जितानि च सकलसामाजिकानां मनांसीति मे निश्चयः । यतः

श्रीहर्षो निपुणः कविः परिषदप्येषा गुणग्राहिणी

लोके हारि च सिद्धराजचरितं नाट्ये च दक्षा वयम् ।

वस्त्वैकैकमपीह वाञ्छितफलप्राप्तेः पदं किं पुन-

र्मद्भाग्योपचयादयं समुदितः सर्वो गुणानां गणः ॥ ३ ॥

तद्यावदेहं गृहं गत्वा गृहिणीमाहूय संगीतकमनुतिष्ठामि । (परिक्रम्य नेपथ्याभिमुखमवलोक्य च ।) इदमस्मद्गृहम् । यावत्प्रविशामि । (प्रविश्य ।)

आर्ये इतस्तावत् ।

तस्य । यथावत् साधुः प्रयोगस्तेन । यथावदिति भिन्नं वा पदम् । नेपथ्यरचनां रङ्गभूमिविन्यासं नाट्योचितवेषविधानं वा । नेपथ्यं तु प्रसाधने । रङ्गभूमौ वेषभेदे । इति हैमः । आवर्जितानि आकृत्यानि । सकलाश्च ते सामाजिकाः सभ्याश्च तेषां मनांसि । समाजं समवयन्ति इति सामाजिकाः । समवायान्समवैति इति ठक् । श्रीहर्ष इति । निपुणः नाटकरचनापटुरित्यर्थः । एषा पुरतः स्थिता परिषदन्त्यस्यामिति परिषद् सभापि गुणान् गृह्णाति तच्छीला । गुणपक्षपातिनीत्यर्थः । सिद्धानां राजा सिद्धराजः विद्याधरेश्वरो जीमूतवाहनः । बोधिसत्त्वचरितमिति पाठे बोधिसत्त्वा बुद्धविशेषास्तेषां चरितम् । बोधिसत्त्वा जीमूतवाहनादय इति मालतीमाधवटीकायां (अं. १०) जगद्धरः । नाट्ये अभिनयकर्मणि दक्षाः निष्णाताः । एतेषां मध्ये एकैकमपि वस्तु इहास्यां रङ्गभूमौ वाञ्छितं अभीष्टं यत्फलं तस्य प्राप्तिः लाभः वाञ्छितफलप्राप्तिः तस्याः पदं स्थानम् । हेतुरिति यावत् । मम भाग्यं मद्भाग्यं तस्य उपचयात्प्रकर्षात् समुदितः एकत्र मिलित इत्यर्थः । अयं सर्वः गुणानां गणः किं पुनः वाञ्छितफलप्राप्तेः पदं इति किमु वक्तव्यम् । अत्र वाञ्छितफलप्राप्तिहेतुभूतानां वाक्यगतत्वात्काव्यलिङ्गमलंकारः । तदुक्तं—हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गं निगद्यते इति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३ ॥ संगीतकं संगीतमेव संगीतकम् । स्वार्थे कः । नृत्तं गीतं तथा वाद्यं त्रयं संगीतमुच्यते । इति संगीतरत्नाकरे । आर्ये मान्ये । वाच्यौ नटीसूत्रधारावार्थनाम्ना परस्परम् । इति

१ च मया; मया सामाजिकजनम० । ० जिकमनांसि. २ कुतः. ३ लोकानन्दि. ४ बोधिसत्त्व. ५ यावद् गृहि०. ६ अस्मात्परं इदं पद्यं त्रि. पुस्तके—

द्विजपरिजनबन्धुहिते मद्भवनतटाकहंसि मृदुशीले ।

परपुरुषचन्द्रकमलिन्यार्ये कार्यादितस्तावत् ॥

अस्य शिवरामकृता व्याख्या—द्विजेति । आतिथ्यादिना द्विजेभ्यः श्रुतिदानादिना परिजनेभ्यः दानमानादिना बन्धुजनेभ्यश्च हिते हितकारिणि । मद्भवनरूपस्य तटाकस्य हंसि । शोभाहेतुत्वात् । अपरुषस्वभावे । परपुरुषेषु स्वतएव विमुक्तिः । आर्ये इति । एवं स्थिते न केवलमाचारेणार्थनोप्येवमेव वक्तुमर्हं इत्यभिप्रायः । कार्यादिति । + + अवश्यकर्तव्यतयाय समाह्वानं नस्वात्मानमनिवेदनयैव । तत्परस्वेत्यभिप्रायः ॥

प्रविश्ये ।

नटी—(सास्त्रम्) आर्य इयमस्मि मन्दभाग्या । आज्ञापयत्वार्य-
पुत्रः को नियोगोऽनुष्ठीयतामिति । (क)

सूत्र०—(विलोक्य) आर्ये नागानन्दे नाटयितव्ये किमिदम-
कारणमेव रुचते ।

नटी—आर्य कथं न रोदिष्यामि । यतस्तावत्तात आर्यया सह
स्थविरभावजातनिर्वेदः कुटुम्बभारोद्वहनयोग्य इदानीं त्वमित्यारोप्य
हृदये तपोवनं गतः । (ख)

सूत्र०—(सनिर्वेदम् ।) अये कथं मां परित्यज्य तपोवनं यातौ
पितरौ । तत्किमिदानीं युज्यते कर्तुम् । (विचिन्त्य ।) अथवा कथमहं
गुरुचरणपरिचर्यामुखं परित्यज्य गृहे तिष्ठामि ।

पित्रोर्विधातुं शुश्रूषां त्यक्त्वैश्वर्यं क्रमागतम् ।

वनं याम्यहमप्येष यथा जीमूतवाहनः ॥ ४ ॥

इति निष्क्रान्तौ ।

(क) अज्ज इयमिह मन्दभग्गा । आणवेदु अज्जउत्तो को णिओओ
अणुचिद्धीअदुत्ति ।

(ख) अज्ज कहं ण रोदिस्सं । जदो दाव तादो अज्जाए सह थविरभावजाद-
णिव्वेदो कुटुम्बभारुव्वहनजोग्गो दाणि तुमंत्ति आरोविअ हिअए तवोवणं गदो ।

साहित्यदर्पणे । आर्यस्य श्वशुरस्य पुत्रः आर्यपुत्रः । एवं स्त्रीभिः पतिर्वाच्यः । सर्व-
स्त्रीभिः पतिर्वाच्य आर्यपुत्रेति यौवने । इति भरतोक्तेः । तातः अत्र श्वशुरः । आर्यया
श्वश्र्वा । स्थविरभावाद्धार्यक्याज्जातः निर्वेदः वैराग्यमिति यावद् यस्य स तथोक्तः ।
कुटुम्बस्य भारः कुटुम्बभारस्तस्योद्वहने कुटुम्बभरणे इत्यर्थः योग्यः समर्थः । हृदये
आरोप्य मनसि कृत्वा । निर्वेदेन स्वविषयकखेदेन सहितं यथा स्यात्तथा । गुर्वोः
मातापित्रोः चरणास्तेषां परिचर्या सेवा तस्याः सुखम् । पित्रोरिति । अहमपि
क्रमागतं पितामहपितृक्रमायातमैश्वर्यं विभूतिं त्यक्त्वा पित्रोः मातापित्रोः शुश्रूषामुपा-
सनां । वरिवस्या तु शुश्रूषा परिचर्याप्युपासना । इत्यमरः । विधातुं कर्तुं एष जीमूतवाहनो
यथा जीमूतवाहनः अस्य नाटकस्य नायकः स इव वनं यामि यास्यामि । श्रौती
उपमा अलंकारः । अनुष्टुप् छन्दः ॥ ४ ॥

१ ततः प्रविशति; प्रविश्य सास्त्रा । नटी—अज्ज इयमिह । अस्मात्परस्ताद्भागः । त्रि.
पुस्तके नास्ति. २ नटीमवलोक्य. ३ मामपि. ४ वनं. ५ गुरुशुश्रूषासुखरसम्. ६ तिष्ठामि ।
कृतः. ७ मद्यैव. ८ जदा तादो अज्जुआ अ...णिव्वेदाओ (निर्वेदो)...गदाओ
(गतो); ० भारं जाणिअ अदूरजादोणेव्वेदो (अदूरजातनिर्वेदः).

॥ प्रस्तावना ॥

(ततः प्रविशति नायको विदूषकश्च ।)

नाय० — (सनिर्वैदम् ।) सखे आत्रेय

रागस्यास्पदमित्यवैमि न हि मे ध्वंसीति न प्रत्ययः

कृत्याकृत्यविचारणासु विमुखं को वा न वेत्ति क्षितौ ।

एवं निन्द्यमपीदमिन्द्रियवशं प्रीत्यै भवेद्यौवनं

भक्त्या याति यदीत्थमेव पितरौ शुश्रूषमाणस्य मे ॥ ५ ॥

प्रस्तावना । प्रस्तूयते सूच्यते प्रकृतमनया इति । प्रपूर्वात्स्तौतेर्ण्यन्तात् प्यास-
 श्रन्थो युच् इति युच् । नटी विदूषको वापि पारिपार्श्वक एव वा । सूत्रधारेण सहिताः
 संलापं यत्र कुर्वते ॥ चित्रैर्वाक्यैः स्वकायौत्थैः प्रस्तुताक्षेपिभिर्मिथः । आमुखं
 तत्तु विज्ञेयं नाम्ना प्रस्तावनापि सा । इत्युक्तलक्षणा । अस्या अन्ते सूत्रधारस्य
 निर्गमः । यदुक्तं-एषामन्यतमेनार्थं पात्रं वाक्षिष्य सूत्रभृत् । प्रस्तावनान्ते निर्गच्छेत्
 ततो वस्तु प्रपञ्चयेत् ॥ इति । प्रयोगातिशयाभिधा प्रस्तावनैषा । तदुक्तं दशरूपके
 एषोयमित्युपक्षेपात्सूत्रधारप्रयोगतः । पात्रप्रवेशो यत्रैष प्रयोगातिशयो मतः ॥ इति ॥
ततः प्रविशतीति । नयति रसं परिपोषमिति नायकः । नीधातोर्ण्वल् । एतल्लक्षणं
 दशरूपके-नेता विनीतो मधुरस्त्यागी दक्षः प्रियंवदः । रक्तलोकः शुचिर्वाग्मी रूढवंशः
 स्थिरो युवा ॥ बुद्धयुत्साहस्मृतिप्रज्ञाकलामानसमन्वितः । शूरो दृढश्च तेजस्वी शास्त्र-
 चक्षुश्च धार्मिकः ॥ इति । स च धीरललितः धीरशान्तः धीरोदात्तः धीरोद्धतश्चेति
 चतुर्धा भिन्नः । तत्रायं धीरोदात्तो नायकः । तल्लक्षणं दशरूपके-महासत्त्वोतिगम्भीरः
 क्षमावानविकल्पनः । स्थिरो निगूढाहंकारो धीरोदात्तो दृढव्रतः ॥ इति । अयं चानुकूलः ।
 कुसुमवसन्ताद्यभिधः कर्मवपुर्वेषभाषाद्यैः । हास्यकरः कलहरतिर्विदूषकः स्यात्स्व-
 कर्मज्ञः ॥ इति विदूषकलक्षणम् । अत्रेः अपत्यमात्रेयः । तत्सम्बुद्धिः । इतश्चा-
 निजः इति ढक् । **रागस्येति ।** इदं यौवनं रागस्य विषयतृष्णाया आस्पदं स्थान-
 मिति अवैमि जानामि । अपि च इदं ध्वंसि विनश्वरमिति मे प्रत्ययः निश्चयपूर्वं ज्ञानं
 नेति न । अपि तु अस्त्येव । नञ्द्वयं प्रकृतार्थदार्ढ्यं गमयति । तथा च इदं कृत्यं च
 अकृत्यं च कृत्याकृत्ये तयोः विचारणासु विवेकेषु विमुखं कर्तव्याकर्तव्यविचारपराङ्-
 मुखमिति क्षितौ को वा न वेत्ति न जानाति । सर्व एव वेत्तीत्यर्थः । इदमिन्द्रियवशं
 इन्द्रियाधीनं यौवनं । निन्द्यं जुगुप्साहमपि । एवं मे प्रीत्यै परितोषाय भवेत् यदि
 इत्थमनेन प्रकारेण पितरौ भक्त्या शुश्रूषमाणस्य सेवमानस्य । श्रुत्वातोः सन्नन्तात्
 ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः इति आत्मनेपदत्वाच्छानच् । वाति यायात् । ईप्सितफलप्राप्त्यै इति
 पाठे ईप्सितमभीष्टं । आप्लुधातोः सन्नन्तात् कप्रत्ययः । आप्लाप्यधामीत् इति ईत् ।
 लोपोऽभ्यासस्येत्यभ्यासलोपः । यत्फलं मोक्षप्राप्तिरूपं तस्य प्राप्त्यै इत्यर्थः । अत्र चतु-
 र्थपादस्य प्रीत्यै भवेदित्यस्य हेतुत्वात्काव्यलिंगमलंकारः । अनुज्ञेति केचित् । शार्दूल-

विदू०—(सरोषम् ।) भो वयस्य न निर्विण्ण एव त्वमेतावन्तं
कालमेतयोर्जीवन्मृतयोर्वृद्धयोः कृत इदमीदृशं वनवासदुःखमनुभवन् ।
तत्प्रसीद इदानीमपि तावद्गुरुचरणशुश्रूषानिर्बन्धान्निवृत्येच्छामोगरमणीयं
राज्यसुखमनुभूयताम् । (क)

नाय०—वयस्य न सम्यगभिहितं त्वया । कुतः

तिष्ठन्भाति पितुः पुरो भुवि यथा सिंहासने किं तथा

यत्संवाहयतः सुखं हि चरणौ तातस्य किं राज्यतः ।

किं भुक्ते भुवनत्रये धृतिरसौ भुक्तोऽजिज्ञते या गुरो-

रायासः खलु राज्यमुज्जितगुरोस्तैत्रास्ति कश्चिद्वृणः ॥६॥

(क) भो वयस्य न निर्विण्णो एव तुमं एतन्निर्बन्धं कालं एतावन्तं जीवन्तमुत्पन्नं
कदे इमं ईदृशं वनवासदुःखं अनुभवन्तो । ता प्रसीद दारिद्र्यं दाव गुरुचरण-
सुस्तूसाणिबन्धादो निवर्तित इच्छापरिभोगरमणीयं रजःसुखं अनुभूयताम् ।

विक्रीडितं वृत्तम् ॥५॥ निर्विण्णः जातनिर्वेदः । एतावन्तं कालं—कालाध्वनोरत्यन्त-
संयोगे द्वितीया । जीवन्तौ मृतौ इव जीवन्मृतौ तयोः । गुरुचरणानां शुश्रूषा उपासना
तस्यां निर्बन्धः आग्रहस्तस्मात् । इच्छया यथाकामं परिभोगः विषयानुभवस्तेन
रमणीयम् । विदूषकवचनं निराकुर्वन् पितृचरणशुश्रूषैव परमसुखायेति प्रतिपादयन्नाह—
तिष्ठन्निति । यथा पितुः पुरः अग्रे भुवि न तु आसने । विनयनम्रः तिष्ठन् भाति । नर
इति शेषः । तथा सिंहासने तिष्ठन् उच्चैरासीन इत्यर्थः । भाति किं नैव भातीत्यर्थः ।
तातस्य चरणौ संवाहयतः मृदु मर्दयतः तस्य यत्सुखं भवति तद्राज्यतः राज्यात् ।
राजके इति पाठे राजके नृपतिगणे । राजकमधितिष्ठत इत्यर्थः । अस्ति किम् ।
नैवेत्यर्थः । भुवनानां त्रयं भुवनत्रयं तस्मिन् भुवनत्रये भुक्ते असौ धृतिः परितुष्टिः ।
धृतिर्योगान्तरे धैर्यं धारणाध्वरतुष्टिषु । इति विश्वः । अस्ति किं या गुरोः पितुः
भुक्तोऽजिज्ञते आदौ भुक्तं पश्चादुज्जितं भुक्तोऽजिज्ञतं तस्मिन् भक्ष्यादिद्रव्ये भुक्ते धृतिः
भवति । नेत्यर्थः । उज्जितः त्यक्तः गुरुर्येन तस्य उज्जितगुरोः पुरुषस्य राज्यं
राज्ञो भावः कर्म वा । राज्योपभोग इत्यर्थः । आयासः क्लेश एव । तत्र गुरुविरहिते
राज्ये कश्चिद्वृणः अस्ति । न कोपीत्यर्थः । अप्रस्तुतप्रशंसालंकारः । उपमान-
भूतेभ्यः सिंहासनाधिष्ठानादिभ्यः पितृसर्मापावस्थानादीनामाधिक्यकथनात् व्यति-
रेकालंकारः । तदुक्तं—उपमानाद्यदन्यस्य व्यतिरेकः [आधिक्यं] स एव सः ।
इति । इति केचित् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६ ॥

१ सखे. २ किं संवा० सुखानि चरणौ तातस्य किं राजकम्, ३ तु. ४ राजके
राजकम्. ५ किं भुक्ते भुवनत्रये तदाधिकं भुक्तोऽजिज्ञतं यद्गुरोः । ६ तत्रास्ति. ७ न
(ननु). ८ एतन्नकाकं. ९ जीविदादुगदाणं वृद्धकाणं. १० सोऽर्थः.

विदू०—(आत्मगतम् ।) अहो एतस्य गुरुचरणशुश्रूषानुरागः ।
(विचिन्त्य ।) भवतु तदेतदपि तावद्भणिष्यामि । (प्रकाशम्) भो वयस्य
न खल्वहं राज्यसुखमेव केवलमुद्दिश्यैवं भणामि । अन्यदपि ते
करणीयमस्त्येव । (क)

नाय०—(सस्मितम् ।) वयस्य ननु कृतमेव यत्करणीयम् ।
पश्य तावत् ।

न्याय्ये वर्त्मनि योजिताः प्रकृतयः सन्तः सुखं स्थापिता
नीतो बन्धुजनस्तथाऽऽत्मसमतां राज्ये च रक्षाकृता ।

दत्तो दत्तमनोरथाधिकफलः कल्पद्रुमोऽप्यर्थिने

किं कर्तव्यमतः परं वदं सखे यत्ते स्थितं चेत्तसि ॥ ७ ॥

विदू०—भो वयस्य अत्यन्तसाहसिको मतङ्गहतकस्ते प्रतिपक्षः ।
तस्मिंश्च समासन्नस्थिते प्रधानामात्यसमधिष्ठितमपि त्वया विना राज्यं
सुस्थितमिति न मे प्रतिभाति । (ख)

(क) अहो एदस्स गुरुजणंमुस्सूसाणुराओ । भोदु ता एदं पि दाव भणिस्सं ।
भो वअस्स ण वखु अहं रज्जमुहं एव्व केवलं उद्दिंसीअ भणामि । अण्णं वि
दे^१ करणीअं अत्थि एव्व ।

(ख) भो वअस्स अच्चन्तसाहसीओ मदङ्गहदओ दे पडिवक्खो । तस्सि अ
समासण्णद्दिदे पहाणामच्चसमधिद्दिदं पि तुए विणा रज्जं सुद्दिदंति ण मे पडिहादि ।

आत्मगतं स्वगतम् । अश्राव्यं खलु यद्वस्तु तदिह स्वगतं मतम् । गुरुचरण-
शुश्रूषायामनुरागः दृढं प्रेम । प्रकाशं—सर्वश्राव्यं प्रकाशं स्यात् इति तल्लक्षणम् ।
सस्मितमिति—स्मितं मन्दहासः । तदुक्तं—ईषद्विकासिनयनं स्मितं स्यात्स्पन्दिता-
धरम् । इति । न्याय्य इति । प्रकृतयः प्रजाः । न्यायादनपेतं न्याय्यं तस्मिन् ।
धर्मपथ्यर्थे न्यायादनपेते इति यत् । वर्त्मनि योजिताः प्रवर्तिताः । बन्धुजनः
बन्धुसमूहः आत्मसमतां स्वतुल्यतां नीतः । रक्षा रक्षणम् । दत्तं मनोरथादिच्छाया
अपि अधिकं फलं येन स दत्तमनोरथाधिकफलः । कल्पः संकल्पितोऽर्थः । तस्य
द्रुमः । जन्यजनकभावसम्बन्धे पृष्ठी । कल्पद्रुमः पूर्वैः सम्पादितोपि अर्थिने अर्थिभ्य
इत्यर्थः । जातावेकवचनम् । दत्तः । तदुक्तं कथासरित्सागरे—जीमूतवाहनो गत्वा
कल्पद्रुममुवाच तम् ।.....भद्रं ते व्रज दत्तोसि लोकायार्थार्थिने मया । इति ।
यस्मात्सर्वाभिप्रेतसिद्धिः सोपि कल्पद्रुमो दत्तोतोऽस्य नादेयं किंचिदिति दानवीर-
त्वमस्य सूचितम् । हे सखे अतः उक्तकृत्येभ्यः परं किं कर्तव्यमवशिष्टं यत्ते चेत्तसि
स्थितं तद्वद । अन्यथा करणीयमस्त्येवेति न ब्रूयाः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७ ॥

१ एतन्नास्ति कश्चित्. २ सुसं०. ३ अपि. ४ कथय वा. ५ चलण. ६ दाव (तावत्).
७ मदङ्गदेवो. ८ सुस्थिरं (सुस्थिरं).

नाय०—किं मतङ्गो राज्यं हरिष्यतीति शङ्कसे ।

विदू०—अथ किम् । (क)

नाय०—यद्येवं ततः किम् । ननु स्वशरीरतः प्रभृति परार्थमेव सर्वं मया परिकल्प्यते । यत्तु स्वयं न दीयते तत्तातानुरोधात् । तत्किमनेन राज्यवस्तुना चिन्तितेन । वरं ताताज्ञैवानुष्ठिता । आज्ञांश्चास्मि तातेन । यथा वत्स जीमूतवाहन बहुदिवसपरिभोगदूरीकृतसमित्कुशकुसुममुपभुक्तमूलफलकन्दनीवारप्रायमिदं स्थानं वर्तते । तदितो मलयपर्वतं गत्वा तस्मिन्निवासयोग्यं किञ्चिदाश्रमपदं निरूपयेति ।

मलयपर्वतमेव गच्छावः

विदू०—यद्भवानाज्ञापयति । (ख)

(इत्युभौ परिक्रामतः ।)

विदू०—(अग्रतोऽवलोक्य ।) भो वयस्य पश्य पश्य एष खलु सरसघनचन्दनवनोत्सङ्गपरिमलनलग्नबहुलपरिमलो विषमतटोपहतजर्जरित-

(क) अध ई । (ख) जं भवं आणवेदि ।

साहसं करोतीति साहसिकः । ठक् । मतङ्गश्चासौ हतकश्च मतङ्गहतकः । हतकशब्दोऽयं कुत्सायां प्रयुज्यते नाटकादिषु । कुत्सितानि कुत्सनैरिति समासः । प्रकाण्डाद्याः प्रशंसायामाक्षेपे हतकः स्मृतः । इति हलायुधः । प्रधानाश्च ते अमात्याश्च तैः समधिष्ठितमवेक्षितमपि । सुस्थितं सुरक्षितम् । न दीयते राज्यमिति शेषः । तातानुरोधात्तातचित्तरक्षणेच्छयेत्यर्थः । बहुदिवसेत्यादि । बहून् दिवसान् परिभोगः तेन दूरीकृतं प्रतिदिनव्ययाद् दुरवापमित्यर्थः । समिधश्च कुशा दर्भाश्च कुसुमानि च तेषां समाहारः समित्कुशकुसुमं यस्मिन् । उपभुक्तानि मूलानि फलानि कन्दाः नीवाराश्च बाहुल्येन यस्मिन् तत्तथोक्तम् । निरूपय अवलोक्य । इति आज्ञापितोऽस्मीति सम्बन्धः । एष इति । एष खलु मलयमारुतः प्रियवयस्यं रोमाञ्चयतीत्यन्वयः । कीदृश इत्याह—सरसेति । सरसाः स्निग्धाः घनाः सान्द्राः चन्दनाः तेषां वनं तस्योत्सङ्गस्तस्य परिमलनं संघर्षः तेन लग्नः संसक्तः बहुलः परिमलः विमर्दोऽत्यगन्धः यस्य स तथोक्तः । विमर्दोऽत्ये परिमलो गन्धे जनमनोहरे । इत्यमरः । अनेनास्य सुगन्धित्वं सूचितम् । विषमतटे उपहताः अतएव जर्जरिता विदीर्णा ये निर्क्षराः पर्वततटात्पतन्तो वारिप्रवाहाः तेभ्य उच्छलिता उत्पतिता ये शिशिराः शीकरा अम्बुकणास्तेषामासारं वहतीति तच्छीलः । अनेनास्य शीत-

१ गृहीष्यतीत्या. २ किं स्यात्. ३ शरीरात्. ४ पाल्यते. ५ यच्च. ६ अवस्तुना. ७ आज्ञापितोऽस्मि. ८ परिभोगेण स्वीकृतः;—दूरीकृतं भुक्तमुक्त. ९ निरूपयस्व. १० तथावत्.

निर्झरोच्छलितशिशिरशीकरासारवाही प्रथमसङ्गमोत्कण्ठितप्रियाकण्ठ-
ग्रह इव मार्गपरिश्रममपनयन् रोमाञ्चयति प्रियवयस्यं मलयमारुतः । (क)

नायकः—(विलोक्यं ।) अये प्राप्ता एव वयं मलयपर्वतम् ।
(समन्तादेवलोक्य) अहो रामणीयकमस्यं । तथा हि

माद्यत्कुञ्जरगण्डभित्तिकषणैर्भग्नस्त्रवच्चन्दनः

कन्दत्कन्दरगह्वरो जलनिधेरास्फालितो वीचिभिः ।

पादालक्तकरक्तमौक्तिकशिलः सिद्धाङ्गनानां गतै-

र्दष्टोऽयं मलयाचलः किमपि मे चेतः करोत्युत्सुकम् ॥ ८ ॥

तदेहि । अत्रारुह्य निवासयोग्यं किञ्चिदाश्रमपदं निरूपयावः ।

विदू०—एवं कुर्वः । (अप्रतः स्थित्वा ।) एतु भवान् । (ख)

(क) भो वअस्स पेक्ख पेक्ख एसो क्खु सरसधेणचन्दणवणुस्सङ्गपरिमल्लेण-
लग्गबहलपरिमलो विसर्भेतडोपहृदजजरिदणिज्जरुच्छलिदसिसिरसीअरासारवाही
पढमसङ्गमुक्कण्ठिअपिआकण्ठग्गहो विअ मग्गपरिस्समं अवणअन्तो रोमञ्चेदि पिअव-
अस्सं मलअमारुओ । (ख) एवं करेम्ह । एदु भवं ।

लत्वं ध्वनितम् । प्रथमः यः सङ्गमोत्कण्ठितप्रियायाः कण्ठग्रहः स इव । रोमाञ्च-
यति हर्षरोमाञ्चितं करोति । रामणीयकं मनोहरत्वम् । रामणीयस्य भावो रामणीय-
कम् । योपधाद्रूपोत्तमाद् वुच् इति वुच् । माद्यदिति । माद्यन्तः मदोत्कटाः
कुञ्जरास्तेषां गण्डाः करटा भित्तय इव तासां कषणैः घर्षणैः । भग्ना मथितत्वचः
अतएव स्रवन्तः क्षरद्रसाः चन्दनाः यस्मिन् स तथोक्तः । जलानि निधीयन्ते
अस्मिन्निति जलनिधिः समुद्रः । कर्मण्यधिकरणे च इति धाधातोः अधिकरणे क्तिः ।
तस्य वीचिभिः ऊर्मिभिः आस्फालितः आहतः अतएव क्रन्दन्ति प्रतिशब्दायमा-
नानि कन्दराणि दर्यः गह्वराणि गुहाश्च यस्य स तथा । तथा च सिद्धाङ्गनानां
सिद्धा देवयोनिविशेषास्तेषामङ्गनानां स्त्रीणाम् । प्रशस्तान्यङ्गान्यासामिति अङ्गनाः ।
अङ्गात्कल्याणे इति नः । गतैः गमनैः पादानां पादसम्बन्धी यः अलक्तकः लाक्षा-
रागस्तेन रक्ता लोहितीकृताः मौक्तिकशिलाः धवलशिलाः यत्र स तथोक्तः ।
मौलिकशिलेतिपाठे मौलिरेव मौलिकः । स्वार्थे कन् । तत्रस्था शिलाः मौलिकशिलाः ।
एतेनास्य पुण्यभूमित्वं ध्वनितम् । एवंभूतोऽयं मलयाचलः दृष्टः सन् मे चेतः किमपि
अत्यन्तम् । अनिर्वचनीयं यथा तथा इति वा । उत्सुकं सोत्कण्ठं करोति । अत्र
स्वरूपवर्णनात्स्वभावोक्तिरलंकारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८ ॥ निरूपयावः
सावधानमन्विष्यावः ।

१ निरूप्य सविस्मयम्. २ सर्वतो निरूप्य. ३ मस्य मलयपर्वतस्य. ४ दिग्गज.
५ मौलिक. ६ सेव्यः. ७ उत्सुकम्. ८ योग्यमाश्रमं. ९ घणशिणिङ्ग. १० मिलण.
११ तद्वपतणजजरिज्जन्तनिज्जरुच्छलिअ (पतनजर्जरीक्रियमाणनिर्झरोच्छलित) ;
विसमत्तऊपहणजज्जरिज्जन्त.

(आरोहणं नाटयतः ।)

नाय०—(दक्षिणाक्षिस्पन्दनं सूचयित्वा विमृश्य ।) सखे

दक्षिणं स्पन्दते चक्षुः फलाकाङ्क्षा न मे क्वचित् ।

न च मिथ्या मुनिवचः कथयिष्यति किं न्विदम् ॥ ९ ॥

विदू०—भो वयस्य आसन्नं ते प्रियं निवेदयति । (क)

नाय०—एवं नाम यथाह भवान् ।

विदू०—(विलोक्य ।) भो वयस्य प्रेक्षस्व प्रेक्षस्व । एतत्खलु

सविशेषघनस्निग्धपादपविशोभितं सुरभिहविर्गन्धभिन्नोद्दामधूमनिर्गमम-
नुद्विग्नमुखनिषण्णशावकगणं तपोवनमिव लक्ष्यते । (ख)

नाय०—सम्यगुपलक्षितम् । तपोवनमेवैतत् । तथा हि

वासोर्थं दययेव नातिपृथक् कृत्तास्तरूणां त्वचो

भग्नानेकजरत्कमण्डलुनभःस्वच्छं पयो नैर्झरम् ।

(क) भो वयस्स ओसणं ते पिअं णिवेदेदि । (ख) भो वयस्स पेक्ख
पेक्ख । एदं खलु सविसेसघणसिणिद्धपाअर्वाविसोहिअं सुरहिहविर्गेन्धभिण्णुद्दामधूम-
णिगममं अणुविर्गेसुहणिसण्णसावअगणं तपोवणं विअ लक्खीअदि ।

दक्षिणं च तदक्षि च तस्य स्पन्दनं स्फुरणम् । अस्य इष्टजनप्राप्तिसूचकत्वा-
दाह दक्षिणमिति । मम दक्षिणं चक्षुः स्पन्दते । अस्य फलस्य स्त्रीलाभ-
रूपस्य आकाङ्क्षा अपेक्षा मे क्वचिन्नास्ति । तदुक्तं वसन्तराजीये-पुंजां सदा दक्षिण-
देहभागे स्त्रीणां तु वामावयवे प्रजातः । स्पन्दः फलानि प्रदिशत्यवश्यं निहन्त्यनु-
क्तांगविपर्ययेण ॥ इति । अस्य समानार्थः श्लोकांशः शाकुन्तले-शान्तमिदमाश्रम-
पदं स्फुरति च बाहुः कुतः फलमिहास्य । इति । मुनिवचः दक्षिणाङ्गस्फुरणं पुंसः
शुभफलदमित्येवं रूपं च मिथ्या असत्यं न । अतः इदं । किन्तु इति वितर्कः । कथयि-
ष्यति । अस्य किं फलं भवेदित्यर्थः । पथ्यावक्त्रं वृत्तम् ॥ ९ ॥ आसन्नं समीपवर्ति ।
सविशेषेति । सविशेषं समधिकं घनाः सान्द्राः स्निग्धाः सरसाश्च ते पादपाः
चन्दनादिवृक्षाश्च तैः विशोभितं विभूषितम् । हवीषां गन्धः हविर्गन्धः । सुरभिश्चासौ
हविर्गन्धश्च सुरभिहविर्गन्धः । सुरभीणि हवीषि तेषां गन्ध इति वा । तेन भिन्नः
मिश्रितः उद्दाम उत्कटः धूमस्य निर्गमो यत्र । अनुद्विग्नः अनुत्पन्नत्रासः अत
एव सुखं यथा तथा निषण्णः शावकगणः मृगादिशिशुसमूहः यत्र तत् । तपसः
वनं तपोवनम् । वासोर्थमिति । वासोर्थं वल्कलार्थं तरूणां त्वचः दयया इव

१ सूचयन्, निमित्तं सूचयन्. २ अये. ३ फलकांक्षा. ४ यथा ब्रवीति, भवान्
ब्रवीति. ५ सखे सम्यक्. ६ कृतः. ७ दययेव. ८ भग्नलक्ष्य; मग्नलक्ष्य...लुरजः, लुरतः,
९ अवस्तमा०. १० पादबोवसोहिदं. ११ गन्धगन्धिमु (गन्धर्गाभितो०). १२ विगम-
गसु० (मार्गसु०); ० मजं (मृगं); ० रोहिभसुरहिहविर्गन्धभिण्णुद्दामधूमणिग-
मसुहाणिसत्थसा०.

दृश्यन्ते त्रुटितोज्झिताश्च बहुभिर्मौञ्ज्यः कचिन्मेखला
नित्याकर्णनया शुकेन च पदं साम्नामिवं पठ्यते ॥ १० ॥
तदेहि । प्रविश्यावलोकयावः ।

(प्रवेशं नाटयतः ।)

नाय०—(सविस्मयं विलोक्य ।) अहो नु खलु मुदितमुनिजन-
प्रविचार्यमाणसन्दिग्धवेदवाक्यविस्तरस्य पठद्वटुजनच्छिद्यमानाद्राद्रिस-
मिधस्तापसकुमारिकापूर्यमाणबालवृक्षालवालस्य प्रशान्तरमणीयता तपो-
वनस्य । इह हि

मधुरमिव वदन्ति स्वागतं भृङ्गशब्दै-

नतिमिव फलनम्रैः कुर्वतेऽमी शिरोभिः ।

मम ददत इवार्घ्यं पुष्पवृष्टिं किरन्तः

कथमतिथिसपर्यां शिक्षिताः शाखिनोऽपि ॥ ११ ॥

नातिपृथ्वः अल्पाल्पमित्यर्थः कृत्ताः । तथा च नभः अम्बरमिव स्वच्छं निक्षरस्य
इदं नैक्षरं पयः । भग्ना अनेके जरन्तो जीणौः कमण्डलवो यत्र तथा वर्तते इति शेषः ।
क्वचित् कुत्रचित्प्रदेशे बहुभिः तापसबालकैः त्रुटिताः छिन्ना अतएव पश्चादु-
ज्झितास्त्यक्ताः मौञ्ज्यः मुञ्जनिर्मिता मेखलाः कटिसूत्राणि च दृश्यन्ते । तथा
च नित्याकर्णनया नित्यश्रवणहेतुना शुकेन कीरेण इदं श्रूयमाणं साम्नां सामवेद-
सम्बन्धि पदं खण्डविशेषः पठ्यते गीयते । स्वभावोक्तिरलंकारः । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ १० ॥ अहो नु खलु इति विस्मये । मुदितैः मुनिजनैः प्रकर्षेण विचार्यमाणः
पर्यालोच्यमानः सन्दिग्धानामनिश्चितार्थानां वेदवाक्यानां विस्तरो यस्मिन्स्तस्य । पठन्
वेदमित्यर्थः । यः बहुजनः तेन छिद्यमाना आर्द्राद्राः अत्यन्तसरसाः समिधः यत्र
तत्तथोक्तं तस्य । तापसकुमारिकाभिः आपूर्यमाणा जलेन आश्रित्यमाणा बालवृ-
क्षाणां आसमन्ताज्जलवानालान्ति गृह्णन्तीत्यालवालाः यस्मिन् तत्तथोक्तं
तस्य । प्रशान्तं च तद्रमणीयं च तस्य भावः प्रशान्तरमणीयता । भावे तल् ।
मधुरमिवेति । शाखिनो वृक्षा अपि कथं अतिथीनां सपर्यां पूजा अतिथिसप-
र्यां तां शिक्षिताः । अतति गच्छति इति अतिथिः । ऋतन्यश्चि इति इथिन् । अति-
थिर्ना गृहागते इत्यमरः । न विद्यते तिथिः आगमने नियतो दिवसो यस्येति वा ।
तथा च यमः—तिथिपूर्वोत्सवाः सर्वे येन त्यक्ता महात्मना । सोऽतिथिः सर्वभूतानां
शेषानभ्यागतान्विदुः ॥ तदेव विशदयति—अमी शाखिनः भृङ्गशब्दैः भ्रमरगुञ्जितैः
मधुरं यथा तथा स्वागतं वदन्ताव । फलैः नम्राणि फलनम्राणि तैः शिरोभिः नति

तन्निवासयोग्यमिदं तपोवनम् । मन्ये भविष्यतीह वसतामस्माकं
परा निर्वृतिः ।

विदू०—(इतस्ततो विलोक्य ।) भो वयस्य किं नु खल्वेते ईष-
द्वलितकन्धरा निश्चलमुखानिःसरद्दरदलितदर्भकवलाः समुन्नमितदत्तैक-
कर्णाः सुखनिमीलितलोचना आकर्णयन्त इव हरिणा लक्ष्यन्ते । (क)

नाय०—(कर्णं दत्वा ।) सखे सम्यगुपलक्षितम् । तथा हि

स्थानप्राप्त्या दधानं प्रकटितगमकां मन्द्रतारव्यवस्थां

निर्हादिन्यां विपञ्चया मिलितमलिरुतेनेव तन्त्रीस्वनेन ।

एते दन्तान्तरालस्थिततृणकवलच्छेदशब्दं नियम्य

व्याजिह्वाङ्गाः कुरङ्गाः स्फुटललितपदं गीतमाकर्णयन्ति १२

(क) भो वयस्य किं नु क्व एदे इसिवलिकन्धरा निचलमुहनिस्सरन्तदर-
दलितदर्भकवला समुण्णमिददिणैककर्णा मुर्हाणिमीलितलोचना आकर्णयन्ता विअ
हरिणा लक्ष्मीअन्दि ।

नमस्कृतिं कुर्वते इव । तथा च पुष्पवृष्टिं किरन्तः मम अर्घ्य इदमर्थं । पादार्धाभ्यां च
इति यत् । ददते इव । उत्प्रेक्षालंकारः । संभावनमथोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य समेन (उपमानेन)
यद् । इति तल्लक्षणम् । “ किंच शाखिषु शिक्षितविनयिनमपुरुषव्यवहारसमारोपात्स-
मासोक्तिर्वन्यते । इत्यलंकारेण अलङ्कारध्वनिः । ” इति जीवानन्दाः । मालिनी वृत्तम्

॥ ११ ॥ निर्वृतिः समाधानं सुखमिति यावत् । भो वयस्येति । किं किं कारणमेते हरिणाः
किमपि आकर्णयन्त इव लक्ष्यन्ते । कीदृशाः—ईषत् किंचित् ब्रुलिता परावर्तिता कन्धरा
ग्रीवा यैस्ते तथोक्ताः । निश्चलेभ्यः चर्वणाद्यभावात्स्थिरेभ्यः मुखेभ्यः निःसरन्तः
दरदलिताः ईषच्चर्विता दर्भकवला दर्भग्रासा येषां ते तथा । पुनः कीदृशाः ।

समुन्नमितः दत्तः गीते अवहितः एकः कर्णः येषां ते तथा । तथा च मुखेन संमीलिते
निमीलिते लोचने येषां ते तथोक्ताः । स्थानेति । एते व्याजिह्वानि विवर्तित-
मुखत्वाद्वक्त्राणि अङ्गानि येषां ते व्याजिह्वाङ्गाः कुरङ्गाः हरिणाः दन्तानामन्तराले
मध्ये स्थिताः ये तृणकवलाः घासग्रासाः तेषां छेदः चर्वणमित्यर्थस्तस्य शब्दं नियम्य
निरुध्य । चर्वणव्यापारविरता इत्यर्थः । गीतमाकर्णयन्ति । कीदृशं गीतमित्याह—

स्थानानां स्वरोत्पात्तिस्थानानामुरःकण्ठशिरसां प्राप्या प्रकटिताः गमकाः स्वरविशेषा
यस्यां ताम् । मन्द्रो गम्भीरध्वनिः तारः उच्चैःस्वरस्तयोः व्यवस्थां दधानम् । तदुक्तं-
यदूर्ध्वं हृदयग्रन्थेः कपालफलकादधः । प्राणसञ्चरणस्थानं स्थानमित्यभिधीयते । उरः
कण्ठः शिरश्चेति तत्पुनस्त्रिविधं मतम् ॥ नृणामुरसि मध्यस्थो द्वाविंशतिविधो ध्वनिः ।
स मन्द्रः कण्ठमध्यस्थस्तारः शिरसि गीयते ॥ गमकः स्वश्रुतिस्थानस्थानां श्रुत्यन्त-

१ योग्यं त०. २ अतः. ३ स्थानप्राप्तावधानं प्रकाटितसमतमः, गमकं. ४ मध्य,
व्यवस्थाः. ५ दिन्यां विपञ्चया. ६ स्वरं. ७ कमल. ८ मुहापसर०. ९ संमी.

विदू०—भो वयस्य कः पुनरेष तपोवने गायति । (क)

नाय०—यथा कोमलाङ्गुलितलभिहन्यमाना नातिस्फुटं कणन्ति तन्व्यः कांकलीप्रधानं च गीयते तथा तर्कयामि (अङ्गुल्यप्रेणाग्रतो निर्दिशन ।) अस्मिन् देवतायतने देवतामाराधयन्ती काचिद्विव्ययोषि-
दुपवीणयतीति ।

विदू०—भो वयस्य एह्यावामप्येतदेवतायतनं प्रेक्षावहे । (ख)

नाय०—साधूक्तं भवता । वन्द्याः खलु देवताः । (उपसर्पन्सहसा

(क) भो वयस्स को उंण एसो तवोवणो गाअदि ।

(ख) भो वयस्स एहि अम्हेवि एदं देवदाअदणं पेय्खम्ह ।

राश्रयात् । स्वरो यो मूर्च्छनामेति गमकः स इहोच्यते ॥ स्वश्रुतिस्थानसम्भूतां छायां श्रुत्यन्तराश्रयाम् । स्वरो यद्रमयेद्गतिं गमकोसौ निरूपितः । इति तन्निश्चितः । कम्पितः स्फुरितो लीनो भिन्नः स्थविर एव च । आहतान्दोलितौ चेति गमकाः सप्त कीर्तिताः ॥ एतेषां लक्षणानि—द्रुतत्रिगुणवेगेन यत्र स्यात्स्वरकम्पनम् । कम्पनं नाम गमकमाहुर्गमककोविदाः ॥ द्रुतद्विगुणवेगेन विद्यात्स्फुरणसंनिभम् । गमकं स्फुरिताख्येयमभ्यधाद्वायकोत्तमः ॥ मसृणो द्रुतमानेन स्वरो यत्र विधीयते । लीनाभिधानो गमको गायकैरुक्त उत्तमः ॥ स्थानत्रितयसंस्पर्शी त्यक्तखेदघनस्वरः । त्रिभिन्ननामकोसौ स्याद्गमको हृदयंगमः ॥ ध्वनिर्दमस्कस्येव लघोरास्फोटने द्रुतम् । यादृक् तदनुकारी स्याद्गमकस्त्रिरूपाभिधः ॥ स्वरस्य लघुमानेन यस्मिन्नान्दोलनं भवेत् । आन्दोलिताभिधानोसौ गमको लक्षितः स्फुटम् ॥ आग्रहं स्वरमाहत्य स्वरो यत्र निवर्तते । आहताख्यः स गमको गीतज्ञैः संप्रकीर्तितः ॥ कम्पात्कम्पितमीरितं स्फुरितमित्युक्तं द्रुतावर्तनात् । त्रिस्थाने चलनात्त्रिभिन्नमुदितं लीनं च मासृण्यतः ॥ तोयावर्तवदामनन्ति तिरुषं ढोलावदान्दोलितं । तोयाधानवदाहतं च गमकान्सप्त-स्वराणां विदुः ॥ इति । निर्हादिन्या मधुरं ध्वनन्त्याः विपञ्च्याः वीणायाः तन्त्रीणां स्वनेन ध्वनिना अलिहतेन भ्रमरगुञ्जारवेणेव मिलितम् । स्फुटानि ललितानि च पदानि यस्य तत् । उपमानुप्राणिता स्वभावोक्तिरलंकारः । खग्धरा वृत्तम् ॥ १२ ॥ यथा यस्मात् कोमलैः अङ्गुलितलैः अभिहन्यमानाः तन्व्यः नातिपरिस्फुटं नातिस्पष्टं यथा तथा कणन्ति ध्वनन्ति । कांकली सूक्ष्मः मधुरास्फुटः ध्वनिः । कांकली तु कले सूक्ष्मे इत्यमरः । प्रधानं यस्मिंस्तद्यथा तथा गीयते च । उपवीणयति वीणया उप समीपे गायति । सत्यापपाशरूपवीणातूल इत्यादिना (पा. ३.१.१५) वीणाशब्दादुपगा-

१ यथेताः. २ तथा काक० गीयते इति. ३ अस्मिन्नायतने. ४ खलु भवता.
५ कोणु खु एसो तवोवणे कं पि सोहणं उपवीणअदि (कोनु खलु एष तपोवने
इकिमपि शोभनमुप०)

स्थित्वा ।) वयस्य कदाचिद्बुधुमनर्होऽयं स्त्रीजनो भविष्यति । तदनेन तावत्तमालगुल्मकेनान्तरितौ देवतादर्शनावसरं प्रतिपालयावः ।

(तथा कुरुतः ।)

(ततः प्रविशति भूमावुपविष्टा वीणां वादयन्ती मलयवती चेटी च ।)

नायि०—(संस्कृतमाश्रित्य गायति ।)

उत्फुल्लकमलकेसरपरागगौरद्युते मम हि गौरि ।

अभिवाञ्छितं प्रसिध्यतु भगवति युष्मत्प्रसादेन ॥ १३ ॥

नायकः—(कर्णं दत्त्वा ।) वयस्य अहो गीतमहो वादितम् । तथा हि ।

व्यक्तिर्व्यञ्जनधातुना दशविधेनाप्यत्र लब्धामुना

विस्पष्टो द्रुतमध्यलम्बितपरिच्छिन्नस्त्रिधायं लयः ।

नार्थे णिच्प्रत्ययः । सहसा अतर्कितम् । अनर्हः अयोग्यः । न च पश्येत्परस्त्रियमिति शास्त्रादस्याः कदाचिदन्यस्त्रीभावादिति भावः । तमालानां गुल्मकः गुच्छः तेन अन्तरितौ तिरस्कृतौ अदृश्यमानौ इत्यर्थः । अवसरमुपसर्पणयोग्यं कालम् । संस्कृतमाश्रित्येति—मलयवत्या देवयोनित्वाद्वा संस्कृताश्रयणम् । उत्फुल्लेति । हे उत्फुल्लं विरसितं यत्कमलं तस्य केसरेषु किञ्चलकेषु यः परागः रेणुः तद्वत् गौरा द्युतिः कान्तिर्यस्याः तथोक्ते । भगवति सकलैश्वर्यसम्पन्ने । अनेनाभिवाञ्छितदानसामर्थ्यं ध्वनितम् । गौरि । युष्मत्प्रसादेन भवत्या अनुग्रहेण मे मम हि अभिवाञ्छितमाभिलषितं प्रसिध्यतु निश्चयेन सिद्धं भवतु । अत्र हिशब्दः निरर्थकः । उत्फुल्लेति च विशेषणमपुष्टम् । उद्धृतश्चायं श्लोकः उक्तदोषद्वयस्योदाहरणत्वेन काव्यप्रकाशकृता । आर्याछन्दः ॥ १३ ॥ अहो इत्याश्वर्यं । अनेन गीतस्य तदनुगुणस्य वादनस्य च आश्चर्यसीमावस्थानं द्योतितम् । व्यक्तिरिति । अमुना श्रोत्रपथमवतीर्णेन । दश विधा यस्य स दशविधः तेन दशप्रकारेणापि । व्यज्यन्ते विशेषा अनेन इति व्यञ्जनः स चासौ धातुः सङ्गीतावयवविशेषः च तेन व्यञ्जनधातुना । अत्र अस्मिन्वादाने व्यक्तिः स्पष्टता लब्धा । अयं श्रूयमाणः लयः गीतवाद्यादीनां कालक्रियासाम्यं द्रुतमध्यलम्बितभेदेन परिच्छिन्नः पृथक्पृथक्गवभासमानः त्रिधा उक्तरित्या त्रिविधः विस्पष्टः स्फुटीकृतः । गोपुच्छा पूर्वं लघुः मध्ये दीर्घा पुनः क्रमेण लघुतां प्राप्ता एवं गोपुच्छस्वरूपा । तत्प्रमुखाः तत्पुरःसराः तिस्रो यतयः समास्त्रोतोवहगोपुच्छा संज्ञा यतयो विश्रान्तयोपि सम्पादिताः प्रकटिताः । संवादिता इति पाठः सार्धयान् । तत्त्वौघानुगताः एतत्संज्ञकाः त्रयो वाद्यविधयः सम्यक् यथाशास्त्रं दर्शिताः । विलम्बितं द्रुतं मध्यं तत्त्वमोघोघनं क्रमात् । तालः कालक्रियामार्गं लयः साम्यमथाल्लियाम् ॥ इत्यमरः ।

गोपुच्छाप्रमुखाः क्रमेण यतयस्तिस्त्रोऽपि संपादिताः-

स्तत्त्वौघानुगताश्च वाद्यविधयः सम्यक्त्रयो दर्शिताः ॥ १४ ॥

अत्र शिवरामटीका यथा—धातुः वाद्यवादनविधिः । तदुक्तं—विस्तारः करणश्चैव अविद्धो व्यञ्जनस्तथा । चत्वारो धातवो ज्ञेया वादित्रकरणाश्रयाः ॥ इति । तत्र व्यञ्जनधातुर्वीणावादनप्रकारः । तथा चोक्तं मुनिना—इति दशविधः प्रयोज्यो वीणायां व्यञ्जनो धातुः । इति । दशविध्यं चोक्तं—व्यञ्जनधातोर्ज्ञेयं कलतलनिष्कोटितं तथोक्तृष्टम् । रेफोवमृष्टपुष्पावनुस्वनो बिन्दुरधरश्च ॥ इति । अङ्गुष्ठाभ्यां तु यत्तन्त्रीस्पर्शनं स्यात्कलं तु तत् । वामाङ्गुष्ठकमूलेन पीडनं तु तलं स्मृतम् ॥ सर्वाङ्गुष्ठप्रहारश्च निष्कोटितमिहोच्यते । सब्यप्रदेशिन्याघात उत्कृष्टं परिकीर्तितम् ॥ सर्वाङ्गुलिसमाघातो रेफ इत्युच्यते बुधैः । तन्त्रीषु त्रिप्रकारं वा व्यवमृष्टमिति श्रुतम् ॥ कानिष्ठाङ्गुष्ठसंयुक्तं पुष्पं तु परिकीर्तितम् । तलस्थानेऽधरन्यासस्तधानुस्वनिर्भवेत् ॥ गुर्वक्षरमयी तन्त्री बिन्दुरित्यभिधीयते । कनिष्ठाङ्गुष्ठाभ्यां तु तन्त्रीभ्यामधरो गतम् ॥ व्याससमासादेशामनुबन्धः सार्वधातुको ज्ञेयः । * * * नामतोपि लयभेदानुदीर्य पुनस्त्रिधेत्युक्तिस्तत्रैव राद्धादिभेदानुगतिव्यञ्जिका । पाणीनां त्रिविधः संयोगो राद्धं विद्धं शय्यागतमिति । एषु व्यवस्थितपाणिप्रयोगाणां लयानां यतीनां च संश्लेषनियमः । तद्यथा—समायतिर्लयश्चैव द्रुतो यत्र भवेदिह । तथैवोपरिपाणिकश्च राद्धं वाद्यं तु तद्भवेत् ॥ अवपाणिस्तु यत्र स्यात्प्रयोगो लम्बितो लयः । गोपुच्छा च यतिर्वाद्यं तद्वै शय्यागतं भवेत् ॥ स्रोतोगता यतिर्यत्र लयो मध्यस्तथैव च । समपाणिप्रयोगश्च विद्धवाद्यं तु तद्भवेत् ॥ एषु पुनस्तत्त्वौघानुगता इति त्रयो भेदाः । एते सर्वे लयादयः प्रयोगे परस्परस्यूताः । अपिशब्देन व्यञ्जनधातोः परिपूर्णत्वमुक्तम् । द्रुतमध्यलम्बितपरिच्छिन्न इति । लम्बित इति विलम्बित उच्यते । यदुक्तं—तालान्तरालवर्ती यः स कालो लय उच्यते । त्रिविधः स च विज्ञेयो द्रुतो मध्यो विलम्बितः । इति । यतिर्विच्छेदः । तदुक्तं—तालच्छन्दोवगतिविधये वाद्यते यो विरामो वाद्यैर्हीनः श्रवणमुभयो नामतः सा यतिः स्यात् । इति । लयगानाद्यतिः सम्यक् कथिता दत्तिलादिभिः । समा स्रोतोवहा चैव गोपुच्छा चेति सा त्रिधा ॥ इति च । अतो गोपुच्छाप्रमुखा इति पाठो न तु गोपुच्छ इति अदीर्घान्ततया । तत्त्वौघानुगता इति । अत्रोक्तं—त्रिविधं गीते कार्यं वादित्रं वैणमेव वाद्यज्ञैः । तत्त्वं तथाप्यगनुतमोघो वा नैककरणं तु । लयतालवर्णपदयतिगीत्यक्षरवादकं भवेत्तत्त्वम् । गीतं तु यदनुगच्छत्यनुगतमिति तद्भवेद्वाद्यम् ॥ आविद्धकरणबहुलं ह्युपर्युपरिपाणिकं द्रुतलयं च । अनपेक्षितगीतार्थं वाद्यमयौघो विधातव्यम् ॥ अन्यथाप्येतेषां लक्षणं वर्णयन्ति । इदमेव मुनिमतमिति तदेव विवृतम् ॥ १४ ॥

चेटी—(सप्रणयम् ।) भर्तृदारिके चिरं खलु त्वया वादितम् । न खलु ते परिश्रमोऽग्रहस्तानाम् । (क)

नायि०—(साधिक्षेपम्) हज्जे चतुरिके देव्याः पुरतो वीणां वादयन्त्याः कुतो मे परिश्रमोऽग्रहस्तानाम् । (ख)

चेटी—भर्तृदारिके ननु भणामि किमेतस्या निष्करुणायाः पुरतो वीणावादितेन यैतावन्तं कालं कन्यकाजनदुष्करैर्नियमोपवासैराधयन्त्या न ते प्रसादं दर्शयति । (ग)

विदू०—भो वयस्य कन्यका खल्वेषा । तत्किं न प्रेक्षावहे । (घ)

नाय०—को दोषः कन्यका हि निर्दोषदर्शना भवन्ति । किं तु कदाचिदस्मान् दृष्ट्वा बालभावसुलभलज्जासाध्वसान्नचिरमिह तिष्ठेत् । तदनेनैव तमालान्तरेण पश्यावः ।

(उभौ तथा पश्यतः ।)

विदू०—(विलोक्य सविस्मयम् ।) भो वयस्य प्रेक्षस्व प्रेक्षस्व । आश्चर्यमाश्चर्यम् । न केवलं वीणाविज्ञानेनैव कर्णयोः सुखं करोति । अनेन वीणाविज्ञानानुरूपेण रूपेणाप्यक्ष्णोः सुखमुत्पादयति । का पुन-

(क) भट्टिदारिए चिरं खलु तुए वादिदं । ण खलु दे पडिस्समो अग्रहत्थाणं ।

(ख) हज्जे चदुरिए देवीएँ पुरदो वीणं वादअन्तीए कुदो मे पडिस्समो अग्रहत्थाणं ।

(ग) भट्टिदारिए णं भणामि किं एदाए णिक्करुणाए पुरदो वीणावादितेण जा एत्तिअं कालं कण्णकाजनदुक्करेहिं णिअमोववासेहिं आराधअन्तीए णं दे पसाअं दंसेदि ।

(घ) भो वअस्स कण्णआ खलु एसा । ता किं ण पेक्खम्ह ।

भर्तृदारिके एवं राजपुत्री अभिधीयते । राजा भट्टारको देवस्तत्सुता भर्तृदारिका । इत्यमरः । हस्तस्याग्राणि अग्रहस्ताः । राजदन्तादिवत्समासः । अग्रहस्तानामङ्गुलीनामित्यर्थः । हज्जे हण्डे हलाहाने नीचां चेटीं सखीं प्रति । इत्यमरः । देव्याः पुरतः इति । देव्याः प्रभावान्नास्ति मे परिश्रम इति भावः । एतावन्तं कालं एतत्परिमाणमस्यासौ एतावान् तम् । कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे इति द्वितीया । कन्यकाजनस्य दुष्करैः दुःखेन कर्तुं शक्यैः । नियमा जपध्यानपूजादीनि व्रतानि । उपवासः उपोषणम् । तैः निर्दोषं दर्शनं यासां ताः । बालभावे सुलभा या लज्जा-तया यत्साध्वसं अयं तस्मात् । यद्वा बालभावे सुलभं यल्लज्जा च साध्वसं च लज्जा-

१ सुलभासाध्व०. २ तमालजालान्तरेण. ३ दृष्ट्वा. ४ खु वादअन्तीए कुदो ण परिस्समो अग्रहत्थाणं. ५ गोरिए. ६ पुरदो वादि०. ७ अज्जवि (अद्यापि) ण.

रेषा भविष्यति । किं तावद्देवी । अथवा नागकन्यका । आहो विद्या-
धरदारिका । उत सिद्धकुलसंभवेति । (क)

नाय०—(सस्पृहमवलोकयन्) वयस्य केयमिति नावगच्छामि ।

एतत्पुनरहं जानामि—

स्वर्गस्त्री यदि तत्कृतार्थमभवच्चक्षुःसहस्रं हरे-

र्नागी चेन्न रसातलं शशभृता शून्यं मुखेऽस्याः स्थितं ।

जातिर्नः सकलान्यजातिजयिनी विद्याधरी चेदियं

स्यात्सिद्धान्वयजा यदि त्रिभुवने सिद्धाः प्रसिद्धास्ततः १५

विदू०—(नायकमवलोक्य सहर्षमात्मगतम् ।) दिष्ट्या चिरस्य
सावत्कालस्य पतितः खल्वेष गोचरे मन्मथस्य । (आत्मानं निर्दिश्य
भोजनमभिनीय ।) अथवा नहि नहि ममैवैकस्य ब्राह्मणस्य । (ख)

(क) भो वयस्स पेक्ख पेक्ख । अच्चरिअं अच्चरिअं । ण केवलं वीणाविण्णा-
णेण एव्व कण्णाणं सुइं करेदि । इमिणां वीणाविण्णाणाणुरूवेण रूवेणवि अच्छीणं
सुइं उप्पादेदि । का उण एसो भविस्सदि । किं दाव देवी । अहवा णाअकण्णाआ ।
आहो विज्जाहरदारिआ । उत सिद्धकुलसंभवेति ।

(ख) दिट्ठिआ चिरस्स दाव कालस्स पडिदो वखु एसो गोअरे मम्महस्स ।
अहवा णहि णहि मम एव्व एकस्स वम्हणस्स ।

साध्वसं तस्मात् । वीणाविज्ञानेन वीणावादननैपुण्येन । विज्ञानस्यानुरूपेण सदृशेन ।
आहो उताहो किमुत विकल्पे किं किमुत च । इत्यमरः । स्वर्गस्त्रीति । इयं
स्वर्गस्य स्त्री स्वर्गस्त्री दिव्याङ्गना यदि तर्हि हरेः इन्द्रस्य चक्षुषां सहस्रं चक्षुः-
सहस्रं कृतार्थं कृतः अर्थः येन तथा अभवत् । द्रष्टव्यस्य दर्शनादिति भावः । इयं
नागी नागकन्या चेत् यदि । अस्याः मुखे शशितुल्ये स्थिते विद्यमाने रसातलं
पातालं शशभृता चन्द्रेण शून्यं विरहितं न युक्तमेव । इयं विद्याधरी विद्याधर-
कुलोत्पन्ना चेद् अस्माकं विद्याधराणां जातिः सकलाश्च ता अन्या जातयः सकलान्य-
जातयस्ताः जयतीति सकलान्यजातिजयिनी । यदि इयं सिद्धान्वये सिद्धा देवयो-
निविशेषाः तेषामन्वये वंशे जायते असौ सिद्धान्वयजा तर्हि त्रिभुवने लोकत्रये अस्य
स्त्रीरत्नस्य जन्मना सिद्धाः प्रसिद्धाः प्रथिताः भूषिता वा । अनेनास्याः सौन्दर्याति-
शयो ध्वनितः । संदेहालंकारः । अप्रस्तुतप्रशंसा च । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥१५॥
अत्र किञ्चित्प्रतीयमानः नायकानुरागो बीजम् । तदुक्तं स्वल्पोदिष्टस्तु तद्धेतुर्बीजं
विस्तार्यनेकधा इति । अनेनैव नयनप्रीतिरूपा प्रथमा कामावस्था सूचिता । दिष्ट्या
दैवेन । इत्यानन्दार्थे अव्ययम् । मन्मथस्य गोचरे कामविकारवशागत इत्यर्थः ।

१ तन्न. २ सति. ३ सफल. ४ पतत्कचिन्नास्ति. ५ अहह. ६ एव्व संखं. ७ जान-
मि०. ८ उदाहो.

चेटी—(सप्रणयम्) भर्तृदारिके ननु भणामि किमिदानीमेतस्या अकृताह्लादाया निष्करुणाया देव्याः पुरतो वादितेन । (इति वीणा-माक्षिपति) (क)

नायि०—(सकोपम्) हञ्जे मा भगवती गौरीमधिक्षिप । नन्वद्य कृतो मे भगवत्या प्रसादः । (ख)

चेटी०—(सहर्षम्) भर्तृदारिके कथय तावत्कीदृशः सः । (ग)

नायि०—हञ्जे अद्य स्वप्ने जानामि एतामेव वीणां वादयन्ती भगवत्या गौर्या भणितास्मि । वत्से मलयवति परितुष्टास्मि ते एतेन वीणाविज्ञानातिशयेनानया च अबलाजनदुष्करया असाधारणया ममो-परि भक्त्या । तस्माद्विद्याधरचक्रवर्ती तेऽचिरेण स्वयमेव पाणिग्रहणं निर्वर्तयिष्यतीति । (घ)

चेटी—(सहर्षम्) भर्तृदारिके यद्येवं तत्कस्मात्स्वप्न इति भणसि । ननु हृदयस्थितो वर एव भवत्या देव्या दत्तः । (ङ)

(क) भट्टिदारिए णं भणामि । किं दाणि एदाए अकिदाह्लादाए निष्करुणाए देवीए पुरतो वादितेन ।

(ख) हञ्जे मा भअवदि गोरीं अधिक्खिव । णं अज्ज किदो मे भअवदिए पसाओ ।

(ग) भट्टिदारिए कहेहि दाव कीदिसो सो ।

(घ) हञ्जे अज्ज सिविणए जाणामि एदं एव्व वीणं वादअन्ती भअवदीए गोरीए भणिदमिह । वच्छे मलअवदि परितुष्टमिह दे एदिणा वीणाविण्णाणादिसएण इमाए अ अबलाज्जणदुकराए असाधारणाए मज्झोवरि भत्तीए । ता विज्जाहरचक्रवत्ती दे अदरेण सभं एव्व पाणिग्रहणं निव्वत्तइस्सदित्ति ।

(ङ) भट्टिदारिए जइ एव्वं ता कीस सिविणंओत्ति भणसि । णं हिअट्टिदो वरो एव्व भअवदीए देवीए दिण्णो ।

भोजनमभिनीय अभिनयेन दर्शयित्वा । अथवेति पक्षान्तरे । नायं मन्मथवशगः किंतु ममैव वशगः । अस्यानया विवाहसम्पादने मदैकशरणोयं तथाचानयो-विवाहोत्तरं मम भोजनादिकं यथेच्छं सम्पत्स्यते इति भावः । अधिक्षिप निन्द । चक्रे भूमण्डले राजमण्डले वा वर्तितुं शीलमस्य चक्रं राजचक्रं वर्तयतीति वा चक्रवर्ती सार्वभौमः । विद्याधराणां चक्रवर्ती विद्याधरचक्रवर्ती । वर एव ते अत्र वरशब्दः

१ सरोपम्. २ सप्रणयकोपम्. ३ किं एदाए निष्करुणाए पुरतो वादितेन. ४ वादितेन. ५ एवम्. ६ ण वंसेण. ७ बालजन-भाव-दुः. ८ सिविणं इमं भणिआदि (स्वप्न एव भण्यते).

विदू०—भो वयस्य अवसरः खल्वावयोर्देवीदर्शनस्य । तदेह्युप-
सर्पावः । (क)

नाय०—न तावत्प्रविशामि ।

विदू०—(अनिच्छन्तमपि नायकं बलादाकर्षति ।)

(उभौ देवालयं प्रविशतः ।)

विदू०—(उपसृत्य) स्वस्ति भवत्यै । भवति सत्यमेव चतुरिका
भणति । वर एव त एष देव्या दत्तः । (ख)

नायि०—(ससाध्वसमुत्तिष्ठन्ती नायकमुद्दिश्यापवार्यं ।) हज्जे को नु
खल्वेषः । (ग)

चेटी—(नायकं निरूप्यापवार्यं ।) एतयानन्यसदृशयाकृत्या
एष स भगवत्या गौर्याः प्रसाद इति तर्कयामि । (घ)

नायिका—(सलज्जं सस्पृहं च नायकमवलोकयन्ती तिष्ठति ।)

नायकः—

तनुरियं तरलायतलोचने श्वसितकम्पितपीनघनस्तनि ।

श्रममलं तपसैव गता पुनः किमिति संभ्रमधारिणि खिद्यते ॥ १६ ॥

(क) भो वयस्य अवसरो क्वं अम्हाणं देवीदं सणस्स । ता एहि उवसप्पम्ह ।

(ख) सोत्थि भोदीए । भोदि सच्चकं एव्व चदुरिआ भणादि । वरो एव्व दे
एसो देवीए दिण्णो । (ग) हज्जे को णु क्खु एसो । (घ) एदांए अण्णस-
दिसाए आकिदिए एसो सो भवदीए गोरीए पसादोत्ति तक्केमि ।

क्लिष्टः । अभिलषितोर्थः भर्ता च । साध्वसेन सहितं ससाध्वसं समयम् । अपवार्यं
रहस्यकथनार्थं परावृत्य । तदुक्तं—तद्भवेदपवारितम् । रहस्यं तु यदन्यस्य परा-
वृत्य प्रकाश्यते । त्रिपताककरेणान्यानपवार्यान्तरा कथाम् ॥ इति । अन्येन सदृशी न
भवतीति अनन्यसदृशी तया । तनुरिति । हे तरलायतलोचने तरले चञ्चले आयते
दीर्घे च लोचने यस्याः तथोक्ते । श्वसितेन कम्पितौ पीनौ पुष्टौ घनौ निबिडौ च
स्तनौ यस्याः सा तथोक्त तस्याः सम्बुद्धिः । इयं तव तनुः तपसा व्रताचरणेनैव
अलमत्यर्थं श्रमं गता क्लिष्टा । पुनः हे संभ्रमधारिणि मद्दर्शनात् जातसाध्वसे । संभ्रमः
साध्वसेपि स्यात् । इति मेदिनी । किमिति कस्मात् खिद्यते । क्लिश्यते त्वयेति शेषः ।
अलं मद्दर्शनसंभ्रमश्रमेणेति भावः । परिकरालंकारः । द्रुतविलम्बितं वृत्तम् ॥ १६ ॥

१ बलादाकृष्य उपसृत्य, नायकमुद्दिश्य बला०. २ छति. ३ यति. ४ स्तनी.
५ कारिणि. ६ खिद्यसे. ७ क्खु एसो. ८ वरो इदो एव्व दे एसो (वर इत एव ते एष).
९ इमाए.

नायिका—(अपवार्य) हञ्जे अतिसाध्वसेन न शक्नोम्येतस्य संमुखं स्थातुम् । (नायकं सलज्जं तिर्यक्पश्यन्ती किञ्चित्परावृत्तमुखी तिष्ठति ।) (क)

चेटी—भर्तृदारिके किमेतत् (ख)

नायिका—हञ्जे न शक्नोम्येतस्यासन्ने स्थातुम् । तदेह्यन्यतो गच्छावः । (इत्युत्थातुमिच्छति ।) (ग)

विदू०—भो बिभेति खलु एषा । मम पठितविद्यामिवैनां मुहूर्तं धारयामि । (घ)

नायकः—को दोषः ।

विदूषकः—भवति किमत्र युष्माकं तपोवन ईदृश आचारो यदागतः अतिथिर्वाङ्मात्रेणापि न संभाव्यते । (ङ)

चेटी—(नायिकामवलोक्य स्वगतम्) अनुरज्यत इवात्रैतस्या दृष्टिः । भवत्वेवं तावद्भणिष्यामि । (प्रकाशम्) भर्तृदारिके युक्तं भणति ब्राह्मणः । उचितः खलु तेऽतिथिजनसत्कारः । तत्किमेतस्मिन्महानुभाव एवं प्रतिपत्तिमूढा तिष्ठसि । अथवा तिष्ठ त्वम् । अहमेव यथा-

(क) हञ्जे अदिसद्वसेन न सकुणोमि एदस्स संमुहं ठादुं ।

(ख) भर्तृदारिके किं एदं ।

(ग) हञ्जे न सकुणोमि एदस्स आसण्णे चिट्ठिदुं । ताएहि अण्णदो गच्छम्ह ।

(घ) भो भाअदि क्खु एसा । मम पठिदविज्जं विअ मुहुत्तअं धारेमि ।

(ङ) भोदि किं एत्थ तुम्हाणं तवोवणे ईदिसो आआरो जं आअदो अदिही वाअमेत्तेणवि न संभाविअदि ।

सलज्जमिति । परावृत्तमुखीत्यनेन शृङ्गारलज्जोक्ता । तदुक्तं पराङ्मुखीकृतं शीर्षं परावृत्तमुदीरितम् । तत्कार्यं कोपलज्जादि कृते वक्त्रापसारणे ॥ मम पठितविद्यामिव विदूषकस्य विस्मरणशीलता प्रसिद्धैव । अतिथिः अभ्यागतः । वचनमात्रकेणापि केवलेन संभाषणेनापि । सत्कारः अभ्युत्थानार्थदानादिना पूजनम् । **अनुरज्यत** इति । अनेनास्या दृष्टिराग उक्तः । तदुक्तं—नयनप्रीतिः प्रथमं चित्तासंगस्ततोऽथ संकल्पः । निद्राच्छेदस्तनुता विषयनिवृत्तिल्लपानाशः । उन्मादो मूर्च्छा मृतिरित्येताः स्मरदशा दशैव स्युः ॥ महाननुभावः पराक्रमः यस्य स महा-नुभावः महाभागः । प्रतिपत्तिमूढा प्रतिपत्तिरितिकर्तव्यता तत्र मूढा कर्तव्यमजा-

१ पराङ्मुखी. २ दृष्टात्मगतम्. ३ अभिसुही पुरदो सं०. ४ भो मित्त अहं पुष्पपठितविज्जाबलेण संपदं एणां मुहुत्तअं धारेमि । (विमृश्य) भोदि किं एत्थ इत्या०. ५ वचनमात्रकेण (वचनमात्रकेण).

नुरूपं करिष्यामि । (नायकमुद्दिश्य ।) स्वागतं महाभागस्य । आसन-
परिग्रहेणालं करोत्विमं प्रदेशमार्यः । (क)

विदू०—भो वयस्य शोभनमेषा भणति । उपविश्यात्रमुहूर्तं
विश्राम्यावः । (ख)

नायकः—युक्तमाह भवान् ।

(इत्युपविशतः ।)

नायिका—(चेष्टिकोमुद्दिश्य ।) अयि परिहासशीले मैवं कुरु ।
यदि कदापि कोपि तापसः प्रेक्षते ततो मामविनीतेति संभावयति । (ग)
(ततः प्रविशति तापसः ।)

तापसः—आज्ञापितोस्मि कुलपतिना कौशिकेन यथा वत्स
शाण्डिल्य पितुराज्ञया सिद्धयुवराजमित्रावसुर्भविष्यद्विद्याधरचक्रवर्तिनं
कुमारजीमूतवाहनमिहैव मलयपर्वते कापि वर्तमानं भगिन्या मलयवत्या
वरहेतोर्द्रष्टुमद्य गतः । तं च प्रतीक्षमाणाया मलयवत्याः कदाचिन्मध्यं-
दिनसवनवेलातिक्रामेत् । तदेनामाहूयागच्छेति । ततो यावद्गौरीगृहमेव

(क) अणुरज्ज्वि विभ्र एत्थ एदाए दिट्ठं । भवदु एवं दाव भणिस्सं । भट्ठि-
दारिए जुत्तं भणादि बह्मणो । उच्चिदो वग्गु दे अदिहिजणसक्कारो । ता किं एदं-
स्सि महाणुभावे एवं पडिवत्तिमूढा चिट्ठसि । अहवा चिट्ठ तुमं । अहं एव्व जहाणु-
रूवं करिस्सं । साअदं महाभाअस्स । आसणपडिग्गहेण अलंकरेदु इमं पदेसं अज्जो ।

(ख) भो वअस्स सोहणं एसं भणादि । उवविसिअ एत्थ मुहुत्तअं
वीसमम्ह ।

(ग) अइ परिहाससीले मा एवं करेहि । जंइ कदावि कोवि तावसो पेक्खदि
तदो मं अविणीदेत्ति संभावेदि ।

नती इत्यर्थः । परिहास शीले अयीति कोमलामन्त्रणे । परिहासः नर्म शीलं यस्याः सा
तत्सम्बुद्धिः । अविनीता विनयशून्या । दुश्चारीणीत्यर्थः । कुलपतिना । तल्लक्षणम्—
मुनीनां दशसाहस्रं योन्नदानादिपोषणात् । अध्यापयति विप्रर्षिः स वै कुलपतिः
स्मृतः ॥ इति । पात्रे तु—आचार्यो बहुशिष्याणां मुनीनामग्रणीस्तु यः । व्रतयज्ञादि-
कर्माढ्यः स वै कुलपतिः स्मृतः ॥ इत्युक्तम् । सिद्धानां युवराजः सिद्धयुवराजः स
चासौ मित्रावसुश्च । वरहेतोः वरनिमित्तं वरत्वेन वरितुमित्यर्थः । मध्यं दिनं
मध्याह्नः तत्र यत्सवनं स्नानं तस्य वेला समयः अतिक्रामेत् व्यतीयात् । लंघितो

१ सलज्जब. २ युवराजो मि०. ३ कुमारं. ४ द्रष्टुमागतः. ५ वेलावधिरति. ६ तत्तपो-
वनगौरीगृहमेव गच्छामि. ७ ईदिते. ८ एसा चटुरिआ. ९ एतज्जास्ति कच्चित्.

गत्वा मलयवतीमाकार्यं गच्छामि । (परिक्रम्य भूमिं निरूप्य सविस्मयम्) ।

अये कस्य पुनरियं पांसुलप्रदेशे प्रकाशचक्रचिह्ना पदपंक्तिः । (पुरतो जीमूतवाहनं निर्दिश्य ।) नूनमस्यैवेयं महानुभावस्य पदवी । तथाहि ।

उष्णीषः स्फुट एष मूर्धनि विभात्यूर्णैयमन्तर्भुवो-

श्चक्षुस्तामरसानुकारि हरिणा वक्षःस्थलं स्पर्धते ।

चक्राङ्कं च यथा पदद्वयमिदं मन्ये तथा कोऽप्ययं

नो विद्याधरचक्रवर्तिपदवीमप्राप्य विश्राम्यति ॥ ६७ ॥

अथवा कृतं संदेहेन । व्यक्तमनेनैव जीमूतवाहनेन भवितव्यम् । (मलयवतीं निरूप्य ।) अये इयमपि राजपुत्री मलयवती । (उभौ विलोक्य) चिरात्खलु युक्तकारी विधिः स्याद्यदि युगलमेतदन्योन्यानुरूपं घटयेत् । (उपमृत्य नायकं निर्दिश्य) स्वस्ति भवते ।

नायकः—भगवन् जीमूतवाहनोऽभिवादयेते । (उत्थातुमिच्छति ।)

तापसः—अलमलमभ्युत्थानेन । ननु सर्वस्याभ्यागतो गुरुरिति भवानेवास्माकं पूज्यः । तद्यथासुखं स्थायिताम् ।

भवेदित्यर्थः । आकार्यं आहूय । हूतिराकारणाह्वानम् । इत्यमरः । पांसुः धूलिः अस्त्यस्य असौ पांसुलः प्रदेशः तस्मिन् । प्रकाशं स्फुटं चक्रस्य चिह्नं यस्यां सा तथोक्ता । अधुना जीमूतवाहनस्य चक्रवर्तित्वं निर्वाहयंस्तच्चिह्नानि वर्णयति । उष्णीष इति । मूर्धनि मस्तके एष उष्णीषः उष्णीषबन्धस्थाने ललाटोपरि पट्टबन्धरेखा उष्णीषः । स्फुटः विभाति । इयं भुवोः अन्तः मध्ये ऊर्णा रोमराजिः विभाति । तदुक्तं सामुद्रके—भुवोर्मध्ये यस्य रोम भालश्चैव सुविस्तृतः । करे च चरणे चिह्नं चक्रादिस हि राज्यभाक् ॥ इति । चक्षुः तामरसं रक्तकमलं तदनुकरोति तच्छीलं तामरसानुकारि । रक्तोत्पलं तामरसम् । इत्यमरः । वक्षःस्थलं हरिणा सिंहेन स्पर्धते । तत्सदृशमित्यर्थः । यथा च इदं पदद्वयं चक्राङ्कं चक्रस्य अङ्कः यस्मिंस्तादृशमस्ति तथा मन्ये संभावयामि कोपि अयमुक्तलक्षणः पुरुषः विद्याधरचक्रवर्तिनः पदवीं पदं अप्राप्य अलब्ध्वा नो विश्राम्यति विरमेत् । सर्वथा विद्याधराणां चक्रवर्ती भवेदित्यर्थः । उपमानुमानं चालंकारी । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १७ ॥ युक्तं योग्यं करोतीति युक्तकारी । समानयंस्तुत्यगुणं वधूवरं चिरस्य वाच्यं न गतः प्रजापतिः । इति

१ पांसुले भूप्रदेशे. २ महापुरुषस्य. ३ सुज्यक्तं; एतेन. ४ विलोक्य स्वगतम्. ५ अभिवादये; अस्मात्परं—तापसः—आयुष्मान्भूयाः । नायकः—आसनादुत्थातुमिच्छति । इ. पुस्तकान्तरे.

नायिका—आर्यं प्रणमामि । (क)

तापसः—(नायिकां निर्दिश्य) वत्से अनुरूपभर्तृगामिनी भूयाः । राजपुत्रि त्वामाह कुलपतिः कौशिकः । यथातिक्रामति मध्यंदिनसर्वन-वेला तत्त्वरितमागम्यतामिति ।

नायिका—यद्गुरुजन आज्ञापयति (इत्युत्थाय निःश्वस्य च स्वगतम् ।) (ख)

एकतो गुरुवचनमन्यतो दयितदर्शनसुखमिति ।

गमनागमनविमूढमद्यापि दोलायते मे हृदयम् ॥ १८ ॥ (ग)
(सलज्जं सानुरागं च नायकं तिर्यक्पश्यन्ती तापससहिता निष्क्रान्ता ।)

नायकः—(सोत्कण्ठं निःश्वस्य नायिकां पश्यन् ।)

अनया जघनाभोगभरमन्थरयानया ।

अन्यतोऽपि व्रजन्त्या मे हृदये निहितं पदम् ॥ १९ ॥

विदू०—भो दृष्टं यत्प्रेक्षितव्यम् । श्रुतं यच्छ्रोतव्यम् । तदिदानीं मध्याह्नसूर्यकिरणसंतापद्विगुणित इव मे जठराग्निर्धमधमायते ।

(क) अज पणमामि । (ख) जं गुरुजणो आणवेदी ।

(ग) एकतो गुरुवचनं अणतो ददअदंसणमुहंति ।

गमणागमनविमूढं अज्जवि दोलाइ मे हिअअं ॥

अनुरूपभावः शाकुन्तले । रूपस्य योग्यः अनुरूपः । स चासौ भर्ता च तं गच्छतीति अनुरूपभर्तृगामिनी । एकत इति । एकतः एकत्र गुरोः वचनं स्नानाय गमनाद्वा । गुरोरिति तस्यालङ्घनीयत्वं ध्वनितम् । अन्यतः अन्यत्र दयितस्य प्रियजनस्य दर्शनाज्जातं सुखम् । एतदपि दुस्त्यजमिति भावः । अतः गमनागमने विमूढं मे हृदयं दोलायते भ्रमति निश्चयं नावगाहते इत्यर्थः ॥ १८ ॥ उत्कण्ठया सहितं यथा तथा । सस्पृहं स्मरणं उत्कण्ठा । चिन्ता तु स्मृतिराध्यानं स्मरणं सस्पृहे पुनः । उत्कण्ठोत्कलिके तस्मिन् । इति शब्दार्णवः । अनयेति । जघनस्य श्रोणिपुरोभागस्य यः आभोगः विशालत्वं तस्य भरेण भारेण मन्थरं मन्दं यानं यस्याः सा तथोक्ता तथा । अनया अन्यतो व्रजन्त्या अपि मे हृदये पदं निहितम् । प्रीतिर्जनितेत्यर्थः । छेकानुप्रासः । असङ्कतिश्च ॥ १९ ॥ अनेन नायकस्य चित्तासङ्को नाम द्वितीयावस्था सूचिता । तथा च शृङ्गारस्थायिभावो रतिरपि अत्रैव सूचिता । तदुक्तं—रम्यदेशकलाकालवेपभोगादिसवनैः । प्रमोदात्मा रतिः सैव यूनोरन्योन्यसक्तयोः । प्रकृष्यमाणः शृङ्गारः । इति । तेन चाग्रिमाङ्कवस्तुबीजसूचनात् अङ्कावतारः नामार्थोपक्षेपकोयम् । तदुक्तम्—अङ्कावसाने यत्रैव भाविनोङ्कस्य

त्तदेहि । निष्क्रामावः । येन ब्राह्मणोऽतिथिर्भूत्वा मुनिजनसकाशालब्धैः
कन्दमूलफलैरपि तावत् प्राणधारणं करिष्ये । (क)

नाय०—(ऊर्ध्वमवलोक्य ।) अये अयं मध्यमध्यास्ते नभस्तलस्य
भगवान्सहस्रदीधितिः । तथा हि ।

तापात्तत्क्षणघृष्टचन्दनरसापाण्डू कपोलौ वह-

न्संसक्तैर्निजकर्णतालपवनैः संवीज्यमानाननः ।

संप्रत्येष विशेषसिक्तहृदयो हस्तोज्झितैः शीकरै-

र्गाढांयल्लकदुःसहामिव दशां धत्ते गजानां पतिः ॥ २० ॥

त्तदेहि आवामपि गच्छावः ।

(इति निष्क्रान्तौ ।)

॥ इति प्रथमोऽङ्कः ॥

(क) भो दिष्टं जं पेक्खिदव्वं । सुदं जं सोदव्वं । ता दाणिं मज्झण्णमूरकिरण-
सन्दावदिउणिदो विअ मे जठरंगी धमधमाअदि । ता एहि निक्कमम्ह । जण बम्हणो
आदिही भविअ मुणिजणसआसादो लद्धेहि कन्दमूलफलोह वि दाव पाणधारणं करिस्सं ।
सूच्यते । वस्तुबीजमुपोद्धातैः सोङ्कावतार इष्यते ॥ इति । मध्यमहः मध्याह्नः ।
तत्र ये सूर्यस्य किरणास्तेषां सन्तापात् । द्विगुणितः द्विगुणतां प्राप्त इव धमधमायते
उग्रं ज्वलतीत्यर्थः । धमधमेति ज्वलनस्यानुकरणवाचि पदं । ततः अव्यक्तानु-
करणाद्यजवरार्थादिति डाचि लोहितादिडाज्म्यः क्यप् इति क्यष् । सहस्रं दीधि-
तयः किरणा यस्य स सहस्रदीधितिः सूर्यः । तापादिति । तापात् घर्मात् तत्क्षणं
घृष्टः यः चन्दनस्तस्य रसो निष्यन्दः तेनापाण्डू पाण्डुरवर्णौ कपोलौ वहन् । तथा च
संसक्तैः संलग्नैः निजकर्णौ एव तालौ तालपत्रव्यजने तयोः पवनैः संवीज्यमानमाननं
यस्य तथाभूतः । पुनश्च हस्तेन शुण्डया उज्झितैः क्षिप्तैः शीकरैः अम्बुकणैः
विशेषेण सिक्तं हृदयं यस्य स तथोक्तः । एष पुरो दृश्यमानः गजानां पतिः गजराजः
संप्रति गाढेन दृढेन आयल्लक्रेण उत्कण्ठया । स्यादायल्लकमाध्यानमुत्कण्ठोत्कलिका
रतिः । इत्युक्तः । दुःसहां कृच्छ्रेण सोढुं शक्यामवस्थां धत्ते इव । अनङ्गज्वरातुरोपि
तत्क्षणं घृष्टं यच्चन्दनं तस्य रसेन पाण्डू कपोलौ धारयति । सोपि कर्णप्रान्तयोः ताल-
वृन्तप्रवर्तितैः पवनैः परिचारकैः संवीज्यमानाननो भवति । हस्तोज्झितैः पाणि-
विसृष्टैः जलकणैः हृदये सिच्यते च । ग्लायच्छल्लकदुःसहामिति पाठे ग्लायन् ग्लानिं
प्राप्नुवन् यः शल्लकः तद्विशेषः तस्य इव दुःसहां दशां धत्ते । किन्त्वयं पाठो न
मनोरम इति नादृतः । स्वभावोक्तिरलंकारः । उत्प्रेक्षा च । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २०

निष्क्रान्तौ इति । तदुक्तं दशरूपके—एकाहाचरितैकार्थमित्थमासन्ननायकम् ।

१ रसो. २ संसक्तैः. ३ हृदये. ४ ग्लायच्छ०. ५ तादित्यादि नास्ति कचित्.
६ निष्क्रान्ताः सर्वे. ७ उदरंगी.

॥ द्वितीयोऽङ्कः ॥

ततः प्रविशति चेटी ।

चेटी—आज्ञप्तास्मि भर्तृदारिकया मलयवत्या । यथा हञ्जे मनोहारिके अद्य चिरयति मे भ्रातार्यमित्रावसुः । तल्लघु गत्वा जानीहि किमागतो न वेति । तद्यथाज्ञप्तमनुतिष्ठामि । (परिक्रामति । नेपथ्याभिमुखमवलोक्य ।) का पुनरेषा त्वरितत्वरितमित एवागच्छति । (निरूप्य ।) कथं चतुरिका । (क)

(ततः प्रविशति द्वितीया चेटी ।)

प्रथमा—(उपसृत्य ।) हञ्जे चतुरिके किंनिमित्तं त्वयैवं त्वरितया आगम्यते । (ख)

द्वितीया—हला मनोहारिके आज्ञप्तास्मि भर्तृदारिकया मलयवत्या ।

(क) आणत्तमिह भद्रिदारिआए मलअवदीए । जहा हञ्जे मणाहारिए अज्ज चिरअदिमे भादुओ अज्जेमिन्तावसू । तां लहु गदुअ जाणेहि किं आअदी ण वेत्ति । ता जहाणत्तं अणुचिदामि । का उण एगा तुरिदतुरिदं इदो एव्व आअच्छदि । कैहं चउरिआ । (ख) हञ्जे चउरिए किंणिमित्तं तुए एव्वं तुवग्दिआ आअच्छीअदि ।

पात्रैश्चिचतुरैरङ्कं तेषामन्तेस्य निर्गमः ॥ इति । अङ्कलक्षणमादिभरते—अङ्क इति रुटिशब्दो भावैश्च रसैश्च रोहयत्यर्थान् । नानाविधानयुक्तान् यस्मात्तस्माद्भेदङ्कः ॥ दशरूपके च—यदा तु सरसं वस्तु मूलादेव प्रवर्तते । आदावेव तदाङ्कः स्यादामुखाक्षेपसंश्रयः । प्रत्यक्षनेतृचरितो बिन्दुव्याप्तिपुरस्कृतः । अङ्को नानाप्रकारार्थसंविधानरसाश्रयः ॥ इति ॥ इति श्रीमन्नागानन्दटीकायामर्थबोधिण्यां प्रथमोऽङ्कः ॥

अथ द्वितीयाङ्के परस्परदर्शनेन जातप्रेम्णोर्नायकनायिकयोः अयोगविप्रलम्भं वर्णयितुकामस्तत्परिपोषार्थमादां नायिकायाः मदनवाधापनोदार्थमपेक्षितं चंदनलता-गृहसज्जीकरणायर्थं प्रवेशकाख्येनार्थोपक्षेपकेण सूचयति—ततः प्रविशति चेटीत्यादिना । आज्ञप्तेति । चिरयति चिरं विलम्बं करोति । तत्करोतीति णिच् । लघु त्वरितम् । त्वरितत्वरितमतिशीघ्रम् । अवचयः यद्यपि हस्तादाने चरस्तेथे इति घञि कृते अवचाय इति भाव्यं तथापि अत्रादेयस्य प्रत्यासत्त्यभावस्य विवक्षितत्वाद् घञभावः इति बोध्यम् ।

१ अज्जे । २ ता गदुअ । ३ अये कथं । ४ उण मं परिहरिअ एवं ; पुण तुमं एवं तुरिअतु-रिअं आअच्छसि (त्वमेवं त्वरितत्वरितमागच्छसि ।) । ५ गच्छिअदि ।

हञ्जे चतुरिके कुसुमावचयपरिश्रमनिःसहं मे शरीरम् । शरदातपज-
नितोऽयं मे संतापोऽधिकतरं बाधते । तद्गच्छ त्वं बालकदलीपत्रपरि-
क्षिप्ते चन्दनलतागृहे चन्द्रमणिशिलातलं सजीकुर्विति । अनुष्ठितं च
मया यथाज्ञप्तम् । तद्यावद्गत्वा भर्तृदारिकायै निवेदयामि । (क)

प्र०—यद्येवं तल्लघु गत्वा निवेदय येनास्यास्तत्र गताया उप-
शाम्यति संतापः । (ख)

द्वि०—(विहस्यात्मगतम्) नेदृशस्तस्याः संतापो य एवमुपश-
मिष्यति । विचित्ररमणीयं चन्दनलतागृहं प्रेक्षमाणाया अधिकतरं
संतापो भविष्यतीति तर्कयामि । (प्रकाशम् ।) तद्गच्छ त्वम् । अहमपि
सजीकृतं मणिशिलातलमिति गत्वा भर्तृदारिकायै निवेदयामि । (ग)

(इत्युभे निष्क्रान्ते ।)

प्रवेशकः ।

(क) हला मणोहारिण आगतस्मिद् भट्टिदारिआए मलअवदीए । हञ्जे चउरिए
कुसुमावचअपडिस्समणीगहं मे सरीरं । सरदादवजणिदो अँअं मे संदावो अहिअदरं
बाधेदि । ता गच्छ तुमं बालकदलीपत्तैपरिक्खित्तै चन्दणलदाधरे चन्दनमणिसिला-
अलं सजीकणेहिति । अणुधिष्टिदं अ मए जहा आगतं । ता जाव गदुअ भट्टिदारिआए
णिवेदेहि । (ख) जइ एवं ता लहुगदुअ णिवेदेहि जेण मे तहिं गदाए उवसमदि
संदावो । (ग) ण ईरिसो मे संदावो जो एवं उवंगमिस्सदि । विचित्तरमणीअं
तेन निःसहं परिम्लानं किंचित्कार्यकरणाक्षममित्यर्थः । शरदः आतपः उष्णिमा तेन
जनितः । बालाश्च ताः कदल्यश्च बालकदलयः तासां पत्राणि तैः परिक्षिप्ते परिगते ।
चन्दनलताभिश्चन्दनतरुभिस्तत्काष्ठैरित्यर्थः निर्मितं गृहं चन्दनलतागृहं तस्मिन् ।
चन्द्रमणयश्चन्द्रकान्तास्तेषां शिलातलम् । विहस्येति । प्रथमया सन्तापकारणं
परमार्थतोऽजानत्या तथोक्तमिति विहस्योक्तिः । ईदृशः निदाघजन्य एवंविधोपचा-
रेणापनेयः । आत्मगतमिति । प्रकाशं वृष्याच्चेत्स्वामिन्या अकाले एव रहस्य-
भेदो भवेदिति हेतोः । इति एवं सूच्यार्थसूचनं कृत्वा निष्क्रमः । प्रवेशकः ।
एतल्लक्षणम्—यन्नीचैः केवलं पात्रैर्भाविभूतार्थसूचनम् । अङ्कयोरुभयोर्मध्ये स विज्ञेयः
प्रवेशकः ॥ इति ॥ अथ प्ररुढप्रेम्णोरुदात्तप्रकृत्योर्नायकनायिकयोर्गुरुपारतन्त्र्या-
दिनाऽसङ्क्रमः अयोगः । तदुक्तं—तत्रायोगोनुरागेपि नवयोरेकचित्तयोः । पारतन्त्र्येण

१ विसृज्य. २ विष सन्दावो. ३ दल. ४ सन्दावो उवसमं गमिस्सदि. ५ अणुं
च विचित्तरमणिज्जं.

(ततः प्रविशति सोत्कण्ठा मलयवती चेटी च ।)

नायि०— (निःश्रवस्यात्मगतम् ।) अयि हृदय तथा नाम तदा तस्मिञ्जने लज्जया मां पराङ्मुखीकृत्येदानीमात्मना तत्रैव गतमसी-
त्यहो त आत्मंभरित्वम् । (प्रकाशम् ।) हञ्जे आदेशय मे भगवत्या
आयतनस्य मार्गम् । (क)

चेटी—ननु चन्दनलतागृहं भर्तृदारिका प्रस्थिता । (ख)

नायि०— (सलज्जम् ।) हञ्जे सुष्ठु त्वया स्मारितास्मि । तदेहि
तत्रैव गच्छावः । (ग)

चेटी—एतु एतु भर्तृदारिका । (अप्रतो गच्छति ।) (घ)

नायि०— (अन्यतो गच्छति ।)

चेटी— (पृष्ठतो दृष्ट्वा सोद्वेगमात्मगतम् ।) अहो अस्याः शून्यहृद-

चन्दणलदाघरं पेक्कवन्तीए अहिअदं मंदावां भविस्सदित्ति तंक्कमि । ता गच्छ
तुमं । अहंमि सज्जीकदं मणिगिलाअलंत्ति गदुअ भट्टिदाग्गिआए णिवेदेमि ।

(क) अइ हिअअ तथा णाम तदा तस्सि जणे लज्जाए मं परंमुहीकरिअ दाणिं
अण्णणा तहिं एव्व गंअं मित्ति अहो दे अण्णंभरित्तिणं । हंजे आदेसहि मे भअवदीए
आअदणस्स मग्गं । (ख) णं चन्दणलदाघरं भट्टिदारिआ पत्थिदा । (ग) हञ्जे सुष्ठु
तुए सुमराविदंमिह । ता एहि तहिं एव्व गच्छंमिह । (घ) एदु एदु भट्टिदारिआ ।

देवाद्वा विप्रकर्षादसङ्गमः ॥ स च दशावस्थः । तस्य समुचितोद्गापनविभावानु-
भावव्यभिचार्यनुबन्धेन जायमानाश्चिन्ताद्यवस्था वर्णयितुमुपक्रमते । तत्र—आदौ
वाच्यः स्त्रिया रागः पश्चात्पुंसस्तदिङ्गितः । इति वचनात् प्रवेशसूचितं नायिकाया
अयोगविप्रलम्भादिकं प्रस्तौति ततः प्रविशतीत्यादिना । सोत्कण्ठा उत्कण्ठया
सहिता । उत्कण्ठालक्षणं तु—रागे त्वलब्धविषये वेदना सहती तु या । संशोषणी तु
गात्राणां तामुत्कण्ठां विदुर्बुधाः इति ॥ निःश्वस्येति । अनेन निःश्वासरूपेणानुभावेन
चिन्ता प्रदर्शिता । तथा तेन प्रकारेण । तस्मिन्ने जीमूतवाहने । पराङ्मुखीकृत्य
अनुरागदर्शनादेरिति भावः । आत्मानं विभर्तीति आत्मंभरि तस्य भाव आत्मं-
भरित्वं स्वार्थपरता । आदेशयेति । अत्र चन्दनलतागृहगमनोद्यताया भगवती
गृहं प्रति गमनादेशात्प्रलापो नाम कामदशा सूचिता । शून्यं विमर्शरहितं
हृदयं यस्याः सा शून्यहृदया । तस्या भावः शून्यहृदयत्वम् । विलक्षणे

१ चतुरिका तदेव चन्दनलतागृहं याति. २ दरो. ३ सज्जं सिला०. ४ जं लज्जाए
मन्थरं मुहं कदुअ. ५ गदो. ६ हञ्जं चटुरिण. ७ (आत्मगतम् ।) चन्दणलदाघरं
पत्थिदा भणादि भअवदीए आअदणं । (प्रकाशं) चन्दन०.

यत्वम् । कथं तदेव देवीभवनं प्रस्थिता । (प्रकाशम् ।) भर्तृदारिके
नन्वितश्चन्दनलतागृहम् । तदित एहि तावत् । (क)

नायि०— (गीवलञ्चेस्मितं तथा कंगति ।)

चेटी—इदं चन्दनलतागृहम् । तत्प्रविश्य चन्द्रमणिसिलातल
उपविशतु भर्तृदारिका । (उभे उपविशतः ।) (ख)

नायि०— (निःश्वस्यात्मगतम् ।) भगवन् कुसुमायुध येन त्वं
रूपशोभया निर्मितोऽसि तस्य त्वया न किमपि कृतम् । मां पुनर-
नपराद्धामप्यवलेति कृत्वा प्रहरन्कथं न लज्जेसि । (आत्मानं निर्वर्ण्य मदना-
वस्थां नाटयन्ती । प्रकाशम् ।) हञ्जे कस्मात्पुनर्घनपल्लवनिरुद्धसूर्यकिरणं
तदेव चन्दनलतागृहं न मेऽद्य संतापदुःखमपनयति । (ग)

चेटी— (सस्मितम् ।) जानाम्यहमत्र कारणम् । किं त्वमंभा-
वनीयमिति भर्तृदारिका न तत्प्रतिपत्स्यते । (घ)

नायि०— (आत्मगतम् ।) कथं लक्षितेवाहमेतया । तथापि

(क) अहो से सुण्णहिअअन्नणं । कहं तं एव्व देवीभवणं पत्थिदा । भट्टिदारिए
णं इदो चन्दणलदाघरं । ता इदो एहि दाव । (ख) ईदं चन्दणलदाघरं ता
पविसिअ चन्द्रमणिसिलाअले उवविसिदु भट्टिदारिआ । (ग) भअवं कुसुमाउह
जेण तुमं रुवमोहाए णिज्जिदोसि तस्सं तुए ण किंपि कदं । मं उँण अणवरद्धंवि
अबलंति करिअ पहरन्तो कहं ण लज्जेमि । हञ्जे कीस उण घणपल्लवणिरुद्धसूरकिरणं
तं एव्व चन्दणलदाघरं ण मे अज्जं मंदावदुक्खं अवणेदि । (घ) जानामि अहं
एत्थ कोलणं । किं तुँ असंभावणीअंति भट्टिदारिआ ण तं पाडिअज्जिस्सदि ।

विस्मयान्वितेन स्मितेन सहितं यथा स्यात्तथा सविलक्षस्मितम् । कुसुमानि आयु-
धानि यस्य स कुसुमायुधः कामः । रूपस्य शोभा रूपशोभा तया । घनाः सान्द्राश्च
ते पल्लवाश्च तैर्निरुद्धा निवारिताः सूर्यस्य किरणा यत्र तत् । सन्तापदुःखं नापनयति
अनेन विषयनिवृत्तिः (संज्वरः) नाम कामावस्थोक्ता । अत्र सन्तापानपनयनस्य ।
कारणम्—जीभूतवाहनकृत एवायं सन्तापः उपायान्तरेण नापनीयते इति भावः ।
असंभावनीयमनुकूलतर्केणाकल्पनीयम् । प्रतिपत्स्यते अङ्गीकरिष्यति । लक्षितेवाहं
मम हृदयरहस्यमनया ज्ञातमिव । एतेन मत्कथितं कारणमनया प्रतिपद्येत नवेति

१ ० लक्षं सलज्जं च. २ देवीए. ३ भट्टिदारिए एदं. ४ उपविसिअ समस्ससदु.
५ तस्सि. ६ मज्झ...अणवरद्धाए. ७ पदं घण० ८ तादिसं. ९ अज्जावि. १० सन्दावस्स
का०. ११ किं उण असंभाविणी भट्टि०.

पृच्छामि तावत् । (प्रकाशम् ।) हञ्जे किं तवैतेन । कथय तावर्तिक
तत्कारणम् । (क)

चेटी—एष ते हृदयस्थितो वरः— (ख)

नायि०— (महर्षे ससंभ्रमेमुत्थाय द्वित्राणि पदानि गत्वा ।) कुत्र
कुत्र सः । (ग)

चेटी—(उत्थाय सस्मितम् ।) भर्तृदारिके स कः । (घ)

नायि०— (सलज्जमुपविश्याधोमुखी तिष्ठति ।)

चेटी—भर्तृदारिके नन्वेतदस्मि वक्तुकामा । एष ते हृदयस्थितो
वरः^१ एवं देव्या दत्त इति स्वप्ने प्रस्तुते यस्तत्क्षणमेव विमुक्तकुसुमबाण
इव भगवान् मकरध्वजो भर्तृदारिकया दृष्टः स तेऽस्य संतापस्य
कारणम् । येनैतत्स्वभावशीतलमपि चन्दनलतागृहं न ते संतापदुःख-
मपनयति । (ङ)

नायि०— (चतुरिकाया अलकं स्पृशन्ती ।) हञ्जे चतुरिका खलु
त्वम् । किं तेऽपरं प्रच्छाद्यते । तत्कथयिष्यामि । (च)

(क) कहं लंकिखदा विअ अहं एदाए । तथीवि पुच्छिस्सं दाव । हञ्जे किं
तुहं एदिणा । कहेहि दाव किं तं कालणं । (ख) एसं दे हिअअट्ठिदो वरो ।
(ग) कहिं कहिं सो । (घ) भट्ठिदारिए सो को । (ङ) भट्ठिदारिए
णं एतदमिह वक्तुकामा । एमो दे हिअअट्ठिदो वरो एव्व देवाए दिण्णोस्सि
सिबिणए पथाविदे जो तक्खणं एव्व विमुक्ककुसुमबाणो विअ भअवं मअरद्धजो
भट्ठिदारिआए दिशो सो दे इमस्स मंदावस्स कालणं । जेण एदं महावसी-
दलं पि चन्दणलदाघरणं दे मंदावदुक्खं अवणोदि । (च) हंजे चउरिआ
क्खु तुमं । किं दे अवरं पच्छादीअदि । ता कहइस्सं ।

चिन्तया । एष ते हृदयस्थितो वरः हृदयप्रार्थितो देव्या अनुग्रहः । हृदयेन वृतः
पुरुषश्चेत्यर्थद्वयसाधारणः शब्दसंघातः ‘ व्यर्थः पदैः पिशुनयेच्च रहस्यवस्तु ’ इत्युक्त्यनु-
सारेण कविनात्र तद्ग्रहस्यस्फोटनार्थं तस्याः वैवश्यस्फुटीकरणेन रसपरिपोषार्थं च
प्रयुक्तः । स्वमनोवृत्त्यनुसारेण हृदयस्थपुरुष एवाग्रतः प्राप्त इति मन्वाना नायिका
अग्रतो गत्वाह—कुत्र स इति । सलज्जमुपविशेति स्वरहस्यस्य स्वयमेव प्रकटनालज्जा ।
वक्तुं कामो यस्याः सा वक्तुकामा । अयं मेऽभिप्रेतोर्थ इत्यर्थः । प्रस्तुते आलाप-
विषयीकृते । तत्क्षणमिति देवीप्रेरणयैवेति सूचितम् । विमुक्तः क्षिप्तः कुसुमरूपो बाणो

१. येष्टः. २ ० मं चोत्थायाग्रतो. ३ ना.—चतुरिआए लच्छिदमिह (चतुरिकाया लक्षि-
तास्मि) (चतुरिकायाः अलिकं स्पृष्ट्वा ।) ४ अलिकं, अलकानि सज्जयन्ती. ५ आल-
च्छिदमिह. ६ तं जं न पडिवज्जिअदि. ७ दिण्णो सिबिणिणए । पच्छादि क्खणं एव परिमु
० विअ (दत्तःस्वप्ने । पश्चादपि क्षणमेव परिमु० ।) मअर ०८ सच्चं हञ्जे.

चेटी—भर्तृदारिके ननु इदानीमेव कथितममुना वरालापमात्र-
जनितेन संभ्रमेण । तदलं संभ्रमेण कामसंतापेन च । यद्यहं चतुरिका
तत्सोऽपि भर्तृदारिकामप्रेक्षमाणो न मुहूर्तमप्यन्यस्मिन्नभिरंस्यत
इत्येतदपि मया लक्षितमेव । (क)

नायि०—(साखम् ।) हञ्जे कुतोऽस्माकमीदृशी भागधेयता । (ख)

चेटी—भर्तृदारिके मैवं भण । किं मधुसूदनो वक्षःस्थलेन
लक्ष्मीमनुद्वहन्निर्वृतो भवति । (ग)

नायि०—किं स्वजनः प्रियं वर्जयित्वान्यद्गणितुं जानाति ।
सखि अतोऽपि संतापो मामधिकतरं बाधते । यत्स महानुभावो
वाचामात्रेणाप्यकृतप्रतिपत्तिमदक्षिणेति मां संभावयिष्यति । (घ)

चेटी—भर्तृदारिके मा रुदिहि । अथवा कथं न रोदिष्यति ।
अतिशयमस्या हृदयसंतापो बाधते । तत्किमिदानीमत्र करिष्यामि ।
तद्यावच्चन्दनलतापल्लवरसमस्या हृदये दास्यामि । (उत्थाय चन्दनपल्लवं

(क) भर्तृदारिणं दारिणं एव कहिदं । इमिणा वरालापमत्तजनिदेण सम्भ्रमेण ।
तां अलं संभ्रमेण कामसंदावेण अ । जइ अहं चउरिआ ता सोवि भर्तृदारिअं
अपेस्सन्तो ण मुहुत्तअपि अण्णहिं अहिरमिस्सदिस्सि एदंपि मए लक्खिवदं एव ।
(ख) हञ्जे कुदो अम्हाणं ऐरिसी भाअहेअदा । (ग) भर्तृदारिए मा एव्वं भण
किं मधुसुअणो वच्छत्थलेण लच्छीं अणुव्वहंदो णिव्वुदो होदि । (घ) किं सअणो
पिअं वज्जिअ अण्णं भणिदुं जाणेदि । सहि अदोवि मं संदावो अधिअदरं बाधेदि ।
जं सो महाणुभावो वाआमेत्तकेणवि अकिदपाडिवत्तिं अदक्खिणत्ति मं संभावइस्सदि ।
येन । वरालाप एव वरालापमात्रं तेन जनितेन । यद्यहं चतुरिका परेक्खितज्ञानसमर्थेत्यर्थः ।
अन्यस्मिन्नभिरंस्यते अन्यत्र निर्वृतिमेष्यति । तव सङ्गमोत्सुक एव भवेदित्यर्थः ।
स यथा न निर्वृतो भवति तथा जीमूतवाहनोपि त्वद्विरहे न सुखलेशभागभवेदिति
भावः । वाचामात्रेणेति । वाचा एव वाचामात्रं तेन । आस्तां तावदर्थपाद्यादिदाना-
दिना सत्कारः । केवलमालापमात्रेणापि न कृता अकृता प्रतिपत्तिः सत्कारो यया तां
माम् । अदक्षिणा अनुदारा अविनीतेत्यर्थः । समुचिताचाराकुशलेति यावत् ।

१ चेटी—(साखम्). २ कहिदं । किं बहुणा पल्लवेण । (कथितम् । किं बहुना पल-
पितेन ।) अलं इ०. ३ मा सन्तप्प. ४ अवेस्सन्तो (अपेक्षमाणः). ५ अपिअसहि; अण्णेहिं
(अन्यैः). ६ एत्तिओ भाअंओ; (एतावद्भागधेयं); मे एत्तिआणि भाअंओआणि.
७ महणो (मथनः). ८ सुअणो (सुजनः). ९ पडिवत्ती; ० केणवि मए ण
संभाविदो; सोवि अकिदपाडिवत्ती.

गृहीत्वा निष्पीड्य रसं हृदये ददाति ।) भर्तृदारिके ननु भणामि मा रुदिहि । अयं खलु चन्दनपल्लवरस एभिरविरतपतद्भिर्बाष्पबिन्दुभिरुष्णीकृतो न ते हृदयस्य संतापदुःखमपनयति । (कदलीपत्रमादाय वीजयति ।) (क)

नायि०—(हस्तेन तां निवारयति ।) सखि मा वीजय । उष्णः खल्वेष कदलीदलमारुतः । (ख)

चेटी—भर्तृदारिके मास्य दोषं कथय । (ग)

करोषि घनतरुणचन्दनपल्लवसंसर्गशीतलमपीमम् ।

निःश्वसैस्त्वमेव कदलीदलमारुतमुष्णम् ॥ १ ॥

नायि०—(मासम् ।) सखि अस्ति कोऽप्यस्य संतापस्योपशमोपायः । (घ)

(क) भर्तृदारिए मा रोदं । अहवा कइं ण रोदस्सदि । अदिसअं से हिअअसंदावो बाधेदि । ता किं दाणिं एत्थ करंइस्सं । ता जाव चन्दणलदापल्लवरसं से हिअए दाइस्सं । भर्तृदारिए णं भणामि मा रोद । अअं क्खु चन्दणपल्लवरसो इमेहिं अविरदं पडन्नेहिं बाहं बिन्दूहिं उण्हीकिदो ण दे हिअअस्स संदावदुक्खं अणणेदि ।

(ख) सहि मा वीजेहिं । उण्हो क्खु एसो कदलीदलमारुओ ।

(ग) भर्तृदारिए मा इमस्म दोसं केहेहि ।

कुंणास घणतरुणचन्दणपल्लवसंसर्गसीअलंपि इमं ।

णीसासेहिं तुमं एव्व कदलीदलमारुअं उण्हं ॥

(घ) सहि अत्थि कोवि इमस्सं संदावस्स उवसमोवाओ ।

अविरतं यथा तथा पतद्भिः । करोषीति । त्वमेव घना निरन्तरा ये तरुणचन्दनस्य पल्लवास्तेषां संसर्गस्तेन शीतलमपि इमं कदलीदलमारुतं निःश्वसैः । अर्थादुष्णैः । उष्णं करोषि । पाठान्तरे चिता रचिता ये चन्दनपल्लवा इत्यादि । प्रपञ्च्य संवर्ध्य ॥ १ ॥

१ एवन्नास्ति क्वचित्, २ निवारयन्ती, ३ रोद । (उत्थाय...निष्पीड्य हृदये ददाति ।) ४ भणामि मा रोदति । अअं क्खु...चन्दणपल्लवरसो इमेहिं इ० ४ अहिओ से हिअअस्स सन्दावो अधिअदरं बाधेदि । ५ खनं भोदु, ६ थणवत्तुलपट्टदिण्णो चन्द० ७ अणवरद, ८ अस्सु, ९ करोहि, १० तुमं चिअचन्दणपल्लवसंसर्गसीदलं इमं णीसासेहिं पपञ्चिअ कअलीदलमारुदं उण्हं कुणसि (त्वं चितचन्दनपल्लवसंसर्गशीतलमिमं निःश्वसैः प्रपञ्च्य कदलीदलमारुतमुष्णं करोषि ।) ११ चन्दणलदा, १२ ईदिसस्स, १३ दुक्खस्स.

चेटी—भर्तृदारिके अस्ति यदि स एवेहागच्छति । (क)

(ततः प्रविशति नायको विदूषकश्च ।)

नाय०—

व्यावृत्त्यैव सितासितेक्षणरुचा तानाश्रमे शाखिनः

कुर्वत्या विटपावसक्तविलसत्कृष्णाजिनौघानिव ।

यद् दृष्टोऽस्मि तथा मुनरपि पुरस्तेनैव मय्याहतं

पुष्पेषो भवता मुधैव किमिति क्षिप्यन्त एते शराः ॥ २ ॥

विदू०—भो वयस्य कुत्र खलु गतं ते धीरत्वम् । (ख)

(क) भर्तृदारिके अस्ति जइ सो एव्व इहागच्छदि । (ख) भो वयस्स कहिं खलु गदं दे धीरत्तणं ।

स एव इत्यनेन नायकप्रवेशः सूचितः । एवं नायिकाया विरहावस्थां वर्णयित्वा नायकस्यापि तां प्रदर्शयति व्यावृत्त्येति । हे पुष्पेषो कुमुदबाण । एतेन कोमलैरेव बाणैर्वीरानपि वशीकरोषीत्यहो ते लोकविलक्षणं सामर्थ्यमिति ध्वनिः । सिता श्वेता असिता कृष्णा च या ईक्षणेनेत्रे तयोः स्फुरन्तिः तथा आश्रमे मटे देवतायतने इत्यर्थः । वने वा । आश्रमो ब्रह्मचर्यादौ वानप्रस्थे मटे वने । इति मेदिनी । तान् विविधान् शाखिनो वृक्षान् विटपेषु शाखायु । विटपो न स्त्रियां स्तम्बशाखाविस्तारपल्लवे । इति मेदिनी । अवसक्ताः संलम्भाः विलसन्तः स्फुरन्तश्च कृष्णाजिनानां कृष्णमृगचर्मणामोघाः येषां तथाविधानिव कुर्वत्या इत्युत्प्रेक्षा । अत्र वृक्षेषु तन्मयनकान्तिसंक्रान्त्युत्प्रेक्षया स्निग्धाख्या दृष्टिस्तु । तदुक्तं—स्निग्धं तयस्य विषयस्तत्प्रभामिलितो भवेदिति । तथा दयितया व्यावृत्य वदनं परावृत्य एव । अनेन वलिताख्या दृष्टिः प्रकाशिता । तदुक्तं—वलितं तन्निवृत्तस्य भूयस्त्र्यश्रावलोकनम् । इति । यद्वा व्यावृत्त्या एवेति पदच्छेदः । यदहं मुनेः शाण्डिल्याख्यस्य कौशिकशिष्यस्य पुरोऽप्रतः दृष्टोऽस्मि । अस्मि इत्यहमर्थे वा अव्ययं यथा—दामे कृतागसि भवत्युचितः प्रभूणां पादप्रहार इति सुन्दरि नास्मि दूये । इत्यत्र । तेन तादृशेनावलोकनेनैव आहते मयि । तत्कटाक्षविशिखैस्ताडिते मयीति यावत् । भवता किमिति मुधैव एते शराः क्षिप्यन्ते पात्यन्ते । पूर्वमेव हते पुनः प्रहारो न वीरधर्मो नाप्युचित इति भावः । अत्र वाक्यगतस्य नयनबाणपतनस्य पुष्पेषुशरपतनवृथात्वे हेतुत्वेनोपन्यासात्काव्यलिङ्गमलंकारः । स च उत्प्रेक्षया संमिश्रः । केचिदनुमानालंकारमिच्छन्ति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २ ॥

नाय०—वयस्य ननु धीर एवास्मि । कुतः

नीताः किं न निशाः शशाङ्कधवलानाघ्रातमिन्दीवरं

किं नोन्मीलितमालतीसुरभयः सोढाः प्रदोषानिलाः ।

झङ्काराः कमलाकरे मधुलिहां किं वा मया न श्रुता

निर्व्याजं विधुरेष्वधीर इति मां येनाभिधत्ते भवान् ॥ ३ ॥

अथवा सम्यगभिहितं वयस्येन ।

स्त्रीहृदयेन न सोढाः क्षिताः कुसुमेष्वोऽप्यनङ्गेन ।

येनाद्यैव पुरस्तव वदामि धीर इति सै कथमहम् ॥ ४ ॥

धीरत्वमेव प्रतिपादयति नीता इति । मथेति पदं सर्वैर्निष्ठान्तपदैः सम्बध्यते । शशाङ्केन लक्षण्या चन्द्रिकया धवला उज्ज्वलाः । शशाङ्करुचय इति पाठे शशाङ्कस्य रुचिः कान्तिर्यासु ताः । 'शशाङ्केन रुचिर्यासु इति व्यधिकरणबहुव्रीहिः । चन्द्रिकासम्बन्धेन दुष्प्रेक्षा इत्यर्थः' इति शिवरामः । निशाः मया न नीता नातिवाहिताः किम् । अपि तु नीता एवेति काकुः । इन्दीवरं नीलोत्पलं कामबाणभूतमपि नाघ्रातं किम् । अपि तु आघ्रातमेव । उन्मीलिता या मालत्यः मालतीकुमुमानि । हरीतक्यादित्वात्फले लुक् इति तद्धितलुकि स्त्रात्वम् । द्विहीनं प्रसवे सर्वं हरीतक्यादयः स्त्रियाम् । इत्यमरः । ताभिः सुरभयः सुगन्धाः प्रदोषस्य अनिलाः सन्ध्याकालसम्बन्धिनो वायवः न सोढाः किम् । अपि तु सोढा एव । कमलाकरे मधुलिहां भ्रमराणां झङ्कारः मिश्रमधुरध्वनिः । मन्मथधनुष्टंकारसदृशः इति ध्वनिः । न श्रुतः किम् । अपि तु श्रुत एव । एवं चरणत्रयेण धैर्यरूपः सत्त्वजो गुण उक्तः । व्यवसायादचलनं धैर्यं विद्वे महत्यपि । इति तल्लक्षणं दर्पणे । येन हेतुना भवान् मां विधुरेषु विरहविह्वलेषु अर्धारः कातरतम इति । निर्धारणे सप्तमी । अथवा विधुरेषु चित्तवैकल्येषु सत्सु । विधुरं चित्तवैकल्यं दुःखातोऽशरणान्निष्ठम् । इति कोषः । निर्व्याजं निष्कपटं स्पष्टमित्यर्थः । अभिधत्ते वदति । एतद्धीरत्वाभिधानमनुचितमिति भावः । अत्र शशाङ्केन्दीवरसुरभिवाताद्युद्घापनानां सत्त्वेऽपि उद्घापनकार्याभावाद्विशेषोक्तिरलंकारः । परिकरश्च । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३ ॥ अथवेति पक्षान्तरे । मनुक्तमवास्तवमित्यर्थः । त्वदुक्तमेव समीचीनम् । तदेव प्रतिपादयति स्त्रीहृदयेनेति । स्त्रिया इव हृदयं यस्य तेन स्त्र्यावत्कातरेण । यद्वा स्त्रियां कान्तायां हृदयं यस्य तेन स्त्रीगतमनसा । स्त्रियां सक्तं हृदयं यस्य इति केचित् । केचिदेतदनङ्गविशेषणत्वेनापि योजयन्ति । येन मया अनङ्गेन कामेन । अङ्गवैकल्ययुक्तेनार्पति ध्वनिः । क्षिताः कुसुमेष्वः । मृदुला अपीति ध्वनिः । न सोढाः । सोढं अथ एव तव मित्रस्य । मम रहस्यं जानतः इत्यर्थः । पुरः धीरोऽस्मीति कथं वदामि । तव पुरो मम धीरत्वप्रकटनं न युक्तमिति भावः । आर्याच्छन्दः ॥ ४ ॥

१ सुधीर. २ रुचयः. ३ दुःकागाः; झङ्कारः...श्रुतः. ४ केन. ५ अथवा ननु सम्यगभिहितं. ६ कथं सोहम्.

विदू०—(आत्मगतम् ।) एवमधीरत्वं प्रतिपद्यमानेनारुयातोऽनेन महान् हृदयस्यावेगः । तद्यावत्कथमेवैनमाक्षिपामि । (प्रकाशम्) भो वयस्य कस्मात्पुनरद्य त्वं लघ्वेवं गुरुजनं शुश्रूषित्वेहागतः । (क)

नाय०—वयस्य स्थाने खलु भवतः प्रश्नः । कस्य वान्यस्यैतत्कथनीयम् । अद्य खलु स्वप्ने जानामि सैव प्रियतमा (अङ्गुल्या निर्दिशन्) अत्र चन्दनलतागृहे चन्द्रमणिशिलायामुपविष्टा प्रणयकुपिता किमपि मामुपालभमानेव रुदती मया दृष्टा । तदिच्छामि स्वप्नानुभूतदयितासमागमरम्येऽस्मिन्नेव प्रदेशे दिवसशेषमतिवाहयितुम् । तदेहि गच्छावः ।

वि०—एतु एतु भवान् । (परिक्रामतः ।) (ख)

चेटी—(कणी दत्त्वा नमसंभ्रमम् ।) भर्तृदारिके पदशब्द इव श्रूयते । (ग)

नायि०—(नमसंभ्रममात्मानं पश्यन्ती ।) हृजे मेदृशमाकारं प्रेक्ष्य कोऽपि मे हृदयं तुल्यतु । तदुत्तिष्ठ । अनेन रक्ताशोकपादपेनान्तरिते प्रेक्षावहे क एष इति । (तथा कुरुतः ।) (घ)

विदू०—भो वयस्य एतत्तच्चन्दनलतागृहम् । तदेहि प्रविशावः । (ङ)
(नाट्येन प्रविशतः ।)

(क) एवं अर्धरत्नं पण्डितजन्देण आचक्षिष्यदो अणेण महन्दा हिअअस्स आवेगो । ता जाँव कहं एव्व एदं अक्खियामि । भो वअस्स कीस उँण अज्ज तुमं लहु एव्व गुरुजणं सुसुप्पसअ इह आगदो । (ख) एदु एदु भवं । (ग) भर्तृदारिण पदसदो विअ सुणीअदि । (घ) हृजे मा ईरिसं आआरं पेक्खअ कोवि मे हिअअं तुलीअदु । ता उँदंहि । इमिणा रक्तासोअपाअवेण अनेँरेरिदाओ पेक्खम्ह को एसोत्ति । (ङ) भो वअस्स एदं तं चन्दणलदाघरअं । ता एहि पविसम्ह ।

प्रतिपद्यमानेनाङ्गाकुर्वता । आवेगः उत्कण्ठाव्याकुलत्वम् । एनमाक्षिपामि अन्यत्रासक्तचित्तं कुर्याम् । शुश्रूषित्वा सेवित्वा । स्थाने युक्तः । उचितावसर इति वा । प्रणयेन कुपिता प्रणयकुपिता । प्रेमातिशयादकारणमेव कुपितेत्यर्थः । उपाश्रममाना अभिक्षिपन्तीव मयि दोषमारोपयन्तीवेति वा । स्वप्ने अनुभूतः यः प्रियासमागमः तेन रम्ये मनोहरे । अतिवाहयितुं यापयितुम् । ईदृशं चित्तचाञ्चल्यसूचकम् ।

१ एषः. २ निर्दिश्य. ३ समागमे. ४ अस्मिन्चन्दनलतागृहे. ५ दिवसः; समति०. ६ उभे तथा. ७ आविष्कृता (आविष्कृतः). ८ जाष कहिं; ता एवं आचक्षामि. ९ तुमं अज्ज लहु. १० मे; तुल-कल-इस्सदि. ११ ओवारिदाओ (अपवारिते) पेक्खन् दाव.

नाय०—(विलोकेय ।)

चन्दनलतागृहमिदं सचन्द्रमणिशिलमपि प्रियं न मम ।

चन्द्राननया रहितं चन्द्रिकया मुखमिव निशायाः ॥ ५ ॥

चेटी—(नायकं दृष्ट्वा ।) भर्तृदारिके दिष्ट्या वर्धते । स एव त
एष हृदयवल्लभो जनः । (क)

नायिका—(दृष्ट्वा महर्षे समाध्वंसं च ।) हञ्जे एनं प्रेक्ष्यातिसाध्व-
सेन न शक्नोमीहैवासन्ने स्थातुम् । कदाप्येष मां प्रेक्षते । तदेह्यन्यतो
गच्छावः । (सोत्कम्पं पदं दत्वा ।) हञ्जे वेपते मे वामोरुः । (ख)

चेटी—(विहस्य) अतिकातरे इह स्थितामपि त्वां कः प्रेक्षते । ननु
विस्मृत एव त एषोऽग्रतो रक्ताशोकपादपः । तदिहैव तिष्ठावः । (ग)

विदू०—(निरूप्य ।) भो वयस्य एषा सा चन्द्रमणिशिला । (घ)

नायकः—(सबाष्पं निःश्रसिति ।)

चेटी—भर्तृदारिके आलापोऽपि श्रूयते । तदवहिते तावच्छृणुवः ।
(उभे आकर्णयतः ।) (ङ)

विदू०—(हस्तेन चालयन्) भो वयस्य ननु भणाम्येषा सा
चन्द्रमणिशिलेति । (च)

(क) भट्टिदारिण दिष्टिआ वट्टमे । सो एव दे एसो हिअअवल्लहो जणो ।
(ख) हञ्जे एणं पेक्खिअ अदिमदसेण ण मक्कुणोमि इहं अच्चासण्णे चिट्ठिदुं ।
कदावि एसो मं पेक्खदि । ता एहि अण्णदो गच्छम्ह । हञ्जे वेवदि मे वामोरु ।
(ग) अदि कादरे इह ट्ठिदंवि तुमं को पेक्खदि । णं विमुमरिदो एव दे एसो अग्गदो
रक्तासोअपादवो । ता इह एव चिट्ठम्ह । (घ) भो वअस्स एसा सा चन्दम-
णिसिला । (ङ) भट्टिदारिण णीआलावो वि मुणिअदि । ता अवेहिदा दाव मुणेम्ह ।
(च) भो वअस्स णं भणामि एसा सा चन्दमणिमिलेत्ति ।

तुल्यतु जानीयादित्यर्थः । अन्तरिते अपवारिते । चन्दनलतेति । इदं चन्दन-
लतागृहं चन्द्रमणिशिलया सहितं सचन्द्रमणिशिलमपि तथा चन्द्र इव आननं यस्याः
सा चन्द्रानना तथा रहितं स चन्द्रिकया कौमुद्या रहितं निशाया मुखं प्रारम्भः
निशामुखमिव मम प्रियं मनोज्ञं न भवति । मम प्रीतिं नावहतीत्यर्थः । अत्र नायकस्य
अस्तिर्नाम पद्ममी कामदशा दर्शिता । अत्र विरोधालंकारः । स च मुखमिवेत्युपमया
संसृष्टः । आर्या वृत्तम् ॥ ५ ॥ वेपते मे ऊरुः इत्यनेन कम्पो नाम सात्त्विकभाव उक्तः ।

१ प्रविश्य. २ सोत्कण्ठं पदं; पदद्वयं ददाति. ३ तमाकर्षन्. ४ इमं. ५ इह एव आ-
सन्ने. ६ ऊरु. ७ अइ का०. ८ अन्तरे. ९ उपविशित चि०. १० जानामि सिविण-
आलावो विअ; एसा सेति आ०. ११ अवहिद्विअआओ.

नायकः—वयस्य सम्यगुपलक्षितं भवता । (हस्तेन निर्दिश्यं ।)

शशिमणिशिला सेयं यस्यां विपाण्डुरमाननं
करकिसलये कृत्वा वामे घनश्वसितोद्गमा ।

चिरयति मयि व्यक्ताकृता मनाक्स्फुरितांधरा
नियमितमनोमन्युर्दृष्टा मया रुदती प्रिया ॥ ६ ॥

तदस्यामेव चन्द्रमणिशिलायामुपविशतः ।

(उभावुपविशतः ।)

नायि०—(विचिन्त्य ।) हञ्जे का पुनरेषा भविष्यति । (क)

चेटी—भर्तृदारिके यथावामपवारिते एतं प्रेक्षावहे तथा त्वमप्ये-
तेन दृष्टा भवेः । (ख)

नायि०—युज्यत एतत् । कं पुनः प्रणयकुपितं प्रियजनं हृदये
कृत्वा मन्त्रयते । (ग)

चेटी—भर्तृदारिके मेदृशीमाशङ्कां कुरु । पुनरपि तावच्छृणुवः । (घ)

विदू०—(आत्मगतम् ।) अभिरमत एष एतया कथया । तद्भ-

(क) हञ्जे का उण एमा हविस्सदि । (ख) भर्तृदारिके जघा अम्हे ओवा-
रिदा एदं पेक्खम्ह तर्धा तुमं पि एदेन दिट्ठा भवे ।

(ग) जुज्झइ एदं । कं उण पणअकुविदं पिअजणं हिअए कदुअ मन्तेदि ।

(घ) भर्तृदारिके मा ईदिसं आसङ्कां करेहि । पुणो वि दाव सुणेम्ह ।

शशिमणिशिलेति । सा पूर्वानुभूता । प्रियतमोपवेशनेन सौभाग्यातिशययुक्तेत्यभि-
नन्धिः । इयं शशिमणिशिला यस्यां मयि चिरयति विलम्बयति वामे । स्त्रीणां वाम-
भागस्य प्रशस्तत्वात् । करः किसलयमिव तस्मिन्करकिसलये हस्तपल्लवे विपाण्डुरं ।
विरहादिति भावः । आननं कृत्वा निधाय । तदुक्तं मुनिना—अप्राप्ते च प्रियतमे
कार्यो गण्डाश्रितः करः । इति । घनः निरन्तरः श्वसितानां निःश्वासानामुद्गमो यस्याः
सा घनश्वसितोद्गमा । व्यक्तं स्फुटं दृश्यमानमाकृतं हृदयाभिप्रायो यस्याः सा
तथाक्ता । मनागीपस्फुरितः अन्धरो यस्यास्तादृशी । निगूढकोपादिति भावः ।
नियमितः निगूहीतः मनसः मन्युः कोपो दैन्यं वा यया तादृशी प्रिया
रुदती दृष्टा । अनुप्रासालंकारः । हरिणी वृत्तम् ॥ ६ ॥ कं पुनरिति ।
त्वदुक्तं मदर्शनं संभवेत् । प्रणयकुपितप्रियजनवृत्तान्तस्तु कथमुपपद्येतेति भावः ।

१ निर्दिशन्. २ स्फुरितभ्रूवोः. ३ विरमित. ४ तत्तस्यां, ततस्तस्या. ५ भोवारि-
दसरीराभो. ६ मा णाम तुमं वि एवं दिट्ठा; तथा मणो-भणामि-तुमं. ७ किं.
८ ईरिसं आसङ्क.

वतु । एतामेव वादयिष्यामि । (प्रकाशम् ।) भो वयस्य ततः सा
रुदती त्वया किं भणिता । (क)

नाय०—वयस्य इदमुक्ता ।

निष्यन्दत इवानेन मुखचन्द्रोदयेन ते ।

एतद्वाष्पाम्बुना सिक्तं चन्द्रकान्तशिलातलम् ॥ ७ ॥

नायि०—(सरोषम् ।) चतुरिके अस्ति किमप्यतः परं श्रोतव्यम् ।
तदेहि गच्छावः । (ख)

चेटी—(हस्ते गृहीत्वा ।) भर्तृदारिके मैवं भण । येन त्वं दृष्टा सोन्यां भणि-
ष्यतीति न हि मे हृदयं प्रत्येति । तत्कथावसानं तावत्प्रतिपालयावः । (ग)

नाय०—वयस्य तौमेवास्यां शिलायामाल्लिख्य तया चित्रगतया-
त्मानं विनोदयामि । तदित एव गिरितटान्मनःशिलाशकलान्यादौयागच्छ ।

विदू०—यद्भवानाज्ञापयति । (परिक्रम्य गृहीत्वोपसृत्य ।) भो
त्वयैको वर्णक आज्ञापितः । मया पुनरिह पर्वते सुलभाः पञ्चजातीया
वर्णका आनीताः । तदालिखतु भवान् । (इत्युपनयति ।) (घ)

(क) अहिरमदि एसो एदाए कहाए । भोदु । एदं एव्व वादेइस्सं । भो वअस्स
तदो सा रुददी तुए किं भणिदा । (ख) चैउरिए अत्थि किंवि अदो वरं सोदव्वं ।
ता एहि गच्छम्ह । (ग) भट्टिदारिए मा एव्वं भण । जेणं तुमं दिट्ठा सो अण्णं
भणिस्सदित्ति णहि मे हिअअं पत्ताअदि । ता कहावमाणं दौव पडिवालएम्ह ।
(घ) जं भवं आणवेदि । भो तुए एको वर्णेओ आण्णाविदो । मए उण इह
पव्वदे सुलहा पञ्जैजाईआ वण्णआ आणीदा । ता आलिहदु भवं ।

निष्यन्दत इति । ते बाष्पाम्बुना नेत्रवारिणा सिक्तमेतत् चन्द्रकान्तशिला-
तलमनेन संमुखं स्थितेन ते मुखमेव चन्द्रः मुखचन्द्रस्तस्योदयेन निष्यन्दते स्रवति
इव । अप्राणिकर्तृकत्वान्निष्यन्दते इत्यत्र पत्वम् । चन्द्रोदये चन्द्रकान्तस्त्रवणप्रसिद्धे-
रितिभावः । रूपकानुप्राणित उत्प्रेक्षालंकारः । अनेन विरमाश्रुपातात्प्रसादं परिगृहा-
णेति प्रार्थना व्यज्यते ॥ ७ ॥ नायकस्यान्यामुद्दिश्येयमुक्तिरिति मन्यमाना चतुरि-
कामाह अस्ति किमपीति । पञ्चजातीयाः श्वेतनीलपीतरक्षाः संकीर्णश्च पञ्चमः ।

१ निष्यन्दते. २ सक्रोधम्. ३ जाने तामे०. ४ विनोदयेयं । तत्स्वरितमेव. ५ न्यानय.
६ निष्क्रम्य प्रविश्य. ७ एवं वर्णकानु०. ८ ता भोदु. ९ स वङ्गावइस्सं (वर्त-वर्ध-यि-
ष्यामि). १० परुष्णा. ११ सुदं एदं चतु०; किंचि अदोवि अवरं. १२ तुमं एव्व
सिक्विणए दिट्ठा । ण एदस्स अण्णस्ति दिट्ठा अहिरमदि । (त्वमेव स्वर्णे दृष्टा ।
नैतस्यान्यस्यां दृष्टिरभिरमने । नायिका-ण मे हिअअं पनिआआदि । ता कहावसानं ।
१३ एव्व. १४ वण्णो आणनो. १५ पञ्च वण्णा; सुलहपथ०, पञ्चराइणो (रागिणः).

नाय०—वयस्य साधु कृतम् । (गृहीत्वा शिलायां तामालिखन् सरोमाञ्चम् ।) पश्य पश्य

अक्लिष्टबिम्बशोभाधरस्य नयनोत्सवस्य शशिन इव ।
दयितामुखस्य सुखयति रेखापि प्रथमदृष्टेयम् ॥ ८ ॥
(आलिखति ।)

विदू०—(सकौतुकं निर्वर्ण्य ।) भो वयस्य अप्रत्यक्षेऽप्येवं नाम
रूपं लिख्यत इत्यहो आश्चर्यम् । (क)

नाय०—(सस्मितम्) वयस्य ।

प्रिया सन्निहितैवेयं संकल्पैः स्थापिता पुरः ।

दृष्ट्वा दृष्ट्वा लिखाम्येनां यदि तत्कोऽत्र विस्मयः ॥ ९ ॥

नायि०—(निःश्वस्य सात्वम् ।) चतुरिके ज्ञातं खलु कथावसानम् ।
तदेहि मित्रावसुं प्रेक्षावहे । (ख)

चेटी—(सविषादमात्मगतम् ।) कथं जीवितनिरपेक्ष इवास्या
आलापः । (प्रकाशम् ।) भर्तृदारिके ननु गतैव तत्र मनोहारिका ।
तत्कदाचिद्भर्ता मित्रावसुरिहैवागच्छेत् । (ग)

(क) भो वयस्य अप्यच्चखेपि एवं णाम ह्यहं लिहीअदिति अहो अच्चरिअं ।

(ख) चउरिए जाणिदं क्खु कहावसाणं । ता एहि मित्रावसुं पेक्खम्ह ।

(ग) कहं जीविदणिरपेक्खा विअ से आलापो । भर्तृदारिए णं गदा एव्व तहिं
मणोहारिआ । ता कदाचि भट्टा मित्रावसू इह एव्व आरज्जे ।

प्रियाया मुखरेखामाविर्भूतां दृष्ट्वा जातहर्षरोमाञ्च आह—अक्लिष्टेति । अक्लिष्टमजात-
पीडं यद्विम्बं पक्वबिम्बफलं तद्वच्छोभा यस्य स अक्लिष्टबिम्बशोभः । तादृशः अधरः
यत्र तदक्लिष्टबिम्बशोभाधरं तस्य । नयनयोरुत्सवो यस्मात्तस्य नेत्रानन्दकरस्य ।
दयितामुखस्य । अक्लिष्टं मेघोपरोधरहितं स्पष्टमित्यर्थः । यद्विम्बं तस्य शोभा
तस्याः धरतीति धरस्तस्य शशिनः । द्वितीयाशशिन इत्यर्थः । च । प्रथमदृष्टा इयं
रेखा अपि सुखयति आह्लादयति । श्लेषानुप्राणितोपमालंकारः । आर्यावृत्तम् ॥ ८ ॥
निर्वर्ण्य सावधानेन दृष्ट्वा । प्रियोति । संकल्पेन मनःकल्पनया पुरः स्थापिता इयं
प्रिया सन्निहिता समीपस्था एव । अस्तीति शेषः । एनां दृष्ट्वा दृष्ट्वा पुनः पुनरवलोक्य
लिखामि चित्रे निवेशयामि । तदेवं स्थिते अत्र को विस्मयः । न कोपीत्यर्थः ॥ ९ ॥
अस्या आलापः संभाषणं जीवितनिरपेक्षः जीविताग्निर्गता अपेक्षा यस्मात्तादृशः
जीवितधारणनिराकाङ्क्षः । प्रियाप्राप्तौ न जीवितं धारयिष्यतीति संभाव्यते इत्यर्थः ।

१ रेखा सुखयति नः । २ इति लि० । ३ एतन्नास्ति पुस्तकान्तरे । ४ किमत्राश्चर्यम् ।
५ संकल्पस्था० । ६ यथावत्को । ७ अप्यच्चखे वि एवं लिहीअदि । ८ आअच्छदि ।

(ततः प्रविशति मित्रावसुः ।)

मित्रा०—आज्ञापितोऽस्मि तातेन यथा वत्स मित्रावसो कुमार-
जीमूतवाहनोऽस्माभिरिहासन्नंवासात्सुपरीक्षितः कृतो योम्यो वरः ।
तदस्मै वत्सा मलयवती प्रतिपाद्यतामिति । अहं तु स्नेहपराधीनतया
अन्यदेव किमप्यवस्थान्तरमनुभवामि । कुतः

यद्विद्याधरराजवंशतिलकः प्राज्ञः सतां संमतं

रूपेणाप्रतिमः पराक्रमधनो विद्वान्विनीतो युवा ।

यच्चासूनपि संत्यजेत्करुणया सच्चार्थमभ्युद्यत-

स्तेनास्मै ददतः स्वसारमतुलां तुष्टिर्विषादश्च मे ॥ १० ॥

श्रुतं च मया यथासौ जीमूतवाहनोऽत्रैव गौर्याश्रमसंबद्धे चन्दनलतागृहे
वर्तत इति । तदेतच्चन्दनलतागृहम् । यावत्प्रविशामि । (इति प्रविशति ।)

विदू०—(ससंभ्रममवलोक्य ।) भो वयस्य प्रच्छादयानेन कदली-
पत्रेणमां चित्रगतां कन्यकाम् । एष खलु सिद्धयुवराजो मित्रावसुरिहा-
गतः कदापि प्रेक्षिष्यते । (क)

नाय०—(कदलीपत्रेण चित्रमाच्छादयति ।)

मित्रा०—(प्रविश्य ।) कुमार मित्रावसुः प्रणमति ।

(क) भो वयस्स पच्छादेहि इमिणा कदलीपत्रेण इमं चित्तगदं कर्णभं ।
एसो क्वु सिद्धयुवराजो मित्रावसू इह आगदो कदावि पेक्खिस्सदि ।

तातेन विश्वावसुना । सुपरीक्षितः वरं परीक्ष्य दातव्या कन्या इत्युक्तत्वात् ।
प्रतिपाद्यतां प्रदीयताम् । स्नेहस्य पराधीनतया प्रेमपरत्वात् । अन्या अवस्था
अवस्थान्तरम् । यदिति । तत्रादौ वरस्य सम्पूर्णगुणवतां दर्शयति । विद्याधराणां
राज्ञां वंशस्तस्य तिलकः अलंकारः । न तु यः कश्चन वरः । प्राज्ञः प्रकृष्टज्ञानवान् ।
सतां साधूनां विदुषां वा सम्मतः मान्यः । रूपेण अप्रतिमः अतुलः । अलौकिक-
रूपसम्पन्नः । पराक्रम एव धनं यस्य तादृशः । विद्वान् विनीतः विनयसम्पन्नः ।
युवा चेति यत् । तदुक्तं—कुलं च शालं च मनोज्ञता च विद्या च वित्तं च वपुर्गैशश्च ।
एतान्गुणान्सप्त निरीक्ष्य कन्या वराय देया पितुरप्यशोच्या ॥ तथा च करुणया
जातानुकम्प इत्यर्थः । सत्त्वार्थी जीवरक्षार्थमभ्युद्यतः असून प्राणानपि सन्त्यजेत् ।
तेन हेतुना अस्मै स्वसारं ददतो मे अतुला तुष्टिः अतुलो विषादश्च जायते इति शेषः ।
अत्र नायकस्य लोकातिशयसम्पद्वर्णनादुदात्तालंकारः । स च यच्छब्दद्वयस्य तुष्टिवि-
षादयोर्हेतुत्वाद्यथाक्रमं सम्पादनाच्च काव्यलिङ्गेन यथासंख्येन च संसृष्टः । शार्दूलवि-
कीर्तितं वृत्तम् ॥ १० ॥ गौर्याश्रमसम्बद्धे गौर्याश्रमो गौर्यायतनं तत्प्रान्तवर्तिनीत्यर्थः ।

१ आसन्नतरः परी०; २ सन्नभावात्सुपरीक्षितोयम् । कृतोऽस्माद्योग्यो वरः । ३ यतः
४ अतुलं, ५ सम्बन्धे; तावत्प्र०. ५ पत्रेण प्रच्छा०. ६ भोः कु०. ७ कम्म; चित्त-
किदं रूपं, चित्तगदं किदं. ८ इह एव आगदो । कदावि एसो पेक्खे, पेक्खेइ.

नाय०—(इष्टम् ।) मित्रावसो स्वागतम् । इहोपवेद्यताम् ।

चेटी—भर्तृदारिके आगतो भर्ता मित्रावसुः । (क)

नायि०—हञ्जे प्रियं मे । (ख)

नाय०—मित्रावसो अपि कुशली सिद्धराजो विश्वावसुः ।

मित्रा०—कुशली तातः । तदादेशेनास्मि त्वत्सकाशमिहागतः ।

नाय०—किमाह तत्रभवान् ।

नायि०—श्रोष्यामि तावत्किं तातेन संदिष्टम् । (ग)

मित्रा०—इदमाह तातः । अस्ति मे दुहितौ मलयवती नाम जीवितमिवास्य सर्वस्यैव सिद्धराजान्वयस्य । सा मया तुभ्यं प्रदेत्ता । नदियं प्रतिगृह्यतामिति ।

चेटी—(विहस्य संहर्षम् ।) भर्तृदारिके किं न कुप्यसीदानीम् । (घ)

नायिका—(सस्मितं सलज्जं चाधोमुखी स्थित्वा ।) हञ्जे मा हस ।

किं विस्मृतं त एतस्यान्यहृदयत्वम् । (ङ)

नाय०—(अपवार्यम् ।) वयस्य संकटे पतिताः स्मः ।

विदू०—(अपवार्यम् ।) भो जानामि न तां वर्जयित्वान्यस्मिश्चित्तं नैऽभिरमते । तद्यथा तथा यत्किञ्चिदपि भणित्वा विसृज्यतामेव । (च)

नायिका—(सरोषमात्मगतम् ।) हताश को वैतन्न जानाति । (छ)

नायकः—मित्रावसो क इव नेच्छेत् भवद्भिः सह श्लाघ्यमीदृशं संबन्धम् । किन्तु न शक्यते चित्तमन्यतः प्रवृत्तमन्यतः प्रवर्तयितुम् । अतो नाहमेनां प्रतिग्रहीतुमुत्सहे ।

नायि०—(मूर्च्छां नाटयति ।)

(क) भर्तृदारिके आगतो भर्ता मित्रावसुः । (ख) हञ्जे प्रियं मे ।

(ग) सुणिस्सं दाव किं तादेण संदिद्धं । (घ) भर्तृदारिके किं न कुप्यसीदानीम् । (ङ) हञ्जे मा हस । किं विसुमरिदं दे एअस्स अण्णहिअअत्तणं ।

(च) भो जानामि । न तां वर्जयित्वा अन्यस्मिश्चित्तं नैऽभिरमते । तद्यथा तथा यत्किञ्चिदपि भणित्वा विसृज्यतामेव । (छ) हताश को वा वैतन्न जानेदि ।

सिद्धराजस्तस्यान्वयो वंशः तस्य । अन्यस्यां हृदयं यस्य सः अन्यहृदयः तस्य

१ इह आस्यतां, स्थाययताम् २ तत्संदेशेना०, तातस्य नदेशेनैवास्मि ३ कन्या ४ सर्व-
स्यापि ५ प्रतिपादिता, प्रतिपाद्यते, प्रतिगृह्यतामिति ६ इच्छति ७ इमं ८ निवर्तते०
९ नखु एसो १० विद्वत्ति ११ भवद्भो १२ अण्णहिं (अन्यत्र) १३ तद्विज्ज

चेटी—समाश्वसितु समाश्वसितु भर्तृदारिका । (क)

विदूषकः—भो पराधीनः खल्वेषः । किमेतेनानुनीतेन । गुरुजन-
मस्य गत्वाभ्यर्थय । (ख)

मित्रा०—(स्वगतम् ।) साधूक्तमनेन । नायं गुरुजनवचनमतिक्रा-
मति । अस्य गुरुरप्यस्मिन्नेव गौर्याश्रमे प्रतिवसति । तद्यावद्भूत्वास्य
पित्रा मलयवतीं प्रतिग्राहयामि ।

नायि०—(समाश्वसिति ।)

मित्रा०—(प्रकाशम् ।) एवं निवेदितात्मनोऽस्मान्प्रत्याचक्षाणः
कुमार एव बहुतरं जानाति ।

नायि०—(सरोषं ।) कथं प्रत्याख्यानलघुमित्रावसुः पुनरपि मन्त्रयते।(ग)
(मित्रावसुर्निष्क्रान्तः ।)

नायि०—(आत्मगतम् । सासमात्मानं पश्यन्ती ।) किं ममैतेन
दौर्भाग्यकलङ्कमलिनेनात्यन्तदुःखभागिनाद्यापि शरीरेण धारितेन । तदि-
हैवाशोकपादपेऽनयातिमुक्तलतयोद्धृष्ट्यात्मानं व्यापादयिष्यामि । तदेवं
तावत् । (प्रकाशं विरक्षस्मितेन ।) हज्जे प्रेक्षस्व तावन्मित्रावसुर्दूरं गतो
न वेति । येनाहमपीतो गमिष्यामि । (घ)

(क) समस्ससिदु समस्ससिदु भट्टिदारिका । (ख) भो पराहीणो क्खु
एसो । किं एदेण अणुण्णीदेण । गुरुअणं से गदुअ अब्भत्थेहि । (ग) कहं पच्च-
क्खाणलहू मित्तावसू पुणोवि मन्तेदि । (घ) किं मह एदिणा दोहग्गकलङ्कमलिणे
अच्चन्तदुक्खभाइणा अज्जवि सैरीरेण धारिदेण । ता इह एव्व असोअपाअवे
इमाए अदिमुत्तलदाए उव्वन्धिअ अप्पाणं वावादइस्सं । ता एवं दाव । हज्जे
पेक्ख दाव मित्तावसू दूरं गदो ण वेत्ति । जेण अहंवि इदो गमिस्सं ।

भावोऽन्यहृदयत्वम् । परस्मिन्नधि पराधीनः । सप्तमी शौण्डैरिति समासः ।
अषडक्ष—अलंपुरुषाध्युत्तरपदात्त्वः । इति खः । निवेदितः आत्मा अभिप्रायः मल-
यवतीप्रतिपादनरूपो यैस्तान् । प्रत्याचक्षाणः प्रत्यादिशन् । अस्मत्प्रार्थनां निराकुर्व-
न्त्यर्थः । प्रत्याख्यानेन प्रत्यादेशेन लघुः अनादृत इत्यर्थः । दौर्भाग्यं दुर्भगत्वं ।
प्रियकृतानादरादिति भावः । एव कलङ्कस्तेन मलिनम् । अन्तमतिक्रान्तमत्यन्तं दुःखं

१ गुरुजनः । २ पित्राः—प्रतिपादयामि । ३ सरोषं विहम्ब्य । ४ साविलक्षस्मितम् । ५ एदि-
णा अब्भत्थिदेण (अनेनाभ्यर्थितेन) ; भणन्तेण (भणितेन) । ६ लहुआं, पच्चखं
लहकिदो (प्रत्यक्षं लघुकृतः) किं पि मन्तेदि । ७ सरीरहृदएण ।

चेटी—यद्भर्तृदारिका आज्ञापयति । (कतिचित्पदानि गत्वा स्वगतम् ।)
अन्यादृशमस्या हृदयं प्रेक्षे । न तावद्गमिष्यमि । इहैवापवारिता प्रेक्षे
किमेषा प्रतिपद्यत इति । (क)

नायि०—(दिशो^१ विलोक्य पाशं पाणौ गृहीत्वा सास्त्रम् ।) भगवति
गौरि यदि त्वयेह जन्मनि मे न कृतः प्रसादस्तदन्यस्मिन्नपि जन्मनि
यथा नेदृशी दुःखभागिनी भवामि तथा कुरु । (कण्ठे पाशमर्पयति ।) (ख)

चेटी—(दृष्ट्वा ससंभ्रमम् ।) परित्रायध्वं परित्रायध्वम् । एषा
भर्तृदारिकोद्धृष्ट्यात्मानं व्यापादयति । (ग)

नाय०—(ससंभ्रममुपसृत्य) कासौ कासौ ।

चेटी—इयमशोकपादपे । (घ)

नाय०—(अवलोक्य सहर्षम् ।) कथं सैवेयमस्मन्मनोरथभूमिः ।
(नायिकां पाणौ गृहीत्वा लतापाशमाक्षिपति ।)

न खलु न खलु मुग्धे साहसं कार्यमेतं-

द्व्यपनय करमेतं^२ पल्लवाभं लतायाः ।

कुसुममपि विचेतुं यो न मन्ये समर्थः

कलयति स कथं ते पाशामुद्धन्धनाय ॥ ११ ॥

(क) जं भट्टिदारिका आणवेदि । अण्णारिसं से हिअअं पेक्खामि । ण दावं
गमिस्सं । इह एव ओवारिदा पेक्खामि किं एसा पडिवज्जदित्ति ।

(ख) भअवदि गोरि जईं तुए इह जम्मे मे ण किदो पसाओ ता अण्णस्सिपि
जम्मे जधा ण ईदिसी दुक्खभाइणी होमि तधा करेहि ।

(ग) परित्ताअध परित्ताअध । एसा भट्टिदारिका उब्बन्धिअ अप्पाणं वावादेदि ।

(घ) इअं असोअपाअवे ।

भजते तदत्यन्तदुःखभागि । संपृचा इति धिनुण् । तेन । अन्यदिव पश्यति ज्ञान-
विषयीभवतीति अन्यादृशं । समानान्ययोश्चेति वाच्यम् इति बुज् । जातजीवित-
वैराग्यमित्यर्थः । इहास्मिजन्मनि । जन्मनीत्यत्र जन्मान्तरे इति पाठो न युक्तः ।
मनोरथभूमिर्मनोरथालम्बनभूता । न खल्विति । हे मुग्धे मुन्दरि । अपि चात्म-
हितानभिज्ञे । एतत्साहसं स्वप्राणपरित्यागरूपं न खलु न खलु कार्यम् । सर्वथा
न कर्तव्यमित्यर्थः । अत्यन्तानौचित्यप्रदर्शनार्थं वीप्सा । पल्लवस्य किसलयस्येवाभा-
यस्य तं किसलयकोमलं करं लताया व्यपनय दूरं नय । कुसुममपि विचेतुं लताया

१ अवलोक्यात्मगतम्. २ उत्थाय दिशो. ३ ०मुपसृत्य. ४ उपेत्य. ५ दृष्ट्वा. ६ आक्षि-
पन्. ७ मेवं; ईदृक्. ८ एतत्प०. ९ दाव अगो. १० तुए, जइ किदो. ११ जन्मन्तरे.

नायि०—(ससाध्वसम् ।) हञ्जे कः पुनरेषः । (सम्यङ्किरूप्य
मरोषं हस्तमाक्षिपति ।) अये मुञ्च मुञ्च मे अग्रहस्तम् । कस्त्वं निवारयि-
तुम् । कथं मरणेऽपि त्वमभ्यर्थनीयः । (क)

नाय०—

कण्ठे हारलतायोग्ये येन पाशस्तंवापितः ।

गृहीतः सापराधोऽयं स कथं मुच्यते करः ॥ १२ ॥

विदू०—(चेटीमुपसृत्य ।) भवति किं पुनरस्या अस्य मरणव्यव-
सायस्य कारणम् । (ख)

चेटी—नन्वेष एव ते प्रियवयस्यः । (ग)

नायकः—कथमहमेवास्यां मरणव्यवसायकारणम् । न खलु अवगच्छामि ।

विदू०—भवति कथमिव । (घ)

चेटी—(साकूतम् ।) या सा ते प्रियवयस्येन कापि हृदयवल्लभा
शिलातल आलिखिता तस्यां पक्षपातिनैतेन प्रतिपादयतोऽपि मित्रावसो-
र्नाहं प्रतिगृहीतेति जातनिर्वेदयानयैतद्व्यवसितम् । (ङ)

(क) हञ्जे को उणं एसो । अये मुञ्च मुञ्च मे अग्रहस्तम् । को तुमं निवारिदुं ।
कहं मरणेवि तुमं अन्वत्थणीओ । (ख) भोदि किं उण से इमस्स मरणव्यवसा-
अस्स कारणं । (ग) णं एसो एव्व दे पिअवअस्सो । (घ) भोदि कइं विअ ।
(ङ) जा सा दे पिअवअस्सेण कावि हिअअवद्धा सिलाअले आलिहिआ

आदातुं यः न समर्थः इति मन्ये स उद्वन्धनाय पाशं कठिनस्पर्शं कथं कलयति ।
गृह्णाति । मुच्यतामेव इति भावः । अत्र मुकुमारकरस्य पाशप्रहरणरूपविरुद्धक्रियाभि-
धानात् विषमालंकारः । स च मन्य इत्युत्प्रेक्षया संसृष्टः । मालिनी वृत्तम् ॥ ११ ॥
त्रातृप्रार्थनाया नायककृतं प्रत्याख्यानं मनसि निश्चित्य सामर्पमाह अये मुञ्चेति ।
अभ्यर्थनीयः प्रार्थनीयः । मम त्रातुः प्रार्थना तावत्स्वया नाङ्गीकृता । आस्तां तद् ।
अधुना मरणे कृतनिश्चयाया मम कथं तन्नानुमन्यस इति भावः । कण्ठ इति । येन कर-
णेन हारलतायाः योग्यः हारलतायोग्यस्तस्मिन् तव कण्ठे पाशः अर्पितः दत्तः ।
ऋगतौ इति धातोः ष्यन्तात्कर्मणि क्तः । अर्तिहृत्त्यादिना पुक् । तादृशः सापराधः
गृहीतः अयं ते करः कथं मुच्यते । विना दण्डमपराधी न मोक्षव्य इति भावः । अत्र
कराविमोचने सापराधत्वस्य हेतुत्वेन कथनात्काव्यलिङ्गमलंकारः ॥ १२ ॥
मरणव्यवसायः मरणोद्योगः । साकूतं साभिप्रायम् । प्रतिपादयतः ददतः ।

१ नायकं नि० २ स्वया. ३ कथं ते. ४ (सानुशयं) कथं. ५ मरणकार० ६ तदेतन्न
खल्वहं. ७ नास्त्येतत्पुस्तकान्तरे- ८ णु खु. ९ मरणे वि किं तुमं एव.

नाय०—(सहर्षमात्मगतम् ।) कथमियमेवासौ विश्वावमोर्दुहिता मलयवती । अथवा रत्नाकरादृते कुतश्चन्द्रलेखायाः प्रसूतिः । कष्टं मनाग्वञ्चितोऽस्मि ।

विदू०—भवति यद्येवं तदनपराद्ध इदानीं प्रियवयस्यः । एषा खल्वालिखिता । अथवा यदि मम न प्रत्येषि ततः स्वयमेव गत्वा शिलातले प्रेक्षतां भवती । (क)

नायि०—(सहर्षं सलज्जं च नायकं पश्यन्ती हस्तमाकर्षति ।)

नाय०—(सस्मितम् ।) न तावन्मुञ्चामि यावन्मम हृदयवल्लभं शिलायामालिखितां न पश्यसि ।

(सर्वे चन्दनलतागृहं प्रविशन्ति ।)

विदू०—(कदलीपत्रमपनीय ।) भवति प्रेक्षस्व प्रेक्षस्व एतमस्य हृदयवल्लभं जनम् । (ख)

नायि०—(निरुप्यापवार्यं सस्मितम् ।) चतुरिके अहमिवालिखिता । (ग)

ता ए पक्खवादिणा एदेण पडिवादअन्तस्सवि मित्तावसुणो णाहं पडिग्गिहीदेत्ति जादणिब्बेदाए इमाए एदं व्ववसिदं ।

(क) भोदि जइ एव्वं ता अणवरद्धो दाणां पिअवअस्सो । एसा वखु आलिहिदां । अहवा जइ मम ण पत्तीअसि तदो सअं एव्व गदुअ सिलोअले पेक्खदु भोदि ।

(ख) भोदि पेक्ख पेक्ख ऐदं से हिअअवल्लहं जणं ।

(ग) चउरिए अहं विअ आलिहिदा ।

प्रतीष्टेति पाठे स एवार्थः । जातनिर्वेदया उत्पन्नवैराग्यया । सहर्षमिति । अन्यथा-ज्ञानापगमेन हर्षः । रत्नाकरादृत इति । तथोदात्तवंशाद्विश्वासोरन्यस्मात्कथमीदृशः कन्यारत्नस्य प्रसूतिरिति भावः । मम न प्रत्येषि मद्वचने न विश्वासः । चित्रावले-कनेनात्मनः सादृश्यं निश्चित्यापि चेटीं संवादयितुमाह अहमिवालिखितेति

१ लेखा प्रसूतिः. २ हा कथं वञ्चितोऽस्म्यनया. ३ मया. ४ आलेख्यगता. ५ परि-
'कामन्ति. ६ पञ्चाचिक्खवन्तस्स मित्तावसुणो णाहं पडिच्छामिति सुणिअ जाद०
(प्रत्याख्यातस्य मित्रावसोः नाहं प्रतीच्छामीति श्रुत्वा). ७ पडिच्छिदेत्ति (प्रतीष्टेति).
८ एव्वं. ९ नास्येतत्कचित्. १० पत्तिआअदि-सि. ११ सिलाअलं. १२ एसा से
हिअअवल्लहा.

चेटी—(चित्राकृति नायिकां च निर्वर्ण्य ।) भर्तृदारिके किं भण-
स्यहमिवालिखितेति । ईदृशमस्याः सादृश्यं येन न ज्ञायते किं तावन्म-
णिशिलायां भर्तृदारिकायाः प्रतिबिम्बं संक्रान्तमुत त्वमालिखितेति । (क)

नायि०—(विहस्य ।) हञ्जे दुर्जनीकृतास्म्यनेन मां चित्रगतां
दर्शयता । (ख)

विदू०—भो भो निर्वृत्त इदानीं ते गान्धर्वो विवाहः । तन्मुञ्च
तावदस्या अग्रहस्तम् । एषा खलु कापि त्वरितत्वरितेत एवाग-
च्छति । (ग)

नायि०—(ईषत्स्मितं कृत्वा नायिकां मुञ्चति ।)

(ततः प्रविशति चेटी ।)

चेटी—(सहर्षं सहसोपसृत्य ।) भर्तृदारिके दिष्ट्या वर्धसे । प्रतीष्टा
त्वं भर्तुर्जीमूतवाहनस्य गुरुभिः । (घ)

विदू०—(नृत्यन् ।) ही ही भोः संपूर्णा मनोरथाः प्रियवय-

(क) भर्तृदारिके किं भणसि अहं विअ आलिहिदेत्ति । ईदिसं से सौरिच्छं
जेण ण जाणीअदि किं दाव मणिसिंलाण भर्तृदारिआए पडिबिम्बं संक्रान्तं ओदु
तुमं आलिहिदेत्ति । (ख) हञ्जे दुज्जणीकिदमिह इमिणां मं चित्तगदं दंसअन्तेण ।
(ग) भो भो णिवुत्तो दाणिं ते गन्धर्वो विवाहो । तां मुञ्च दाव से अग्रहस्तं ।
एसा ऋषु कावि तुरिदतुरिदां इदो एव आअच्छादि । (घ) भर्तृदारिके दिष्टिआ
वडुसे । पडिच्छेदा तुमं भट्ठिणो जीमूतवाहनस्स गुरुहि ।

उत त्वमालिखिता तव प्रतिकृतिरियमित्यर्थः । दुर्जनीकृतास्मि मय्येव वद्धभावस्यास्य
विपर्ययेण संभावनादिति भावः । गान्धर्वो विवाह इति । तदुक्तं मनुना-ब्राह्मो दैवस्त-
थैवार्थः प्राजापत्यस्तथासुरः । गान्धर्वो राक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमः स्मृतः ॥ तत्र गान्धर्वः—
इच्छयान्योन्यसंयोगः कन्यायाश्च वरस्य च । गान्धर्वः स तु विज्ञेयो भैथुन्यः काम-
संभवः ॥ इत्युक्तलक्षणः । निर्वृत्तः अनुरागवतोः परस्परकरस्पर्शादिति भावः ।
प्रतीष्टा स्वीकृता । हीहीति आनन्दसूचकम् । अथवेति पक्षान्तरे । मिश्रान्नान्नापरं
मम किंचित्प्रियं तच्चाधुना विवाहोत्सवे यथेष्टं सिद्धयेदिति हास्यार्थमुक्तिः ।

१ नायकः—मुञ्चति. २ प्रविश्य. ३ सौरिच्छ (सौसादृश्यं); ४ सिलादले.
५ आहो. ६ इदं चित्रं दंसअन्तेण (इदं चित्रं दर्शयता). ७ मुञ्च इदानीं से. ८ तुरिदं.
९ ० गिहीदा.

स्यस्य । अथवा नहि नहि भवत्या मलयवत्याः । अथवा नैतयोः ।
(भोजनेमभिनयन् ।) ममैवैकस्य ब्राह्मणस्य । (क)

चेटी—(नायिकामुद्दिश्य ।) आज्ञप्तास्मि युवराजमित्रावसुना यथा
अद्यैव मलयवत्या विवाहोत्सवस्य मङ्गलं संवृत्तं भविष्यति । तल्लघु तां
गृहीत्वागच्छेति । तदेहि गच्छावः । (ख)

विदू०—आः गता खलु त्वं दास्याः पुत्रि एनां गृहीत्वा ।
वयस्येन किमिहैवावस्थातव्यम् । (ग)

चेटी—(विहस्य ।) हताश मा त्वरस्व । युष्माकमपि स्नपन-
कमागतमेव । (घ)

नायि०—(सानुरागं सलज्जं च नायकं पश्यन्ती सपरिवारा निष्क्रान्ता ।)
(नेपथ्ये वैतालिकः पठति ।)

वृष्ट्यां पिष्टातकस्य द्युतिमिह मलये मेरुतुल्यां दधानः
सद्यः सिन्दूरधूलीकृतदिवससमारम्भसन्ध्यातपश्रीः ।

(क) ही ही भो संपुर्णा मणोरथा पिअवअसस्स । अहवा णहि णहि भोदीए
मलअवदीए । अहवा ण एदाणं । मम एव्व एकस्स बम्हणस्स ।

(ख) आणत्तमिह जुवराअमित्तावसुणा जधा अज्ज एव्व मलअवदीए विवाहू-
स्सवस्स मङ्गलं संवुत्तं भविस्सदि । ता लहु तं गेण्हिअ आअच्छत्ति । ता
एहि गच्छम्ह ।

(ग) आ गदा क्व तुमं दासीए धाए एदं गेण्हिअ । वअस्सेण किं एव्व
अवत्थिदव्वं ।

(घ) हदास मा तुवरं । तुम्हाणंवि ष्हवणकं आगदं एव्व ।

दास्याः पुत्रीति परिहायार्थम् । स्नपनकं स्नानार्थमभ्यङ्गादिद्रव्यम् । विविधेन तालेन
चरति वितालः प्रयोजनमस्य इति वा वैतालिकः । चरति प्रयोजनम् । इति वा टक् ।
वृष्ट्या इति । इह मलये पिष्टात एव पिष्टातकः । पटवासकसंज्ञः मुगन्धि-
चूर्णविशेषः । तस्य वृष्ट्या मेरुतुल्यां मुमूरसदृशी द्युति शोभा । तस्य पिञ्जरत्वात्
दधानः सम्पादयन् । तथा च सद्यः तदानीमेव सिन्दूरस्य धूल्या चूर्णेन कृता
विरचिता दिवसस्य समारम्भे प्रारम्भे सन्ध्यातपस्य सायंकालिकसूर्यप्रकाशस्य श्रीः
शोभा येन तादृशः । दूरीकृत इति पाठे दूरीकृता न्यक्कृता दिवससमारम्भस्य
सन्ध्यातपस्य च श्रीः येन सः । मिदलोकः विश्वावसुसम्बन्धिलोकः । अङ्गनानां

१ आत्मानं दर्शयन् । २ चूर्णेः । ३ दूरीकृत । ४ मुखा । ५ संपुर्णो ग्रहो । ६ अत्तहो-
दीए । ७ विवाहो ता लहुपदं । ८ पिअवअस्सेण उण इहएव अच्चिदव्वं (आसितव्यं) ।
९ तुवर तुवर ।

उद्गीतैरङ्गनानां चलचरणरणसूपुरारौवहृद्यै-

रुद्राहस्नानवेलां कथयति भवतः सिद्धये सिद्धलोकः ॥ १३ ॥

विदू०—(समाकर्ष्य ।) भो वयस्य दिष्ट्यागतं स्नपनकम् । (क)

नाय०—(सहर्षं ।) सखे यद्येवं तत्किमिदानीमिह स्थितेन ।

तदागच्छ । आर्वामपि तातं नमस्कृत्य स्नानभूमिमेव गच्छावः ।

अन्योन्यप्रीतिकृतः समानरूपानुरागकुलवयसाम् ।

केषाञ्चिदव मन्ये समागमो भवति पुण्यवताम् ॥ १४ ॥

इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।

॥ इति द्वितीयोऽङ्कः ।

(क) भो वयस्स दिष्टिआ आअदं ण्वणकं ।

कल्याणाङ्गीनां युवतीनां चला ये चरणाः तेषु रणन्तः शब्दायमाना ये नूपुराः मञ्जीरसंज्ञाः पादालंकारविशेषास्तेषामारावेण शिञ्जितेन हृद्यैः मनोहरैः उद्गीतैः भवतः जीमूतवाहनस्य सिद्धये अर्माष्टसिद्धयर्थं भवान्ज्ञानाय सिद्धः स्यादिति वा । उद्गाह-
स्नानवेलां विवाहमङ्गलस्नानसमयं सूचयति । अत्र मेरुसन्ध्यातपयोर्द्युतेरुद्ग्रहनस्यान्ये-
नासंभवत्वात्तत्सदृशीमिति उपमापर्यवसानान्निदर्शनालंकारः । स्रग्धरावृत्तम् ॥ १३ ॥

अन्योन्येति । समानानि तुल्यानि रूपं च अनुरागश्च कुलं च वयश्च रूपानुराग-
कुलवयांसि येषां तेषां पुण्यवतामत एव केषाञ्चिदेव । नतु सर्वेषाम् । अन्योन्य-
स्मिन्वा प्रीतिस्तया कृतः समागमो विवाहः भवतीति मन्ये । अत्र वात्स्यायनः-
यस्यां मनश्चक्षुषोः प्रवृत्तिस्तस्यामृद्धिः । सवर्णायामनन्यपूर्वायां शास्त्रतोधिगतायां
धर्मोर्थः...पक्षवृद्धिरनुपस्कृता रतिश्च । इति । आर्या छन्दः ॥ १४ ॥ इति श्री नागा-
नन्दटीकायामर्थबोधिण्यां द्वितीयोऽङ्कः ॥

१ गीतैः सिद्धा०. २ सममनूणयन्; अरुणमणिरणन्. ३ पुरहाद, ० रम्यैः.
४ एतन्नास्ति कश्चित्. ५ ० हृतां, दर्शनकृतः. ६ निष्क्रान्ती. ७ श्रीहर्षकृती नागानन्द-
नाटके गान्धर्वविवाहे जीमूतवाहनपरिणयो नाम.

तृतीयोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति मत्तो विचित्रविट्टलवेषश्चपकहस्तो
विटः स्कन्धारोपितसुराभाण्डश्चेटश्च ।)

विटः—(सहर्षम् ।)

नित्यं यः पिबति सुरां जनस्य प्रियसंगमं च यः कुरुते ।
मन्ये द्वाविव देवौ बलदेवः कामदेवश्च ॥ १ ॥

(घूर्णमानः ।) सफलं खलु मम शेखरकस्य जीवितम् ।

वक्षःस्थले दयिता नीलोत्पलवासिता मुखे मदिरा ।
शीर्षे च शेखरको नित्यमेव संस्थितो यस्य ॥ २ ॥

अथ तृतीयाङ्के गताङ्कावसानप्रस्तुते विवाहे निर्वृत्ते अवसरप्राप्तसंभोगोपक्रमे शृङ्ग-
रहास्यकरुणानां कैशिकीवृत्त्याश्रितत्वात्कैशिक्याश्च नेतृव्यापाररूपायाः— नर्म च
नर्मस्पर्न्दो नर्मस्फोटोश्च नर्मगर्भश्च । इत्युक्तेषु चतुर्ष्वङ्केषु नर्मणः— वैदग्ध्यकाण्डितं
नर्मं प्रियोपच्छन्दनात्मकम्—इति लक्षितस्य हास्याङ्गत्वेन रसान्तरङ्गत्वात्तन्निर्वाहार्थं
विकृतवेषभाषाणां विटविट्टलकवेटादीनां प्रवेशं प्रस्तौति । तदुक्तं—विकृताचारैर्वाच्यै-
रङ्गविकारैश्च विकृतवेषकृतैः । हासयति जनं यस्मात्तस्माज्ज्ञेयो रसो हास्यः ॥ छां-
नीचप्रकृतिष्वेव भूयिष्ठं दृश्यते रसः । इति । तत्रादौ हास्यरसस्य शृङ्गारजन्यत्वाद्
विटचेटयोः शृङ्गारसहाययोः प्रवेशः । तदुक्तं दर्पणे—शृङ्गारस्य सहाया विटचेट-
विट्टलकायाः स्युः । भक्ता नर्मम् निपुणाः कुपितवधूमानभञ्जनाः शुद्धाः ॥ इति ।
विटलक्षणं च तत्रैव—सम्भोगहीनसंपदं विटस्तु धूर्तः कलकदेशज्ञः । वेशोपचार-
कुशलो वाग्मी मधुरोऽथ बहुमतो गोष्ठयाम् ॥ इति । मत्तः पानक्षीवः । विचित्रः
विट्टलः विकृतः इतस्ततश्चलितो वा वेषो यस्य । चपकः पानपात्रं हस्ते यस्य न
नथोक्तः । **नित्यमिति** । यः नित्यं सुरां पिबति यश्च जनस्य प्रियेण सङ्गमं
करोति तौ यथाक्रमं बलदेवो बलभद्रः कामदेवश्च देवौ इव मन्ये । मम तौ द्वावेव देवते
इति पाठे मन्मते तावेव द्वौ देवौ इत्यर्थः । विटस्य सुरापानं प्रियासङ्गमश्चेति द्वयमिष्ट-
नममतस्तन्मतानुसारेणैयमुक्तिः ॥ १ ॥ घूर्णमानः मदात्स्खलन् । **वक्षस्थल**
इति । यस्य मम वक्षःस्थले दयिता प्रिया मुखे नीलोत्पलेन वासिता सुरभीकृता
मदिरा च नित्यं एव स्थिता शीर्षे च शेखरः नित्यं स्थितः । तस्य मम जीवितं
सफलमिति पूर्वेण सम्बन्धः । शेखरकोहं बलदेवकामदेवाभ्यामपि गुणैर्गरीयानित्यपि
ध्वनिः ॥ २ ॥

१ उज्ज्वलः; उज्ज्वलवेषश्च हस्तस्कन्धारोपितसुराभाण्डो विटश्चेटश्च. २ घूर्णन्.

(प्रस्खेलन् ।) अरे को मां चालयति । (सहर्षम् ।) अवश्यं
नवमालिका मां परिहसति । (क)

चेटः—भट्टक न तावदागता नवमालिका । (ख)

विटः—(सरोषम् ।) प्रथमप्रहर एव मलयवत्या विवाहमङ्गलं
निर्वृत्तम् । तत्कस्मात्सेदानीं प्रभातेऽपि नागच्छति । (विचिन्त्य
सहर्षम् ।) अथ वाद्यास्मिन्मलयवतीविवाहमङ्गलमहोत्सवे सर्व एव
निजप्रणयिनीजनसनाथः सिद्धविद्याधरलोकः कुसुमाकरोद्यान आपानक-
मुखमनुभवतीति तर्कयामि । तत्रैव नवमालिका मामवेक्षमाणा
तिष्ठति । तद्वह्मपि तत्रैव गमिष्यामि । कीदृशो नवमालिकया
विना शेखरकः । (प्रस्खलन् परिक्रामति ।) (ग)

(क) णिच्चं जो पिबइ सुरं जणस्स पिअसङ्गमं च जो कुणइ ।

मैण्णे दो विअ देवा बलदेवो कामदेवो अ ॥

सहलं क्खु मह सेहरअस्स जीविअं ।

घच्छथलम्मि दइआ णीलुप्पलवासिआ मुहे मइरा ।

सीसम्मि अ सेहरओ णिच्चं एव्वं संहिदो जस्स ॥

अरे को मं चालेदि । अवस्सं णोमालिआ मं परिहसदि ।

(ख) भट्टक ण दाव आरुंदा णोमालिआ ।

(ग) पदमपहरे एव्व मलअवदीए विवाहमङ्गलं णिवुत्तं । ता कीस मा
दाणिं पहादेवि ण आअच्छदि । अह वा अज्ज इमस्सि मलअवदीविवाहमङ्गलमह-
स्सवे सक्खो एव्व णिअणइणीजणसणाहो सिद्धविज्जाहरलोओ कुसुमाअरुज्जाणे
आवाणअहुं अणुभवदित्ति तक्केमि । तहिं एव्व णोमालिआ मं अवेक्खमाणा
चिद्धदि । ता अहपि तहिं एव्व गमिस्सं । कीदिसो णोमालिआए विणा सेहरओ ।
परिहसति मां चालयित्वा परिहासं करोतीत्यर्थः । निजः यः प्रणयिनीजनः
प्रियासमूहस्तेन युक्तः । आपानकमुखं मद्यपानजन्यमुखम् । कीदृश इति ।
नवमालिका नाम चेटी । तथा विना तथा असङ्गतः शेखरकः कीदृशः । तस्य का
शोभा इत्यर्थः । पक्षे नवमालिका पुष्पविशेषस्तया विना शेखरकः शिखास्थमाल्यम् ।

१ परि०. २ सहासम्. ३ मह दे (मम तां), अहेद. ४ दिण्णुप्पल (दत्तात्पल).
५ विअ; संहिदा—चेडिआ (चेटिका). ६ परिवारअदि. ७ अज्जविद्वे आअच्छदि
(अद्याप्यागच्छति); सा अज्जवि इहागच्छदि. ८ प्पदोत्ते. ९ संबुत्तं. १० नास्त्ये-
तत्कचित्. ११ विवाहमङ्ग०. १२ पिअ (प्रिय). १३ सोक्खं. १४ अणुहविस्सदि.
१५ ता तहिं.

चेटः—एतु एतु भट्टकः । इदं कुसुमाकरोद्यानम् । तत्प्रविशतु भट्टकः । (क)

(उभौ प्रवेशं नाटयतः ।)

(ततः प्रविशति स्कन्धन्यस्तवस्त्रयुगलो विवृषकः ।)

विदू०—श्रुतं खलु मयाद्यं प्रियवयस्यः कुसुमाकरोद्यानं गमिष्यतीति । तद्यावत्तत्रैव गमिष्यामि । (परिक्रम्यावलोक्य च ।) इदं कुसुमाकरोद्यानम् । तत्प्रविशामि । (प्रविश्य भ्रमरबाधां नाटयन् ।) अरे कस्मात्पुनरेते दुष्टमधुकरा मामेवाभिभवन्ति । (आत्मानमाग्राय ।) भवतु ज्ञातम् । यन्मलयवत्या बन्धुजनेन जामातुः प्रियवयस्य इति कृत्वा सत्रहुमानं सुगन्धवर्णकैर्विलिप्तोऽस्मि संतानकशेखरश्च मम शीर्षे पिनद्धः स खल्वेषोऽत्यादरोऽनर्थभिूतः । तत्किमिदानीमत्र करिष्यामि । अथ वा एतेनैव मलयवत्याः सकाशाल्लब्धेन रक्तांशुकयुगलेन स्त्रीविषं विधायोत्तरीयकृतावगुण्ठनो गमिष्यामि । प्रेक्षे तावत्किं दास्याः पुत्रा दुष्टमधुकराः करिष्यन्तीति । (तथा करोति ।) (ख)

विटः—(निरूप्य सहर्षम् ।) अरे चेट । (अङ्गुल्या निर्दिशन् सहासम् ।) एषा खलु नवमालिका मां प्रेक्ष्याहं चिरस्यागत इति कुपिता

(क) एतु एतु भट्टके । एदं कुसुमाकरुज्जाणं । ता पविसदु भट्टके ।

(ख) सुदं क्खु मए अज्ज पिअवअस्सो कुसुमाकरुज्जाणं गमिस्सदित्ति । ता जाव तहिं एव्व गमिस्सं । एदं कुसुमाकरुज्जाणं । ता पविस्सं । अरे कीस उण एदे दुट्ठमहुअरा मं एव्व अभिह्वान्दि । भोदु जाणिदं । जं मलअवदीए बन्धुजणेण जामादुअस्स पिअवअस्सोत्ति कदुअ सषहुमाणं सुगन्धवण्णकेहिं विलित्तोम्हि संतार्णअसेहरं च मे सीसे पिणद्धं सो क्खु एसो अच्चाअरो अणत्थीभूदो । ता किं दाणि एत्थ करिस्सं । अह वा एदेन एव्व मलअवदीए सआसादो लद्धेण रत्तंसुअजुगलेण इत्थिआवेसं बिहिअ उत्तरीअकिंदावगुण्ठणो गमिस्सं । पेक्खामि दाव किं दासीए पुत्ता दुट्ठमहुअरा करिस्सान्तित्ति ।

स्कन्धे न्यस्तं वस्त्रयुगलं येन । अभिभवन्ति अनुबध्नन्ति । सुगन्धवर्णकैः सुरभिलेपद्रव्यैः । सन्तानकानां देवतरुपुष्पाणां शेखरः आशीडः । पिनद्धः बद्धः ।

१ निर्दिश्य. २ एतन्नास्ति क्वचित्. ३ तं क्खु उज्जाणं । पविसदु भट्टारआ-
४ ंद्वान्ति (अभिद्रवन्ति). ५ जाणिदं मए. ६ जं तं (यत्तत्). ७ वण्णकेहिं
विचित्तिदोम्हि. ८ संतानकुसुम. ९ मलअवदीसआ०. १० इत्थिआ इव लंबं लंबं परि-
हिअ (स्त्रीव लम्बं लम्बं परिधाय.)

अवगुण्ठनं कृत्वान्यतो गच्छति । तत्कण्ठे गृहीत्वा प्रसादयाम्येनाम् ।
(सहसोपसृत्य विदूषकं कण्ठे गृहीत्वा मुखे ताम्बूलं दातुमिच्छति ।) (क)

विदू०—(मद्यगन्धं सूचयन् ।) दूरं रे दूरम् । (इति नासिकां
पिधाय परावृत्य स्थित्वा ।) कथमेकेषां दुष्टमधुकराणां सकाशात्परिभ्रष्ट
इदानीमन्यस्य दुष्टमधुकरस्य मुखे पतितोऽस्मि । (ख)

विटः—कथं कोपेन पराङ्मुखीभूता । भवतु । पादयोः पतित्वा
प्रसादयामि । (प्रणामं कुर्वन्विदूषकस्य चरणावात्मनः शिरसि कृत्वा ।) प्रसीद
नवमालिके प्रसीद । (ग)

(ततः प्रविशति चेटी ।)

चेटी—आज्ञप्तास्मि भर्तृदारिकया मलयवत्या जनन्या । हञ्जे
नवमालिके कुमुमाकरोद्यानं गत्वोद्यानपालिकां पल्लविकां भण । अद्य
सविशेषं तमालवीथिकां सज्जीकुरु । मलयवत्या सहितेन जामात्रा तत्र
गन्तव्यमिति । आज्ञप्ता च मया पल्लविका । तद्यावद्रजनीविरहजनि-
तोत्कण्ठं प्रियवयस्यं शेखरकमन्विष्यामि । (दृष्ट्वा ।) एष शेखरकः ।
(सरोषम् ।) कथमन्यां कामपि स्त्रियं प्रसादयति । तदिह स्थितैव
जानामि का एषेति । (घ)

(क) अरे बेड । एसा कबु गोमालिआ मं पेक्खिअ अहं चिरस्स आअ-
दोत्ति कुविदा अवगुण्ठणं करिअ अण्णदो गच्छदि । ता कण्ठे गोण्ठिअ पसादेमि णं ।

(ख) दूरं रे दूरं । कहं एक्काणं दुष्टमहुअराणं सर्खासादो परिब्भट्ठो दाणिं
अण्णस्स दुष्टमहुअरस्स मुहं पडिदोम्हि ।

(ग) कहं कोवेण परम्मुहीभूदा । भोदु । पाएसु पडिअ पसादेम्हि । प्रसीद
गोमालिए प्रसीद ।

(घ) आणत्तम्हि भट्टिदारिआए मलअवर्दाए जणणीए । हञ्जे गोमालिए कुसु-
माअरुजाणं गदुअ उज्जाणवाल्लिअं पल्लविल्लं भणाहि । अज्ज सविसेसं तमालवीहिल्लं
अनर्थीभूतः भ्रमरवाधाकारणमित्यर्थः । उत्तरीयेण उपरिवस्त्रेण कृतमवगुण्ठनं शरीरावरणं
येन सः । मधु करं यस्य स मधुकरः नित्यमद्यसेवी दुष्टश्चागौ मधुकरश्च तस्य ।
पराङ् मुखं यस्याः सा पराङ्मुखी । रजन्या यो विरहस्तेन जनिता उत्कण्ठा यस्य ।

१ मुखेन. २ (सूचयन् नासिकां गृहीत्वा परावृत्तमुखः स्थित्वा) कहं इ०.
३ ०लिआ अहं चिरस्स आअदोत्ति, ०लिआ आअदा । मं पेक्खिअ चिरस्स.
४ नि कदुअ (कृत्वा). ५ अहं. ६ मुहादो कथं वि. ७ मादाए.

विटः—

हरिहरपितामहानामपि गर्वितो यो न जानाति नन्तुम् ।

स शेखरकश्चरणयोस्तव नवमालिके पतति ॥ ३ ॥ (क)

विदू०—दास्याः पुत्र मत्तबालक कुतोऽत्र नवमालिका । (ख)

चेटी—(निरूप्य सस्मितम् ।) कथमहमिति कृत्वा मदपरवशेन शेखरकेणार्यात्रेयः प्रसाद्यते । तद्यावदलीककोपं कृत्वा द्वावप्येतौ परिहसिष्यामि ! (ग)

चेटः—(नवमालिकां दृष्ट्वा शेखरकं हस्तेन गृहीत्वा चालयन् ।) भट्टक मुञ्च मुञ्चैतम् । न भवत्येषा नवमालिका । एषा पुना रोषारक्ताभ्यां लोचनाभ्यां प्रक्षमाणेत एवागच्छति । (घ)

चेटी—(उपसृत्य ।) शेखरक का खल्वेषा प्रसाद्यते । (ङ)

विदू०—(अवगुण्ठनमपनीय ।) अहं मन्दभागधेयायाः पुत्रः । (च)

नञ्जीकरेहि । मलअवदीए सहिदेण जामादुणा तत्थ गन्तव्वंसि । आणत्ता च मए पळविआ । ता जाव रअणीविरेहंजणिदुक्कण्ठं पिअवअस्सं सेहरअं अण्णेसामि । एसो महरओ । कहं अण्णं कं पि इत्थिअं पसादेदि । ता इह दिदा एव्व जाणामि का एसेत्ति ।

(क) हरिहरपितामहानां पि गर्वितो जो न जाणए णमिदुं ।

सो सेहरओ चलणेसु तुज्ज णोमालिए पडई ॥

(ख) दासीए पुत्ता मत्तबालआ कुदो एत्थ णोमालिआ ।

(ग) कहं अहंसि करिअ मदपरवसेण सेहरएण अज्जअत्तेओ पसादीअदि । ता जाव अलीअंकोवं करिअ दुवेवि एदे परिहसिस्सं ।

(घ) भट्टक मुञ्च मुञ्च एदं । ण भोदि एसा णोमालिआ । एसा उंण रोसार-नेहि लोअणेहिं पेक्खन्ती इदो एव्व आअच्छदि ।

(ङ) सेहरअ का वेव्वु एसा पसादीअदि । (च) अहं मन्दभागधेआए पुत्तो ।

हरिहरेति । हे नवमालिके । गर्वः अस्य संजातः असौ गर्वितः सन् हरिहर-पितामहानां विष्णुशिवव्रह्मणामपि यः न नमस्करोति स शेखरकस्ते चरणयोः पतति । हरिहरपितामहेभ्योपि त्वां श्रेष्ठतरां गणयामीति प्रसीदेति भावः ॥३॥ परस्य वशः परवशः मदेन परवशः मदपरवशः । अलीकं कोपं कृत्वा मिथ्याकोपं प्रदर्शये-

१ विटः—(सहर्षम् ।) । २ विदूष्यः । ३ चेटीः । ४ अवतार्यः । ५ एत्थ आअन्तव्वं । ६ विरहुक्कण्ठं; ववड्ढिदुक्कण्ठं । ७ कहं एसो सेहरओ अण्णं । ८ अस्मात्परं—इति पादयोः पतति, इत्थं० । ९ अरे दासी० । १० अण्णा अत्थिआ । ११ अलिअं । १२ सु णोमालिआ; णअणेहिं; लोअफुल्लन्तेहिं लोअणेहिं । १३ एव्वु, उण एसा । १४ भोदि कंवि बम्हणो अहं मन्द० । १५ भाआए (भाग्यायाः) ।

विटः—(विदूषकं निरूप्य सरोषमुत्थाय च ।) अरे कपिलमर्कटक त्वमपि मां शेखरकं परिहससि । अरे चेत् गृहाणैनं यावन्नवमालिकां प्रसादयामि । (क)

चेटः—यद् भट्टक आज्ञापयति । (ख)

विटः—(विदूषकं विमुञ्च्य चेष्ट्याः पादयोः पतति ।) प्रसीद नवमालिके प्रसीद । (ग)

विदू०—(स्वर्गर्तम् ।) एष खल्वपक्रमितुमवसरः । (पलायितु-
मिच्छति ।) (घ)

चेटः—(विदूषकं यज्ञोपवीते गृह्णाति तच्च नृपयति ।) क क कपिल-
मर्कटक पलायसे । (तदुत्तरीयेण कण्ठे बध्वाकर्षति ।) (ङ)

विदू०—भवति नवमालिके प्रसीद मोचय माम् । (च)

चेटी—(विहस्य ।) यदि भूमौ शीर्षं निवेश्य पादयोर्मे पतसि
तन्मोचयिष्यामि । (छ)

विदू०—(सरोषं सकम्पं च ।) भो गन्धर्वराजमित्रं ब्राह्मणो भूत्वा
दास्याः पुत्र्याः पादयोः पतिष्यामि । (ज)

चेटी—(अङ्गुल्या तर्जयन्ती सस्मितम् ।) इदानीमेव पातयिष्यामि ।
शेखरक उत्तिष्ठ । प्रसन्ना खलु तेऽहम् । एष पुनर्जामातुः प्रियवयस्यो

(क) अरे कविलमकडअ तुमंपि मं सेहरअं परिहससि । अरे चेडां गेण्ह एदं
जाव णोमालिअं पसादेमि । (ख) जं भट्टको आणवेदि । (ग) पसीद णोमालिए
पसीद । (घ) एमो वरुं अवक्कमिदुं अवसरो । (ङ) कहिं कहिं कविलमकडअ
पलाअसि । (च) भोदि णोमालिए पसीद मोचेहि मं ।

(छ) जइ भूमीए सीसं णिवेसिअ पाएसु मे पडसि ता मोचइस्सं ।

(ज) भो गन्धर्वराजमित्तो बम्हणो भविअ दासीए धीआए पाएसु पडिस्सं ।

त्यर्थः । कपिलमर्कटकवर्णरञ्जितगात्रत्वात्कपिलवर्णत्वं । मर्कटसादृश्यं तु विदूषकस्य
प्रसिद्धमेव । तथा च विक्रमोर्वशीये—एष खलु आलिखित वानर इव आर्यमाणव-
कस्तिष्ठति । इति । यज्ञार्थं धृतमुपवीतं यज्ञोपवीतम् । शाकपार्थिवादिः ।

१ एतन्नास्ति कश्चित् । २ मुक्त्वा । ३ पतन् । ४ आत्म० । ५ ईहते । ६ यज्ञोपवीतं ।
७ तमु०...गले; उत्तरीयेणैव गलके । ८ पदारोसि (प्रतारयसि) । ९ चेडअ । १० मे ।
११ कहं राअमित्तं भविअ दासीए ।

ब्राह्मणस्त्वया खलीकृतः । एतच्छ्रुत्वा कदापि भर्ता मित्रावसुः कोपं करोति । तदादरेण संमानयैनम् । (क)

विटः—यन्नवमालिकाज्ञापयति । (विदूषकं कण्ठे गृह्णात्वा ।) आर्य त्वं प्रियसंबन्धिक इति कृत्वा मया परिहासितः । (मस्तकं घूर्णयन् ।) किं सत्यमेव शेखरको मत्तबालकः । (ख)

विदू०—न हि न हि । (ग)

विटः—(सहर्षम् ।) तत्कृतः परिहासः । (उत्तरीयं वर्तुलाकृत्य विदूषकायासनं ददाति ।) इहोपविशतु संबन्धिकः । (घ)

विदू०—(स्वगतम् ।) दिष्ट्यापगत इवास्य मदावेगः । (उपविशति ।) (ङ)

विटः—नवमालिके उपविश त्वमप्येतस्य समीपे येन द्वावपि युवां सममेव संमानयिष्यामि । (च)

चेटी—(विहस्योपविशति ।)

(क) दाणि एव पाडइस्सं । सेहरअ उट्टेहि । पसण्णा क्खु दे अहं । एसो उण जामादुअस्स पिअवअस्सो बम्हणो तुए खलीकिदो । एदं सुणिअ कदापि भट्टा मित्रावसू कौवं करेदि । ता आदरेण सम्माणेहि एणं ।

(ख) जं णोमालिआ आणवेदि । अज्ज तुमं पिअसंबन्धिओत्ति करिअ मए परिहासिदो । किं सच्चं एव्व सेहरओ मत्तबालओ ।

(ग) ण हि ण हि । (घ) ता किदो परिहासो । इह उवविसदु संबन्धिओ ।

(ङ) दिट्ठिआ अवगदो विअ से मदावेगो ।

(च) णोमालिए उवविस तुमंपि एदस्स संमीवे जेण दुवेपि तुम्हे समं एव्व संमाणइस्सं ।

खलीकृतः न खलः अखलः अखलः खलः सम्पद्यमानः कृतः खलवत्संदर्शितः । तर्जनादिनावमानित इत्यर्थः । सम्बन्धीति अस्मत्त्वामिना मित्रावसुना सह जातसम्बन्धस्य जीमूतवाहनस्य मित्रमित्यस्मत्सम्बन्ध्यपि भवानिति ।

१ तुमं. २ उट्टेहि उट्टेहि. ३ कुप्पे, तव कुप्पइ. ४ पिअसम्बन्धिअ त्ति, अवह०. ५ मत्तो, किं किदो परिहासो. ६ पासे (पार्श्वे), पस्सदो (पार्श्वतः). ७ सम्माणेमि.

विटः—रे चेड सुभरितं खल्वेतच्चषकं कुर्वच्छमुरया । (क)

चेटः—(नाट्येन चषकभरणं करोति ।)

विटः—(स्वाशिरःशेखरात्पुष्पाणि गृहीत्वा चषके विन्यस्य जानुभ्यां स्थित्वा नवमालिकाया उपनयति ।) नवमालिके आस्वाद्य देह्येतदेतस्य । (ख)

चेटी—(सस्मितम् ।) यच्छेखरको भणति । (तथा करोति ।) (ग)

विटः—(विदूषकस्य चषकमुपनयन् ।) एतन्नवमालिकामुखसंसर्ग-
वर्धितरसं शेखरकादन्येन केनाप्यनास्वादितपूर्वम् । तत्पिबैतत् । किं
तेऽतः परं संमानं करिष्यामि । (घ)

विदू०—(सविलक्षस्मितम् ।) शेखरक ब्राह्मणः खल्वहम् । (ङ)

विटः—यदि त्वं ब्राह्मणस्तत् क ते ब्रह्मसूत्रम् । (च)

विदू०—(यज्ञोपवीतं स्वशरीरेऽदृष्ट्वा ।) तत्खल्वनेन चेटेनाकृत्यमाणं
छिन्नम् । (छ)

चेटी—(विहस्य ।) यद्येवं तद्वेदाक्षराण्यपि तावत्कतिचिदु-
दाहर । (ज)

(क) रे चेड सुभरितं क्व एदं चषकं करोहि अच्छमुराए ।

(ख) गोमालिए चंक्खिअ देहि एदं एदस्स ।

(ग) जं सेहरओ भणोदि ।

(घ) एदं गोमालिआमुहसंसर्गवड्ढिदरसं सेहरआदो अण्णेण केणवि अणा-
स्सादिअपुव्वं । ता पिब एदं । किं दे अंदो वरं संमाणं करिस्सं ।

(ङ) मेहरअ बम्हणो क्वु अहं ।

(च) जइ तुमं बम्हणो ता कहिं दे बम्हसुत्तं ।

(छ) तं क्वु इमिणा चेडेण ओकट्ठिअमाणं छिण्णं ।

(ज) जइ एवं ता वेदक्खराइपि दाव कंतीचि उदाहर ।

नवमालिकाया मुखसंसर्गेण मुखसंगमेन वर्धितः रसो यस्य । पाठान्तरे मुख-
संसर्गवासेन सविशेषं वर्धितः रसो यस्य । ब्रह्मार्थं धृतं सूत्रं ब्रह्मसूत्रं यज्ञोपवीतम् ।

१ विटः—(चषकमादाय). २ चषकमुन्नयन्पूरणे नाट्येन करोति. ३ उपनयन्.
४ सविलक्ष्य; ० स्मितं कृत्वा. ५ सुगुरिदं. ६ पिबिअ चोक्खिअ. ७ आणवेदि. ८ संसर्ग-
विसेसवासिअ. ९ अदोवि अवरं. १० दे दाव; नवसूत्रम्. ११ कट्ठिअमाणस्स मे
(कृत्यमाणस्य मे). १२ कतिवि.

विदू०—भवति सीन्धुगन्धेन पिनद्धानि मे वेदाक्षराणि । अथ वा किं मम भवत्या सह विवादेन । एष ब्राह्मणः ते पादयोः पतति । (इति पादयोः पतितुमिच्छति ।) (क)

चेटी—(हेस्ताभ्यां निवार्य ।) मा खलु मा खल्वेवं करोत्वार्यः । (शेखरकं प्रति ।) शेखरक सत्यं खलु ब्राह्मण एषः । (विदूषकस्य पादयोः पतित्वा ।) आर्य न त्वया कुपितव्यम् । संबन्धिकानुरूपः खल्वेष मया परिहासः कृतः । (ख)

विटः—अहमप्येनं प्रसादयामि । (पादयोर्निपत्य ।) मर्षयतु मर्षयत्वार्यो मदपरवशेन यन्मयापराद्धम् । येनाहं नवमालिकया सहापानकं गमिष्यामि । (ग)

विदू०—मर्षितं मया सर्वम् । गच्छतं युवाम् । यावदहमपि प्रियवयस्यं प्रेक्षे । (घ)

विटः—आर्य तथा । (ङ)

(निष्क्रान्तो नवमालिकया सह विटश्चेष्टश्च ।)

विदू०—दिष्ट्याऽतिक्रान्तो ब्राह्मणस्याकालमृत्युः । तदहमपि मत्तबालकसङ्गदूषित इह दीर्घिकायां स्नात्वा प्रेक्षे प्रियवयस्यम् । (तथा

(क) भोदि सीन्धुगन्धेन पिणद्दाहं मे वेदक्खराहं । अह वा किं मह भोदीए सह विवादेण । एसो वम्हणो दे पाएसु पडदि ।

(ख) मां क्खु मा क्खु एवं करेदु अज्जो । सेहरअ सच्चं क्खु वम्हणो एसो । अज्ज ण तुए कुविदव्वं । संबन्धिआणुरुवो क्खु एसो मए परिहासो किदो ।

(ग) अहंवि एणं पसादेमि । मरिसअदु मरिसअदु अज्जो मदपरवसेण जं मए अवरद्धं । जेण अहं णोमालिआए सह आवाणअं गंमिस्सं ।

(घ) मरिसिदं मए सव्वं । गच्छह तुम्हे । जाव अहंवि पिअवअस्सं पेक्खामि ।

(ङ) अज्ज तह ।

शाकपार्थिववत्समासः । नवसूत्रेति पाठे नव सूत्राणि यस्य तत् । सीन्धुगन्धेन मद्यगन्धेन । आपानकं पानगोष्ठिकाम् । अयोग्यः कालः अकालः अकाले मृत्युः अकाल-

१ विहस्य. २ पतति. ३ इति निष्क्रान्तो विटश्चेष्टश्चेटी च. ४ मे वेद० णट्टाणि (नटानि); इमिणा सीन्धुगन्धेन कर्हि वेदक्खराहिं अहवा किं मम इ०. ५ अय्य एव करोहि. ६ अस्मात्परं—सेहरअ तुमं वि इमं पसादेहि इत्य० पुस्तकान्तरे. ७ सेविस्सं.

करोति । नेपेथ्याभिमुखमवलोक्य ।) एष खलु प्रियवयस्यो रूपिणीमिव स्वयंवरलक्ष्मीं मलयवतीं हस्तेऽवलम्ब्य इत एवागच्छति । तद्यावद्वत्वास्य पार्श्वपरिवर्ती भवामि । (क)

(ततः प्रविशति विवाहवेष्टालङ्कृतो नायको
मलयवतीं विभवतश्च परिवारः ।)

नाय० — (मलयवतीं निरूप्य ।)

दृष्ट्वा दृष्टिमधो वदन्ति कुरुते नालापमाभाषिता

शय्यायां परिवृत्य तिष्ठति बलादालिङ्गिता वेपते ।

निर्यान्तीषु सखीषु वासभवनाभिर्गन्तुमेवेहते

जाता वामतयैव मेऽद्य सुतरां प्रीत्यै नवोढा प्रिया ॥ ४ ॥

(मलयवतीं पश्यन् ।) प्रिये मलयवति ।

(क) दिट्ठिआ अदिक्कन्तो बम्हणस्स अकालमिच्चू । तां अहंवि मत्तवालअं-सङ्गदूसिदो इह दिग्घिकाए ष्हाइअ पेक्खामि पिअवअस्सं । एसो क्खु पिअवअस्सो रुविणीं विअ सँअंवरलच्छीं मलअवदीं हत्थे अवलम्बिअ इदो एव्व आअच्छदि । तौ जाव गदुअ से पास्सपरिवत्ती होमि ।

मृत्युः । रूपिणीं मूर्तिमतीम् । अथ अनुरूपगृहिणीलाभसमोदितस्य नायकस्य संभोगशृङ्गारं वर्णयितुमुपक्रमते । तत्रादौ नवोढानुवर्तने निसर्गत एव प्रवीणस्तस्या वयोवस्थानुरूपेण रतिवैलोभ्येन प्रीयमाणः तस्या वामतामनुमोदमानश्चात्मनः प्रीतिपरिपोषं दर्शयति—दृष्टेत्यादिना । नवोढा नवपरिणीता प्रिया अद्य वामतयैव मे सुतरामधिकं प्रीत्यै जाता । वामता अनुवृत्तेरनङ्गीकरणं प्रतिकूलाचरणं च । तदेव प्रतिपादयति—मया दृष्टा सकौतुकानुरागमिति शेषः । अपि साम्मुख्यं न याति किंतु दृष्टिमधः ददाति । न वस्त्वन्तरे ददाति । अनेन लज्जैवात्र हेतुरिति ध्वनितम् । एवं सर्वत्र । आभाषिता आभिमुख्येन आलापिता आलापं प्रतिभाषणं न कुरुते । शय्यायां कथंचित्सखीभिः प्रवर्तिता परिवृत्य । न तु मदभिमुखं । तिष्ठति । बलादालिङ्गिताऽपि सती वेपते । सखीषु वयस्यासु केनापि मिषेण निर्यान्तीषु वासभवनाद्गर्भागारात् । गर्भागारो वासगृहम् इत्यमरः । निर्गन्तुमेव ईहते वाञ्छति चेष्टते वा । स्वभावोक्तिरलंकारः । कारकदीपकं च । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४ ॥

१ पुरोव०. २ गृहीतवरनेपथ्यः. ३ मलयवत्या. ४ अवलोकयन् सहर्षं. ५ दधाति. ६ याता. ७ अवलोक्य. ८ ंन्तो क्खु. ९ ना जाव. १० बलिअजन. ११ ष्हाइस्स (स्नास्यामि). तथा क० १२ वरल०; रुक्मिणीं विअ ह्रीं मलअवदीं. १३ ता इह एव्व चिट्ठिस्सं.

हुङ्कारं ददता मया प्रतिषचो यन्मौनमासेवितं
यद्वावानलवीतिभिस्तनुरियं चन्द्रातपैस्तापितां ।

ध्यातं यच्च बहून्यनन्यमनसा नक्तंदिनानि प्रिये
तस्यैतत्तपसः फलं मुखमिदं पश्यामि यत्तेऽधुना ॥ ५ ॥

नायि०—(अपवार्य ।) हञ्जे चतुरिके न केवलं दर्शनीयः प्रिय-
मपि भणितुं जानाति । (क)

चेटी—(विहस्य ।) अयि प्रतिपक्षपाति (वादि) नि सत्यमेवैतन् ।
किमत्र प्रियवचनम् । (ख)

नाय०—चतुरिके आदेशय मार्गं कुसुमाकरोद्यानस्य ।

चेटी—एतु एतु भर्ता । (ग)

नाय०—(परिक्रामन्नायिकां निर्दिश्य ।) स्वैरं स्वैरमागच्छतु
भवती । यतः ।

(क) हञ्जे चतुरि ए न केवलं दंसणीओ पिअंवि भणितुं जाणादि ।

(ख) अइ पडिवक्खवादिणि सच्चं एव्व एदं । किं एत्थ पिअवअणं ।

(ग) एदु एदु भँहा ।

तव मुखदर्शनं महत्तपसः फलमिति प्रतिपादयन् विरहज्वरस्य तपोरूपतामा-
रोप्याह—हुङ्कारमिति । हे प्रिये दयिते मया वचसि वचसि प्रतिषचः प्रतिवचनं
हुङ्कारं ददता । हुमित्यङ्गीकारद्योतकः शब्दो नादमात्रः । हुङ्कारेण प्रतिवचनं
ददतेत्यर्थः । यद्वा हुङ्कारमेव प्रतिषचः प्रभ्युत्तरं ददता इति योज्यम् ।
अनुरूपभावो नेषधे—मौनिन्यामेव सा तस्यां तदुक्तोरिव शृण्वती । वादं
वादं मुहुश्चक्रे हुं हुमित्यन्तरान्तरा ॥ यन्मौनमासेवितं वाङ्मन्यमनरूपं
व्रतमाचरितम् । यन्मया इयं तनुः । दावाग्नेर्वनवह्नेः इव दीप्तिः ताप इत्यर्थः येषां
तथोक्तैः चन्द्रातपैः विरहित्वादुष्णैरिव भासमानैः चन्द्रकिरणैस्तापिता लोपिता ।
अनेन अमिसाधनं नाम तप उक्तम् । यच्च नास्त्यन्यस्यां मनो यस्य तादृशेन
त्वदेकचित्तेन मया बहूनि नक्तंदिनानि अहोरात्रान् ध्यातं चिन्तनं कृतम् । तस्य
त्रिविधस्य तपसः एतत्फलं यत्तदधुना ते इदं मुखं पश्यामि । श्लेषानुप्राणितं रूप-
कमलंकारः । हेतूप्रेक्षा च । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५ ॥ प्रतिपक्षपातिनि
उक्तस्य प्रतिकूलार्थग्राहिणि । प्रियतमोक्तस्य यथार्थमेव गृहाणेत्यर्थः । प्रियवचनं
चाटूक्तिः । स्वैरं स्वैरं मन्दं मन्दं स्वच्छन्दानुवृत्त्या च । मन्दस्वच्छन्दयोः स्वैरः ।
इत्यमरः । अधुना—शृङ्गारं सूचयेत्तत्र सौभाग्यगुणसंस्तवैः । इत्युक्तत्वान्नायिकायाः

१ हुङ्कारैः. २ स्तापिता. ३ यत्सुब०. ४ परिक्रम्य. ५ पडिवअणं (प्रियवचनं).
६ भट्टिदारओ.

खेदाय स्तनभार एव किमु ते मध्यस्य हारोऽपर-

स्ताम्यंत्यूरुयुगं नितम्बभरतः काश्च्यानया किं पुनः ।

शक्तिः पादयुगस्य नोरुयुगलं वोढुं कुतो नूपुरौ

स्वाङ्गैरेव विभूषितासि वहसि क्लेशाय किं मण्डनम् ॥ ६ ॥

चेटी—एतत्खलु तत्कुसुमाकरोद्यानम् । तत् प्रविशतु भर्ता । (क)

(सर्वे प्रविशन्ति ।)

नाय०—(समन्तादवलोक्य ।) अहो रमणीयता कुसुमाकरोद्या-
नस्य । तथा हि ।

निष्यन्दश्चन्दनानां शिशिरयति लतामण्डपं कुट्टिमान्तान्

श्रुत्वा धारागृहाणां ध्वनिमनुतनुते ताण्डवं नीलकण्ठः ।

यन्त्रोन्मुक्तश्च वेगाच्चलति विटपिनां पूरयन्नालवाला-

नापातोत्पीडहेलाहंतकुसुमरजःपिञ्जरोऽयं जलोघः ॥ ७ ॥

(क) एदं क्वु तं कुमुमाअरुज्जाणं । ता पविसदु भट्टा ।

शरीरसौकुमार्यं भङ्ग्या वर्णयति—खेदायेति । हे प्रिये स्तनभारः गुरु कुचौ एव
त तव मध्यस्य कट्याः खेदाय आयासाय भवतीति शेषः । एकस्य गुरुत्वाद-
न्यस्यातिकृशत्वादिति भावः । अत्र उच्चकुचयोः कृशमध्यस्य चानिशोभाकरत्वं
व्यङ्ग्यम् । अपरस्तदुपरिस्थित हारः मुक्ताहारः किमु । तवाधिकतरखेदाय भवेदिति
किमु वक्तव्यमित्यर्थः । ऊर्वोः युगं ऊरुयुगं नितम्बस्य कटिपश्चाद्भागस्य भरतः
भारेण एव ताम्यनि क्लान्तं भवति । अनया काश्च्या मेखलया पुनः किम् । समधिकं
ताम्यत्येवेत्यर्थः । पादयुगलस्य चरणद्वन्द्वस्य ऊरुयुगलं वोढुं । तद्भारं सोढुमित्यर्थः ।
न शक्तिः । नूपुरौ कनकप्रत्युप्तत्वाज्जडौ मञ्जीरौ तद्भारातिरिक्तौ वोढुं कुतः । स्वाङ्गैः
स्वावयवैरेव विभूषितासि अलंकृतासि । मण्डनमलंकारान् किं किमर्थं वहसि धारयसि ।
मुन्दराकृतीनां वाद्यमण्डनं केवलमायासकरमेव इति भावः । अतिशयोक्त्यलंकारः ।
मण्डनानामधारणे स्वाङ्गविभूषितत्वस्य हेतुत्वकथनात्काव्यलिङ्गं च । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ ६ ॥ निष्यन्द इति । चन्दनानामर्थान्निष्ठानां घृष्टानां वा निष्यन्दः क्षरद्रवः
लतामण्डपे कुट्टिमान्तान् पाषाणस्फटिकादिनिबद्धभूभागान् शिशिरयति शीतल-
यति । धारागृहाणां धाराप्रधानानि गृहाणि धारागृहाणि । रचनाविशेषेणान्तःसञ्च-
रजलधारासूक्ष्मविन्दुवर्षयुतानि गृहाणि इत्यर्थः । तेषां ध्वनिं जलपतनशब्दं श्रुत्वा ।
नेधध्वनिभ्रान्त्या इत्यर्थः । नीलकण्ठः क्रीडामयूरः ताण्डवं लास्यमनुतनुते शब्द-

आपे च ।

अमी गीतारम्भैर्मुखरितलतामण्डपभुवः

परगैः पुष्पाणां प्रकटपटवासव्यतिकराः ।

पिबन्तः पर्याप्तं सह सहचरीभिर्मधुरसं

समन्तादापानोत्सवमनुभवन्तीव मधुपाः ॥ ८ ॥

विदू०—(उपसृत्य ।) जयतु भवान् । स्वस्ति भवत्यै । (क)

नाय०—वयस्य चिरादार्यातोऽसि ।

विदू०—भो वयस्य लघ्वेवागतोऽस्मि । किं तु विवाहमङ्गल-

(क) जेदुं भवं । सोत्थि भोदीए ।

श्रवणानुगुणं करोति । पाठान्तरे आरात्समीपे श्वनिं अनु शब्दं लक्षणीकृत्य । इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया इति द्वितीया । तनुते करोति । यन्त्रोन्मुक्तः यन्त्राद्वारियन्त्रादुन्मुक्तः उद्गीर्णः । आपातेन समन्तात्पननेन च उत्पीडः प्रबलप्रवाहस्तेन हेलया अनायासेन आहतानि यानि कुसुमानि तेषां रजसा रेणुना पिञ्जरः पीतरक्तः । अयं जलौघः वारिपूरः । विटपा एषां विद्यन्ते इति विटपिनः वृक्षास्तेषां आलवालान् आवापान् । वृक्षमूलकृतजलाधारवर्तुल-स्थानानि । पूरयन् वारिपूर्णान्कुर्वन् वेगात् जवाच्चलति । स्वभावोक्तिरलंकारः । मयूराणां मेघध्वनिभ्रान्त्या ताण्डववर्णनाद् भ्रान्तिमदध्वनिरपि । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ ७ ॥ अमी इति । अमी मधुपा भ्रमराः गीतारम्भैः गानोपक्रमैः मुखरिताः शब्दितः लतामण्डपा निकुञ्जा एव भुवः आपानभूमयः यैस्तादृशाः । [विटत्वारोपायः मधुपशब्दः पिबन्त इत्यनेन पानस्य गतार्थत्वात् । मधुपा भृङ्गरूपा विटाः । * * * स्वयं गायन्तः सौहार्देन मण्डपभुवमपि गापयन्तीवेति मुखरितभूशब्दाभ्यामुत्प्रेक्षा व्यज्यते इति शि० टी०] पुष्पाणां परगैः निरन्तरवासाच्चरणपक्षादिषु लिप्तैः कुसुमरजोभिः प्रकटः स्फुटः पटवासस्य पिष्टातकस्य व्यतिकरः संपर्कः येषां ते तथा । सहचरीभिः सहसङ्गिनीभिः भ्रमरीभिः सह पर्याप्तं यथेच्छं मधुरसं मकरन्दं पिबन्तः सन्तः समन्तात्सर्वत्र आपानोत्सवं मधुपानोत्सवमनुभवन्तीव इत्युत्प्रेक्षा । अस्मिन् विवाहमहोत्सवे न केवलं सिद्धविद्याधरादयः किंतु भ्रमरा अपि आपानोत्सवमनुभवन्तीति भावः । शिखरिणी वृत्तम् ॥ ८ ॥ लघु शीघ्रम् । विवाहमङ्गले यः महोत्सवः तत्र मिलिताः संगताः ये सिद्धाश्च विद्याधराश्च तेषामापानकस्य दर्शने

महोत्सवमिलितासिद्धविद्याधरापानकदर्शनकौतूहलेन परिभ्रमन्नेतावर्ती
वेलां विलम्बितोऽस्मि । तत्प्रियवयस्योऽपि तावदेतत्प्रेक्षताम् । (क)

नाय०—एवं यथाह भवान् । (समन्तादवलोक्य ।) वयस्य
पश्य पश्य ।

दिग्धाङ्गा हरिचन्दनेन दधतः संतानकानां स्रजो

माणिक्याभरणप्रभाव्यतिकरैश्चित्रीकृताच्छांशुकाः ।

सार्धं सिद्धजनैर्मधूनि दयितापीतावशिष्टान्यमी

मिश्रीभूय पिबन्ति चन्दनतरुच्छायासु विद्याधराः ॥ ९ ॥

तदेहि । वयमपि तमालवीथिकां गच्छामः ।

(सर्वे परिक्रामन्ति ।)

विदू०—एषा खलु तमालवीथिका । एतच्च शरत्संतापखेदितमत्र-
भवत्या वदनं लक्ष्यते । तदिह स्फटिकशिलातल उपविशतु । (ख)

नाय०—वयस्य सम्यगुपलक्षितम् ।

(क) भो वयस्स लहु एव्य आअदोम्हि । किं तु विवाहमङ्गलमहूस्वमिलिद-
सिद्धविज्जाहरावाणअदंसणकोदूहलेण पग्गम्भमन्तो एत्तिअं वेले विलम्बिदोम्हि ।
तां पिअवअस्सोवि दाव एदं पेक्खदु ।

(ख) एसा क्खु तमालवीहिआं । एदं अ सरदसंदावखेदिदं अत्तभोदीए
वअणं लक्खीअदि । ता इह फलिहमणिसिलादले उपविसदु ।

कौतूहलं तेन । कौतूहलाकृष्टहृदय इत्यर्थः । दिग्धाङ्गा इति । हरिचन्दनेन हरेः
इन्द्रस्य विष्णोर्वा चन्दनं छेदे रक्तं कपे पीतं हरिचन्दनमुच्यते । इत्युक्तलक्षणं
तेन । यद्वा कुङ्कुमेन । हरिचन्दनमस्त्रा स्यात् त्रिदशानां महीसुहे । नपुंसकं तु गोशीर्षं
ज्योत्स्नाकुङ्कुमयोरपि ॥ इति मेदिनी । दिग्धाभि लिप्तानि अङ्गानि येषां ते तथा ।
संतानकानां संतानाख्यदेवतरुकुमुमानां स्रजः मालाः दधानाः । माणिक्यखचितानि
माणिक्यमयानि वा आभरणानि तेषां प्रभाया व्यतिकरैः संयोगैः चित्रीकृतानि
शबलौकृतानि अच्छानि विमलानि अंशुकानि वासांसि येषां ते तथोक्ताः । अमी
विद्याधराः चन्दनतरुच्छायासु सिद्धजनैः सार्धं सह मिश्रीभूय मिलिता भूत्वा दयि-
ताभिः पूर्वं पीतानि ततः अवशिष्टानि । तन्मुखसंसर्गसरवन्तीत्यर्थः । मधूनि
पिबन्ति । स्वभावोक्तिरलंकारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ९ ॥ शरदः सन्तापः

१ अवलोकयन्; सहर्षं परितः पश्यन्. २ लिङ्गा. ३ गणैः. ४ तां तमालवीथीं.
५ किञ्चिन्तं कालं...न्तो ण लक्खिदो; विद्याधराणामापा०. ६ ता तुमं वि दाव एदं
पेक्ख. ७ अस्मात्परं—एदं चन्दनलतामण्डपं. ८ सरदादव; एदं संचरन्ती दाव
परिवेदिदा अत्र भोदी दीसइ । ता इह एव्य फलिहमणिसिलाअले उवविसिअ विसमम्ह
(विश्राम्यामः).

एतन्मुखं प्रियायाः शशिनं जित्वा कपोलयोः कान्त्या ।
तापानुरक्तमधुना कमलं ध्रुवमीहते जेतुम् ॥ १० ॥

(मलयवतीं हस्ते गृहीत्वा ।) प्रिये इहोपविशामः ।

(सर्व उपविशन्ति ।)

नाय०—(नायिकाया मुखमुन्नमय्य पश्यन् ।) प्रिये वृथैव त्वमस्मा-
भिः कुसुमाकरोद्यानदर्शनकुतूहलिभिः परिखेदिता । कुतः ।

एतत्ते भूलतोद्भासि पाटलाधरपल्लवम् ।

मुखं नन्दनमुद्यानमतोऽन्यत्केवलं वनम् ॥ ११ ॥

चेटी—(सस्मितं विदूषकं निर्दिश्य ।) श्रुतं त्वया भर्तृदारिका कथं
वर्ण्यते । (क)

विदू०—चतुरिके मैवं गर्वमुद्वह । अस्माकमपि मध्ये दर्शनीया
जनाऽस्त्येव । केवलं मत्सरेण कोऽपि न वर्णयति । (ख)

(क) सुदं तु ए भट्टिदारिआ कहं वण्णीअदि । (ख) चउरिए मा एव्वं
गव्वमुव्वह । अम्हाणंवि मज्जे वंमणीअं जणे अत्थि एव्व । केवलं मत्सरेण कोवि
ण वण्णेदि ।

आतपजनित ऊष्मा तेन खेदितं परिश्रान्तम् । एतदिति । प्रियाया वल्लभाया एत-
द्रदनं कपोलयोः गण्डयोः कान्त्या शोभया शशिनं जित्वा । क्षिप्स्वेति पाठे अभिभूय
इत्यर्थः । अधुना सम्प्रति तापेन सूर्यातपेन रक्तं सत् ध्रुवं निश्चितं कमलं रक्तकमलं
जेतुमाहते व्यवस्यति । प्रतिस्पर्धिनोर्द्वयोजितयोरारामनः सौन्दर्यमतुलं स्यादिति
हेतोरिति भावः । उत्प्रेक्षालंकारः । तदुक्तं दण्डिना—मन्ये शङ्के ध्रुवं प्रायो नूनमित्येव-
मादिभिः । उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दैरिव शब्दोपि तादृशः ॥ इति । सा च शशिनो मुखस्या-
धिक्यवर्णनाद् व्यतिरेकेण संसृष्टा । अतिशयोक्तिध्वनिरपि । आर्या छन्दः ॥ १० ॥

एतदिति । ध्रुवो एव लते भूलते ताभ्यामुद्भासत इति तच्छीलम् । पाटलः रक्तवर्णः
अधर एव पल्लवः किसलयः यत्र तत्तथा । एतत्ते तव मुखं सर्वाङ्गादकं नन्दनं इन्द्रस्य
दिव्यमुद्यानम् । अतः अस्मादन्यत्केवलं वनं कान्तारतुल्यम् । यद्वा अतः अस्मा-
त्कारणादन्यत् कुसुमाकरोद्यानं केवलं वनम् । तव मुखात्पुरतः तुच्छमिति भावः ।
दर्पणमते अधिकारूढवैशिष्ट्यरूपकालंकारः । वैशिष्ट्येन मुखे नन्दनत्वारोपात् ।
काव्यप्रकाशमतेन परम्परितरूपकमिदम् । अपह्नुतिरिति केचित् ॥ ११ ॥

१ क्षिप्त्वा. २ तापाभितापं. ३ खेदितासि. ४ छासि. ५ वि०—(सस्मितम् ।)
६ वणिण्वेत्ति (वणिंतेति); भट्टिदारिअं कथं वण्णेदि । अज्ज उण अहं तुमं
वण्णमि । विदू०—(सहर्षं ।) भोदि जीविदोम्हि । ६०.

चेटी—(सस्मितम् ।) आर्य अहं त्वां वर्णयामि । (क)

विदू०—(सहर्षम् ।) जीवापितोऽस्मि । तत्करोतु भवती प्रसादम् ।
येनैष मां पुनरपि न भणति यथा त्वमीदृशस्तादृशः कपिलमर्कटाकार
इति । (ख)

चेटी—आर्य त्वं मया विवाहजागरणेन निद्रायमाणो निमी-
लिताक्षः शोभनो दृष्टः । तत्तथैव तिष्ठ येन वर्णयामि । (ग)

विदू०—(तथा करोति ।)

चेटी—(स्वगतम् ।) यावदेषो निमीलिताक्षस्तिष्ठति तावन्नीलीरसा-
नुकारिणा तमालपल्लवरसेन मुखमस्य कालीकरिष्यामि । (उत्थाय तमा-
लपल्लवग्रहणं तन्निर्पादनं च नाटयति ।) (घ)

(नायको नायिका च विदूषकं पश्यतः ।)

नाय०—वयस्य धन्यः खल्वसि योऽस्मासु तिष्ठत्सु त्वमेव
वर्ण्यसे ।

चेटी—(तमालरसेन विदूषकस्य मुखं कालीकरोति ।)

नायि०—(नायकस्य मुखं दृष्ट्वा स्मितं करोति ।)

नाय०—(नायिकामुखं दृष्ट्वा ।)

(क) अज्ज अहं तुमं वर्णेमि ।

(ख) जीवाविदोमिह । ता करेदु भोदी पसादं । जेण एसो मं पुणोवि ण
भणादि जथा तुमं ईदिसो तादिसो कविलेमक्कडाआरोत्त ।

(ग) अज्ज तुमं मए विवाहजागरणेण णिहाअमाणो निमीलिअअक्खो सोहणो
दिट्ठे । ता तह एव्व चिट्ठ जेण वर्णेमि ।

(घ) जाव एसो निमीलिअअक्खो चिट्ठइ ताव नीलीरसानुआरिणा तमाल-
पल्लवरसेण मुहं से कालीकरिस्सं ।

वर्णयामि दर्शनीयत्वेनेति शेषः । पक्षे वर्णवन्तं करोमि कृष्णवर्णेन रञ्जयामीति
मृडाभिसन्धिः । तत्करोति इति णिचि मतुपो लुक् । जीवापितः उत्साहं प्रापित
इत्यर्थः । एवः विटः । निमीलिते अक्षिणी यस्य स निमीलिताक्षः । नीलीरसानु-
कारिणा नीलीरससदृशेन । हास्यनर्मणा लज्जालंघनेन विकसितस्मितं कान्तामुखं

१ आत्म०, २ पल्लवग्रहणं कृत्वा निष्पीडनं, ३ विदूषकस्य मुखं, ४ यदस्मासु, ५ एवं,
६ तमालपल्लवस्य...नाट्येन काटी०, ७ सस्मितं विदूषकं दृष्ट्वा नायकं पश्यति,
८ भणादि ईदिसो, ९ तादिसो मक्क०, १० ०माणिमी०, ११ नील०.

स्मितपुष्पोद्गमाऽयं ते दृश्यतेऽधरपल्लवे ।

फलं त्वैन्यत्र मुग्धाक्षि चक्षुर्धोर्मम पश्यतः ॥ १२ ॥

विदू०—चेष्टि किं त्वया कृतम् । (क)

चेटी—ननु वर्णितोऽसि । (ख)

विदू०—(हस्तेन मुखं प्रमृज्य हस्तं दृष्ट्वा सरोषं दण्डकाष्ठमुद्यम्य ।)

आः दास्याः पुत्रि राजकुलं खल्वेतत् । किं ते करिष्यामि । (नायकं निर्दिश्य ।) भो युवयोः पुरत एवाहं दास्याः पुत्र्या खलीकृतः । तर्त्तिक ममेह स्थितेन । अन्यतो गमिष्यामि तावत् । (निष्कामति ।) (ग)

चेटी—सत्यं खलु कुपितो म आर्यात्रेयः । यावदनुगम्य प्रमादयिष्यामि । (गन्तुमिच्छति ।) (घ)

नायि०—हञ्जे चतुरिके कथं मामेकाकिर्नामुज्झित्वा गच्छसि । (ङ)

(क) चेष्टि किं तु ए किदं ।

(ख) णं वर्णितासि ।

(ग) आ दासीए धीए राअउलं कखु एदं । किं दे करिस्सं । भो तुम्हाणं पुरदो एव्व अहं दासीए धीआए खलीकिदो । ता किं मह इह दिदेण । अण्णदो गमिस्सं दाव ।

(घ) सच्चं कखु कुविदो मे अज्जअत्तेओ । जाव अणुगदुअ पसादेइस्सं ।

(ङ) हञ्जे चउरिए कहं मं एआइणी उज्झअ गच्छसि ।

दृष्ट्वा संतुष्टो नायकस्तद्वर्णयति-स्मितेति । हे मुग्धाक्षि मुग्धे सुन्दरे अक्षिणी यस्यास्तत्सम्बोधनम् । बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्षच् । इति अक्षिशब्दात् षच् । ततो ङीष् । ते अधर एव पल्लवः अधरपल्लवस्तस्मिन् । अयं स्मितं मन्दहास एव पुष्पं तस्य उद्गम उत्पत्तिः दृश्यते । फलं तद्दर्शनरूपं तु अन्यत्र अधरपल्लवादन्यस्मिन् स्थाने दृश्यते । केत्याह । पश्यतः मम नेत्रयोः । अत्र स्मिते पुष्पस्य अधरे च पल्लवस्यारोपाद्रूपकम् । फलमित्यत्र रूपकध्वनिः । पुष्परूपकारणस्य नयनसाफल्यरूपफलस्थ च भिन्नदेशत्वादसङ्गतिरलंकारः । कार्यकारणयोर्भिन्नदेशतायामसङ्गतिः । इति लक्षणात् । सा च रूपकानुगृहीता ॥ १२ ॥

१ स्मितं. २ तु जातं; मुजातं. ३ पश्यतश्चक्षुर्धोर्मम. ४ परामृज्य...म्य ससरम्भम्. ५ निष्कान्तः. ६ भोदि. ७ धीदे. ८ तदे परथ; इदं लक्ष्मिआदि दासीए धीए कखलीकिदो. ९ कुविदो ख मम अर्यो अत्रेओ । जाव गदुअ पसादेमि. १० परावहइस्सं.

चेटी—(नायकमुद्दिश्य सस्मितम् ।) एवमेकाकिनी चिरं भव ।
(इति निष्क्रान्ता ।) (क)

नाय०—(नायिकाया मुखं पश्यन् ।)

दिनकरकरांशुं बिभ्रद्भुतिं परिपाटलां
दशनकिरणैः संसर्पद्भिः स्फुटीकृतकेसरम् ।

अयि मुखमिदं मुग्धे सत्यं समं कमलेन ते

मधु मधुकरः किं त्वेतस्मिन्पिबन्न विभाव्यते ॥ १३ ॥

नायि०—(विहस्य मुखमन्यतो नयति ।)

नाय०—(पुनस्तदेव पठति ।)

(प्रविश्य पटाक्षेपेण ।)

चेटी—(सहसोपमृत्य ।) एष खलु आर्यामित्रावसुः केनापि कार्येण
कुमारं प्रेक्षितुमागतः । (ख)

नाय०—प्रिये गच्छ त्वमात्मनो गृहम् । अहमपि मित्रावसुं
दृष्ट्वा त्वरितमागत एव ।

(क) एवं एआइणी चिरं होहि ।

(ख) एसो क्खु अज्जेमित्तावसू केणवि कज्जेण कुंमारं पेक्खितुं आअदं ।

खलाकृतः चित्रितः । नाडङ्कपालौ शनौ चित्रे... । खलम् इति मेदिनी । अथ
गते कोपव्याजेन विदूषके चेटीयां च तदनुवर्तनव्यपदेशेन निष्क्रान्तायां विविक्ते
गूढोक्त्या चुम्बनं प्रार्थयते-दिनकरेति । अयि मुग्धे सुन्दरि दिनकरकरैः सूर्य-
किरणैः आमृष्टं सर्वतः स्पृष्टं अत एव परिपाटलां सौकुमार्यातिशयेन अरुणवर्णां भुतिं
कान्तिं बिभ्रद् धारयत् । तथा च संसर्पद्भिः परितः प्रसरद्भिः दशनकिरणैः दन्तमयूखैः
स्फुटीकृताः केसराः किञ्चलका यस्य तादृशं इदं ते मुखं सत्यं परमार्थतः कमलेन
समं तुल्यमस्ति । किंतु एवं सत्यपि एतस्मिन् तव मुखकमले मधु पुष्परसं पिबन्
मधुकरः न विभाव्यते । मधुलिह इति पाठे मधुलिहः भ्रमरः । इगुपधत्वात्कः । मधुकरस्य
अनादृतस्यापि कमले मधुपानं युक्तमेव । अतोहमपि तव मुखचुम्बनं करोमीति
गूढाशयः । उपमालंकारः । मुखे कमलत्वारोपाद् रूपकमपि । हरिणी वृत्तम् ॥ १३ ॥
एवं चुम्बनोपक्रमे चुम्बनादेः प्रत्यक्षदर्शनस्य निषेधात् तत्परिहाराय सहसा
चेटीप्रवेशः । पटाक्षेपेण पटस्य जवनिकाया आक्षेपेण झटित्यपसारणेन । केनापि

१ एतन्नास्ति कचित् । २ करः । ३ रुत्सर्पाद्भिः । ४ यदि ; अथ मुखमिदं बाले नूनं ।
५ मधुलिहः किं नैतस्मिन् पिबन् प्रतिभाव्यते । ६ मुखमुन्नयति । ७ दिनकरेति तदेव ।
८ ततः प्रविशति चेटी ; प्रविश्य चेटी । ९ उपमृत्य । १० त्वरिततरं । ११ एव एआ ।
१२ कुमारः ; सिद्धशुभराओ । १३ कुमारभं ।

नायि०—(चेष्टया सह निष्क्रान्ता ।)

(ततः प्रविशति मित्रावसुः ।)

मित्रा०—

अनिहत्य तं सपत्नं कथमिव जीमूतवाहनस्याहम् ।

कथयिष्यामि हृतं तव राज्यं रिपुणेति निर्लेज्जः ॥ १४ ॥

अनिवेद्य च न युक्तं गन्तुमिति निवेद्य गच्छामि । (इत्युपैसर्पति ।)

नाय०—(मित्रावसुं दृष्ट्वा ।) मित्रावसो इत आस्यताम् ।

मित्रा०—(उपविशति ।)

नाय०—(निरूप्य ।) मित्रावसो संरब्ध इव लक्ष्यसे ।

मित्रा०—कः खलु मतङ्गहतके संरम्भः ।

नाय०—किं कृतं मतङ्गेन ।

मित्रा०—स्वनाशाय किल युष्मदीयं राज्यमाक्रान्तम् ।

नाय०—(सहर्षमात्मगतम् ।) अपि नाम सत्यमेतत्स्यात् ।

मित्रा०—अतस्तदुच्छित्तय आज्ञां दातुमर्हति कुमारः । किं बहुना ।

संसर्पाद्भिः समन्तात्कृतसकलवियन्मार्गयानैर्विमानैः

कुर्वाणाः प्रावृषीव स्थगितरघिरुचः श्यामतां वासरस्य ।

एते याताश्च सद्यस्तव वचनमितः प्राप्य युद्धाय सिद्धाः

सिद्धं चाद्वैतशत्रुक्षयभयविनमद्राजकं ते स्वराज्यम् ॥ १५ ॥

कार्येण किञ्चित्कार्यमुद्दिश्य । अनिहत्येति । अहं जीमूतवाहनस्य तं सपत्नं मतङ्गाख्यं शत्रुं । सपत्नीव सपत्नः । व्यन् सपत्ने इति निर्देशादकारः । अनिहत्य निर्लेज्जः सन् रिपुणा तव राज्यं हृतं इति कथं कथयिष्यामि । समर्थ इति पाठः साधीयान्भाति । एतत्कथनमत्यन्तलज्जाकरम् । हृतस्तव शत्रुरित्येव वक्तुं युक्तमिति भावः ॥ १४ ॥ संरब्धः जातसंभ्रमः । संरम्भः क्रोधादिना जात आवेगः । उच्छित्तये समूलनाशाय । साध्यं सिद्धवत्कृत्वा आह—संसर्पाद्भिरिति । एते सिद्धाः तव वचनमाज्ञां प्राप्य समन्तात्सर्वतः संसर्पाद्भिः संचराद्भिः । कृतं सकलेषु वियन्मार्गेषु आकाशमार्गेषु यानं यैस्तादृशैः विमानैः व्योमयानैः करणैः । स्थगिताः तिरस्कृताः रवेः दिवाकरस्य रुचः कान्तयः किरणा इत्यर्थः । यैस्तादृशाः प्रावृषि वर्षाकाले इव

१ समर्थः. २ तथाप्यनिवेद्यायुक्तरूपं गमनमिति. ३ अतः परं—कुमार मित्रावसुः प्रणमति इत्य० क्वचित्. ४ संसंरम्भ इव. ५ स्वात्मविना. ६ राज्यं समा. ७ मामा-
ज पयनु. ८ वियन्मध्यमानैः. ९ क्षण.

अथ वा किं बलौघैः ।

एकाकिनापि हि मया रभसावकृष्ट-
निस्त्रिंशदीधितिसटाभरभासुरेण ।
आरान्निपत्य हरिणेव मतङ्गजेन्द्र-
माजौ मतङ्गहतकं हतमेव विद्धि ॥ १६ ॥

नाय०—(कर्णौ पिधाय । आत्मगतम् ।) अहह दारुणमभिहितम् ।
अथ वा एवं तावत् । (प्रकाशम् ।) मित्रावसो कियदेतत् । बहुतरमतोपि
बाहुशालिनि त्वयि संभाव्यते । किं तु

स्वशरीरमपि परार्थे यः खलु दद्यादयाचितः कृपया ।
राज्यस्य कृते स कथं प्राणिवधक्रौर्यमनुमनुते ॥ १७ ॥

दिवसस्य श्यामतां कलुषतां कुर्वाणाः सन्तः । स्थगितेति वासरस्य विशेषणं वा ।
मद्यः सपदि इतः अस्मात्स्थानात् युद्धाय याताः च । उद्धृत उच्छृङ्खलः यः
शत्रुः मतङ्गस्तस्य क्षयात् नाशादुत्पन्नं यद्भयं तेन विनमत नम्रीभवत् राजकं राज-
समूहः यत्र तथाभूतं ते तव स्वराज्यं सिद्धं पुनः प्राप्तं च । उत्प्रेक्षातिशयोक्तिश्चा-
लंकारो । यानकार्यसिद्धयोर्युगपत्कथनात् समुच्चयालंकारश्च । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ १५ ॥
बलौघयाने कदाचिद्विलम्बः स्यादिति मनसि कृत्वा निजसामर्थ्यविश्वासाच्च
पक्षान्तरमाह—अथ वेति । एकैव साध्ये किं बलौघेन सेनासमूहेन । नास्ति
किञ्चित्प्रयोजनमित्यर्थः । एकाकिनेति । मया एकाकिना असहायेनापि रभसेन
वेगेन आवेशेन वा अवकृष्टः आकृष्टः यः निस्त्रिंशः खड्गः । निर्गतः त्रिंशतः
अङ्गुलिभ्यः निस्त्रिंशः । निरादयः कान्ताद्यर्थे पञ्चम्या इति समासः । संख्याया-
स्तत्पुरुषस्य इति डच् । तस्य दीधितिसटाः प्रभापुञ्जास्तासां भरेण आधिक्येन
भासुरः समुज्ज्वलः तेन तथोक्तेन । °निस्त्रिंशदीधिवद्यः सटाभरः केसरसमूहस्तेन
भासुरेण हरिणा सिंहेन मतङ्गजेन्द्रमिव आराद् समीपान्निपत्य आक्रम्य मतङ्गहतकं
हतं विनाशितमेव विद्धि जानीहि । उपमालंकारः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ १६ ॥
कियत् किंप्रमाणमेतत् । तव सामर्थ्यं विचिन्त्य अत्यल्पमेतदिति भावः । बाहुभ्यां
भुजसारेणेत्यर्थः शालते इति बाहुशाली तस्मिन् । एवं चेत्किमाज्ञादाने विलम्ब्यते
इत्याकांक्षां दूरीकर्तुमाह—किं त्विति । परोपकारैकनिष्ठस्य दयापरस्य ममात्रानुमतिः
दुर्धेत्याह—स्वशरीरमपीति । यः जीमूतवाहनः अयाचितः अप्रार्थितः अपि परार्थे
कृपया स्वशरीरमपि दद्यात् । प्रार्थितः किं पुनरित्यर्थः । अनेन अयाचितदानस्येष्टत्वं

अपि च क्लेशान्विहाय मम नान्यत्र शत्रुबुद्धिरेव । तद्यदि तेऽस्मत्प्रियं कर्तुमीप्सितं तदनुकम्प्यतामसौ राज्यस्य कृते क्लेशदासीकृतस्तपस्वी ।

मित्रा०—(सामर्षं सहासं च ।) कथं नानुकम्प्यत ईदृशोऽसावस्माकमुपकारी कृतज्ञश्च ।

नार्य०—(स्वंगतम् ।) प्रत्यग्रं कोपाक्षिप्तचेतास्तावद्वयं न शक्यते निवर्तयितुम् । तदेवं तावत् । (प्रकाशम् ।) मित्रावसो उत्तिष्ठ ।

मुख्यत्वं च ध्वनितम् । स राज्यस्य शरीरापेक्षयातितुच्छस्य कृते राज्यलाभार्थं प्राणिनां जीवानां वधः एव कौर्यं कथमनुमनुते अनुजानीयादित्यर्थः । न कदाप्यनुमन्येतेत्यर्थः । अर्थापत्तिरलंकारः । आर्याच्छंदः ॥ १७ ॥ उक्तमेव विशदयति-अपि चेति । क्लेशान् कथान् । क्लेशा एव मम शत्रव इत्यर्थः । कस्यापि क्लेशो मा भूदिति तन्निरास एव मेऽर्भाष्ट इति भावः । अथ वा क्लेशा बुद्धिसिद्धान्तोक्ताः अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च । एवकारेण वैरादिकं व्यावर्तयति । अविद्यादीनामात्मनो मूलच्छेदे हेतुत्वात्तेषामेव शत्रुत्वमिति भावः । तद्यदीति । मम प्रियार्थमेव भवतोमं साहसोपक्रमः मत्प्रियं कर्तुमिच्छसि चेदनुकम्प्यतां दयाविषयीक्रियताम् । तत्र हेतुमाह-क्लेशदासीकृतः मम शत्रुभूतेन क्लेशेन स्वायत्तीकृतः । अत एव वराकः अनुकम्पार्हः आक्रान्तराज्यः स तथैव वर्ततामित्यर्थः । सामर्षम् क्रोधाधीनत्वात्तदभिप्रायमजानन्नित्यर्थः । कथमिति सोपालम्भम् । ईदृशः राज्यहरणेनेत्यर्थः । कृपण इति पाठे दीन इत्यर्थः । स चासंगतः । अत्र अयमपकारी अकृतज्ञश्चेति नानुकम्पार्ह इति विरुद्धलक्षणया उक्तम् । प्रत्यग्रः नूतनः कोपस्तेन आक्षिप्तं विचालितं चेतः यस्य सः । निवर्तयितुं स्वाध्यवसायादिति शेषः । अनिवार्यसंरम्भ इति पाठे अनिवार्यः दुर्वारः संरम्भ आवेगो यस्य स तथोक्तः । एवं तावद् ब्रवीमीति शेषः । बोधयिष्यामि उक्तार्थो यथा तव चेतसि पदं कुर्यात्तथा कथयिष्यामीत्यर्थः । परिणतमवसन्नम् । नार्यं विस्तरशः वक्तुमुचितः काल इति भावः । अथ दिवसावसानवर्णनं प्रस्तुत्य उत्कृष्टदेहलाभः परोपकारसाधनत्वेन सफलीकर्तव्य इति

१ ममान्यत्र शत्रुबुद्धिरेव नास्ति. २ कर्तुमीहा; त्वमस्मत्प्रियं कर्तुमीहसे. ३ वशी०. ४ सहर्षं. ५ नानुकम्पनीयः. ६ यादृशः. ७ कृपणः. ८ अस्मात्परं—(अपवार्यं.)

हिंसाप्रभवो विजयस्तस्य फलं श्रीस्ततः सुखं क्षणिकञ्च ।

तत्प्राप्तये विद्युद्धं धर्मं च यथाश्च को जह्यात् ॥ इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

९ आत्म०. १० अनिवार्यसंरम्भः कोपा०. ११ दसौ.

अभ्यन्तरमेव प्रविशावः । तत्रैव त्वां बोधयिष्यामि । संप्रति परिणत-
महः । तथा हि ।

निद्रामुद्रावबन्धव्यतिकरमनिशं पद्मकोशादपास्य-

न्नाशापूरैककर्मप्रवणनिजकरप्रीणिताशेषविश्वः ।

दृष्टः सिद्धैः प्रसक्तस्तुतिमुखरमुखैरस्तमप्येष गच्छ-

न्नैकः श्लाघ्यो विवस्वान्परहितकरणायैव यस्य प्रयासः ॥ १८ ॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

॥ इति तृतीयोऽङ्कः ॥

स्वमतं शिष्टानुष्ठानप्रदर्शनेन द्रष्टव्यं—निद्रेत्यादि । अनिशं दिने दिने ।
पद्मकोशात्कमलमुकुलात् । जातविकवचनम् । कोशोऽस्त्री कुड्मले खड्गपिधाने
इति विश्वः । निद्रा अविकास इत्यर्थः । सा एव मुद्रावबन्धः संकोचा-
वस्थानं तस्य व्यतिकरं सम्बन्धं अपास्यन् विकासनेन दूरीकुर्वन् । पद्ममु-
कुलानि विकासयन्नित्यर्थः । लोकान् प्रतिदिनं निद्रातः प्रबोधयन्नित्यपि ध्वनिः ।
तथा आशानां दिशां जनानां मनोरथानां च पूरः व्यापनं सफलीकरणं च स एव
एकं मुख्यं कर्म तस्मिन् प्रवणैः तत्परैः । निजकरैः स्वैकरणैः । प्रीणितं संतोषितम् ।
प्राणितमिति पाठे जीवितमित्यर्थः । अशेषं विश्वं येन स तथोक्तः । प्रसक्ताभिः सततं
प्रस्तुताभिः स्तुतिभिः स्तोत्रैः मुखराणि मुखानि येषां तैः । सूर्योपासनं कुर्वद्भिः
सिद्धैः तापसैः दृष्टः अर्घ्यदानसमये इति शेषः । एष विवस्वान् सूर्यः अस्तं गच्छ-
न्नपि एकः केवलः श्लाघ्यः । सर्वश्लाघास्पदम् । यस्य प्रयास आतपवर्षहिमादिसम्पा-
दनरूपः परिश्रमः परहितकरणाय लोकस्थितिसाधनाय एव । अत्र श्लिष्टैः विशेषणैः
परदुःखमपास्यतः परहितैकरतस्य महात्मनः परार्थं देहत्यागोपि श्लाघ्य इत्यर्थस्याभि-
धानात्समासोक्तिरलंकारः । तस्याश्च आशापूरे य एककर्मत्वारोपः श्लिष्टः किरणेषु
हस्तारोपस्तेन श्लिष्टपरम्परितरूपकेण संसृष्टः । समधरा वृत्तम् ॥ १८ ॥ अत्र यद्येवं
ममापि परार्थमेव देहपातो भवेत्तर्हि श्लाघ्यतममिति उत्तराङ्कार्थः सूचितः ॥
इति श्रीनागानन्दटीकायामर्थबोधिण्यां तृतीयोऽङ्कः ॥

१ साम्प्रतं; संप्रति हि. २ मुद्रावबन्धान्मधु०; प्रबन्धान्मधु. ३ प्राणिता. ४ प्रयुक्त.
५ यास्यन्. ६ प्रसादः. ७ निष्क्रान्तौ. ८ इति श्रीहर्षकृतौ नागानन्दनाटके
तृतीयोऽङ्कः समाप्तः ।

चतुर्थोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति कञ्चुकी गृहीतरक्तवस्त्रयुगलः प्रतीहारश्च ।)

कञ्चु०—

अन्तःपुराणां विहितव्यवस्थः पदे पदेऽहं स्खलितानि रक्षेन् ।

जरातुरः संप्रति दण्डनीत्या सर्वं नृपस्यानुकरोमि वृत्तम् ॥ १ ॥

प्रती०—आर्य वसुभद्र कं भवान् प्रस्थितः ।

कञ्चु०—आदेष्टाऽस्मि देव्या मित्रावसुंजनन्या । यथा—कञ्चुकिं-
स्त्वया दशरात्रं यावन्मलयवत्या जामातुश्च रक्तवासांसि नेतव्यानीति ।

अथ तृतीयाङ्कावसाने सूचितस्य नायकस्य परमसाध्यस्य सिद्धये अपेक्षितं नीरस-
त्वात्पूच्यं वृत्तं विष्कम्भेण प्रतिपादयितुं कञ्चुकीप्रतीहारौ मध्यमपात्रे प्रवेशयति । तत्र
कञ्चुकिलक्षणं—अन्तःपुरचरो वृद्धो विप्रो गुणगणान्वितः । सर्वकार्यार्थकृशालः कञ्चुकी-
स्यभिधीयते ॥ इति । ये नित्यं सत्यसम्पन्नाः कामदोषविवर्जिताः । ज्ञानविज्ञानकु-
शलाः कञ्चुकीयास्तु ते स्मृताः ॥ इति मातृगुप्ताचार्याः । प्रतीहारः द्वारपालः । तत्र
अन्तःपुरवासे वार्धक्यस्यैवौचित्यात्तस्य वृद्धतां स्वोक्त्या प्रकाशयन् श्लिष्टैः पदैः
नृपतिसाम्यमपि प्रतिपादयति— अन्तःपुराणामिति । जरया वार्धकेन आतुरः
आर्तः जरातुरः अहं सम्प्रति सर्वं नृपस्य वृत्तमनुकरोमि विडम्बयामि । तदेवोपपाद-
यति । यष्टेः दण्डस्य दण्डावलम्बनेनेत्यर्थः । नीत्या परिग्रहेण । दण्डं विना गमनस्या-
शक्यत्वात् । दण्डो नीयते बोध्यते अनया । क्तिन् । यद्वा दण्डं नयति दण्ड्यान्प्रति प्राप-
यति इति दण्डनीतिः । क्तिच् । दण्डयदण्डनादिप्रतिपादकनीतिशास्त्रानुसारेण ।
कथंभूतोहमित्याह—अन्तःपुराणां राजस्त्रीणाम् । अन्तःपुरं शुद्धान्तः । स्थगारं
भूभुजामन्तःपुरं स्यादवरोधनम् । शुद्धान्तश्चावरोधश्च । इत्यमरः । तेन तत्रस्थाः
स्त्रियो लक्ष्यन्ते । विहिता व्यवस्था अन्तःपुरकृत्यानां यथावदवस्थितिः येन । पक्षे
पुराणामन्तः नगरीषु राज्यान्तर्गतेषु विहिता व्यवस्था लौकिकवर्णाश्रमादिकृत्यानां
यथायथमनुष्ठापनं येन स तथा । पुनश्च पदे पदे प्रतिचरणविन्यासं । पक्षे व्यवहारस्य
तत्तत्स्थाने । स्खलितानि गतिभ्रंशनानि । पक्षे नीतिशास्त्रानुष्ठाने प्रमादान् । परिहरन्नि-
त्यर्थः । स्खलितानां रक्षणं न घटते इति मुख्यार्थवाधे रक्षणेन परिहारार्थो लक्ष्यते ।
पश्यन्निति पाठे अत्र स्खलितं स्यादिति पूर्वमालोच्य तन्निवारयन्नित्यर्थः । श्लेषानुप्रा-
णितोपमाऽलंकारः । उपजातिवृत्तम् ॥ १ ॥ आर्येति कञ्चुकिनो वृद्धत्वात्पूज्यतया

१ कञ्चुकीयः. २ युगः. ३ पश्यन्. ४ सर्वा...वृत्तिम्. ५ क नु खलु. ६ महादेव्या.
७ युवराजमिः; वसोः. ८ अस्मात्परं—कुत्र प्रथमं गच्छामि । इत्यधिकं पुस्तकान्तरं.

राजदुहिता मलयवती च श्वशुरकुले वर्तते । जीमूतवाहनोऽपि युवरा-
जेन मित्रावसुना सह समुद्रवेलां द्रष्टुमय गत इति मया श्रुतम् । तत्र
जाने किं राजपुत्र्याः सकाशं गच्छाम्युताहो जामातुरिति ।

प्रती०—आर्य वरं राजपुत्र्याः सकाशगमनम् । तत्र कदाचि-
दियत्या वेलया जामातापि प्रत्यागतो भविष्यति ।

कञ्चु०—सुनन्द साधूक्तम् । भवता पुनः क्व गम्यते ।

प्रती०—अहमपि महाराजविश्वावसुना समादिष्टः । यथा सुनन्द
गच्छ मित्रावसुं ब्रूहि । अस्मिन्दीपप्रतिपदुत्सवे मलयवत्या जामार्तुश्चै-
तदुत्सवानुरूपं यत्किञ्चित्प्रदीयते । तदागत्य निरूप्यतामिति । तद्-
च्छतु राजपुत्र्याः सकाशमार्यः । अहमपि युवराजमित्रावसोरानर्थनाय
गच्छामि ।

(इति निष्कान्तौ ।)

॥ विष्कम्भकः ॥

(ततः प्रविशति जीमूतवाहनो मित्रावसुश्च ।)

नाय०—

शय्या शाद्वलमासनं शुचिशिला सद्य द्रुमाणामधः

शीतं निर्झरवारि पानमशनं कन्दाः सहाया मृगाः ।

सम्बोधनम् । मित्रावसुजनन्या मित्रावसोः प्रसिद्धतया तथा निर्देशः । दशरात्रं याव-
द्दशरात्रावधि । दशानां रात्रीणां समाहारः दशरात्रम् । रक्तवासांसि द्वयोः परिधानीयो-
त्तरीयार्थं चत्वारि सम्पन्नमिति नेतव्यानि । श्वशुरकुले श्वशुरगृहे । दीपप्रतिपदुत्सवः
कार्तिकप्रतिपदि दीपप्रज्वलनप्रधानः । स्थालीपाकाख्ये इति शिवरामः । विष्कम्भकः ।

एतलक्षणं—वृत्तवर्तिष्यमाणानां कथांशानां निदर्शकः । संक्षिप्तार्थस्तु विष्कम्भ आदा-
वङ्कस्य दर्शितः । मध्येन मध्यमाभ्यां वा पात्राभ्यां सम्प्रयोजितः । शुद्धः स्यात्स तु
संकीर्णो नीचमध्यप्रकल्पितः ॥ इति ॥ अथ प्रथमाङ्कोपक्षिप्तस्य द्वितीयाङ्कान्तरि-
तस्यापि तृतीयाङ्कावसाने अनुसंहितस्य परोपकारकरणस्य वनेऽवसरालाभात्खिन्नो
ब्रूते—शय्यस्ति । शाद्वलं बालतृणाच्छादितं स्थलं शयनापेक्षायां शय्या तल्पम् । शादः
बालतृणमस्मिन् । डुलच् । शाद्वलः शादहरिते इत्यमरः । शुचिः पवित्रा शिला
आसनम् । सद्य गृहं द्रुमाणामधः अधोभूमिः । शीतं निर्झरवारि पीयते इति पानं

१ राजसुता च. २ मलयवत्याः. ३ अथ वा. ४ समीपगमः. ५ पं गतांसि. ६ शं गन्तव्यम्.
७ तत्र हि कदाचिदस्यां वेलयां जामाता स्वयमेवागः. ८ इत्यं वेलयां....गत एव.
९ उपादष्ट. १० अथ भवान पुनः क्व प्रास्थतः. ११ आदिष्टोऽस्मि महा. १२ दिवसे प्र. १३
०तुश्च यत्किञ्चित्प्रदीयत तदुत्सवानुरूपं किञ्चिदागत्य चिन्त्यतामिति. १४ किञ्चिदागत्य
निरूपयेति. १५ आह नाय. १६ नायकः.

इत्यप्रार्थितलभ्यसर्वविभवे दोषोयमेकां वने

दुष्प्रापार्थिनि यत्परार्थघटनावन्ध्यैर्वृथा स्थीयते ॥ २ ॥

मित्रा०—(ऊर्ध्वमवलोक्य ।) कुमार त्वर्यताम् । त्वर्यताम् । समयोऽयं चलितुमम्बुराशेः ।

नाय०—(आकर्ष्य ।) सम्यगुपलक्षितम् ।

उन्मज्जलकुञ्जरेन्द्ररभसास्फालानुबन्धोद्धतः

सर्वाः पर्वतकन्दरोदरभुवः कुर्वन्प्रतिध्वानिनीः ।

उच्चैरुच्चरति ध्वनिः श्रुतिपथोन्माथी यथायं तथा

प्रायः प्रेङ्खदसंख्यशङ्खधवला वेलयमागच्छति ॥ ३ ॥

पेयम् । तृपितस्य शीते स्पृहा जायते इति शीतग्रहणम् । अशनं भोज्यवस्तूनि कन्दाः । सहायाः सहचारिणः । इत्येवं अप्रार्थितः प्रार्थितं विना लभ्यः अयत्नसाध्य इति यावत् । सर्वः विभवः भोग्यसम्पद् यस्मिन् एतादृशे वने अयं एकः केवलः प्रधानश्च दोषः वैगुण्यम् । यद् दुष्प्रापः दुर्लभा अर्थिनः याचकाः यत्र तस्मिन् । परार्थस्य परप्रयोजनस्य घटना विधानं तत्र वन्ध्यैः निष्फलैः स्थीयते । परार्थ-घटनापरेणापि अर्थिनोऽभावात्परोपकारकरणावसरो न लभ्यते । अयं हि सर्वगुण-भिभावी दोषः । अत एको हि दोषो गुणसंनिपाते इति नीतिरप्यत्र नाश्रीयते इति भावः ॥ अत्राकांक्षाक्रममनुसृत्य विधेयांशस्य प्रथमं निर्देशः । का शय्या शाद्वल-मिति । अन्यथा शाद्वलादिकं प्रथममुक्त्वा शय्यादिकं विधेयं शाद्वलं शय्या शिला आसनमित्यादि । एवं नात्र अनुवाद्यविधेयक्रमभङ्गः । शार्दूलविकीडितं वृत्तम् ॥ २ ॥

समयोऽयमिति । अयमम्बुराशेः समुद्रस्य चलितुं वेलोत्प्लवनावतरणस्य समयः कालः । यद्वा अम्बुराशेः समुद्रवेलायाः चलितुं निर्गन्तुमावयोः समय उचितः कालः ।

उन्मज्जदिति । यथा यस्मात्कारणात् उन्मज्जन्तः ऊर्ध्वं प्लवमानाः ये जलकुञ्जरेन्द्राः जलकरिप्रेष्ठाः तेषां रभसेन वेगेन यः आस्फालः जलताडनं तस्य अनुबन्धेन सात-त्येन उद्धतः उत्कटः । प्रचण्ड इति यावत् । अतः सर्वाः पर्वतस्य कन्दराणां उदर-भुवः कुहरस्थलीः प्रतिध्वानिनीः बद्धप्रतिशब्दाः कुर्वन् । श्रुतिपथं कर्णमार्गं उन्म-थतीति श्रुतिपथोन्माथी । शब्दान्तरग्रहणसामर्थ्यं निरुध्नन्नित्यर्थः । उच्चैः अति-प्रकटमुच्चरति ऊर्ध्वं प्रसरति तथा प्रायः मन्ये प्रेखन्तः चलन्तः ये असंख्याः अमिताः शङ्खाः तैः धवला शुभ्रा इयं वेला उत्प्लवसागराम्बु आगच्छति । अन्ध्यम्बुविकृतौ वेला इत्यमरः । स्वभावोक्तिः । छेकानुप्रासश्च । शार्दूलविकीडितं वृत्तम् ॥ ३ ॥

मित्रा०—नन्वियमागतैव । पश्य ।

कवलितलवङ्गपल्लवकरिमकरोद्गारसुराभिणा पयसा ।

एषा समुद्रवेला रत्नद्युतिरञ्जिता भाति ॥ ४ ॥

तदेहि । अस्माज्जलप्रसरणमार्गादपक्रम्यानेनैव गिरिसानुसमीपमार्गेण
परिक्रामावः ।

(परिक्रम्यावलोक्य च ।)

नाय०—मित्रावसो पश्य पश्य । शरत्समयपाण्डुभिः पयोद-
पटलैः प्रावृताः प्रालेयाचलशिखरश्रियमुद्रहन्त्येते मलयाचलसानवः ।

मित्रा०—कुमार नैवामी मलयौचलसानवः । नागानामस्थिमं-
घाताः खल्वेते ।

नाय०—(सोद्वेगम् ।) कष्टम् । किंनिमित्तं पुनरिमे संघातमृत्यवो
जाताः ।

मित्रा०—कुमार नैवामी संघातमृत्यवः । श्रूयतां यथैतत् ।
पुरां किल स्वपक्षपवनापास्तसमस्तसागरजलस्तरसा रसातलादुद्धृत्यो-
द्धृत्य भुजङ्गाननुदिनमाहारयति स्म वैनतेयः ।

नाय०—(सोद्वेगम् ।) कष्टमतिदुष्करं कर्म करोत्यसौ । ततस्ततः ।

कवलितेति । एषा रत्नानां मुक्तादीनां द्युतिभिः कान्तिभिः रञ्जिता शोभिता
समुद्रवेला सागरतटी भाति शोभते । कवलिता प्रासीकृता लवङ्गपल्लवाः यैस्तादृशा ये
करिणः जलहस्तिनः मकरा प्राहाश्च तेषामुद्गारेण उत्सर्पन्मुखवायुना सुराभि शोभन-
गन्धं यत्पयस्तेन पयसोपलक्षिता । उदात्तालंकारः । छेकानुप्रासश्च । आर्यावृत्तम् ॥ ४ ॥
गिरेः सानुः प्रस्थः समभूभागः तत्समीपमार्गेण । प्रालेयाचलः हिमालयः तस्य
शिखराणां शोभा उद्बहति धारयति । अस्थिसंघाताः अस्थिराशयः । संघातेन
संहत्या मृत्यवः बहूनां युगपन्मृत्यव इत्यर्थः । किलेति वार्तायाम् । स्वपक्षेति ।
स्वपक्षयोः पवनेन वायुना अपास्तं दूरं प्रक्षिप्तं समस्तं सागरजलं येन सः ।
विनताया अपत्यं पुमान् वैनतेयः गरुडः । तरसा जवेन रसातलात् पातालात् ।
उद्धृत्योद्धृत्य पुनः पुनः निष्कास्य अनुदिनं दिवसे दिवसे समाहारयति भक्षयति ।
चौरादिको ह्य् । यद्वा आहारं करोति । तत्करोतीति णिच् । महान्तः गरुतः पक्षाः

१ कुमार ननु; समागतैव. २ द्वारि. ३ न्यचल०. ४ मलयसा०. ५ खल्वमी.
६ सावगम्. ७ अस्मात्परं—नायकः—मित्रावसो किमन्यत् । मित्रा०—श्रूयतां—पुरा. ८ इह.
९ पास्तसाग०. १० जलपूरं रसातलादुद्धृत्य प्रतिदिनमेकैकं नागमा०.

मित्रा०—ततः सकलनागलोकविनाशशङ्किना नागराजेन वासु-
किना गरुत्मानभिहितः ।

नाय०—(सादरम् ।) किं मां प्रथमं भक्षयेति ।

मित्रा०—नहि नहि ।

नाय०—किमन्यत् ।

मित्रा०—इदमभिहितम् । गरुत्मान् त्वदभिपातसंत्रासात्सहस्रशः
स्रवन्ति भुजङ्गमाङ्गनानां गर्भाः । शिशवश्च पञ्चत्वमुपयान्ति । एवं
संततिविच्छेदोऽस्माकम् । भवतश्च स्वार्थहानिः । तद्यदर्थमभिपतति भवा-
न्नागलोकं तमिहैकैकं नागमनुदिनमहं समुद्रतटस्थितस्य ते प्रेषयामि ।

नाय०—कष्टं रक्षिताः किलैवं नागराजेन पन्नगाः ।

जिह्वासहस्रद्वितयस्य मध्ये नैकापि किं तादृगभूद्रसङ्गा ।

एषोऽहिरक्षार्थमहिद्विषेऽर्थं दत्तो मयात्मेति यया ब्रवीति ॥ ५ ॥
ततस्ततः ।

मित्रा०—प्रतिपन्नं तत्पक्षिराजेन ।

इत्येकैकः प्रतिदिनं विहितव्यवस्थो

यान्भक्षयत्यहिर्पत्नीनिह पक्षिराजः ।

सन्त्यस्य असौ गरुत्मान् गरुडः । तव अभिपातः आक्रमस्तस्मात्त्रासः भयं तस्मात् ।
यदर्थं यं नागं नागभक्षणमित्यर्थः । उद्दिश्य । पन्नगाः नागाः । पन्नं पतितं यथा
तथा गच्छतीति पन्नगः । सर्वत्रपन्नयोः इति डः । कष्टं इति मनःपीडासूचकम् ।
किलेत्यरुचौ । वार्तायामरुचौ किल इति त्रिकाण्डशेषः । न सम्यग्रक्षिता इत्यर्थः ।
जिह्वेति । तस्य वामुकेः जिह्वानां सहस्रद्वयस्य । नागानां द्विजिह्वत्वाद्वामुकेष्व
सहस्रजिह्वत्वाद् द्विसहस्रजिह्वत्वम् । मध्ये एकापि सा तादृशी जिह्वा नास्ति यया
जिह्वया मया अहीनां रक्षार्थमद्य आत्मा स्वदेहः एषः अहिद्विषे नागराजे गरुडाय
दत्त इति ब्रवीति । स्वदेहदानेन प्रजारक्षणं स्वामिधर्मः । तमकृत्वाऽन्येषां विसर्ज-
नमत्यन्तमनुचितमिति भावः । इन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥ ५ ॥ प्रतिपन्नमङ्गीकृतम् । तद्वासु-
किवचः । तन्निर्दिष्टसमय इत्यर्थः । इतीति । इति उक्तप्रकारेण विहिता कृता
व्यवस्था प्रतिदिनं एकाहिभक्षणरूपमपर्यादा यस्य तादृशः पक्षिराजः प्रतिदिनं एकैकः

१ शाश्वतः नागराजेन गरु० २ मुक्तम् ३ संपातत्रा० ४ एवं च संततिसमुच्छे-
दादस्माकं तवैव स्वार्थहानिर्भवेत् ५ तव चैवं ६ पातालं तदेकैकं भुजङ्गमानामनु-
दिवसं...तस्याहमेव प्रेषयिष्यामीति । प्रतिपन्नं च तत्प० ७ नैकापि सा तस्य किमस्ति
जिह्वा । एकाहि० ८ द्विषः ९ इत्येष भोगिपतिना १० पत्नीन्पतगाधिराजः.

यास्यन्ति यान्ति च गताश्च दिनैर्विवृद्धिं
तेषाममी तुहिनशैलरुचोऽस्थिकूटाः ॥ ६ ॥

नाय०—आश्चर्यम् ।

सर्वाशुचिनिधानस्य कृतघ्नस्य विनाशिनः ।
शरीरकस्यापि कृते मूढाः पापानि कुर्वते ॥ ७ ॥

कष्टमपर्यवसानेयं विपत्तिर्नागानाम् । (आत्मगतम् ।) अपि नाम
शक्तुर्यमहं स्वशरीरदानादेकस्यापि फणभृतः प्राणैरक्षां कर्तुम् ।

(ततः प्रविशति प्रतीहारः ।)

प्रती०—आरूढोऽस्मि गिरिशिखरम् । यावन्मित्रावसुमन्विष्यामि ।
(परिक्रम्य ।) अयं मित्रावसुर्जामातुः समीपे तिष्ठति । (उपसृत्य प्रणम्य
च ।) विजयेतां कुमारौ ।

मित्रा०—सुनन्द किंनिमित्तमिहागमनं ते ।

प्रती०—(कणैः कथयति ।)

मित्रा०—कुमार तातो मामाह्वयति ।

नाय०—गम्यताम् ।

यान् अहिपतान् इह भक्षयति तेषां तुहिनशैलः हिमवान् तस्यैव रुचिः कान्ति-
येषां तादृशाः । तद्वत्पृथ्वी धवलाश्चेत्त्वर्थः । अमी अस्थिकूटाः अस्थिसंघाताः दिनैः
बहुकालेन विवृद्धिं गताः । विवृद्धिं यान्ति यास्यन्ति च । उपमा कारकदीपकं च ।
वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ६ ॥ एवं गरुडचेष्टितं दृष्ट्वा निर्वेदात्सामान्येन मूढानां पापे
प्रवृत्तिं निन्दन्नाह—सर्वेति । सर्वस्य अशुचिनः अशुचित्वस्य । भावप्रधानो निर्देशः ।
निर्वायते अत्र इति निधानं आश्रयस्थानम् । यद्वा सर्वेषामशुचीनामपवित्राणां मांसमूत्र-
पुरीषास्थिरुधिरादीनां निधानस्य । कृतं हन्तीति कृतघ्नं तस्य । एकदिनमन्नाभावे
बहुदिनकृतपोषमपि शोषं याति । सर्वदा मिश्रत्वेन पोषितमपि कदाचित्तदभावे
पूर्वफलमुत्तरफलेन निराकरोतीति अस्य कृतघ्नत्वम् । विनाशिनः विनाशशालस्य ।
कुत्सितं शरीरं शरीरकं तस्य क्षुद्रशरीरस्य कृते मूढाः विवेकहीनाः पापानि दुष्क-
र्माणि हिंसास्तेयादीनि कुर्वते । अत्र शरीरविशेषणानां साभिप्रायत्वात्परिकरालंकारः
॥ ७ ॥ अविद्यमानं पर्यवसानमन्तो यस्याः सा । अपि नामेति आशंसागर्भोक्तिः ।

१ (साश्चर्यम् ।) ; आश्चर्यमाश्चर्यम् । २ शुभ । ३ अहो कः ; कष्टमनवः । ४ नामापतिता-
५ शक्तोमि । ६ परिरक्षणं ; परिरक्षां । ७ विलोक्य । ८ अये । ९ त्वरितं गः ।

मित्रा०—कुमारेणापि बहुप्रत्यवायेऽस्मिन्प्रदेशे कुतूहलिना न चिरं स्थातव्यम् । (इति प्रतीहारेण सह निष्क्रान्तः ।)

नाय०—यावदहमप्यस्माद्विरिशिखरादवतीर्य समुद्रतटमवलोकयामि । (परिक्रामति ।)

(नेपथ्ये ।) हा पुत्रक शङ्खचूड कथं व्यापाद्यमानः किल मयाद्य त्वं प्रेक्षितव्यः । (क)

नाय०—(आकर्ण्य ।) अये योषित इवार्तप्रलापः । तद्यावदुपमृत्युं केयं कुतो वास्या भयमिति स्फुटीकरोमि । (परिक्रामति ।)

(ततः प्रविशति रुदत्यां वृद्धया जनन्यानुगम्यमानः

शङ्खचूडो गोपायितवस्त्रयुगलश्च किङ्करः ।)

वृद्धा—(साक्षम् ।) हा पुत्रक शङ्खचूड कथं व्यापाद्यमानः किल मयाद्य त्वं प्रेक्षितव्यः । (चिबुकं गृहीत्वा ।) अनेन मुखचन्द्रेण विरहितमिदानीमन्धकारीभविष्यति पातालम् । (क)

शङ्ख०—अम्ब किमेवमतिविक्रवा सुतरामात्मानं पीडयसि ।

वृद्धा—(चिरं निर्वर्ण्य पुत्रस्याङ्गानि स्पृशन्ती ।) हा पुत्रक कथमेतत्तेऽदृष्टसूर्यकिरणं सुकुमारं शरीरं निर्घृणहृदयो गरुड आहारयिष्यति । (कण्ठे गृहीत्वा रोदिति ।) (ख)

शङ्ख०—अम्ब अलं परिदेवितेन । पश्य ।

(क) हा पुत्तअ सङ्खचूड कहं वावादिअमाणो किल मए अज्ज तुमं पेक्खिदव्वो । इमिणा मुहचन्द्रेण विरहिदं दीणीं अन्धआरीमयिस्सदि पाआलं ।

(ख) हा पुत्तअ कहं एदं दे अदिदसूरैकिरणं सुउमारं सरीरं णिग्घिण्हिअओ गरुडो आहारइस्सदि ।

बहवः प्रत्यवायाः विघ्ना यस्मिन् । बह्वपाये इत्यर्थः । योषितः स्त्रियाः । गोपायितं छत्रं गृहीतं वस्त्रयुगलं येन । चिबुके मुखस्याधोभागे । अतिविक्रवा अत्यन्तमार्ता । अदृष्टाः सूर्यस्य किरणा येन तददृष्टसूर्यकिरणम् । आतपगमनाभावादित्यर्थः ।

१ कुतूहलात्; नैव चिरमव०. २ उपेत्य. ३ भयकारणम्. ४ ० करिष्ये. ५ क्रन्दन्त्याः वृद्धयानु०. ६ चिबुकं. ७ किमिति वैकृत्येन; ० क्ववतया सुतरां नः. ८ ० न्यासुशन्ती. ९ ०त्वा तारं. १० अलं अलम्. ११ हिदं मज्झ हिअअं अ० लंवि (पातालमपि). १२ स्रस्रउमारं.

क्रोडीकरोति प्रथमं यदा जातमनित्यता ।

धात्रीव जननी पश्चात्तदा शोकस्य कः क्रमः ॥ ८ ॥

(गन्तुमिच्छति ।)

वृद्धा—पुत्रक मुहूर्तकमपि तिष्ठ । यावत्ते वदनं प्रेक्षे । (क)

किङ्क०—एहि कुमार शङ्खचूड । किं ते मात्रा भणन्त्या ।

पुत्रस्नेहमोहिता खल्वेषा न जानाति राजकार्यम् । (ख)

शङ्ख०—भद्र अयमागच्छामि ।

किङ्क०—(आत्मगतम् ।) आनीतः खल्वेष मया वध्यशिलासमीपम् । यावदेतद्वध्यचिह्नं रक्तांशुकयुगलं दत्वा वध्यशिलां दर्शयामि । (ग)

नाय०—(दृष्ट्वा ।) अये इयमसौ योषित् । (शङ्खचूडं दृष्ट्वा ।)

नूनमनेनाप्यस्याः सुतेन भवितव्यं यदर्थमाक्रन्दति । (समन्तादवलोक्य ।)
न खलु पुनः किञ्चिदस्या भयकारणं पश्यामि । तत्कुतोऽस्या भयमिति

(क) पुत्तंअ मुहूर्तअपि चिट्ठ । दाव दे वअणं पेक्खामि ।

(ख) एहि कुमार सङ्खचूड । किं तुज्झ मादाए भणन्तीए । पुत्तसिणेहमोहिदा
क्खु एसा ण जाणादि लाअकज्जं ।

(ग) आणीदो क्खुँ एसो मए वज्झसिलासमीवं । जीव एदं वज्झचिण्हं
लत्तंसुअजुअलं देइअ वज्झसिलं दंसेमि ।

क्रोडीकरोतीति । जातं यदा जन्तुमिति शेषः । नित्यं आसृष्टेरयं क्रम इत्यर्थः । अनित्यता नश्वरता धात्री उपमाता इव । प्रथमं क्रोडीकरोति स्वक्रोडं प्रापयति । सा हि प्रसूतिवेदनया विक्लवायां मातरि जातं बालं गर्भक्रेदाद्यपनयार्थं प्रथमं स्वाङ्के धारयति । जननी माता पश्चात्क्रोडीकरोति स्वाङ्के गृह्णाति । यद्वा अनित्यता प्रथमं क्रोडीकरोति जननी धात्रीव पश्चादिति योज्यम् । तदा यस्मादेवं ततः शोकस्य परिदेवनस्य कः क्रमः परिपाटी । अवसर इति यावत् । शोको न युक्त इति भावः । उपमालंकारः ॥ ८ ॥ राजकार्यं राज्ञः राज्यस्येति यावदहितार्थं यत्कार्यं तत् । प्रसक्तः प्रवृत्तः । व्यक्तिः स्फुटता । भयकारणस्येत्यर्थात् ।

१ जातं नित्यम०. २ किं०—(साक्षेपम् ।). ३ नास्या. ४ तत्किं. ५ खल्वस्याः किञ्चित्. ६ कुतोऽस्या भयं भविष्यति । किमु०. ७ हा पु० चिट्ठ । मुहूर्तअपि दाव. ८ ०चूड एहि. ९ एदाए मादाए भणन्तीए पु० मोहिदाए । लाअकज्जं न जाणादि एसा । १० क्खु मए ०मीवं संखचूडो. ११ ता वज्झचिण्हं दाइस्सं.

किमुपमृत्यं पृच्छामि । अथ वा प्रसक्त एवायमालापः । कदाचिदंत एवा-
स्याभिव्यक्तिर्भविष्यति । तद्विटपान्तरितस्तावच्छृणोमि । (तथा करोति ।)

किङ्क०—(साखं कृताञ्जलिः ।) कुमार शङ्खचूड एष स्वामिन
आदेश इति कृत्वेदं निष्ठुरं मन्व्यते । (क)

शङ्ख०—भद्र कथय ।

किङ्क०—नागलोकस्वामी वासुकिस्त आज्ञापयति । (ख)

शङ्ख०—(शिरस्यञ्जलिं कृत्वा सादरम् ।) किमाज्ञापयति स्वामी ।

किङ्क०—एतद्रक्तांशुकयुगलं परिधायारोह वध्यशिलाम् । येन
त्वां रक्तांशुकचिह्नोपलक्षितं गरुडो गृहीत्वाहारं करोतीति । (ग)

नाय०—कष्टमयमसौ तपस्वी वासुकिना परित्यक्तो गरुत्मत
आहाराय दत्तः ।

किङ्क०—शङ्खचूड गृहाणेदम् । (इति वस्त्रयुगलमर्पयति ।) (घ)

शङ्ख०—(सादरम् ।) उपनय । (इति गृहीत्वा ।) गृहीतः
शिरसि स्वाम्यादेशः ।

वृद्धा—(पुत्रस्य हस्ते वाससीं दृष्ट्वा सौरस्ताडम् ।) हा वत्स एतत्ख-
लु वज्रपातसंनिभं संभाव्यते । (इति मूर्च्छिता पतति ।) (ङ)

(क) कुमार सङ्खचूड एसो साभिणो आदेशोत्ति करिअ ईदिसं णिटुरं
मन्तीअदि । (ख) णाअलोअसामी वामुई दे आणवेदि ।

(ग) एदं लत्तंमुअजुअलं पलिहाय आलुइ वज्जसिलं । जेणं तुमं रत्तंमुअचि-
ण्होवलक्खिअदं गरुडो गेण्हिअ ओहालं करेदिति । (घ) सङ्खचूड गेण्ह एदं ।

(ङ) हा वच्छ एदं क्खु वज्जपाडसण्णिभं संभावीअदि ।

विटपान्तरितः वृक्षव्यवहितः । रक्तांशुके एव चिह्नं तेन उपलक्षितं ज्ञातम् । सौर-
स्ताडं उरसः ताडनेन सहितम् । वज्रस्य पातः वज्रपातस्तेन सदृशं तद्वराघातकरम् ।

१ उपेत्य. २ ०दित एव व्यक्ति०. ३ वद्ध्वा. ४ मामा०. ५ (श्रुत्वा) कथमसौ-
वा० परित्यक्तः; कष्टमसौ वासुकिना परित्यक्तस्तपस्वी. ६ गृहीत्वा शिरसि स्वाम्यादेश
मर्पयति. ७ पुत्रहस्ते. ८ मोहमुपगता. ९ णाअराओ. १० जेण लत्तंसुअं उवलक्खिअ
गलुडो आहालइस्तादिति. ११ आहालकलणाअ णइस्तादि. १२ तं वज्जसिचिह्नं वसणं
जेण भाणदि मे द्विअं (तद् वध्यचिह्नं वसनं येन बिभेति मे हृदयम्); हा पुत्तअ
पुत्तअ एदं क्खु वज्जसिलाचिह्नं पलिहाअ सा आरोहीअदि.

किङ्क०—आसन्ना खलु गरुडस्यागमनवेला । तल्लध्वपक्रामामि ।
(इति निष्क्रान्तः ।) (क)

शङ्ख०—अम्ब समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

वृद्धा—(समाश्वस्य सास्त्रम् ।) हा जात । हा पुत्रक । हा मनो-
रथशतलब्ध । हा भक्त । हा विनयसागर । क ते पुनरीदृशं पौर्णिमा-
चन्द्रसदृशं मुखं प्रेक्षिष्ये । (कण्ठे गृहीत्वा रोदिति ।) (ख)

नाय०—(सास्त्रम् ।) अहो नैर्घृण्यं^१ गरुत्मतः । अपि च ।

मूढाया मुहुरश्रुसंततिमुचः कृत्वा प्रलापान्बहू-
न्कस्त्राता तव पुत्रकेति कृपणं दिक्षु क्षिपन्त्या दृशम् ।

अङ्के मातुरवस्थितं शिशुमिमं त्यक्त्वा घृणामश्नत-
श्चञ्चुरेव खगाधिपस्य हृदयं वज्रेण मन्ये कृतम् ॥ ९ ॥

शङ्ख०—(दुःखातिशयान्मातुर्हृदयस्फोटं शङ्कमानो मातरं प्रति ।)

(क) आसन्ना क्खु गरुडस्स आगमणवेला । ता लहु अवक्कमामि ।

(ख) हा जाद । हा पुत्तअ । हा मणोरहसतलब्ध । हा भत्त । हा विणअसा-
अर । केहिं दे उण ईदिसं पुण्णिमाचन्द्रसरिच्छं मुहं पेक्खिस्सं ।

मनोरथानामिच्छानां शतं तेन लब्धं । निर्घृणस्य भावः नैर्घृण्यं निष्करुणत्वम् ।
मूढाया इति । मूढायाः पुत्रस्नेहेन भ्रान्तचित्तायाः विचेतनाया वा । मुहुः वारं-
वारम् । पुनः पुनः शोकोज्जृम्भणादिति भावः । अश्रूणां बाष्पाणां सन्ततिमविरत-
प्रवाहं मुञ्चतीति तथोक्तायाः । बहून् अनेकविधान् प्रलापान्विलापान् कृत्वा हे पुत्रक
तव कः त्राता रक्षकः भवेदिति कृपणं दीनं यथा तथा दिक्षु सर्वासु दिशासु दृशं दृष्टिं
क्षिपन्त्याः प्रेरयन्त्याः । कोपि त्राता भवेदिति तत्र तत्रावलोकयन्त्या इत्यर्थः । मातुः
अङ्के उत्सङ्गे अवस्थितं । न तु परोक्षम् । शिशुं बालकम् । घृणां दयां त्यक्त्वा अश्नतः
भक्षयतः । खे आकाशे गच्छन्तीति खगाः । अन्येभ्योपि—इति वार्तिकेन डः ।
तेषामधिपस्य गरुडस्य चञ्चुरेव वज्रेण न कृता किं तु हृदयमपि वज्रेण कृतमिति मन्ये ।
उल्लेखा स्वभावोक्तिश्चालंकारौ । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ९ ॥ स्फोटं स्फुटनम् ।

१ उच्चैः रोदिति. २ अतिनै०. ३ अन्यच्च. ४ कृपणां. ५ उपागतं; उपाश्रितम्.
६ चञ्चुरेव वज्रेण. ७ अस्मादारभ्य 'कस्याप्रतो रयते' इत्यन्तः भागः केषुचित्पुस्तकेषु
नास्ति. ८ कहिं तुमं पुणो पेक्खिस्सं.

यैरत्यन्तदयापरैर्न विहिता वन्ध्याऽर्थिनां प्रार्थना

यैः कारुण्यपरिग्रहान्न गणितः स्वार्थः परार्थं प्रति ।

ये नित्यं परदुःखदुःखितधियस्ते साधवोऽस्तं गता

मातः संहर बाष्पवेगमधुना कस्याग्रतो रुद्यते ॥ १० ॥

(स्वेहस्तेन मातुरश्रूणि मार्जयन् ।) अम्ब किमिति वैक्लव्यं ते । ननु समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

वृद्धा—(साक्षम् ।) पुत्रक कथं समाश्वसितव्यम् । किं एक एव पुत्रक इति कृत्वा जातानुकम्पेन निवारितो नागराजेन वासुकिना । हा कृतान्तहतक कथमिदानीं त्वया निर्घृणहृदयेनैवं विस्तीर्णे जीवलोके मम पुत्रक एव स्मृतः । सर्वथा हतास्मि मन्दभागिनी । (इति पुनर्मूर्च्छति ।) (क)

नाय०—(सकरुणम् ।)

(क) पुत्तअ कहं समस्ससिदव्वं । किं एंको एव्व पुत्तओ सि कदुअ जादाणुकंवेण णिवारिदो णाअराएण वासुइणा । हा किदन्दहदअं कहं दाणिं तुए णिविघ्णहिअएण एव्वं वित्तिण्णे जीअलोए मह पुत्तओ एव सुमरिदो । सव्वधा हेंदंमिह मन्दभाइणी ।

यैरिति । दया परं येषां ते दयापराः कृपालवः । अत्यन्तं दयापराः अत्यन्तदयापरास्तैः यैः अर्थिनां याचकानां प्रार्थना याच्या वन्ध्या अलब्धफलेत्यर्थः । न विहिता कृता । यैः कारुण्यस्य दयायाः परिग्रहः स्वीकारः तस्मात्कारुण्यपरिग्रहाद्धेतोः । परार्थं प्रति अन्यार्थसाधने स्वार्थः स्वकार्यं न गणितः चिन्तितः । ये नित्यं परस्य दुःखं परदुःखं तेन दुःखमस्याः सज्जातमिति दुःखिता धीः येषां ते तथोक्ताः । ते साधवः सज्जनाः अस्तं गताः नष्टाः । अतः हे मातः बाष्पवेगं संहर संस्तम्भय । अधुना कस्याग्रतः पुरतः रुद्यते । संप्रति कस्तव रोदनं शृणुयाद्येन त्वं कृतकार्या भविष्यसीति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १० ॥ इति कृत्वा एवं विचार्य जातानुकम्पेन उत्पन्नदयेन निवारितः वध्यत्वादिति शेषः । येन समाश्वसिमि इति शेषः । स्मृतः गरुडस्य भक्ष्यत्वेन योजयितुमिति भावः । एवं मूर्च्छान्तेन करुणप्रकर्षेणोद्दी-

१ आत्मनोश्रूणि निवारयन्. २ किमिति वैक्लव्यम्; अलमलं वै०. ३ मूर्च्छां नाटयति. ४ समस्ससिमि. ५ एकपुत्तांति किदाणुकम्पेण णिवत्ताविदोसि णाअराएण; कदुअ साणुकम्पेण णाअराएण पसिदोसि. ६ ण णिवा०. ७ हृदअ णिविघ्णहिअअ कहं दाणिं तुए एव्वं अविच्छिण्णे...मम पुत्तओ सुमरिदो; न विसुमरिदो. ८ अविच्छिण्णे... पुत्तो ण विसु०. ९ अहं हि.

आर्तं कण्ठगतप्राणं परित्यक्तं स्वबान्धवैः ।

त्राये नैनं यदि ततः कः शरीरेण मे गुणः ॥ ११ ॥

तद्यावदुपसर्पामि ।

शङ्ख०—अम्ब संस्तम्भयात्मानम् ।

वृद्धा—हा पुत्रक शङ्खचूड दुर्लभः संस्तम्भः । यदा नागलोकप-
रिरक्षकेण वासुकिना स्वयं परित्यक्तोऽसि तदा कस्तेऽपरः परित्राणं
करिष्यति । (क)

नाय०—(सत्वरमुपसृत्य ।) नन्वहमहम् ।

वृद्धा—(ससंभ्रमं गरुडभ्रान्त्या स्वोत्तरीयेण पुत्रमाच्छाद्य नायकमुपसृत्य ।)
विनतानन्दन खादय माम् । अद्याहं ते नागराजेनाहारनिमित्तं परि-
कल्पिता । (ख)

नाय०—(साँस्त्रम् ।) अहो पुत्रवात्सल्यम् ।

अस्या विलोक्य मन्ये पुत्रस्नेहेन विक्लवत्वामिदम् ।

अकरुणहृदयः करुणां करिष्यति भुजङ्गशत्रुरपि ॥ १२ ॥

(क) हा पुत्तअ सङ्खचूड दुल्लहो सत्थंभो । जदा णाअलोअपरिरक्खएण
वासुइणा सअं परिच्चत्तोसि तदा को दे अवरो परित्ताणं करिस्सदि ।

(ख) विण्णआणन्दण खादेहि मं । अज्ज अहं दे णाअराएण आहारणिमित्तं
परिकप्पिदा ।

पितृघृणः स्वाध्यवसायं व्यतिरेकेण समर्थयति-आर्तमिति । यदि अहं आर्तं
पीडितं कातर्यमापन्नं वा । कण्ठं गताः प्राणाः यस्य तं कण्ठगतप्राणमासन्नमृत्युम् ।
स्वबान्धवैः परित्यक्तमेनं शङ्खचूडं न त्राये प्राणक्षयान्न रक्षामि तर्हि मे शरीरेण
कः गुणः किं प्रयोजनम् । न कापीत्यर्थः । कस्मायर्थोयेदं शरीरं ध्रियते इति भावः ।
अनेन अस्य प्राणरक्षां विधाय स्वशरीरं सफलतां नेष्यामीति स्वाध्यवसायः
प्रदर्शितः । परिकरालंकारः ॥ ११ ॥ संस्तम्भय स्थिरीकुरु । उत्तरीयेण उपरि-
गृहीतेन वस्त्रेण । उत्तरस्मिन्देहभागे भवम् । गहादित्वाच्छः । अहो विस्मया-
वहमित्यर्थः । वत्से पुत्रादौ स्नेहपात्रे कामः अस्यास्तीति वत्सलः । वत्सांसाभ्यां
कामबले । इति लब् । वत्सलस्य भावः वात्सल्यम् । पुत्रे वात्सल्यं पुत्रवात्सल्यं
पुत्रप्रेमेत्यर्थः । अस्या इति । अस्याः पुत्रस्नेहेन पुत्रप्रेम्णा हेतुना इदमेवं दृश्यमानं
विक्लवत्वं व्याकुलत्वं । तत्कार्याणि त्रासरोदनातर्प्रलापादीनि विलोक्य । नास्ति
करुणा यस्य तादृशं हृदयं यस्यासौ अकरुणहृदयः क्रूरचित्तः भुजङ्गशत्रुर्गुरुत्मानपि
करुणां अस्मिन्दयां करिष्यतीति मन्ये । उत्पन्नदय इमं रक्षेदिति सम्भावयामीत्यर्थः ।

१ बन्धुभिः । २ तदा । ३ नायकं वृष्ट्वा सप्त०; ०मुत्तरीयेण । ४ ०दयन्ती । ५ सबा-
ष्पम् । ६ कुर्वीत । ७ ०चूड जदा णाअ०...करिस्सदि; सअं जेव्व पीडिदा तदा को
परित्ताअदि जेणाहं समस्ससिभि । ८ गरुड वि०; पढमं खा० । ९ वावादेहि मं । अहं वे
आहा० ।

शङ्ख०—अम्ब अलमलं त्रासेन । न खल्वयं नागशत्रुः । पश्य ।

महाहिमस्तिष्कविभेदमुत्तरक्तच्छटाचर्चितचण्डचञ्चुः ।

कासौ गरुत्मान्क च नाम सौम्यः सत्त्वस्वभावाकृतिरिषं साधुः ॥ १३ ॥

वृद्धा—पुत्रक अहं खलु तव मरणभीता सर्वमपि जीवलोकं गरुडमयं प्रेक्षे । (क)

नाय०—अम्ब मा भैषीः । नन्वैहं विद्याधरस्तव पुत्ररक्षणार्थमेवागतः । अतस्त्वं धीरा भव ।

वृद्धा—(सहर्षम् ।) पुत्रक पुनः पुनरेवं भण । (ख)

नाय०—अम्ब किमनेन पुनः पुनरभिहितेन । नैनु कर्मणैव संपादयामि ।

वृद्धा—(शिरस्यञ्जलिं बद्ध्वा ।) पुत्रक चिरं जीव । (ग)

नाय०—

ममैतदम्बार्पय ध्व्यचिह्नं प्रावृत्य यावद्विनतात्मजाय ।

पुत्रस्य ते जीवितरक्षणार्थं स्वदेहमाहारयितुं ददामि ॥ १४ ॥

(क) पुत्तअ अहं केषु तुज्झ मरणभीदा सव्वंपि जीअलोअं गरुडमअं पेक्खामि ।

(ख) पुत्तअ पुणो पुणो एव्वं भण । (ग) पुत्तअ चिरं जीव ।

उत्प्रेक्षा । आर्या छंदः ॥ १२ ॥ महाहीति । महान्तः बृहत्कायाश्च ते अहयश्च महाहयस्तेषां मस्तिष्काणि मस्तकान्तस्थाः स्नेहास्तेषां विभेदेन विदारणेन मुक्ताभिः निष्ठताभिः रक्तच्छटाभिः रुधिरधाराभिः चर्चिता लिप्ता चण्डा भीषणा चञ्चुर्यस्य सः । उग्रस्वरूप इत्यर्थः । गरुत्मान् क । सौम्यः शान्ताकृतिः सत्त्वानुरूपः स्वभावः आकृतिश्च यस्य स तथोक्तः । एष साधुश्च नाम क । कद्रयेनोभयोरत्यन्तं विसदृशत्वमुक्तम् । अत्र नायकगरुडयोरत्यन्तविलक्षणयोः सम्बन्धोऽनुपपद्यमानतयैव क-शब्दद्वयेन प्रतीयते इति विषमालंकारः । उपजातिवृत्तम् ॥ १३ ॥ तव पुत्ररक्षणार्थमेवागतः इति श्रुत्वा स्वविक्रमेणैव गरुडात्पुत्रं रक्षेदिति मन्यमानाह-पुत्रक पुनः पुनरिति । कर्मणा रक्षणरूपेण न तु वृथोक्त्या । कर्मणैवेति यदुक्तं तत्स्पष्टयति-ममैतदिति । हे अम्ब मातः एतद् ध्व्यचिह्नं रक्तवस्त्रयुगलं मम मह्यमर्पय देहि । यावद् अवधारणे । येन स्वदेहं प्रावृत्यावगुण्ठय ते पुत्रस्य जीवितरक्षणार्थं विनतात्मजाय गरुडाय आहारयितुं भक्षयितुं ददामि । उपजातिः वृत्तम् ॥ १४ ॥

१ सोमसौम्य०; सौम्यस्वभावरूपाकृतिः. २ एव. ३ नन्वयमहं. ४ त्वत्सुत०-वायातः. ५ एतच्चास्ति क्वचित्. ६ यदं विनतास्तृताय. ७ ०णाय. ८ स्वं. ९ अहं पुण...सर्व एव गरु०. १० पुणोवि एताहं अक्खराहं.

वृद्धा—(कणौ पिधाय ।) प्रतिहतममङ्गलम् । जात त्वमपि मे शङ्खचूडनिर्विशेष एव पुत्रकः । अथ वा शङ्खचूडादप्यधिकतरो य एवं बन्धुजनपरित्यक्तं मे पुत्रकं निजशरीरदानेन रक्षितुमिच्छसि । (क)

शङ्ख०—(सविषादम् ।) अहो जगद्विपरीतमस्य महासत्त्वस्य चरितम् । कुतः ।

विश्वामित्रः श्वमांसं श्वपच इव पुराऽभक्षयद्यन्नमित्तं

नाडीजङ्घो निजघ्ने कृततदुपकृतिर्यत्कृते गौतमेन ।

पुत्रोऽयं कश्यपस्य प्रतिदिनमुरगानन्ति ताक्ष्यो यदर्थं

प्राणांस्तानेषं साधुस्तृणमिव कृपया यः परार्थं जह्राति ॥१५॥

(क) पडिहदं अमङ्गलं । जाद तुमं वि मे शङ्खचूडनिर्विशेषो एव पुत्रको । अह वा शङ्खचूडाओवि अहिअअरो जो एवं बन्धुजनपरिर्चत्तं मे पुत्तअं णिअस-रीरदाणेणं रक्खिअदुमिच्छसि ।

प्रतिहतमिति । अमङ्गलं मरणरूपम् । अवक्तव्यस्य मरणादेः श्रवणे एवं मा भूदित्यर्थं प्रयुज्यते एतत् । निर्गतः विशेषः आधिक्यं यस्मात्स निर्विशेषः । शंख-चूडान्निर्विशेषः शंखचूडनिर्विशेषः । तत्तुल्य इत्यर्थः । जगद्विपरीतं ईदृशं जगति न दृष्टम् इत्यर्थः । **विश्वामित्र** इति । पुरा विश्वामित्रः । न तु यः कश्चिद्विशेषज्ञः । विश्वस्य मित्रं विश्वामित्रः । मित्रे चर्षा इति दीर्घः । श्वानं पचतीति श्वपचः । अच् । चण्डालः स इव । ये निमित्तं यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा यन्निमित्तं तेषां प्राणानां कृते श्वमांसं कुकुरमांसम् । अभक्ष्येषु प्रधानतमम् । अभक्षयत् । तदुक्तं मनुना—क्षुधार्तश्चातुमभ्यागाद्विश्वामित्रः श्वजाघनीम् । चाण्डालहस्तादादाय धर्माधर्मविचक्षणः ॥ अत्रेयं कथा—पुरा किल—अनावृष्टिरभूद् घोरा लोके द्वादशवार्षिकी । * * * तस्मिन्प्रतिभये काले क्षीणधर्मे युधिष्ठिर । यभूवुः क्षुधिता मर्त्याः खादमानाः परस्परम् ॥ विश्वामित्रोपि मुनिर्देहधर्मानुवृत्त्या क्षुधार्तैः अभ्यवहारार्थं किमप्यपश्यन्नितस्ततः परिभ्रमन् श्वपचानां वसतिं प्राप । तत्र निशि श्वमांसं भक्ष्यार्थं जीहीषुः ज्ञाततच्चैष्टितेन चण्डालेनानुचितमिदमिति निषिध्यमानोपि प्राणानां सर्वथा रक्षणीयत्वं समर्थं युक्त्या तं प्रबोध्य मांसं जग्राह । ततो जग्राह स श्वाङ्गं जीवितार्थं महा-मुनिः । अथास्य बुद्धिरभवद्विधिनाहं श्वजाघनीम् । भक्षयामि यथाकालं पूर्वं सन्तप्य देवताः ॥ ततोऽभिमुपसंहृत्य ब्राह्मेण विधिना मुनिः । * * * आहूय देवानिन्द्रादी-न्भागं भागं विधिक्रमात् । एतस्मिन्नेव काले तु प्रववर्ष स वासवः । सजीवयन्प्रजाः सर्वा जनयामास चौषधीः ॥ इति ॥ विशेषस्तु भारते शान्तिपर्वणि १४१ तमेऽध्याये

१ सस्मितम्. २ चेतः. ३ एव चित्रम्. ४ ददाति. ५ ख एदं. ६ ० चूडसरिच्छो (सट्टशः). ७ अहिअ (ओधिकः). ८ चत्तं वि. ९ पणेण. १० परि०.

(नायकमुद्दिश्य ।) भो महात्मन् दर्शिता त्वयेयमात्मप्राणप्रदान-
व्यवसायनिर्व्याजा मायि दयालुता । तदलमनेन निर्बन्धेन । पश्ये ।

जायन्ते च म्रियन्ते च मादृशाः क्षुद्रजन्तवः ।

परार्थं बद्धकक्षाणां त्वादृशामुद्भवः कुतः ॥ १६ ॥

द्रष्टव्यः । तस्य गौतमस्य उपकृतिः उपकारः तदुपकृतिः । कृता तदुपकृति-
येन स कृततदुपकृतिः । अनेन कृतघ्नतादोषोऽपि ध्वनितः । यत्कृते येषां प्राणानां
कृते यद्रक्षणार्थमित्यर्थः । पुरा गौतमेन तन्नाम्ना केनचित् ब्राह्मणेन नाडीजङ्घो
नाम कश्चिद् बको निजघ्ने हतः । भक्षितश्चेत्यर्थः । अत्र गौतमस्य कर्तृत्वं प्रतिपादिते
उपकृतिसम्बन्धित्वेन तस्य तच्छब्दनिर्देशो न युक्तः । कृतोपकृतिरित्येवालम् इति
व्यक्तिविवेककारो दूषणं प्रतिपादितवान् इति शिवरामः । अत्रेयं कथानुसंधेया—
पुरा किल गौतमो नाम कश्चिद्ब्राह्मणो मध्यदेशीयो दस्युधर्मपरः धनलिप्सया
पर्यटन् परिश्रान्तः न्यग्रोधं सुमण्डलं दृष्ट्वा तस्याधस्तादुपाविशत् । तत्रस्थः स नाडी-
जङ्घनाम्ना बकराजेन राजधर्मेति विख्यातं दृष्ट्वातिथिधर्मेण पूजितः पृष्ठश्च परिश्र-
मणकारणम् । ततोऽत्राद्गौतमस्तं द्रिद्रोहं महामते । समुद्रगमनाकाक्षी द्रव्यार्थ-
मिति भारत ॥ इति । स चैवं तस्य द्रव्यार्थित्वं ज्ञात्वा तं स्वमित्ररय विरूपाक्षनाम्नो
राक्षसस्य समीपं प्रेषितवान् । स च गौतमस्तस्माद्व्यधुवर्णभारः प्रतिनिवृत्त्य तमेव
न्यग्रोधं प्राप्य नाडीजङ्घसमीपे विश्रान्तः । ततस्तमभ्यगाद्राजराजधर्मा खगोत्तमः ।
स्वागतेनाभ्यनन्दच्च गौतमं मित्रवत्सलः ॥ तस्य पश्चात्प्रविक्षपैः क्लमं व्यपनयद्वकः ।
पूजां चाप्यकरोद्धीमान्भोजनं च यथाविधि ॥ स तु गौतमः पथि किञ्चिद्भोजनं नास्तीति
चिन्तापरः कृतघ्नः पार्श्वे विथत्थं मुष्टं बकराजं हत्वाभौ विपच्य गृहीत्वा ययौ । इति ।
विस्तरस्तु भारते शान्तिपर्वणि १६८-१७६ अध्यायेषु द्रष्टव्यः । अयमिति प्रकरणाद्
बुद्धिस्थित्वेन प्रत्यक्षवन्निर्देशः । कश्यपस्य तदाख्यप्रजापतेः पुत्रः । तृक्षस्य कश्यपस्य
अपत्यं पुमान् तार्क्ष्यः गरुडः यदर्थं यत्प्राणरक्षणार्थं प्रतिदिनमुरगान् नागान् ।
“ उरगजातिम् । जातौ बहुवचनम् । अन्यथा ‘ इत्येकशः प्रतिदिनं ’ इत्यनेन विरोधः ”
इति शिव० । अस्ति भक्षयति । तान् तादृशान् । सर्वथा रक्षणीयानित्यर्थः ।
प्राणान् यः एष साधुः तृणमिव कृपया परार्थं परप्राणरक्षार्थं जहाति त्यजति ।
तस्यास्य जगद्विपरीतं चरितमिति सम्बन्धः । अत्र उपमानभूतेभ्यो विश्वामित्रा-
दिभ्यः उपमेयस्य नायकस्याधिक्यप्रदर्शनात् व्यतिरेकालंकारः । स चोपमोत्प्रे-
क्षाभ्यां संसृष्टः । स्वधरा वृत्तम् ॥ १५ ॥ आत्मनः प्राणानां प्रदाने व्यवसाय उद्य-
मस्तेन निर्व्याजा छलरहिता स्फुटेत्यर्थः । अनेन निर्बन्धेन प्राणपरित्यागाग्रहेण ।
जायन्त इति । अहमिव दृश्यमानाः मादृशाः माद्विधाः क्षुद्राश्च ते जन्तवश्च क्षुद्रज-

१ महासत्त्व त्वया दर्शिता एव. २ आत्मप्रदाः; आत्मप्रदानाध्यवसायात्. ३ कृपा-
लुता. ४ ते मरणाग्रहेण; नास्त्येतत्कचित्. ५ कुतः. ६ उत्पद्यन्ते. ७ माद्विधाः.
८ परार्थः; परार्थं दत्तवेहानाम्.

तत्किमनेन निर्वन्धेन । प्रसीद मुच्यतम्भयमध्यवसायः ।

नाय०—(शङ्खचूडं करे गृहीत्वौ ।) कुमार शङ्खचूड न मे चिराल-
ब्धावसरस्यास्य परार्थसंपादनं मनोरथस्यान्तरायं कर्तुमर्हसि । तदलं
विकल्पेन । दीयतां मे वध्यचिह्नम् ।

शङ्ख०—भो महात्मन् । हे साहसिकाग्रणीः । किं वृथा प्रयासेन ।
न खलु शङ्खचूडः शङ्खधवलं शङ्खपालकुलं मलिनीकरिष्यति । अर्था-
नुकम्पनीया वयं तदियमस्मद्विपत्तिविकृवाम्बा यथा न परित्यजति
जीवितं तथाभ्युपायश्चिन्त्यताम् ।

नाय०—किमत्र चिन्त्यते । ननु चिन्तित एवाभ्युपायः । स च
त्वदायत्तः ।

शङ्ख०—कं इव ।

नाय०—

म्रियन्ते म्रियमाणे यौ त्वयि जीवति जीवति ।

तां यदीच्छसि जीवन्तीं रक्षात्मानं ममासुभिः ॥ १७ ॥

न्तवः तुच्छाः प्राणिनः । जायन्ते च म्रियन्ते च । तेषां जन्ममरणान्भ्यां न कस्यापि
लाभः क्षतिर्वा । परार्थं परार्थसाधने बद्धा कक्षा यैस्तेषां बद्धपरिकराणां सर्वात्मनो-
द्यतानां त्वादृशामुद्भव उत्पत्तिः कुतः । त्वद्विधा विरला एव जायन्ते इत्यर्थः ॥ १६ ॥
अध्यवसायः उत्साहः । साग्रहो निश्चय इति वा । लब्धः अवसरः यस्य । परार्थस्य
सम्पादनं करणं तत्र मनोरथः । यद्वा परार्थसम्पादनरूपः मनोरथः तस्य । अन्तरायं
विघ्नम् । विकल्पेन अन्यथाकल्पनेन । युक्तयुक्तादिविचारेणेत्यर्थः । अग्रं नयतीति
अग्रणीः धुरीणः । साहसिकानां दुष्करकर्मकारिणामग्रणीः । वृथाप्रयासेन व्यर्थ-
श्रमेण । अथेति पक्षान्तरोपन्यासार्थम् । यदि वयं केनचित्प्रकारेण दयनीयाः ।
अस्माकं ममेत्यर्थः विपत्तिर्मृत्युस्तेन विह्वला विह्वला । म्रियन्ते इति । त्वयि म्रियमाणे
न तु मृते । तव मरणनिर्वर्तनात्प्रागेवेत्यर्थः । या म्रियते । त्वयि जीवति प्राणान्धा-
रयति या जीवति तां तव मातरं यदि जीवन्तीमिच्छसि तर्हि ममासुभिः । त्वदर्थं
मम प्राणार्पणमनुमन्येत्यर्थः । आत्मानं रक्ष ॥ १७ ॥

१ धृत्वा. २ दना०; यथार्थसम्पादितम्०. ३ अर्हति भवान् । (पादयोः पतित्वा ।)
नद०. ४ ०तां तद्; एतद् व०. ५ हे महासत्त्व किमनेन वृथाप्रयासेन; वृथात्मायासेन.
६ यत्नेन. ७ करोति. ८ अथ ते; यदि ते वयम० तदेय० मा यथा जीवितं जह्यात्.
९ अस्मात्प्राक्-मरणान्निवर्ततेऽथ वा यथा. १० एवोपायः. ११ तु. १२ कथमिव.
१३ च. १४ यदि; यद्वाञ्छसि.

अयमेवाभ्युपायः । तदर्पय त्वरितं वध्यचिह्नम् । यावदनेनात्मान-
मार्च्छाद्य वध्यशिलामारोहामि । त्वमपि जननीं पुरस्कृत्यास्मात्प्रदेशा-
न्निवर्तस्व । कदाचिदियमालोक्यं संनिर्कृष्टमाघातस्थानं स्त्रीस्वभावका-
तरतया प्राणाञ्जह्यात् । किं न पश्यति भवानिदं विपन्नपन्नगानेककङ्काल-
संकुलं महाश्मशानम् । तथा हि ।

चञ्चच्चञ्चच्चकृत्तच्युतपिशितलवग्राससंवृद्धगर्ध-
गृधैराबद्धपक्षद्वितयविधुतिभिर्बद्धसान्द्रान्धकारे ।

वक्त्रोद्धान्ताः पतन्त्यश्छिमिति शिखिशिखाश्रेणयोऽस्मिन्निशवाना-
मस्त्रोतस्यजस्त्रस्तुतबहलवसावासविस्त्रे^{११} स्वनन्ति ॥ १८ ॥

शङ्ख०—कथं न पश्यामि

पुरस्कृत्य अग्रतः स्थापयित्वा । संनिर्कृष्टं समीपस्थम् । स्त्रीस्वभावस्य कातरता भीरुता
तथा हेतुना । विपन्ना मृताश्च ते पन्नगाश्च तेषामनेकैः कङ्कालैः शरीरास्थिभिः संकुलं
व्याप्तम् । महत् च तत् श्मशानं महाश्मशानम् । शवाः शेरते अत्रेति श्मशानम् ।
पृषोदरादिः । श्मशानं स्यात्पितृवनम् इत्यमरः । चञ्चदिति । चञ्चता चञ्चता
चञ्चच्येण । अत्र गरुडस्येति केचित् । गृध्राणामित्यन्ये । कृत्ताच्छिन्नात् च्युताः
भ्रष्टाः ये पिशितस्य मांसस्य लवाः तेषां ग्रासे भक्षणे संवृद्धा गर्धा अभिलाषः येषां
ते । अत एव अवतरणार्थमावद्धाः आरब्धाः पक्षद्वयस्य विधुतयः विवृत्य कम्पनानि
यैः । तादृशैः गृध्रैः बद्धः जनितः सान्द्रः घनः अन्धकारः यस्मिन् एवंविधे अस्मिन्
श्मशाने । अजस्त्रं निरन्तरं सुता गलिता बहला प्रभूता वसा मेदः तस्या वासेन
संस्काराधानेन विस्त्रे आमगन्धिनि । मेदस्तु वपा वसा इति । विस्त्रं स्यादामगन्धि यत्
इति चामरः । अस्त्रोतसि रुधिरप्रवाहे । छिमिति पतन्त्यः । छिमिति जले अग्निपतने
अव्यक्तानुकरणशब्दः इति शिवरामः । शिवानां शृगालीनां वक्त्रेभ्यः मुखेभ्यः ।
तासामुल्कामुखत्वात् । उद्धान्ता उद्गीर्णाः । शिखिनामग्रीनां शिखाश्रेणयः ज्वालापंक्तयः
स्वनन्ति शब्दायन्ते । पाठान्तरे यत्र उद्दाममप्रतिबन्धं यथा तथा भ्रमन्त्यः शमिताः
शिखिशिखा याभिः तादृश्यः शिवानां श्रेणयः स्वनन्तीति योज्यम् । अत्र बीभत्स-
भयानकौ स्फुटौ एव । स्वभावोक्तिः । अनुप्रासश्च । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ १८ ॥ किं
न पश्यति भवानिति यन्नायकेनोक्तं तत् श्मशानस्य भीषणस्वरूपताङ्गीकारेण आक्षि-

१ प्रच्छाद्य. २ आत्मादेशात्. ३ कथं. ४ घातस्थानं सं०. ५ स्त्रीसहभुवा कातर-
त्वनाम्बा. ६ किं च न पश्यासि त्वमि० ०गानाम०. ७ ऋचूद्धृतार्थः, ऋचूद्धृतार्थः. ८ सम्ब-
द्धलक्षेः. ९ करिः. १० यत्रोद्दामं भ्रमन्त्यः शमितशिखिशिखा. ११ स्थगितः शमित.
१२ अजस्त्रं; सुत-सुता. १३ मिश्रे.

प्रतिदिनमशून्यमहिनाहारेण विनायकाहितप्रीति ।

शशिवलास्थिकपालं वपुरिव रौद्रं श्मशानमिदम् ॥ १९ ॥

तद्गच्छ । किमेभिः सामोपन्यासैः । आसन्नः खलु गरुडागमनस-
मयः । (मातुरप्रतो जानुभ्यां स्थित्वा शिरोनिहिताञ्जलिः ।) अम्ब त्वमपि
निवर्तस्वेदानीम् ।

समुत्पत्स्यामहे मातर्यस्यां यस्यां गतौ वयम् ।

तस्यां तस्यां प्रियसुते माता भूयास्त्वमेव नः ॥ २० ॥

(पादयोः पतति ।)

वृद्धा--(मायम् । आत्मगतम् ।) हा कथमपश्चिममस्य वचनम् ।

पति-कथं न पश्यामीति । भीषणत्वमेव श्लेषेण वर्णयति-प्रतिदिनमिति ।
प्रतिदिनं नित्यं आहारेण गरुडस्य भोज्यभूतेन अहिना नागेन अशून्यं सहितं तत् ।
वीनां पक्षिणां नायकः तस्य आहिता जनिता प्रीतिर्येन तत् । यद्वा विनायकश्चासौ
अहितः शत्रुश्च तस्य प्रीतिर्यत्र तत् । शशिवत् धवलमस्थानि च कपालानि च अस्थिक-
पालं यत्र तथाभूतम् । इदं श्मशानं प्रतिदिनं अहिना अहिरूपेण हारेण अशून्यं युक्तम् ।
विशेषेण विद्वान् दूरं नयतीति विनायकः गजाननः । तेन आहिता प्रीतिर्यस्य तत् ।
तथा शशिना धवलानि भूषणास्थीति कपालानि च यत्र । तादृशं रुद्रस्य शिवस्येदं
रौद्रं वपुः शरीरमिव इदं श्मशानं भाति । श्लेषानुप्राणितोपमालंकारः । आर्या छन्दः ।
अत्र शिवरामः-एवं शास्त्रेण अर्थेन समानधर्मेण श्मशानं रौद्रं वपुरिव नोद्वेगजनकम् ।
स्वामिनिर्वाणनिर्वाहस्थानतया शिवाविग्रहवदनुग्राहकमेवेति भावः । अत्र श्मशानोप-
गानत्वेन शिववपुषो न दुष्टत्वम् । श्मशानेष्वाकांक्षा इत्युक्तदिशा तत्सम्बन्धेन सर्वेषां
मङ्गलत्वमेव न केनापि तस्यामङ्गलत्वम् । किं च मरणोद्यतस्य तस्य परमशैवस्य महे-
श्वरानुसन्धानानुबन्धेन तथा दृष्टान्तपरिग्रहस्तस्य भीषिकानिरासार्थः इति ॥ १९ ॥
सामोपन्यासैः सान्त्वयचनप्रस्तावैः । शिरसि निहितः स्थापितः अञ्जलिः येन स
शिरोनिहिताञ्जलिः । मरणकाले अभीष्टतममाशास्ते-समुत्पत्स्यामहे इति । हे
मातः यस्यां यस्यां गतौ योनौ वयं स्वकर्मपरिपाकानुसारेण समुत्पत्स्यामहे जनिष्यामहे
तस्यां तस्यां गतौ हे प्रियसुते प्रियः सुतः यस्याः तादृशि । त्वमेव नः अस्माकं माता
भूयाः । यतः एवमसामान्यं पुत्रवात्सल्यमन्यस्यां मातरि न दृष्टमिति भावः ॥ २० ॥
अपश्चिमं नास्ति पश्चिमं उत्तरकालमव यस्मात्तत् । अन्तिममित्यर्थः । मरणस्योत्तर-

(प्रकाशम् ।) पुत्रक न खलु त्वामुज्झित्वान्यतो मे पादौ प्रसरतः ।
तदहमपि त्वयैव सह मरिष्यामि । (क)

शङ्ख०—(उत्थाय ।) यावदहमप्यदूरे भगवन्तं दक्षिणगोकर्णं
प्रदक्षिणीकृत्य स्वाम्यादेशमनुतिष्ठामि । (मात्रा सह निष्क्रान्तः ।)

नाय०—कष्टं । न संपन्नमभिलषितम् । तत्को नामाभ्युपायः ।
(सहसा प्रविश्य ।)

कञ्चु०—इदं रक्तांशुकयुगलं—

नाय०—(दृष्ट्वा सहर्षमात्मगतम् ।) दिष्ट्या सिद्धमभिवाञ्छितम-
नेनातर्कितोपनतेन रक्तांशुकयुगलेन ।

कञ्चु०—देव्या मित्रावसुंजनन्या प्रेषितम् । तदेतत्परिधत्तां कुमारः ।

नाय०—कञ्चुकिन्नुपनय ।

कञ्चु०—(रक्तवस्त्रद्वयमर्पयति ।)

नाय०—(गृहीत्वा स्वंगतम् ।) सफलीभूतो मे मलयवत्याः पाणिग्रहः ।
(परिधाय प्रकाशम् ।) कञ्चुकिन् गम्यताम् । मद्रचनोदभिवादनीया देवी ।

कञ्चु०—यदाज्ञापयति कुमारः । (इति निष्क्रान्तः ।)

नाय०—

(क) हा कहं अवैच्छिमं से वअणं । पुत्तअ ण वखु तुमं उज्झिअ अण्णदो मे
पाआ पसरन्ति । ता अहंपि तुए एव्व सह मेरिस्सं ।

भावित्वात् । भगवन्तं सकलेश्वर्यसम्पन्नम् । दक्षिणगोकर्णं तदाख्यशिवलिङ्गम् । प्रगतः
दक्षिणं प्रदक्षिणं । तिष्ठद्गुप्रभूतीनि च इति अव्ययभावाः । ततश्चिवः । अप्रदक्षिणं प्रद-
क्षिणं सम्पद्यमानं कृत्वा प्रदक्षिणीकृत्य । स्वाम्यादेशं वामुकेराज्ञाम् । अत्र को नामा-
भ्युपाय इत्यस्य अर्थान्तरप्रयुक्तस्य इदं रक्तांशुकयुगलमित्यस्योत्तरत्वेन सम्पन्नत्वात्तृ-
तीयं पताकास्थानकमिदम् । अतर्कितोपनतेन अतर्कितं अकस्माद् यथा तथा उपनतेन
प्राप्तेन । अनेन दैवानुकूल्यं प्रदर्शितम् । सफलीभूतः तत्सम्बन्धेन रक्तवासोयुगलला-
भात्तु भोगादिसम्पत्त्या इति भावः । अभिवादनीया तस्यै मन्त्रमस्कृतिर्वाच्येत्यर्थः ।

१ जवाद्दह०; नातिदूरे; मप्यस्मादुत्तरेणादूरे. २ उभौ निष्क्रान्तौ. ३ सम्पन्नं मेभिल०.
४ कोत्राभ्यु०. ५ ततः प्रविशति सह वाससा कञ्चुकी. ६ वासो०. ७ वसोर्ज० कुमाराय.
८ उपनयति. ९ आत्मगतम्. १० ग्रहणविधिः. ११ नाचवा. १२ अभिवन्दनीया.
१३ पच्छिमं. १४ वहन्ति. १५ गमिस्सं; चिट्ठिस्सं (स्थास्यामि).

वासोयुगमिदं रक्तं प्राप्ते काले समागतम् ।

करोति महतीं प्रीतिं परार्थे देहमुज्झतः ॥ २१ ॥

(दिशोऽवलोक्य ।) यथा चायं चलितमलयाचलैशिलाचयः प्रचण्डो नभस्वांस्तथा तर्कयाम्यासन्नीभूतः पक्षिराज इति । तथा हि ।

तुल्याः संवर्तकाभ्रेः पिदधति गगनं पङ्क्तयः पक्षतीनां

तीरे वेगानिलोऽम्भः क्षिपति भुव इव प्लावनायाम्बुराशेः ।

कुर्वन्कल्पान्तशङ्कां सपदि च सभयं वीक्षितो दिग्द्विपेन्द्रै-

र्देहोद्योतैर्दशाशाः कपिशयति मुहुर्द्वादशादित्यदीप्तिः ॥ २२ ॥

तद्यावदसौ नागच्छेच्छङ्खचूडस्तावत्त्वरिततरमिमां वध्यशिलामारो-
हामि । (तथा कृत्वोपविश्य शिलास्पर्शं नाटयति ।) अहो स्पर्शोऽयमस्याः ।

अनेन तदिच्छानुवृत्तिर्ध्वनिता । वासोयुगमिति । प्राप्ते काले योग्यावसरे समागतं हस्तगतमिदं रक्तं वासोयुगं वस्त्रयुगलं परार्थे अन्यनिमित्तं देहमुज्झतः त्यजतः । त्यक्तुमुद्यतस्येति यावत् । मम महतीं प्रीतिं परां मुदं करोति ॥ २१ ॥ चलितः विधूतः कम्पितो वा मलयाचलस्य शिलानां चयः शिलाचयः प्रस्तरसमूहः यस्मात् स तथोक्तः । नभोस्त्याश्रयत्वेनास्येति नभस्वान् वायुः । तुल्या इति । संवर्तकाभ्रेः प्रलयकालिकमेघैः । आवर्तश्चैव संवर्तः पुष्करो द्रोण एव च । इति चत्वारो मेघाः । तुल्याः । तद्वदिग्व्यापिन्यः नीलाश्च । पक्षतीनां उपर्युपरि श्रेणिशः स्थितानां पक्षाणां पङ्क्तयः पटलिकाः गगनं पिदधति आच्छादयन्ति । वेगानिलः वेगोत्पन्नः वायुः भुवः पृथिव्याः प्लावनाय निमज्जनाय इव अम्बुराशेः सागरस्य अम्भः जलं तीरे क्षिपति । एवं कल्पान्तशङ्कां प्रलयकालभ्रान्तिं कुर्वन् जनयन् । अत एव दिग्द्विपेन्द्रैः दिग्द्वारणश्रेष्ठैः सपदि सहसा सभयं सत्रासं वीक्षितः दृष्टः । अयं द्वादशादित्यानां प्रलय उदितानामिव दीप्तिः तेजः यस्य स तादृशः । गरुत्मान् इति अध्याहार्यम् । [अत्र शिवरामटीका यथा—उत्प्रेक्षानिर्मितेन जलोत्प्लुत्यतिशयेन तत्कारणस्य वेगस्य प्रचण्डता प्रकाश्यते । प्लावनोत्प्रेक्षया वेगवायोऽस्त्वातवातसाम्यं च प्रतीयते । प्रथमं पक्षदर्शनं ततो वेगकार्यतया समुद्रक्षोभदर्शनं ततो देहप्रभाव-
लोकनमिति प्रतीतिक्रमेण वर्णनम् इति ।] देहोद्योतैः शरीरकान्तिभिः दश आशाः दिशः मुहुः वारं वारं कपिशयति पिङ्गलाः स्वर्णवणा इत्यर्थः करोति । पादचतुष्ट-
यक्रमेण अतिशयोक्त्युत्प्रेक्षाभ्रान्तिमदुपमानां संसृष्टिः । खगधरा वृत्तम् ॥ २२ ॥

१ प्राप्तकाले. २ महतीं प्रीतिमाधत्ते. ३ परार्थेकदृशो मम. ४ शिखरशिलासञ्चयः;
चयप्रचण्डः. ५ भूतः खलु; ० सन्नभूतः. ६ तुल्यं. ७ विदधति. ८ तीरं वेगान्निरस्तं
क्षिपति...म्बु सिन्धोः. ९ द्योतो...शिशुद्वाद०. १० शाकाभिः. ११ गच्छत्येव. १२ नाटयन्.

न तथा सुखयति मन्ये मलयवती मलयचन्दनरसाद्रा ।
अभिवाञ्छितार्थसिद्धयै वध्यशिलयं यथा स्पृष्टा ॥ २३ ॥

अथ वा किं मलयवत्या ।

शयितेन मातुरङ्क विश्रब्धं शैशवे न यत्प्राप्तम् ।
लब्धं सुखं मयास्या वध्यशिलायास्तदुत्सङ्गे ॥ २४ ॥

तदयमागतो गरुमान् । यावदात्मानमाच्छाद्य तिष्ठामि ।

(तथा करोति ।)

(ततः प्रविशति गरुडः ।)

गरु०—

दृष्ट्वा विम्बं हिमांशोर्भयकृतवल्यां संस्मरुशेषमूर्तिं
सानन्दं स्यन्दनाश्वत्रसनविचलिते पूष्णि दृष्टोऽग्रजेन ।
एष प्रान्तापसर्पज्जलधरपटलैरायतीभूतपक्षः
प्राप्तो वेलामहीध्रं मलयमहमहिग्रासगृध्रुः क्षणेन ॥ २५ ॥

न तथेति । अभिवाञ्छितः अभिलषितः यः अर्थः परप्राणरक्षणरूपस्तस्य सिद्धये सम्पादनाय स्पृष्टा इयं वध्यशिला यथा सुखयति मामिति शेषः । मम निर्वृतिं जनयति तथा । मलये भवाः चन्दनाः मलयचन्दनास्तेषां रसेन आर्द्रा स्निग्धा स्पृष्टा कृतालिङ्गना मलयवती मम कान्ता न सुखयतीति मन्ये । यथाश्लिष्टा इति पाठे इयं वध्यशिला श्लिष्टा जातस्पर्शा यथा सुखयति तथा आश्लिष्टा आलिङ्गिता मलयवती इति योज्यम् । व्यतिरेकगर्भा उत्प्रेक्षा । आर्या वृत्तम् ॥ २३ ॥ शयितेनेति । शैशवे बाल्ये मातुः अङ्के उत्सङ्गे विश्रब्धं पतनादिशङ्कारहितं शयितेन यत्सुखं न प्राप्तं तद् अस्या वध्य-शिलाया उत्सङ्गे कोडे शयितेन प्राप्तम् । अत्रापि उपमानभूताया मातुरपि उपमयरूपाया वध्यशिलाया सुखप्रदत्वेनाधिक्यकथनात् व्यतिरेकालंकारः । आर्या छन्दः ॥ २४ ॥ दृष्टेति । एषोऽहं अहेर्नागस्य ग्रासे भक्षणे गृध्रुः अभिलाषुकः । क्षणेन वेलयां स्थितः महीध्रः वेलामहीध्रः तं समुद्रतटपर्वतं मलयं प्राप्तोस्मि । किं कुर्वन्नि-त्याह—हिमाः शीता अंशवो रश्मयो यस्य स हिमांशुश्चन्द्रस्तस्य विम्बं दृष्ट्वा । पुरा मद्दर्शनाद्भयं तेन कृतं वलयं मण्डलाकारेणावस्थानं यथा तां शेषस्य मूर्तिं स्मरन् । कीदृशः । पूष्णि सूर्ये स्यन्दनाश्वानां रथयुक्तवाजिनां त्रसनं मद्दर्शनाद्भयं तेन चलिते रथ-विसंघुलगत्या कम्पिते सति अग्रजेन ज्यायसा भ्रात्रा अरुणेन सानन्दं दृष्टः । अथ च प्रान्तयोः पार्श्वयोः अपसर्पद्भिः पक्षविधूत्या दूरीभूय प्रसर्पद्भिः जलधरपटलैः मेघसमूहैः आयतीभूतौ विस्तारं गतौ । तथा भासमानौ इत्यर्थः । पक्षौ यस्य तादृशः । प्रथमपञ्चौ

नाय०—(सपरितोषम् ।)

संरक्षता पन्नगमद्य पुण्यं मयार्जितं यत्स्वशरीरदानात् ।

भवे भवे तेन ममैवमेव भूयात्परार्थः खलु देहलाभः ॥ २६ ॥

गरु०—(नायकं निर्वर्ण्य ।)

अस्मिन्वध्यशिलातले निपतितं शेषानहीत्रक्षितुं

निर्भिद्याशनिदण्डचण्डतरया चञ्च्वाधुना वक्षसि ।

भोक्तुं भोगिनमुद्धरामि तरसा रक्ताम्बरप्रावृतं

दिग्धं मद्भयदीर्यमाणहृदयप्रस्यन्दिनेवासृजा ॥ २७ ॥

(इत्यभिपत्य नायकं गृह्णाति । नेपथ्ये दुन्दुभिध्वनिः पुष्पवृष्टिश्च ।)

गरु०—(सविस्मयम् ।) अये दुन्दुभिध्वनिः पुष्पवृष्टिश्च

(ऊर्ध्वमवलोक्याकर्ण्य च ।)

आमोदानन्दितालिर्निपतति किमियं पुष्पवृष्टिर्नभस्तः

स्वर्गे किं चैषं चक्रं मुखरयति दिशां दुन्दुभीनां निनादः ।

स्मरणालंकारः । यथानुभवमर्थस्य दृष्टे तत्सदृशे स्मृतिः । स्मरणम् । इति लक्षणात् ।
खग्धरा वृत्तम् ॥ २५ ॥ सपरितोषमिति गरुडागमनेनात्मनो मरणमुपस्थितं जानतोपि
नायकस्यायं परितोषोऽस्य दयावीरत्वमेव प्रकटयति । संरक्षतेति । स्वशरीरदा-
नादात्मनो देहार्पणेन पन्नगं संरक्षता मया यत्पुण्यं मुकृतमर्जितं सम्पादितं तेन पुण्येन
हेतुना मम भवे भवे जन्मनि जन्मनि देहलाभः शरीरप्राप्तिः एवं परार्थं एवं
परकार्यसिद्धयर्थमेव भूयात् । उपजातिवृत्तम् ॥ २६ ॥ अस्मिन्निति ।
शेषान्स्वव्यतिरिक्तान् अहीन् रक्षितुम् । अन्यथा समयारक्षणे सर्वेषामेव नाशः
स्यादिति हेतोः । अस्मिन् वध्यशिलातले निपतितं विक्रवतया प्राक्षिप्तगात्रम् ।
निश्चलस्थित्या कोप्यसामान्योऽयं सर्वानहीन् रक्षतीति पञ्चमाङ्कवृत्तर्वाजावापोप्यत्र कृतः
कविना इति बोध्यम् । रक्ताम्बरप्रावृतं रक्तवस्त्राभ्यामाच्छादितम् । अतः मत्तो यद्भयं
तेन दीर्यमाणं च तत् हृदयं च तस्मात्प्रस्यन्दिना निस्सरता अमृजा रुधरेण दिग्धं
लिप्तमिव दृश्यमानं भोगिनम् । अशनिदण्डचण्डतरया अशनिदण्डवत् । अनेन दैर्घ्यं तैर्घ्यं
च सूचितम् । चण्डतरया अतिभीषणया चञ्च्वा वक्षसि निर्भिद्य विदार्य भोक्तुमधुना
तरसा वेगेन उद्धरामि ऊर्ध्वं नयामि । उपमा उपप्रेक्षा चालंकारौ । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ २७ ॥ सविस्मयमिति । तत्कालं यावत् दुन्दुभिध्वनेस्तदाऽश्रवणात्पुष्प-
वृष्ट्यादर्शनाद्विस्मयः । आमोदेति । आमोदेन अतिहृद्येन सौरभेन गन्धप्रियत्वात्

१ ममैव भूयात्परोपकाराय शरीरलाभः; परार्थहेतोः खलु. २ चण्ड. ३ नेपथ्ये-थ्यात्
पुष्पाणि पतन्ति दुन्दुभयश्च स्वनन्ति. ४ वैष.

(विहस्य ।)

ओ ज्ञातं सोऽपि मन्ये मम जवमरुता कम्पितः पारिजातो
मन्दं संवर्तकाभ्रैरिदमपि रसितं जातसंहारशङ्कैः ॥ २८ ॥

नाय०—(आत्मगतम् ।) दिष्ट्या कृतार्थोऽस्मि ।

गरु०—(नायकं कवल्यन् ।)

नागानां रक्षिता भाति गुरुरेष यथा मम ।

तथा सर्पाशनाकांक्षां व्यक्तमद्यापनेष्यति ॥ २९ ॥

तद्यावदेनं गृहीत्वा मलयर्पवतमारुह्य यथेष्टमाहारयामि ।

(इति नायकं गृहीत्वा निष्क्रान्तः ।)

॥ इति चतुर्थोऽङ्कः ॥

आनन्दिता अलयः भ्रमराः यथा तादृशी इयं पुष्पवृष्टिः नभस्तः किं कस्माद्धेतोः निप-
तति । किं किमर्थं च स्वर्गे एष दुन्दुभीनां भेरीणां निनादः दिशां चक्रं दिङ्मण्डलं
मुखरयति निनादयति । आ इति स्मरणे । ज्ञातमवगतम् । मन्ये तर्कयामि । स प्रसिद्धः
पारिजातः मुरतराजः अपि मम जवमरुता आगमनवेगवायुना कम्पितः । यस्मादियं
पुष्पवृष्टिः । इदमपि जाता संहारस्य प्रलयस्य शङ्का येषां तैः संवर्तकाभ्रैः मन्दं
मृदु यथा तथा रसितं गर्जितम् । मन्दमित्यत्र सार्धमिति पाठे सर्वैः संभूय
गर्जितमित्यर्थः । उत्प्रेक्षालंकारः । घग्धरा वृत्तम् ॥ २८ ॥ उद्धृतभक्ष्यस्य
अनन्यसदृशं दैहगौरवं ज्ञात्वा आत्मनः परितुष्टिर्भवेदिति संभावयन्नाह ।

नागानामिति । यथा यस्माद् एष नागानां रक्षिता मम गुरुः भारवान् भाति
तथा तस्माद् अद्य मम सर्पाशनाकांक्षां नागभक्षणेच्छां व्यक्तं स्फुटमपनेष्यति
दूरीकरिष्यति । एतद्देहस्थमांसरुधिरादिप्राचुर्यान्मम परां तुष्टिं जनयिष्यतीति भावः ।
अत्र अयं नागानां रक्षितः भूत्वा प्राणिनां हिंसा न कर्तव्या इत्युपदेशदानान्मम
गुरुरिव भाति इति प्राकरणिकस्य भाविनोर्थस्य सूचनात्पताकास्थानकमिदम् । तदुक्तं
धनञ्जयेन—प्रस्तुतागन्तुभावस्य वस्तुनोन्योक्तिसूचकम् । पताकास्थानकं तुल्यसंवि-
धानविशेषणम् ॥ इति । अत्र नागभक्षणेच्छानिवारणे गुरुत्वस्य हेतुत्वेनोपादाना-
त्काव्यलिङ्गमलंकारः ॥ २९ ॥

इति श्रीनागानन्दटीकायामर्थबोधिण्यां चतुर्थोऽङ्कः ॥

१ आं; हा. २ मन्दं; सार्धं; सर्वैः. ३ रणितं; रचितं. ४ जाति. ५ कलयन्. ६ पुरुषेषु.
७ शङ्का. ८ शिखरं. ९ जीमूतवाहनं. १० इति श्रीहर्षकृतौ नागानन्दनाटके चतुर्थोऽङ्कः
समाप्तः ।

पञ्चमोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति प्रतीहारः ।)

प्रती०—

स्वगृहोद्यानगतेऽपि स्निग्धे पापं विशङ्क्यते स्नेहात् ।

किमु दृष्टबह्वपायप्रतिभयकान्तारमध्यस्थे ॥ १ ॥

तथा हि । जीमूतवाहनो जलधिवेलावलोकनकुतूहली निष्क्रान्तश्चिर-
यतीति दुःखमास्ते महाराजो विश्वावसुः । समादिष्टश्चास्मि तेन । यथा
सुनन्द श्रुतं मया संनिहितगरुडप्रतिभयमुद्देशं गतो जामाता जीमूतवा-
हनस्तत्र चिरयतीति । शङ्कित एवास्म्यनेन वृत्तान्तेन । तत्त्वरितं
विज्ञायागच्छ किमसौ स्वगृहं गतो न वेति । तद्यावत्तत्र गच्छामि ।
(परिक्रामन्नप्रतो विलोक्य ।) अये अयमसौ राजर्षिर्जीमूतवाहनस्य पिता
जीमूतकेतुस्तृणाङ्गने सहधर्मचारिण्या राजपुत्र्या वध्वा चोपास्यमान-
स्तिष्ठति । तथा हि ।

क्षौमे भङ्गवती तरङ्गितदशे फेनाम्बुतुल्यं वह-

ञ्जाह्वयेव विराजितः सवयसा देव्या महापुण्यया ।

अथ तत्र तत्र निवेशितानर्थान्ममप्रफलसिद्धये ऐकान्त्यं नेतुमन्तिममङ्गमार-
भते । तत्रादौ राज्ञन्यस्य कर्णस्य पित्राद्यालम्बनस्य निष्पत्त्यर्थं पित्रादीनां
चित्तारोहणायुद्यमप्रस्तावार्थं प्रतीहारप्रवेशः । स्वगृहेत्यादि । स्निग्धे प्रेमपात्रे
जने स्वगृहोद्यानगते । प्रथमं तावदुद्यानं न शंकास्थलम् । तत्रापि गृहसमीपस्थं ततोपि
स्वगृहमम्बद्धमिति न सर्वथा शंकास्पदम् । तद्वेतेपि । स्नेहात् प्रीतिहेतोः पापममङ्गलं
विशङ्क्यते । अतिस्नेहः पापशङ्कीति भावः । तस्मिन् दृष्टाः बहवोऽपाया अनर्था यस्मि-
न् तद्रहपायमत एव प्रतिभयं भयावहं यत्कान्तारं तन्मध्यस्थे किमु किमु वक्तव्यं
पापं शङ्क्येतेति । अर्थापत्तिरलंकारः । आर्या वृत्तम् ॥ १ ॥ जलधेः वेला जलधिवेला
तस्या अवलोकनं । कुतूहलमस्यास्तीति कुतूहली । जलधिवेलावलोकने कुतूहली ।
सन्निहितः गरुडः तेन प्रतिभयं भयंकरम् । प्रतिगतं भयेन प्रतिभयं । प्रतिगतं भय-
मस्मिन्निति वा प्रतिभयम् । प्रादिसमासः । उटजं पर्णादिनिर्मितं गृहम् । तस्याङ्गने
अजिरे । सह धर्मं चरतीति सहधर्मचारिणी धर्मपत्नी तया । उपास्यमानः
परिचर्यमाणः । ताभ्यामन्वित इत्यर्थः । क्षौमे इति । भङ्गवती भंगयुते वायु-

१ सुनन्दो नाम प्र०. २ विशङ्कितं. ३ जलनिधि० निष्क्रान्तः कुमारो जीमू०. ४ तत्समा-
दिष्टोऽस्मि. ५ परिक्रम्य; अग्रे दृष्ट्वा. ६ सह स्वध०. ७ वध्वा मलयवत्या. ८ तरङ्गतले;
तरङ्गितचलत्. ९ सुपयसा.

धत्ते तोयनिधेरयं सुसदृशीं जीमूतकेतुः श्रियं
यस्यैवान्तिकवर्तिनी मलयवत्याभाति वेला यथा ॥ २ ॥
तद्यावदुपसर्पामि ।

(ततः प्रविशत्यासनस्थः पत्नीवधूसमेतो जीमूतकेतुः ।)

जीमू०—

भुक्तानि यौवनसुखानि यशो विकीर्णं
राज्ये स्थितं स्थिरधिया चरितं तपोऽपि ।
श्लाघ्यः सुतः सुसदृशान्वयजा स्नुषेयं
चिन्त्यो मया ननु कृतार्थतयाद्यं मृत्युः ॥ ३ ॥

प्रती०—(सहसोपसृत्य ।) जीमूतवाहनस्य ।

वशात् तरङ्गिता विचलिता दशा अवचलाः अन्ता वा ययोः तादृशे । फेनाकारमम्बु
फेनाम्बु तेन तुल्ये सदृशे फेनाम्बुतुल्ये । भङ्गेनान्तरा निम्नोन्नतत्वाद्वायुना मन्दचल-
नात् धवलतया लघुतया च फेनाम्बुसाम्यम् । दुमाया विकारः क्षौमम् । क्षौमे पट्टवा-
ससी वहन् धारयन् । पुनश्च सवयसा सदृशवयसा उचितवयस्कयेत्यर्थः । महत्पुण्यं
यस्याः सा महापुण्या तन्नाम्न्या वा देव्या दीप्यमानगात्रया राज्या । वयोभिः हंसा-
दिभिः पक्षिभिः सहितया । महत् पुण्यं पावनत्वं यस्यास्तथा । अत्र शाब्दं साम्यम् ।
जाह्नव्या गंगया इव विराजितः शोभितः अयं जीमूतकेतुः तोयनिधेः सागरस्य
सुसदृशीं श्रियं शोभां धत्ते । यस्य अन्तिके निकटे वर्तते इति अन्तिकवर्तिनी सर्मा
पस्था मलयवती वेला इव आभाति विराजते । उपमा । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २ ॥
भुक्तानीति । यूनो भावः यौवनं तारुण्यम् । युवादित्वाद्दण् । तस्मिन् उपभोक्तव्यानि
सुखानि यौवनसुखानि । यौवने विषयसुखानांत्यर्थः । भुक्तानि अनुभूतानि ।
यशः कीर्तिः विकीर्णं सर्वत्र प्रसारितम् । राज्ये स्थितं राज्यकर्माणि रक्षयर्क्षणादिकानि
कृतानीत्यर्थः । यशोवकीर्णे इति पाठे यशसा अवकीर्णे व्याप्ते राज्ये स्थितम् । तथा राज्यं
कृतं यथा सौराज्यकीर्तिलेब्धेत्यर्थः । एवं सुखोपभुक्त्या कामः राज्यस्थित्या
यशोलब्ध्या च धर्मार्थौ इति त्रिवर्गसंपादनमुक्त्वा चतुर्थेऽपि कृतां प्रवृत्तिमाह ।
स्थिरा निश्चला चासौ धीः स्थिरधीः तथा । अविव्रलितेन मनसेत्यर्थः । तपः त्रिवि-
धमपि चरितं तप्तम् । एवं सत्यपि एष वा अनृणो यः पुत्री इति वचनदिशा पुत्रा-
भावे सर्वं व्यर्थं ऋणबद्धत्वादित्याह । श्लाघ्यः धर्मयशआदिगुणमण्डितत्वात्प्रशंसनीयः
पुत्रः । सुसदृशे अन्वये अनुरूपे वंशे जायते इति सुसदृशान्वयजा स्नुषा वधूः ।
एवं कृतः साधितः अर्थः जन्मप्रयोजनं येन स कृतार्थस्तस्य भावः कृतार्थता तथा ।
कृतकृत्यत्वादित्यर्थः । मया अद्य मृत्युः चिन्त्यः चिन्तनीयः । प्रार्थनीय इत्यर्थः ।
काव्यलिङ्गमलंकारः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ३ ॥ जीमूतवाहनस्येति । एवं मया

जीमू०—(कर्णौ पिधाय ।) शान्तं पापं शान्तं पापम् ।

वृद्धा—प्रतिहतममङ्गलम् । (क)

मल०—(स्वगतम् ।) वेपते मे हृदयमनेन दुर्निमित्तेन । (ख)

जीमू०—(वामाक्षिस्पन्दनं सूचयित्वा ।) भद्रं किं जीमूतवाहनस्य ।

प्रती०—जीमूतवाहनस्य वार्तामन्वेष्टुं प्रेषितोऽस्मि युष्मदन्तिकं महाराजविश्वावसुना ।

जीमू०—किमसंनिहितस्तत्र मे वत्सैः ।

प्रती०—अथ किम् ।

वृद्धा—(सविपादम् ।) महाराज यदि तत्र न संनिहितस्तत्कुत्र गतो मे पुत्रको भविष्यति । (ग)

जीमू०—नियंतमस्मत्प्राणयात्रार्थं नितान्तदूरं गतो भविष्यति ।

मल०—(सविपादमात्मगतम् ।) अहं पुनरार्यपुत्रमप्रेक्षमाणा (अपश्यन्ती) अन्यदेव किमप्याशङ्के । (घ)

(क) पङ्क्तिहृदममङ्गलम् । (ख) वेवदि मे हिअअं इमिणा दुण्णिमित्तेण

(ग) महाराज जइ तैहिं ण सण्णिहिदो ता कहिं गदो मे पुत्तओ भविस्सदि ।

(घ) अहं उण अज्जउत्तं अपेक्खन्ती अण्ण एव्व किपि आसङ्केमि ।

मृत्युश्चिन्तनीयः इति वाक्योपसंहारानन्तरं द्वाटित्येव प्रविश्य प्रतीहारेण उक्ताः जीमूतवाहनस्येति वाक्यावयवः आपाततो पूर्ववाक्यान्वयित्वेन भासमानः जीमूतवाहनस्य मृत्युश्चिन्तनीय इत्यर्थे पर्यवस्यति । अतः पताकास्थानकमिदम् । तदुक्तं यत्रार्थे चिन्तितेऽन्यस्मिंस्तल्लिङ्गोन्यो प्रयुज्यते । आगन्तुकेन भावेन पताकास्थानकं तु तत् ॥ अर्थोपक्षेपकं यत्तु लीनं सविनयं भवेत् । श्लिष्टप्रत्युत्तरोपेतं तृतीयमिदमुच्यते ॥ इति । जीमूतकेतुः जीमूतवाहनस्येति वाक्यावयवं श्रुत्वा तं स्ववाक्यशेषत्वेन योजयन्नमङ्गलशङ्काकुलः प्रार्थयते शान्तं पापमिति । पापस्यामङ्गलकारणत्वात्तच्छान्तिरस्तु इति । दुष्टमशुभशंसि निमित्तं दुर्निमित्तं तेन । नियतं नूनम् । प्राणयात्रार्थं जीवनसाधनार्थं फलमूलादिकमाहर्तुमिति भावः । नितान्तदूरमत्यन्त-

१ देवी. २ नायिका. ३ अस्मात्परं-तदाज्ञापयतु महाराजः किं मया स्वामिने विज्ञापनीयमिति; किमहं स्वामिने निवेदयामि. ४ पुत्रः. ५ नूनं. ६ हृदं खु एदं; ७ हृदं खु अमंगलवअणं. ७ तहिं पिणत्थि; ण त्थिदो-ता कहिं दाणिं गओ-दो मे पुत्तओ जेण एव्वं चिराअदि. ८ मुहुत्तं-तअं-वि अज्ज०.

प्रती०—आज्ञापयतु महाराजः किं मया स्वामिने निवेदनीयम् ।

जीमू०—(वामाक्षिस्पन्दनं सूचयन् ।) जीमूतवाहनाश्चिरयतीति मयि
आकुले विचिन्तयति

स्फुरासि किमदक्षिणक्षणे मुहुर्मुहुः कथयितुं ममानिष्टम् ।
हतचक्षुरपहतं ते स्फुरितमिहायं करिष्यते भानुः ॥ ४ ॥

(ऊर्ध्वं पश्यन् ।) अयमेव त्रिभुवनैकचक्षुर्मगवान्सहस्रदीधितिः स्फुरन्
जीमूतवाहनस्य श्रेयः करिष्यति । (अवलोक्य सविस्मयम् ।)

आलोक्यमानर्मतिलोचनदुःखदायि
रक्तच्छटा निजमरीचिंरुचो विमुञ्चत ।
उत्पातवाततरलीकृततारकाभ-
मेतत्पुरः पतति किं सहसा नभस्तः ॥ ५ ॥

दूरम् । अन्यदेव किमपि अनिष्टमिति यावत् । स्फुरसीति । दक्षिणं न भवतीति
अदक्षिणं । अदक्षिणं च तदीक्षणं च तत्सम्बुद्धिः । हे अदक्षिणक्षणे वामनेत्र । एषम-
काले अयुक्तकारित्वात्तवादाक्षिण्यं युक्तमेवेत्युपालम्भोपि ध्वनितः । मम अनिष्टमशुभं
कथयितुं मुहुर्मुहुः पुनः पुनः किं किमर्थं स्फुरासि । हे हतचक्षुः कुत्सितनयन ।
अयं भानुरिह ते स्फुरितं स्फुरणं अपहतं विनष्टं । निरर्थकमित्यर्थः । करिष्यते ।
देवतासंकीर्तनेन हि दुर्निमित्तदोषः परिहीयते । मम पुत्रकः कुशली इति पाठे—ते
स्फुरितं अपहस्तं ध्वस्तम् । तद्विगणयामीति यावत् । मम पुत्रकः कुशली क्षेमवानेव
इत्यर्थः । अनुप्रासालंकारः । आर्या वृत्तम् ॥ ४ ॥ यदुक्तं तदेवोपपादयति अयमेवे-
त्यादिना । त्रयाणां भुवनानां समाहारः त्रिभुवनं तस्यैकं चक्षुः । सहस्रं दीधितयो यस्य ।
स्फुरन्प्रकाशमानः । स्फुरणसूचितमनिष्टं शुभशंसिना तेजःस्फुरणेनैवापाकरिष्यतीति
भावः । आलोक्यमानमिति । आलोक्यमानं दृश्यमानं सत् । दुःखं ददातीति
दुःखदायि । अतिशयेन लोचनयोर्दुःखदायि पीडाकरं अतिलोचनदुःखदायि । निजस्य
मरीचीनां रश्मीनामिव रुचः कान्तयः यासां तादृशीः रक्तच्छटा क्षधिरधारा विमुञ्चत
पातयत् । उत्पातस्य अनिष्टसूचकस्य वातः प्रभञ्जनः तेन तरलीकृता कम्पिता स्वस्था-
नाञ्च्याविता या तारका नक्षत्रं तस्या इव आभा यस्य तत् । एतत् लोचनदुःखदायी-
त्यस्य हेतुः । एतत् किं वस्तु नभस्त आकाशात् सहसा वेगेन पुरः अग्रे पतति । उपमा ।
वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ५ ॥ अत्र क्षेमेन्द्रः—तच्चञ्चूककचभ्रष्टं रक्तधारापुरःसरम् ।

१ विशापनीयम्. २ ०तीति पर्याकुलोस्मि हृदयेन; चेतासि. ३ किमु दक्षिणेतर.
४ सूचयन्. ५ मम पुत्रकः कुशली. ६ अवलोक्य. ७ स्फुरन्. ८ मयि. ९ भुवः. १० कालः.

कथं चरणयोरेव निपतितम् ।

(सर्वे सविस्मयं निरूपयन्ति ।)

जीमू०—अये कथं लग्नसरसमांसं चूडामणिः । कस्य पुनरयं भविष्यति ।

वृद्धा—(सविषादम् ।) महाराज पुत्रस्येव म एतच्चूडारत्नम् । (क)

नायि०—(अपवार्य ।) मैवं भण । (ख)

प्रती०—महाराज माऽविज्ञायैवं विकृतो भूः । अत्र हि तांक्ष्येण भक्ष्यमाणानां नागाधिपानामनेकशो नखमुखोत्खाताः पतन्त्येते शिरोमणयः ।

जीमू०—देवि सोपपत्तिकमभिहितं सुनन्देन । कदाचिदेवमपि स्यात् ।

वृद्धा—सुनन्द गच्छ । कदापीयत्या वेलया श्वशुरगृहमेव गतो भविष्यति मे पुत्रकः । तद्गच्छ । ज्ञात्वा लब्धेवास्मभ्यं निवेदय । (ग)

प्रती०—यदाज्ञापयति देवी । (इति निष्क्रान्तः ।)

जीमू०—देवि अपि नाम नागचूडामणिरयं स्यात् ।

(क) महाराज पुत्तअस्स विअ मे एदं चूडारअणं । (ख) मा एव्वं भण ।

(ग) सुणन्द गच्छं । कदाँवि एत्तिआए वेलाए ससुरंघरं एव्व अँदो भविस्सदि मे पुत्तओ । ता गच्छ । जाणिअ लहु एवँ अम्हाणं णिवेदेहि ।

अङ्के मलयवत्यास्तचूडारत्नमथापतत् ॥ इति । अये इति खेदे । लग्नं श्लिष्टं सरसं रुधिरार्द्रं मांसं यत्र स तथोक्तः । चूडामणिः शिरोरत्नम् । विकृतः व्याकुलः । नखानि च मुखं च नखमुखं तेनोत्खाताः । उपपत्तिः युक्तिवादः तथा सहितं सोपपत्तिकम् । इदं परिमाणमस्या इयती तथा । इयता कालेन गतेनेत्यर्थः ।

१ एवाग्रतः; बाग्र. २ एतन्नास्ति कचित्. ३ मांसकेशः; ०केशचू०. ४ स्यात्. ५ एतन्नास्ति कचित्. ६ ०यैः; मैवमविशाय. ७ एतत्स्थाने इदं पद्यं त्रि०पुस्तके उपलभ्यते—

तांक्ष्येण भक्ष्यमाणानां पन्नगानामनेकशः ।

उल्कारूपाः पतन्त्येते शिरोमणय ईदृशाः ॥

उल्कारूपाः—नखोत्खाताः; चञ्चुःखाताः इ. पा. उल्कारूपाः उल्काग्रहवद् भयावहाः इति शि. टी. ८ अनेके. ९ एव शिखा०. १० ०हितमनेन. ११ भवेत्. १२ अवि नाम. १३ जाब इमाप. १४ उलं (कुलं). १५ आभदो. १६ संपादेहि (संपादय).

(ततः प्रविशति रक्तवस्त्रसंवृतः शङ्खचूडः ।)

शङ्ख० - (सास्त्रम् ।) कष्टं भोः कष्टम् । मुँषितोऽस्मि दैवेन ।

गोकर्णमर्णवतटे त्वरितं प्रणम्य

प्राप्तोऽस्मि तां खलु भुजङ्गमवध्यभूमिम् ।

आदाय तं नखमुखक्षतवक्षसं च

विद्याधरं गगनमुत्पतितो गरुत्मान् ॥ ६ ॥

हाँ निष्कारणबान्धव । हा परमकारुणिक । हा परदुःखदुःखित ।
हा विपद्वारिनिधिपतितजनोद्धरणपोत । हा परोपकारतृणीकृतदत्तदेह ।
क नु खलु गतोऽसि । प्रयच्छ मे प्रैतिवचनम् । (आत्मानमुद्दिश्य ।) हा
हतोऽस्मि मन्दभाग्यः । हा शङ्खचूडहतक किं त्वया कृतम् ।

नाहित्राणांत्कीर्तिरेकां मयाप्ता

नापि श्लाघ्या स्वामिनोऽनुष्ठिताज्ञा ।

दत्त्वात्मानं रक्षितोऽन्येन शोच्यो

हा धिक्कष्टं वञ्चितो वञ्चितोऽस्मि ॥ ७ ॥

गोकर्णमिति । अर्णवतटे सागरतीरे स्थितं गोकर्णं गोकर्णक्षेत्रस्थं शिवलिङ्गं प्रणम्य तां
प्रसिद्धां भुजङ्गमवध्यभूमिं सत्वरं प्राप्तोऽस्मि खलु आगत एव । नखमुखैः नखकोटिभिः
क्षतं विदीर्णं वक्षः यस्य तं नखमुखक्षतवक्षसं तं विद्याधरं आदाय गरुत्मान् खमाकाश-
मुत्पतितश्च । अत्र शिवरामव्याख्या-क्षतवक्षसमिति जीवनप्रत्याशानिवृत्त्या खेदः ।
विद्याधरमिति आत्मार्थं महापुरुषनाशेन लज्जा । गरुत्मानिति अप्रतिक्रियत्वेन
दैन्यम् । यौगपद्यकथनेन दैवप्रातिकूल्यनिरूपणाद्वैराग्यम् । सर्वाभिप्रायेण कष्ट-
मिति । अनुप्रासः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ६ ॥ निष्कारणः बान्धवः निष्कारण-
बान्धवः अहेतुकमित्रम् । विपदेव वारिनिधिः समुद्रः विपद्वारिनिधिः तस्मिन्
पतितजनस्य उद्धरणे पोतः नौरूपः । परोपकारार्थं तृणीकृतः दत्तश्च देहो येन तादृशः ।
नाहित्राणादिति । अहित्राणान्नागरक्षणात्मया एका उत्कृष्टा कीर्तिर्न आप्ता
लब्धा । एकाहमिति पाठे एकम् अहः एकाहः तं व्याप्य । एकदिनमपि इत्यर्थः ।
स्वामिनः अस्मदधिपतेः श्लाघ्या स्वकुलरक्षणपरत्वात्प्रशंसनीया आज्ञा निदेशः
अपि न अनुष्ठिता कृता । प्रत्युत अन्येन आत्मानं स्वशरीरं दत्त्वा रक्षितोऽस्मि ।

१ संवीतः. २ एतन्नास्ति क्वचित्. ३ तामिह. ४ (रुदन्.) हा महासत्त्व । हा
परमकारुणिक । हा निष्कारणैकबान्धव । हा परदुःखदुःखित । क गतोऽसि. ५ प्रियवत्.
६ त्राणा की०. ७ रम्या; रङ्गा; रेकाहमाप्ता. ८ तेन वा.

तन्नाहमेवंविधः क्षणमपि जीवन्नुपहास्यमात्मानं करोमि । यावदेनां
रुधिरधारामनुगन्तुं प्रयतिष्ये । (भूमौ दत्तदृष्टिः परिक्रामति ।)

आदावुत्पीडपृथ्वीं प्रविरलपतितस्थूलविन्दुं ततोऽग्रे
ग्रावस्वापातशीर्णप्रसृततनुकणां कीटकीर्णां स्थलीषु ।
दुर्लक्ष्यां धातुपीठे घनतरुशिखरे गह्वरे स्त्यानरूपा-
भेतां ताक्ष्यं दिदृक्षुर्निपुणमनुसरन्नक्तधारां व्रजामि ॥ ८ ॥

वृद्धा—(ससाध्वसम् ।) महाराज एष कोऽपि रुदितवदन इत
एव त्वरितमागच्छन्हृदयं म आकुलीकरोति । तज्ज्ञायतां तावत्क
एष इति । (क)

जीमू०—यथाह देवी ।

(क) महाराज एसो कोवि रुदिअवअणो इदो एव्व तुरिदं आअच्छन्तो
हिअअं मे आकुलीकरोदि । ता जाणीअदु दाव को एसोत्ति ।

अत एव शोच्यः शोचितुं योग्यः निन्दनीय इत्यर्थः । हा धिक् । कष्टं पीडाकरमेतत् ।
वञ्चितो वञ्चितः अत्यन्तं विप्रलब्धोऽस्मि । दैवेनेति शेषः । अत्र पादत्रयस्य शोच्यत्वं
प्रति हेतुत्वात्काव्यलिङ्गम् । अभीष्टस्यालाभादप्रार्थितस्य चाप्तेर्विषमालंकारोपि ।
शालिनी वृत्तम् ॥ ७ ॥ एवं विधा यस्यासौ एवंविधः । आदाविति । ताक्ष्यं गरुडं
दिदृक्षुः द्रष्टुमिच्छुः । दृशेः सन्नन्तात् सनाशंसमिक्ष उः इत्युप्रत्ययः । अहम् आदौ
उत्पीडेन तरसा निःसरणेन । देहस्य प्रथमभेदे रुधिरबाहुल्यात्तथा । पृथ्वीं घनाम् ।
ततः प्रविरलाः प्रविरलं यथा तथा वा पतिताः स्थूलाः विन्दवो यस्याः तादृशीम् ।
अथ च ग्रावसु प्रस्तरेषु आपातेन पतनेन शीर्णाः चूर्णिताः अत एव प्रगृताः विकीर्णाः
तनवः सूक्ष्माः कणाः यस्यास्ताम् । स्थलीषु अकृत्रिमभूमिषु कीटैः सूक्ष्मजीवैः
कीर्णां व्याप्ताम् । धातुपीठे गैरिकादिभूमौ दुर्लक्ष्यां कृच्छ्रेण विभाव्याम् । समान-
वर्णत्वादिति भावः । घनानि निरंतराणि तरुशिखराणि यस्य तादृशे गह्वरे गुहायां ।
गुहास्थवनतरुशिखरेषु इत्यर्थः । समानं घनीभूतं रूपं यस्याः तादृशीम् । घनतरुशिखरे
स्त्याननीलस्वरूपमिति पाठे घनं सान्द्रशास्त्रं यत्तरुशिखरं तत्र स्त्यानं पत्रस-
म्बन्धान्नीलं च स्वरूपं यस्याः ताम् । एतां रक्तधारां निपुणं सावधानं । क्वचिदुर्ज्ञेय-
त्वादित्यर्थः । अनुसरन् व्रजामि । स्वभावोक्तिरलंकारः । स्वधरा वृत्तम् ॥ ८ ॥

१ ततो या०; यावदेनमनु०; एतदनुगमनं प्रति यतिष्ये. २ परिक्रामन् भूमौ.
३ दुत्पीडय; दुत्पाटय. ४ तां. ५ स्वायाम०; ग्रावण्यापातशीर्णां-कीटकीर्णस्थ०. ६ दुर्लक्षां
धातुभिन्ना; धातुभिन्ने. ७ घ-व-नतरुशिखरे स्त्याननीलस्वरूपां. ८ श्रान्त. ९ एनां.
१० ससोअं-ससोओ विअ-अरुणवअणो; परुणव० (प्ररुणव०)... तुरिअतुरिअं.

शङ्ख०—हां त्रिभुवनैकचूडामणे । कं मया द्रष्टव्योऽसि ।
मुषितोऽस्मि भो मुषितोऽस्मि । (इति क्रन्दति ।)

जीमू०—(आकर्ण्य सहर्षम् ।) देवि मुञ्च विषादम् । अस्यायं
चूडामणिर्नूनं मांसलोभात्केनापि पक्षिणा संमुत्क्षिप्य नीयमानोऽस्मि-
न्प्रदेशे पतितः ।

वृद्धा—(सहर्षं मलयवतीमालिङ्ग्य ।) अविधवे धीरा भव । न
सस्वीदृश्याकृतिर्वैधव्यदुःखमनुभवति । (क)

नायि०—(सहर्षम् ।) अम्ब युष्माकमाशिषां प्रभावेण । (इति
पादयोः पतति ।) (ख)

जीमू०—(शङ्खचूडमुपसृत्य ।) वत्स किं तत्र चूडामणिरपहृतः ।

शङ्ख०—आर्य न ममैवं त्रिभुवनस्यापि ।

जीमू०—कथमिव ।

शङ्ख०—दुःखातिभाराद्वाष्पोपरुद्धकण्ठो न शक्नोमि कथयितुम् ।

०—

आवेदय ममात्मीयं पुत्रं दुःखं सुदुःसहम् ।

मयि संक्रान्तमेतत्ते येन सह्यं भविष्यति ॥ ९ ॥

(क) अविधवे धीरा होहि । न क्खु ईदिसी अँकिदी वेहव्वदुक्खं अणुहोदि ।

(ख) अँम्ब तुम्हाणं आसिसीं पभाएणं ।

चूडामणिशब्दश्रवणेन मुषितोऽस्मीत्याकर्ण्य च चूडामणिमोषणेनायं विलपतीति जात-
प्रतीतिः हृष्टो ब्रूते देवि मुञ्च विषादमिति । भर्तृप्रत्ययाज्जाताश्वासा राश्यपि वधूमा-
श्वासयति अविधवे जीवद्भर्तृके इति । दुःखातिभाराद् दुःखावेगाद्वा हेतुभूतैः उपरुद्धः
कण्ठः यस्य । आवेदयेति । हे पुत्र सुदुःसहं अतिदुर्भरमात्मन इदमात्मीयं दुःखं मम

१ (साक्रन्दम् ।) हा. २ ० मणे हा परार्थदत्तदेह. ३ क्वासि प्रस्थितो मया द्रष्टव्यः.
४ सहर्षं विहस्य. ५ यस्तकादुत्खाय. ६ अस्यां भूमौ पपात. ७ ममेकस्य. ८ वत्स
कथ०. ९ ०तिशयाद्वाष्पोपरुद्धमानकण्ठः; दुःखभारोपरुद्धकण्ठः. १० स्फुटं कथ०.
११ जीमू०—(आत्मगतम् ।) हन्त हतोऽस्मि । (प्रकाशम् ।) इत्य० पुस्तकान्तरे.
१२ पुत्रदुःखं...१ संक्रान्तमस्ति हृदये. १३ दे आ०; आकिदी एरिसं (ईदुशं). १४ अज्ज
तुम्हाणं आसिसाव (अथ युवयोराशिषा); अम्ब तुदे एसा आसी. १५ पसादेण
(वसादेन).

शङ्ख०—श्रूयताम् । शङ्खचूडो नाम नागः खल्वहम् । वैनतेय-
स्याहारार्थमवसरप्राप्तो वासुकिना प्रेषितः । किं वा विस्तरेण । कदा-
चिदियं रुधिरधारापद्धतिः पांशुभिरवकीर्यमाणा दुर्लक्ष्यतामुपयास्यति ।
अतः संक्षेपतः कथयामि ।

विद्याधरेण केनापि करुणांविष्टचेतसा ।

मम संरक्षिताः प्राणा दत्त्वात्मानं गरुत्मते ॥ १० ॥

जीमू०—(सविषादम् ।) कोऽन्य एवं परहितव्यसनी । वत्स ननु,
स्फुटमेवोच्यतां ते पुत्रेण जीमूतवाहनेनेति । हा हतोऽस्मि मन्दभाग्यः ।

वृद्धा—हा पुत्रक किं त्वयैतत्कृतम् । (क)

नायि०—हा कथं सत्यीभूतं मे दुर्निमित्तम् । (ख)

(सर्वे मोहं गर्च्छन्ति ।)

शङ्ख०—(साक्षम् ।) नूनमेतौ पितरौ तस्य महासत्त्वस्य । कथ-
मप्रियवादिना मयेमामवस्थां नीतौ । अथ वा विषधरवदनाद्विषमन्तरेण
किमन्यन्निष्क्रामति । अहो प्राणप्रदस्य सुसदृशं प्रत्युपकृतं जीमूत-
वाहनस्य शङ्खचूडेन । तत्किमधुनैवात्मानं व्यापादयामि । अथ वा
समाश्वासयामि तावदेतौ । तां समाश्वासिहि । समीश्वसितु अम्बा ।

(क) हा पुत्तअ किं तुए एदं किदं । (ख) हा कहं सञ्जीभूदं मे
दुण्णिमित्तं ।

मह्यमावेदय । येन मयि संक्रान्तं । कथनेन संविभक्तमित्यर्थः । ते सङ्गं भविष्यति । अत्र
आत्मीयं पुत्रदुःखमावेदयेति भाव्यर्थसूचनमपि ॥ ९ ॥ अवसरं प्राप्तः प्राप्तवारः इत्यर्थः ।
रुधिरधारायाः पद्धतिः सन्तानरेषा । रुधिरधारोपलक्षिता पद्धतिर्माणो वा । अवकीर्य-
माणा व्याप्यमाना । विद्याधरेणेति । करुणया आविष्टं व्याप्तं चेतः यस्य तेन ।
केनापि अज्ञातनामधेयेन विद्याधरेण गरुत्मते आत्मानं स्वदेहं दत्त्वा मम प्राणाः
संरक्षिताः ॥ १० ॥ परहिते व्यसनं आस्था यस्य स परहितव्यसनी परोपकाररत

१ श्रूयतामिदम् । शङ्खचूडनामा खल्वहं नागः । २ आहारार्थं वासुकिना वैनतेयाय
प्रेषितः । ३ याति । ४ तत् । ५ करुणामयः । ६ जीमूतवाहनात्को । ७ स्पष्टम् ।
८ गताः । ९ (स्वगतम् ।) अथ नूनं । १० अप्रियावेदनान्मयैव ; अप्रियनिवेदनान्मयेतां ।
११ विषादते किमन्यद्विषधरस्य मुखात् । १२ प्रदानस्य । १३ आर्यं । १४ अम्बा समा० ।

(उभौ समाश्वसितः ।)

वृद्धा—(मलयवतीमुदिश्य ।) वत्से उत्तिष्ठ । मा रुदिहि । वय-
मपि किं जीमूतवाहनेन विना जीवामः । तत्समाश्वसिहि तावत् । (क)

नायि०—(समाश्वस्य ।) हा आर्यपुत्र केदानीं मया त्वं प्रेक्षि-
तव्यः । (स्व)

जीमू०—हा वत्स गुरुजनशुश्रूषामिज्ञ ।

चूडामणिं चरणयोर्मम पातयता त्वया ।

लोकान्तरगतेनापि नोज्झितो विनयक्रमः ॥ ११ ॥

(चूडामणिं गृहीत्वा ।) हा वत्स कथमेतावन्मात्रदर्शनः संवृत्तोऽसि ।

(हृदये दत्त्वा ।) अहह ।

भक्त्यातिदूरमवनाववनम्रमौलेः

शश्वत्तत्र प्रणमतश्चरणौ मदीयौ ।

चूडामणिर्निकषणैर्मसृणोऽप्ययं हि

गाढं विघट्टयति मे हृदयं कथं नु ॥ १२ ॥

(क) वच्छे उद्ग्रेहि । मा रोष । अम्हेवि किं जीमूदवाहणेन विना जीवम् ।
ता समस्तस दाव । (स्व) हा अज्जउत्त कहिं दाणिं मए तुमं पेक्खिदब्बो ।

इत्यर्थः । धरतीति धरः विषस्य धरः विषधरः सर्पः । गुरुजनस्य शुश्रूषा परिचर्या
तस्या अभिज्ञ । चूडामणिमिति । मम चरणयोः चूडामणिं पातयता निक्षिपता
त्वया लोकान्तरं गतेन परलोकगतेनापि विनयक्रमः शिक्षापद्धतिः न उज्झितः
त्यक्तः ॥ ११ ॥ एतावदेव एतावन्मात्रं दर्शनं यस्य । भक्त्येति । भक्त्या मयि प्रीत्या
श्रद्धया वा अवनौ भूम्यां अतिदूरं अवनम्रः प्रणतः मौलि यस्य तस्य । सुदूरमवना-
मितेति पाठे सुदूरमत्यन्तं अवनामितः नम्रः निसर्गविनीतः मौलिः येन तस्य ।
विदूरविनताननेति पाठे विदूरान्मां दृष्ट्वातिदूरादेव विनतं नम्रीभूतं यदाननं तेन नम्रः
मौलिर्यस्येति विग्रहः । शश्वत् नित्यं मम इमौ मदीयौ चरणौ प्रणमतः तवायं
चूडामणिः निकषणैः घर्षणैः मसृणः स्निग्धः । अपरुषस्पर्श इत्यर्थः । अपि मे
हृदयं कथं नु गाढमत्यन्तं विघट्टयति उल्लिखति । अत्र कोमलस्यापि चूडामणे-
हृदयविघट्टनकथनाद्विभावना विरोधालंकारो वा । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ १२ ॥

१ चरणः शुश्रूषाविधिकः । २ असि मे संवृ० । ३ सुदूरमवनामितः विदूरविनताननः
४ निकषणैः । ५ अप्यहिंसः । ६ विदारयति मे हृदये । ७ उद्ग्रेहि उद्ग्रेहि ।
८ तुल्यं शुभं पे० वं ।

वृद्धा—हा पुत्र जीमूतवाहन यस्मै ते गुरुजनशुश्रूषां वर्न-
यित्वान्यत्मुखं न रोचते स कथमिवेदानीं पितरमुज्झित्वा स्वर्गसुखम-
नुभवितुं गतोऽसि । (क)

जीमू०—(साक्षम् ।) देवि वयं किं जीमूतवाहनेन विना जीवामो
येनैवं प्रलपसि ।

नायि०—(पादयोर्निपत्य कृतान्नलिः ।) तात देहि मे आर्यपुत्रचिह्नं
चूडारत्नम् । येनैतद् हृदये कृत्वा ज्वलनप्रवेशेनापनयाम्यात्मनः
संतापदुःखम् । (ख)

जीमू०—अयि पतिव्रते किमेवमाकुलासि । ननु सर्वेषामेवास्मा-
कमयं निश्चयः ।

वृद्धा—महाराज तत्किं प्रतिपाल्यते । (ग)

जीमू०—देवि न किञ्चित् । किं त्वाहिताग्नेर्नान्येनाग्निना संस्कारो
विहितः । अतोऽग्निहोत्रशरणादग्निनादायात्मानमुद्दीपयामः ।

शङ्ख०—(स्वगतम् ।) हा कष्टं ममैकस्य पापस्य कृते सकलमेवेदं
विद्याधरकुलमुच्छिन्नम् । तदेवं तावत् । (प्रकाशम् ।) तात न खल्वे-
वमनिश्चित्यैव युक्तं मीदृशं साहसमनुष्ठातुम् । विचित्राणि हि विधिविल-
सितानि । कदाचिन्नायं नाग इति विज्ञाय जीवन्तमेव जीमूतवाहनं परि-
त्यजेन्नागशत्रुः । तदनयैव तौर्वद्रुधिरधारया वैनतेयमनुसरामः ।

(क) हा पुसै जीमूदवाहन जस्स दे गुरुजनशुस्तूसं वज्जिअ अण्णं सुहं ण
रोअदि सो कहं विअ दाणि पिदरं उज्झिअ सगर्सेहं अणुभविदुं गदोसि ।

(ख) ताद देहि मे अज्जउत्तंचिह्णं चूडारअणं । जेण ऐदं हिअए करिअ
अलणप्पवेसेण अवणेमि अस्सेणी संदोवदुक्खं ।

(ग) महाराअ ता किं पडिवालिअदि ।

प्रतिपाल्यते वेलातिपातः क्रियते इत्यर्थः । आहिताः नित्येष्ट्यर्थं स्थापिताः अग्नयः
येन तस्य । अग्निहोत्रिणः । संस्कारः दाहः । अग्निहोत्रार्थं शरणं गृहमग्निहोत्रगृहम् ।

१ विनापि. २ विलपसि. ३ किं मामाकुलयसि. ४ न खलु. ५ ततः; तद०. ६ आदी०.
७ पापस्यार्थे. ८ उत्सन्नं. ९ ०मिदमी. १० सविचाराणि हि देव०; विधेः. ११ ज्ञात्वा;
मत्वा. १२ दिशः. १३ पुत्तअ. १४ सोक्खं...पस्थितोसि. १५ अज्जउत्तस्स वृ०;
अज्जउत्तस्स अंगाहरणचिह्णम्. १६ इमं. १७ हिअअस्स. १८ संदावं. १९ किं अन्हेहि.

वृद्धा—सर्वथा देवतानां प्रसादेन जीवन्तमेव मे पुत्रकं प्रेक्षिष्ये । (क)

नायि०—(स्वगतम् ।) दुर्लभं खल्वेतन्मम मन्दभाग्यायाः । (ख)

जीमू०—वत्स अवितथैषा भारती ते भवतु । तथापि साग्रीना-
मेवास्माकं युक्तमनुसर्तुम् । तत्तामनुसरतु भवान् । वयमप्यग्निशिरणा-
दग्नीनादाय त्वरितमेवागच्छामः । (इति पत्नीवधूसमेतो निष्क्रान्तः ।)

शङ्ख०—तद्यौवद्रुडमनुसरामि । (परिक्रम्याग्रतो निर्वर्ण्य च ।)

कुर्वाणो रुधिरार्द्रचञ्चुकषणैर्द्रोणीरिवाद्रेः शिलाः

प्लुष्टोपांतवनान्तरः स्वनयनज्योतिःशिखाश्रेणिभिः ।

सज्जद्वज्रकंठोरघोरनखरप्रान्तावगाढावनिः

शृङ्गाग्रे मलयस्य पन्नगरिपुर्व्वरादैर्यं दृश्यते ॥ १३ ॥

(ततः प्रविशत्यासनस्थः पुरःपतितेनायको गडः ।)

गरु०—(आत्मगतम् ।) जन्मनः प्रभृति भुजङ्गपतीनश्वता नेद-

(क) सव्वधा देवदाणं पसाएण जीवन्तं एव्व मे पुत्तअं पेक्खिस्सं ।

(ख) दुल्लहं वल्लु एदं मह मन्देभाआए ।

विधिविलासितानि दैवकीडितानि । दैवचरितानीति यावत् । विगतं तथा सत्यं यस्याः सा वितथा । न वितथा अवितथा सत्या । कुर्वाण इति । रुधरेण आर्द्रा दिग्धा या चञ्चुस्तस्याः कषणैः घर्षणैः अद्रेः शिलाः द्रोणीः पाषाणमयाम्बुवाहिनीः कुर्वाणः । अनेन चञ्च्वाः पृथुता प्रहारस्य तीक्ष्णता च प्रदर्शिता । तटीः इति पाठे प्रान्तभागान् द्रोणीः नौसदृशीः कुर्वन् । तदुक्तं—द्रोणीभिरम्भसि चरन्ति महार्णवस्य । स्वनयनयोः ज्योतिषस्तेजसः शिखाश्रेणिभिः ज्वालापांक्तिभिः प्लुष्टं दग्धमुपान्तवनान्तरं समीपवर्तिकाननं मध्यभागो येन स तथोक्तः । तथा च सज्जन्तः संलग्नः । मज्जदिति पाठे मज्जन्तोर्थाग्रायकोरसि प्रविशन्तः । ये वज्रवत्कठोरा नखरास्तेषां प्रान्तैः अग्रैः । नखोऽस्त्री नखरोऽस्त्रियामित्यमरः । अवगाढा उत्खाता अवनिः भूमिः येन तादृशः । नायकदेहमभिव्याप्य (पाठान्तरे निर्भिद्य) भूमौ प्रवेशनाम्नखाग्राणां दैर्घ्यमुक्तम् । अयं पन्नगरिपुः शृङ्गाग्रे मलयस्य शिखराग्रे दूरात् दृश्यते । उत्प्रेक्षास्वभावोक्त्योः संसृष्टिः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १३ ॥ आ जन्मनः इति पाठे आ स्मृतौ । भुजङ्गपतीन् न तु क्षुद्रभुजङ्गान् । महत् सत्त्वं

१ अग्निहोत्रश०. २ त्वरिततरमनुग०. ३ जीमूतक्रेतुः. ४ ततोऽहमेक एव. ५ चलन्न०. ६ तटीः; नवाः. ७ षोऽस्त्रात्. ८ सञ्चयैः. ९ मज्जत्. १० कठार. ११ असौ. १२ पातित. १३ आ ज०. १४ भग्गाए; भाअथेआए (भागधेयायाः).

शमाश्चर्यं मया दृष्टपूर्वम् । यदयं महींसत्त्वः न केवलं न व्यथते प्रत्युत
प्रहृष्ट इव दृश्यते । तथा हि ।

ग्लानिर्नाधिकपीयमानरुधिरस्याप्यस्ति धैर्योद्धे-

र्मांसोत्कर्तनजा रुजोऽपि बहतः प्रीत्या प्रसन्नं मुखम् ।

गात्रं यच्च विलुप्तमेष पुलकस्तत्र स्फुटो लक्ष्यते

दृष्टिर्मय्युपकारिणीव निपतत्यस्यापकारिण्यपि ॥ १४ ॥

तत्कुतूहलमेव जनितमस्यानया धैर्यवृत्त्या । तद्भवतु न भक्षयाम्ये-
नम् । पृच्छामि तावत्कोऽयमिति । (उपरतो भक्षणात्पुरस्तिष्ठति ।)

नाय०—

शिरामुखैः स्यन्दत एव रक्तमद्यापि देहे मम मांसमस्ति ।

तृप्तिं न पश्यामि तवेहे तावत्किं भक्षणात्त्वं विरतो गरुत्मन् ॥ १५ ॥

मनःस्थैर्यं पीडासहनसामर्थ्यमित्यर्थः यस्य । तदुक्तं भावप्रकाशे—चित्तस्याविकृतिः
सत्त्वं विकृतेः कारणे सति । इति । ग्लानिरिति । अधिकं अत्यर्थं पीयमानं रुधिरं
यस्य तस्यापि धैर्यस्योदधिः धैर्योदधिस्तस्य सत्त्वसागरस्य अस्य ग्लानिः धैवर्ण्या-
द्युपलक्षिता निष्प्राणता नास्ति । मांसस्योत्कर्तनं छेदनं तस्माज्जायन्ते इति मांसोत्क-
र्तनजाः रुजः पीडाः बहतः । अनुभवत इत्यर्थः । प्रीत्या हर्षेण मुखं प्रसन्नमुत्फुल्लम् ।
वर्तते इति शेषः । यद् गात्रं न विलुप्तं छिन्नं भक्षितं वा तत्र एष पुलकः रोमाञ्चः
हर्षचिह्नं स्फुटः विशदः लक्ष्यते । किं च अस्य दृष्टिः अपकारिणि अपकारं कृतवत्यपि
मयि उपकारिणि उपकर्तारि इव निपतति । स्निग्धया दशा मां पश्यतीत्यर्थः । अतः
अहोस्य महासत्त्वतेति भावः । विशेषोक्तिरलंकारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १४ ॥
विस्मयविशिष्टा जिज्ञासा कुतूहलम् । धैर्यस्य वृत्तिः वर्तनं धैर्यवृत्तिः । धैर्येण वृत्तिरिति
वा । धैर्यलक्षणं तु—चापलेनानुपहता सर्वार्थेष्वविकल्थना । स्वाभाविकी चित्तवृत्तिः
धैर्यमित्यभिधीयते ॥ इति । निजा दयावीरतां प्रदर्शयन्नाह—शिरामुखैरिति ।
शिरामुखैः नाडीमुखैः रक्तं स्यन्दते क्षरत्येव । मम देहे अद्यापि मांसमस्ति । किं
तवानया चिन्तया तृप्तोऽस्मीति चेत् तवापि तावत् साकल्येन तृप्तिं न पश्यामि ।
इह गरुत्मन् भक्षणान्मांसाशनात् । रुधिरपानाच्चेत्यर्थात् । किं कस्माद् विरतः
विश्रान्तः असि । अनेनालौकिकमौदार्यं प्रकाशितम् । उपजातिर्वृत्तम् ॥ १५ ॥

१ महात्मा. २ पीड्यते; विपद्यते. ३ एव; इव किमपि. ४ (सविस्मयम्.) तथा हि.
५ धैर्योद्धेः. ६ कर्षण. ७ जानामि. ८ अपसर्पति. ना०—(मांसोत्कर्तनविमुख-
मुपलक्ष्य). ९ तवैव; तवापि देहे; च ते महात्मन्.

गरु०—(स्वंगतम् ।) आश्चर्यमाश्चर्यम् । कथमयमस्यामप्यवस्थायामेवमूर्जितमेवाभिधत्ते । (प्रकाशम् ।) अहो महासत्त्व ।

आवर्जितं मया चञ्च्वा हृदयात्तव शोणितम् ।
धैर्येणानेन च हृतं त्वया हृदयमेव मे ॥ १६ ॥

तत्कस्त्वामिति श्रोतुमिच्छामि ।

नाय०—एवं क्षुधाकुलो भवान् श्रवणयोग्यः । तत्कुरुष्व तावन्मांसंशोणितेन तृप्तिम् ।

शङ्ख०—(संसंभ्रममुपमृत्य ।) ताक्ष्यं ताक्ष्यं न खलु साहसमनुष्ठातव्यम् । नायं नागः । परित्यजैनम् । मां भक्षय । अहं तवाहारार्थं वासुकिना प्रेषितः । (उरो देदाति ।)

नाय०—(शङ्खचूडं पश्यन्नात्मगतम् ।) कथं विफलीकृतो मे मनोरथः शङ्खचूडेनागच्छता ।

गरु०—(उभौ निरुध्य ।) द्वयोरपि भवतोर्वध्यचिह्नम् । कतरः खलु नाग इति नावगच्छामि ।

शङ्ख०—कथमस्थान एव भवतो भ्रान्तिः ।

अस्यामप्यवस्थायामेवं क्षतदेहत्वाद् दौर्बल्यं गतोपीत्यर्थः । ऊर्जितमुन्नतम् । लोकोत्तरीदार्यधैर्योत्कर्षमिति यावत् । आवर्जितमिति । मया तव हृदयात् हृदयस्थानात् शोणितं रुधिरमावर्जितं गृहीतम् । त्वया च अनेन धैर्येण धृतेराविष्करणेन मम हृदयमन्तःकरणमेव हृतमात्मसात्कृतम् । पाठान्तरे अथ त्वया मम हृदयात् शोणितं हृतमिवेत्यर्थः । स च न मनोरमः ॥ १६ ॥ क्षुद्रपतप्त इति पाठे क्षुधा बुभुक्षया उपतप्तः । साहसमविचारितं कर्म । साहसं तु दमे दुष्करकर्मणि । अविमृश्य कृतौ धाष्ट्ये । इति हैमः । अस्थाने अविषये । न हि रजतभ्रमः घटे जायते । अतः भ्रान्त्यविषये प्रवृत्तत्वादसमीक्ष्यकारितैव तवैषा इति भावः । एतदेव दर्शयति—

१ आत्म. २ अहो आ०. ३ मत्पूजि०. ४ अनेन धैर्येण पुनस्त्वया—हृदयमेव नः; हृतमिवाद्य मे. ५ अतः; तत्कथय को भवान्. ६ क्षुद्रपतप्तः न श्रवणयोग्यस्त्वम्. ७ अस्मन्मांसः; प्रथमं तावत् शोणितमासेन. ८ सहसा. ९ ताक्ष्यं न खलु साहसमनुष्ठेयम्. १० अहमसौ. ११ इत्यभिधाय पुरो वपुर्देदानी. १२ सविषादमा०. १३ भूतो; कर्त्त० भूतो. १४ निरूपयन्. १५ उभयो० अस्थेय. १६ कः खलु १६ तं.

आस्तां स्वस्तिकलक्ष्म वक्षसि तनौ नालोक्यते कञ्चुको

जिह्वे जल्पत एव मे न गणिते नाम त्वया द्वे अपि ।

तिस्रस्तीव्रविषाग्निधूमपटलव्याजिह्वरत्नत्विषो

नैता दुःसहशोकफूत्कृतमरुत्स्फीताः फणाः पश्यसि ॥ १७ ॥

गरु०—(शङ्खचूडस्य फर्णान्वीक्ष्य नायकं पश्यन् ।) तत्कः खल्वयं

मया व्यापादितः ।

शङ्ख०—विद्याधरवंशतिलको जीमूतवाहनः । कथमकारुणिकेन त्वयेदमनुष्ठितम् ।

गरु०—(स्वगतम् ।) अये अयमसौ विद्याधरकुमारो जीमूतवाहनः ।

मेरौ मन्दरकन्दरासु हिमवत्सानौ महेन्द्राचले

कैलासस्य शिलातलेषु मलयप्राग्भारभागेष्वपि ।

आस्तामिति । वक्षसि स्वस्तिकलक्ष्म स्वस्तिकाकारं चिह्नं तावदास्तां तिष्ठतु ।

न नाम तत्त्वया लक्षितं भवेदित्यर्थः । तनौ शरीरे कञ्चुकः निर्मोकः न आलोक्यते

न लक्ष्यते किमिति काकुर्गर्भम् । जल्पतः भाषमाणस्य एव । न तु संवृतमुखस्य ।

मे द्वे जिह्वे । असाधारणं चिह्नमित्यर्थः । अपि न नाम गणिते विचारिते । नाम

सम्भावनायां कुत्सायां वा । नाम प्राकाश्यसंभाव्यक्रोधोपगमकुत्सने । इत्यमरः । पुनश्च

तीव्रः तीक्ष्णः दुःसह इत्यर्थः यः विषमेवाम्निः विषाम्निः तस्य धूमपटलेन धूमसंहत्या ।

तीव्रेण विषाम्निधूमपटलेनेति वा । व्याजिह्वाः अप्रसन्ना हतात्विष इत्यर्थः । रत्नानां

त्विषः दीप्तयो यासां तादृशीः । दुःसहः सोढुमशक्यः यः शोकः तेन यत्फूत्कृतं ।

जात्युचितः फूत्कारः । शूक्लतं सौक्लतमिति पाठान्तरे । तस्य मरुता वायुना स्फीताः

स्पष्टं भासमानाः । विवृतप्रान्तभागाः इति शिवरामः । एताः तिस्रः फणाः न

पश्यसि । अत्रापि प्रश्नगर्भकाकुः । स्वभावोक्तिः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १७ ॥

मेराविति । यस्य मया मेरौ मेरुपर्वते मन्दरकन्दरासु मन्दराचलदरीषु हिम-

वत्सानौ हिमाचलप्रस्थे । महेन्द्राचले तदाख्यकुलपर्वते कैलासस्य शिलातलेषु मल-

यस्य प्राग्भारेषु शिखरप्रदेशेषु तेषु तेषु दिक्कुञ्जेषु दिक्षु स्थितेषु निकुञ्जेषु । चारयन्ति

कीर्तिमिति चारणाः बन्दिविशेषाः । नन्द्यादित्युः । तैः उद्गीयमानं उच्चर्गीयमानम्

१ आस्ते स्वस्तिकलक्षणं न कथितं किं कञ्चुको यत्तनौ. २ कञ्चुकं. ३ शूक्ल०;

सौक्लतमरुत्स्फीताः. ४ फणाः पश्यन्नायकं च वीक्षमाणः; उभौ निरूप्य शङ्खचूडस्य फर्णां

चूडा. ५ भो भो अयं वि०; भो विद्याधराजवंशतिलक । कथं कारुणिकेनापि

त्वयेतदतिनिष्ठुरमनुष्ठितम् । त्वयेदमतिः त्वयेदुःशम०; त्वयेदमनुष्ठितमतिनिष्ठुरं कर्म.

६ परमकारुणिकेनापि त्वयामुं प्रति निष्ठुरमिदमाचरितमशानात्. ७ अस्मात्परं-अस्य हि.

८ अथ महीप्रा०.

दिवक्कुञ्जेषु च तेषु तेषु बहुशो यस्य श्रुतं तन्मया

लोकालोकविचारि चारणगणैरुद्गीयमानं यशः ॥ १८ ॥

सर्वथा महत्यंहःपङ्के निमग्नोऽस्मि ।

नाय०—भो फणिपते किमेवमुद्विग्नोऽसि ।

शङ्ख०—किमस्थानमिदमावेगस्य ।

स्वशरीरेण शरीरं ताक्ष्यात्परिरक्षतो मदीयमिदम् ।

युक्तं नेतुं भवतः पातालतलादपि तलं माम् ॥ १९ ॥

गरु०—अये कथं करुणाद्रचेतसानेन महात्मना मद्भासंगोचर-
पतितस्यास्य फणिनः प्राणार्त्रक्षितुं स्वदेहो ममाहारार्थमुपनीतः ।
तन्महदकृत्यमेतन्मया कृतम् । किं बहुना । बोधिसत्त्व एवायं मया
व्यापादितः । तदस्य मङ्गापातकस्याग्निप्रवेशादने नान्यत्प्रायश्चित्तं
पश्यामि । तत्क नु खलु वह्निमासादयामि । (दिशो^१ विलोक्य ।) अये
अमी केचिद्गृहीताग्नय इत एवाभिर्वर्तन्ते । यथावदेतान्प्रतिपालयामि ।

शङ्ख०—कुमार पितरौ ते प्राप्तौ ।

नाय०—(ससंभ्रमम् ।) शङ्खचूड एहि । समुपविश्यानेनोत्तरी-

लोकालोकं चक्रवालं पर्वतं विचरतीति लोकालोकविचारि अखिलजगदन्तरालव्यापि ।
तत् यशः बहुशः श्रुतम् । उदात्तालंकारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १८ ॥ अंहः पापमेव
पङ्कः कर्दमः तस्मिन् । उद्विग्नः खिन्नः । अस्थानं अविषयः आवेगस्योद्विग्नतायाः ।
तदेव प्रतिपादयति—स्वशरीरेण । स्वशरीरेण स्वदेहार्पणेन ममेदं मदीयं इदं
शरीरं ताक्ष्यात् परिरक्षतः भवतः पातालतलादपि तलमधःप्रदेशम् । नरकमिति
यावत् । मां नेतुं युक्तमिति काकुगर्भोक्तिः । यतो नीतो तत् उद्विग्नोऽस्मीत्यर्थः ॥ १९ ॥
करुणया आर्द्रं चेतः यस्य तेन । मम प्रासः मद्भासस्तस्य गोचरं पतितः । तस्य
मम भक्ष्यभूतस्य । अप्रशस्तं कृत्यमकृत्यम् । अप्राशस्त्यं नञर्थः । बोधिसत्त्व एव

१ उद्देशेऽपि; उद्देशेऽनिलेषु तेषु. २ विचारिचा०. ३ अहमयशःपङ्के. ४ पते शंख०.
५ आविग्नोक्तिः; अस्मात्परं—किमु स्थानमिदमागमनस्य । स्वशरीरेण इ०. ६ स्वशरीरमिदं
दत्त्वा ताक्ष्यात्परिरक्षितं यदीयमिदम् । ७ क्षता...भवता. ८ लादपि च पातालम्.
९ ममास्वगोचरं प्राप्तस्य; ० चरस्य फणिपते. १० परि० स्वयमेवात्मा. ११ महतः पापस्य.
१२ अग्रतः; दिशः पश्यन्; अव०. १३ भागच्छन्ति. १४ तत्प्राति० तावत्.

येणाच्छादितशरीरं कृत्वा धारय माम् । अन्यथा कदाचिदीदृगवस्थं
मां सहसैवालोक्य पितरौ जीवितं जह्याताम् ।

शङ्ख०—(पार्श्वपतितमुत्तरीयमादौय तथा करोति ।)

(ततः प्रविशति पत्नीवधूसमेतो जीमूतकेतुः ।)

जीमू०—(सास्रम् ।) हा पुत्र जीमूतवाहनै ।

आत्मीयः पर इत्ययं खलु कुतः सत्यं कृपायां क्रमः

किं रक्ष्या बहवः किमेक इति ते जाता न चिन्ता कथम् ।

ताक्ष्यान्नातुमहिं स्वजीवितपरित्यागं त्वया कुर्वता

येनात्मा पितरौ वधूरिति हतं निःशेषमेतत्कुलम् ॥ २० ॥

वृद्धा—(मलयवर्तीमुद्दिश्य ।) जाते मुहूर्तमपि तावद्विरम । तवावि-
रताश्रुधाराभिर्विज्वालो भवत्यग्निः । तन्मा रुदिहि । (क)

(क) जादे मुहुत्तअंवि दाव विरम । तुहे अविरदास्सुधाराहिं विज्वालो होदि
अग्गी । ता मा रुद ।

भगवान् बुद्ध एव जीमूतवाहनसंज्ञः । व्याख्यातपूर्वोऽयं शब्दः । ईदृशी अवस्था यस्य
स ईदृगवस्थस्तम् । आत्मीय इति । अयमात्मीयः बन्धुजनः अयं परः इत्ययं
क्रमः परिपाटी दयायां कुतः खलु । नेयं गणना दयावताम् । सत्यमिदम् । नास्त्यत्र
विवादः । किं तु बहवः किं रक्ष्या उत एकः किं रक्ष्यः इति चिन्ता विचारणा ते
कथं न जाता । अयं भावः—एकस्य रक्षणे बहूनां नाशः । तेषां रक्षणे एकस्यैव । एवं
स्थिते किं एकं रक्षामि उत बहून् इति विकल्परूपिणां चिन्ता ते कथं न जाता ।
न जाता इति कथं ज्ञायते इति चेदेवम् । येन यस्मात् ताक्ष्यात् गरुडादहिं त्रातुं
स्वजीवितपरित्यागं स्वप्राणदानं कुर्वता त्वया आत्मा स्वशरीरं पितरौ आवामि-
त्यर्थः वधूश्च इति एतत्कुलं निःशेषं हतम् । अपुत्रवति त्वयि कुलोच्छेद एव जात
इत्यर्थः । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोर्थान्तरन्यासोलंकारः । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ २० ॥ अविरताः संतताश्च ता ज्वालाश्च ताभिः । विगता ज्वाला यस्यासौ
विज्वालाः । पाठान्तरे अविरतं निपतन्तः ये अश्रुबिन्दवस्तैः । एतदीयेन एतेषां

१ शरीराच्छादितं कृत्वा समीपासीनः. २ समुपस्थितो धा०. ३ मामा० पितरौ
सहसा; क्य अम्बा जीवितं जह्यात्; ईदृशं सहसैव मां वृद्धा अम्बा. ४ वृद्धात्वा. ५ स्तुषा-
समवेतः. ६ ०हन हा गुरुचरणशुश्रूषाभिज्ञ. ७ कृपायाः. ८ रक्षामि बहून् किमेकमि.
९ वधूरभिहतं; अस्मत्कुलं. १० आलिङ्ग्य. ११ इमेहिं अविरलपडन्तेहिं अस्तिबिन्दुहिं दे
णिज्वापीअदि; अविरलनिवडन्तवाप्फबिन्दुहिं अहिहवीअदि (अभिभूयते)
अंमं अग्गी.

(सर्वे परिक्रामन्ति ।)

जीमू०—हा पुत्र जीमूतवाहन ।

गरु०—(श्रुत्वा ।) हा पुत्र जीमूतवाहनेति ब्रवीति । तद्व्यक्त-
मयमस्य पिता । तत्कृतमेतदीयेनाग्निना । न शक्नोम्यस्य पुत्रवार्तल-
ज्जया मुखं दर्शयितुम् । अथ वा किमग्निहेतोः पर्याकुलोऽस्मि । तदस्थ
एवास्मि जलनिधेः । तद्यावदिदानीं

ज्वालाभङ्गैस्त्रिलोकीग्रसनरसलसत्कालजिह्वाग्रकल्पैः

सर्पद्भिः सप्त सर्पिष्कणमिव कवलीकर्तुमीशे समुद्रान् ।

स्वैरेवोत्पातवातप्रसरपटुतरैर्धुक्षिते पक्षवातै-

रस्मिन्कल्पावसानज्वलनभयकर वाडवाग्नौ पतामि ॥ २१ ॥

(इत्युत्थातुमिच्छति ।)

हस्तवर्तिना इत्यर्थः । पुत्रस्य घातस्तस्मात् लज्जा तथा । युवयोः पुत्रो मया हतः ।
अतोभिर्दायितामिति वक्तुं लज्जे इत्यर्थः । अत्र अयत्नलभ्योऽग्निः सन्निहितः इत्याह—
ज्वालाभङ्गैरिति । कल्पावसाने प्रलयकाले यः ज्वलनः अग्निस्तद्वद्रयंकरे भीषणे
अस्मिन् । वडवायां भवः वाडवः स चासौ अग्निश्च तस्मिन् वाडवाग्नौ पतामि ।
कीदृशे इत्याह—उत्पाते प्रलये उत्पातस्य वा यः वातः तद्वत् प्रसरे संचलने पटुतरैरति-
पटुभिः स्वैरेव पक्षवातैः पक्षाभ्यामुत्थितैः समीरणैः धुक्षिते संदीपिते । पुनश्च त्रयाणां
लोकानां समाहारः त्रिलोकी तस्या ग्रसनं कवलीकरणं तत्र यः रस आसक्तिः तेन
लसन्ती स्फुरन्ती या कालस्य जिह्वा तस्या अग्रं तस्मादीपन्यूनः । तत्सदृशैः इत्यर्थः ।
सर्पद्भिः सर्वतः प्रसराद्भिः । ज्वालाभङ्गैः अर्चिःसमूहैः । प्रस्फुरद्भिर्ज्वालाभिरिति वा ।
सप्त समुद्रान् सर्पिष्कणमिव घृतबिन्दुमिव कवलीकर्तुं प्रसितुमीशे समर्थे । सप्तसप्तेः
पदमिवेति पाठे सप्तसप्तेः सूर्यस्य पदं स्थानमिव कवलीकर्तुमीशैः ज्वालाभङ्गैः ।
समुद्रे वाडवाग्नौ इति योज्यम् । सर्पद्भिः सप्तहस्तैस्तृणमिवेति पाठे ज्वालाभङ्गै-
स्तैरेव हस्तैः सप्त समुद्रान् कवलीकर्तुमीशे इति योजना । उपमानेन ग्रसनस्ये-
षत्करत्वं वाडवाग्नेरुत्कर्षातिशयकथनात्पतत एव भस्मीभावात्प्रायश्चित्तस्य सार्थक्य-
मपि ध्वनितम् । भयानकरसः । असम्बन्धे सम्बन्धरूपातिशयोक्तिः । सा च
वाच्योत्प्रेक्षया संसृष्टा । प्रथमे पादे रसलस इति वृत्त्यनुप्रासश्च । स्रग्धरा वृत्तम् ।

१ अस्मात्प्राक्—अये कोयम् । २ तत्सुव्यक्तमनेनास्य पित्रा भवितव्यम् । ३ ततः ;
अतः । ४ किमेतदीयेनाग्निनात्मानमुदीपयामि । ५ तात् ; ०घाति ; ती ; तीति । ६ कुलोहम् ।
७ समीपस्थ एव जलधिस्तावदिदानीम् । ८ सप्तसप्तेः पदमिव...मीशैः समुद्रे ; सप्तहस्तै-
स्तृणमिव ।

नाय०—भोः पतंगैराज अलमनेनाध्यवसायेन । नायं प्रती-
कारोऽस्य पाप्मनः ।

गरु०—(जानुभ्यां स्थित्वा कृताञ्जलिः ।) भो महात्मन्कस्तर्हि
कथ्यताम् ।

नाय०—प्रतिपालय क्षणम् । पितरौ मे प्राप्तौ । यावदेतौ
प्रणमामि ।

गरु०—एवं क्रियताम् ।

जीमू०—(दृष्ट्वा सहर्षम् ।) देवि दिष्ट्या वर्धसे । अयं वत्सो
जीमूतवाहनो न केवलं ध्रियते प्रत्युत कृताञ्जलिना गरुडेन शिष्येणैव
पर्युपास्यमानस्तिष्ठति ।

वृद्धा—(सहर्षम् ।) महाराज कृतार्थस्मि । अक्षतशरीरस्य
पुत्रस्य मुखं प्रेक्षिष्ये । (क)

नायि०—यत्सत्यमार्यपुत्रं प्रेक्षमाणाया अपि झटितिकृत्वा न
प्रत्येति मे हृदयम् । (ख)

जीमू०—(उपसृत्य ।) वत्स एह्येहि । परिप्वजस्व माम् ।

नाय०—(उत्थातुमिच्छन्पतितोत्तरीयो मूर्च्छति ।)

शङ्ख०—कुमार समाश्रयसिहि ।

जीमू०—हा वत्स कथं मां दृष्ट्वापि परित्यज्य गतोऽसि ।

(क) महाराज किदत्यम्हि । अक्षदसरीरस्स पुत्तअस्स मुहं पेक्खिस्सं ।

(ख) जं सच्चकं अज्जउत्तं पेक्खन्तीएवि छित्तिकरिअ ण पच्चाअअदि मे हिअअं ।

॥ २१ ॥ दिष्ट्या वर्धसे तव दैवसम्पदमभिनन्दामि इत्यर्थः । ध्रियते जीवति । पर्यु-
पास्यमानः सेव्यमानः । अक्षतमजातव्रणं शरीरं यस्य तादृशम् । झटितिकृत्वा सहसा ।

१ पक्षिराजः पतंगधिराज. २ व्यवसायेन. ३ पापस्य. ४ निपत्य; शिरोनिहिता०.
५ क्षणमेकम्. ६ अयमसौ-पुरः कृता०. ७ मूर्च्छितः. ८ रस्स एव. ९ दिष्ट. १० सच्चं
एव अज्जउत्तं पेक्खन्तीएवि असंभावणीअंति करिअ ण पत्तिआमि (सत्यमेवार्थपुत्र
पश्यन्त्यप्यसंभावनीयमिति कृत्वा न प्रत्येति); अहं अज्जउत्तं पेक्खिअ अविपिअंति
करिअ ण पत्तिआमि (अहमार्यपुत्रं प्रेक्ष्यातिप्रियमिति कृत्वा न प्रत्येति ।) .

वृद्धा—हा पुत्रक कथं वाङ्मात्रकेणापि त्वया न संभा-
वितामि । (क)

नायि०—हं आर्यपुत्र कथं गुरुजनोऽपि त्वयोपेक्षितः । (ख)
(सर्वे मोहं गच्छन्ति ।)

शङ्ख०—हा शङ्खचूडहतक परात्मरक्षितजीवं कैथं गर्भस्थ एव
न विपन्नोऽसि येनैवं क्षणे क्षणे मरणातिगं दुःखमनुभवसि ।

गरु०—सर्वमिदं मम नृशंसस्यासमीक्ष्यकारिताया विजृम्भितम् ।
तदेवं तावत्करोमि । (पक्षाभ्यां वीजयन ।) भो महात्मन्समाश्रमिहि
समाश्रमसिहि ।

नाय०—(समाश्रमस्य ।) शङ्खचूड समाश्रमस्य गुरुन् ।

शङ्ख०—(उपसृत्य ।) तात समाश्रमसिहि । मातः समाश्रमसिहि ।
समाश्रमसितो जीमूतवाहनः । किं न पश्यथ युष्माकमेव समाश्रमसन्तर्था
श्रंत्युत्थितोपविष्टस्तिष्ठति ।

(उभौ समाश्रमसितः ।)

वृद्धा—पुत्र कथं प्रेक्षमाणानामेवास्माकं कृतान्तहतकेनाप-
हियसे । (ग)

जीमू०—देवि मैवंममङ्गल्यवादिनी भव । ध्रियत एवायुष्मान् ।
तद्वधूः समाश्रमस्यताम् ।

वृद्धा—(मुखं वक्ष्णेणावृत्य रुदती ।) प्रतिहतममङ्गलम् । न रोदि-

(क) हा पुत्रक कथं वाङ्मात्रकेणापि तु ए न संभाविदमिह ।

(ख) हा अजउत्त कथं गुरुअणोवि तु ए उवेक्खिदो ।

(ग) पुत्तं कथं पेक्खन्ताणं एव्व अम्हाणं किदन्तहदकेण अवहरीअसि ।

परस्यात्मा परात्मा । परात्मना रक्षितः जीवः येन । विपन्नः मृतः । मरणमतिगच्छ-
तीति मरणातिगं मरणाधिकम् । असमीक्ष्यकारिता अविमृश्यकारिता । विजृम्भितं

१ आः. २ जीवित. ३ गर्भे एव किं. ४ णाधिकं; णादतिरिक्तं. ५ मेतत्. ६ तदेत-
दपि. ७ सिहि समा०. ८ अम्ब; समाश्रमसिद्धिम्वा. ९ ०म्भसितस्ते पुत्रः जी०. १० प्रत्युत;
अत्युत युष्मानेव समाश्रमस्यितुमु०. ११ देवि मा मैवमाश्रमसिद्धिः मामङ्गलं वादीः.
१२ तावदाश्रमस्यताम्. १३ वृण्वती रुदत्येव. १४ उवेक्खिद्वो; देण पेक्खिद्वो. १५ हा
पुत्तअ पेक्ख०; परिपे०.

प्यामि । (मलयवतीमुद्दिश्य ।) जाते समाश्रयसिहि समाश्रयसिहि । उत्ति-
ष्ठोत्तिष्ठ । वरमियत्यां वेलायां भर्तुस्ते मुखं दृष्टम् । (क)

नायि०—(समाश्रय ।) हा आर्यमुत्र । किं करोमि मन्द-
भागिनी । (ख)

वृद्धा—(मलयवत्या मुखं पाणिना परिमृज्ये ।) वत्से मैवं कुरु ।
प्रतिहतो विघ्नः । (ग)

जीमू०—(सासम् । आत्मगतम् ।)

विलुप्तशेषाङ्गतया प्रयातान्निराश्रयत्वादिव कण्ठदेशम् ।

प्राणान्वहन्तं तनयं निरीक्ष्य कथं न पापः शतधा ब्रजामि ॥ २२ ॥

नायि०—अतिदुःखभागिनी खल्वहं येदृशमप्यार्यपुत्रं प्रेक्षमाणा
अद्यापि जीवनं न परित्यजामि । (घ)

वृद्धा—(नायकस्याङ्गानि परामृशन्ती गरुडमुद्दिश्य ।) हा नृशंस कथ-
मिदानीं त्वयैतदाभरणानामपि कृतशोभमेवैतदवस्थं पुत्रकस्य मे शरीरं
कृतम् । (ङ)

(क) पडिहंदममङ्गलं । ण रोदिस्सं । जाँदे समस्सँस समस्सस । उट्टेहि
उट्टेहि । वरं एत्तिअं वेलं भंत्तुणो दे मुहं दिदं ।

(ख) हा अज्जउत्त । किं करोमि मन्दभाइणी । (ग) वँच्छे मा एवं
करेहि । पडिहदं विघं । (घ) अँदिदुक्खभाइणी वखु अहं जा ईदिसंवि
अज्जउत्तं पेक्खन्ती अज्जवि जीविदं ण परिच्चजामि ।

(ङ) हा णिसेँसै कहं दाणि तुए एदं आहरणाणंवि किदसोहं एव्व एदावत्थं
पुत्तअस्स मे सरीरं किदं ।

परिणामः । विलुप्तेति । विलुप्तानि गरुडेन मांसादेर्भक्षणान्नष्टानि शेषाणि कण्ठव्यति-
रिक्तानि अङ्गानि अवयवाः यस्य स विलुप्तशेषाङ्गः तस्य भावः विलुप्तशेषाङ्गता
तया । निराश्रयत्वात् अधिष्ठानाभावात्कण्ठदेशं कण्ठप्रान्तं प्रयातान् । प्रयाणोन्मुखा-
नित्यर्थः । प्राणान्वहन्तं धारयन्तं तनयं निरीक्ष्य पापः अहं कथं शतधा शतप्रकारं न
ब्रजामि विभक्तो भवामि । कठिनहृदयः खलुअहमिति भावः । हेतूत्प्रेक्षा । उपजाति-
वृत्तम् ॥ २२ ॥ पाठान्तरे अतिदुष्करकारिणी अतिकठोरकर्मकारिणी । कठोरहृदयेत्यर्थः ।

१ परामृज्य. २ एतन्नास्ति कश्चित्. ३ न्यजन्तं. ४ स्पृशन्ती. ५ हृदं वखु. ६ मल-
अवधि. ७ स्सस दाव. ८ एत्तिअवेळं. ९ पेक्खिदु; तुमं भन्तुणा मुहं पेक्ख. १० सोभागवदी
होहि. ११ एदं. १२ हा अज्जउत्त अदिदुक्खर (अतिदुष्कर) कारिणी. १३ णिस्संक्क.
१४ आरुहमाण (आरोहत्)—आपुरिममाण—णवरूव—जोव्वणसोहं; आहारत्तणं नेइअ सब्ब.

नाय०—अम्ब मा मैवम् । किमनेन कृतम् । ननु पूर्वमप्येतदी-
दशमेव परमार्थतः । पश्य ।

मेदोऽस्थिरा मज्जासृक् संघातेऽस्मिन्स्त्वगावृते ।

शरीरनाम्नि का शोभा सदा बीभत्सदर्शने ॥ २३ ॥

गरु०—भो महात्मन् । नरकानलज्वालावलीढमिवात्मानं मन्य-
मानो दुःखं तिष्ठामि । तदुपदिश्यतां येनाहं मुच्येयास्मादेनसः ।

नाय०—अनुजानातु मां तातः । यावदस्य पापस्य प्रतिप-
क्षमुपदिशामि ।

जीमू०—वत्स एवं क्रियताम् ।

नाय०—वैनतेय श्रूयताम् ।

गरु०—(जानुभ्यां स्थित्वा शिरसि निहितान्त्रलिः ।) आज्ञापयतु भवान् ।

नाय०—शृणु ।

नित्यं प्राणाभिघातात्प्रतिविरम कुरु प्राक्कृतस्यानुतापं

यत्नात्पुण्यप्रवाहं समुपचिनु दिशन्सर्वसत्त्वेष्वभीतिम् ।

परामृशन्ती हस्तेन स्पृशन्ती । आपूर्यमाणेति पाठान्तरे आपूर्यमाणा संश्रियमाणा
नवा रूपयौवनयोः शोभा यत्र तत् । मैवं वदेति शेषः । परमार्थतः यथार्थतः विचा-
र्यमाणे । मेद इत्यादि । त्वचा चर्मणा आवृते आच्छादिते त्वगावृते शरीरनाम्नि
देहसंज्ञे । मेदः वसा । मज्जा अस्थिसारः । एतेषां संघाते समूहे । सदा बीभत्सं
खुगुप्साकारि दर्शनं यस्य तस्मिन् । का शोभा । न कापीत्यर्थः । तदुक्तं—मांसं मेदो
रुधिरं रोमं नखं देहतो विनैकैकम् । बीभत्सं संघाते रमणीयमहो विमोहमाहात्म्यम् ॥
इति । अतः एतन्नाशे खेदं मा कृथाः । वैनतेयं च मा परुषं वादीः इत्यर्थः ॥ २३ ॥
नायकवचनं श्रुत्वाह—महात्मनिति । पापगौरवेण देहपतनादूर्ध्वं नरकपातो ध्रुव
एव इति मत्वा आह—नरकः भाविनरकपातचिन्तेत्यर्थः एवानलस्तस्य ज्वालाभिः
अवलीढं कवलीकृतम् । एनसः पापात् । पापस्य प्रतिपक्षं शत्रुं पापस्य दाहकं
प्रायश्चित्तमित्यर्थः । नित्यामिति । नित्यं यः प्राणाभिघातः जीवहिंसा तस्मात्प्र-
तिविरम निवर्तस्व । प्राक्कृतस्य पूर्वचरितस्य हिंसारूपपापस्य अनुतापं पश्चात्तापं कुरु ।
सर्वसत्त्वेषु सर्वेषु प्राणिषु अभीतिं हिंसानिवृत्त्या दिशन् ददत् यत्नात्प्रयत्नेन तदेकपर-
तयेत्यर्थः । पुण्यप्रवाहसुकृतराशिं समुपचिनु संग्रहाण । येन पुण्यसंचयेनेति वा ।

१ (सव्यथम् ।) अम्ब. २ त्वचा-समा-वृते. ३ शरीरे खलु-वास्ति. ४ अनुभवामि.
५ येन मुच्येयमस्मा. ६ यद्. ७ स्थित्वा कृताञ्जलिः. ८ आज्ञापय. ९ एतन्नास्ति
कचित्. १० सर्वप्राणातिपातात्प्रविरम कुरुष्ववादेरेणानुतापं. ११ प्रातिपा०. १२ प्राक्कृते
चा०. १३ विरचय दिशनात्-म्.

मैग्नं येनात्र नैनः फलति परिणतं प्राणिहिंसासमुत्थं
दुर्गाधे वारिपूरे लवणपलमिव क्षिप्तमन्तर्हृदस्य ॥ २४ ॥

गरु०—यदाज्ञापयति भवान् ।

अज्ञाननिद्राशयितो भवता प्रतिबोधितः ।

सर्वप्राणिवधादेषं विरतोऽद्य प्रभृत्यहम् ॥ २५ ॥

संप्रति हि ।

क्वचिद्वीपाकारः पुलिनविपुलैर्भोगनिवहैः

कृतावर्तभ्रान्तिर्वलयितशरीरः क्वचिदपि ।

व्रजन्कूलात्कूलं क्वचिदपि च सेतुप्रतिसमः

समाजो नागानां विहरतु महोदन्वति सुखम् ॥ २६ ॥

अपि च ।

अत्र अस्मिन्पुण्यप्रवाहे मग्नं प्राणिनां हिंसा प्राणिहिंसा तस्मात्समुत्तिष्ठतीति प्राणि-
हिंसासमुत्थं जीववधजनितं एनः पापं परिणतं भूत्वा । हृदस्य जलाशयस्यान्तः
दुर्गाधे गभीरे वारिपूरे जलसमूहे क्षिप्तं लवणस्य पलं पलमितं लवणमित्यर्थः । इव न
फलति । तथा अगाधजलस्य हृदस्य लवणरसत्वं नापादयति तथा महतः पुण्य-
राशेः पुरतः खर्वीभूतं ते एनोपि नरकरूपं फलं न जनयेदित्यर्थः । उपमाकारक-
दीपकयोः संसृष्टिः । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ २४ ॥ एवं बोधित उपदेशानुष्ठानं प्रति-
जानीते—अज्ञानेति । इतः प्राक् अज्ञानरूपा निद्रा तया शयितः सुप्तः भवता
प्रतिबोधितः जागरितः । अज्ञानं निरस्य विवेकं प्राहितः । अद्य प्रभृति एषोर्हं
सर्वप्राणिवधात् विरतो निवृत्तः । न तु निवर्तिष्ये ॥ २५ ॥ संप्रति अद्यैव न
तु आगामिनि काले । क्वचिदिति । नागानां समाजः महोदन्वति महासागरे
सुखं निर्भयं यथा तथा विहरतु क्रीडतु । अद्य यावद्भयेन पाताले निलीना नागा
उन्मज्य सुखेनेतस्ततः संचरन्तु इति भावः । कीदृशः इत्याह—क्वचित्प्रदेशे पुलि-
नवत्सैकतवद्विपुलैः विस्तृतैः भोगनिवहैः अहिशरीरसमूहैः । ‘भोगः सुखे स्त्र्या-
दिभृतावहेष्व फणकाययोः’ इत्यमरः । द्वीपस्येव आकारो यस्य स द्वीपाकारः
द्वीपसंस्थानः । क्वचिदपि वलयितं कुण्डलीकृतं शरीरं येन स तथा । अत एव
कृतावर्तभ्रान्तिः कृता जनिता आवर्तस्य वारिभ्रमस्य भ्रान्तिः शङ्का येन स
तथोक्तः । क्वचिदपि च कूलात्कूलं तीरात्तीरं व्रजन् सेतुप्रतिसमः सेतुसदृशः ।
स्तसेतुभ्रम इत्यर्थः । उपमा भ्रान्तिमांश्चालंकारौ । शिखरिणी वृत्तम् ॥ २६ ॥

१ नूनं. २ परिमितप्राणिहिंसाप्रमेतत्. ३ येनैतत्; दुर्गाधापारवारः. ४ कण. ५ पयसि.
६ निद्रया सुप्तः. ७ एव. ८ कारैः. ९ महाशैलप्रख्यैः; स्थले वा पाताले. १० विचरतु.

स्रस्तानापादलम्बान्धनतिमिरनिभान्केशपांशान्वहन्त्यः

सिन्दूरेणेव दिग्धैः प्रथमरविकरस्पर्शताम्रैः कपोलैः ।

अस्मिन्नायासिताङ्गचोऽप्यवगणितरुजः कानने चन्दनानां

नित्यं गायन्तु रागादुरगयुवतयः कीर्तिमेतां तवैव ॥ २७ ॥

नाय०—साधु महात्मन्साधु । अनुमोदामहे वयम् । सर्वथा दृढ-
समाधिर्भव । (शङ्खचूडमुद्दिश्य ।) त्वयापि स्वगृहमिदानीं गम्यताम् ।

शङ्ख०—(निःश्वस्याधोमुखस्तिष्ठति ।)

नाय०—(निःश्वस्य शङ्खचूडं पश्यन् ।) शङ्खचूडं सत्वरं गच्छ ।

शोकाकुलां जननीं पश्य ।

उत्प्रेक्षमाणा त्वां ताक्ष्यचञ्चुकोटिनिर्पातितम् ।

त्वद्दुःखदुःखिता नूनमास्ते सा जननी तव ॥ २८ ॥

दृष्ट्वा—(सास्त्रम् ।) धन्या खलु सा जननी या गरुडमुखपति-

तस्याक्षतशरीरस्यैव पुत्रकस्य मुखं प्रेक्षिष्यते । (क)

(क) धेष्णां वस्तु सा जणणी जा गरुडमुहं पण्डितस्स अक्खदसरीरस्स एव्व
पुत्तअस्स मुहं पेक्खिसदि ।

स्रस्तानिति । स्रस्तान् शिथिलबन्धत्वाद्विगलितान् । आपादलम्बान् पादपर्यन्तं
लम्बमानान् । धनं यत्तिमिरं तत्सदृशान् निबिडान्धकारतुल्यान् केशपाशान् कच-
कलापान् वहन्त्यः । प्रथमाः प्रातःकालिका रविकराः सूर्यकिरणास्तेषां स्पर्शेन ताम्रैः
बालातपसंपर्केण रक्तैः । अत एव सिन्दूरेण रक्तचूर्णेन इव दिग्धैः लिप्तैः । अनेन
सौकुमार्यमुक्तम् । कपोलैः उपलक्षिताः । आयासितानि परिभ्रमणादिश्रमेण श्रान्तान्य-
ङ्गानि यासां तादृशोपि अस्मिन् चन्दनानां कानने अवगणिता रूक् पीडा याभिस्ताः
उरगयुवतयः एतां तवैव कीर्तिं रागात्प्रेम्णा गायन्तु । उत्प्रेक्षालंकारः । स्रग्धरा वृत्तम्
॥ २७ ॥ दृढः समाधिः निश्चयः यस्य स तथा । दृढसमाधान इति पाठे स एवार्थः ।

उत्प्रेक्षमाणेति । ताक्ष्यचञ्चुकोट्या गरुडस्य चञ्चवप्रेण निपातितं हतं । विपाटि-
तमिति पाठे दारितं । त्वामुत्प्रेक्षमाणा संभावयन्ती सा पूर्वं शोकविह्वला दृष्टा । तव
माता नूनं त्वद्दुःखेन दुःखिता संजातदुःखा आस्ते । अतः तद्दुःखनिरसनार्थं त्वयावश्यं
गन्तव्यमिति भावः ॥ २८ ॥ अक्षतं अग्रणितं सुरक्षितमित्यर्थः । शरीरं यस्य तस्य ।

प्रस्थाना-नात्पादल०-स्रस्तान्पाताल-लङ्गास्तमिरचयानिभान्. २ हस्तान्. ३ णैव.
४ रक्तैः; ५ आया-सेना-सादा-लसाङ्गयः. ६ व्याविग०; उपरिग०. ७ अस्मिन्.
८ समाधानः. ९ निदिश्य. १० शङ्खचूडं स्वगृहं गम्यतां चिराय. ११ मातरं. १२ शङ्ख-
चूड...पश्य. एतन्नास्ति कचित्. १३ विपा०. १४ दुःखं. १५ सा खलु पुण्या से जननी.
१६ अक्खदसरीरं एव्व पुत्तअं पेक्खिसदि.

शङ्ख०—अम्ब सत्यमेतत् । यदि कुमारः स्वस्थो भविष्यति ।

नाय०—(वेदनां नाटयन् ।) अहह परार्थसंपादनरसाक्षेपादेतावतीं वेलां न वेदिताः संप्रति मां बाधितुमारब्धा मर्मच्छेदिन्यो वेदनाः । (मरणावस्थां नाटयति ।)

जीमू०—(संस्रमम् ।) हा वत्स किमेवं करोषि ।

वृद्धा—हा किं नु खल्वेवं वदति । परित्रायध्वं परित्रायध्वम् । एष खलु मे पुत्रको विपद्यते । (क)

नायि०—आर्यपुत्र मां परित्यज्य गमनं ते न युक्तम् । (ख)

नाय०—(अञ्जलिं कर्तुमिच्छन् ।) शङ्खचूड समानय मे हस्तौ ।

शङ्ख०—(तथा कुर्वन् । साक्षम् ।) कष्टमनोधीभूतं जगत् ।

नाय०—(किञ्चिन्मीलिनाक्षः पितरौ पश्यन् ।) तात अम्ब अयं मे पश्चिमः प्रणामः । यतः ।

गात्राण्यमूनि न वहन्ति विचेतनानि

श्रोत्रं स्फुटाक्षरपदां न शृणोति वाचम् ।

कष्टं निमीलितमिदं सहसैव चक्षु-

र्हा तात यान्ति विवशस्य ममासत्रोऽमी ॥ २९ ॥

(क) हा किं णु क्खु एवं वेददि । परित्ताअह परित्ताअह । एसो क्खु मे पुत्तओ विवज्जइ । (ख) अज्जेउत्त मं परिच्चइअ गमणं ते ण जुत्तं ।

परार्थसंपादने रसः प्रीतिस्तेनाक्षेपस्तस्मात् । मर्माणि छिन्दन्ति तादृश्यः । वेदना व्रणपीडाः । समानय एकत्रानय । विपद्यते म्रियते । गात्राणीति । विगता चेतना संज्ञा येषां तानि विचेतनानि अवसन्नशक्तीनि अमूनि मम गात्राणि अवयवा न वहन्ति स्वं स्वं कार्यं न कुर्वन्ति । तदेव प्रतिपादयति । श्रोत्रं कर्णेन्द्रियं स्फुटानि अक्षराणि पदानि सुप्तिङन्तानि च यस्यां तादृशीं गिरं वाणीं न शृणोति । अस्फुटमेव शृणोतीत्यर्थः । कष्टं इदं चक्षुः सहसा अकस्मादेव उपहतशक्तित्वान्निमीलितं मुकुलितम् । हा तात विवशस्य गलितचेतनस्य मम अमी असवः प्राणा यान्ति ।

१ स्वस्थो भ०; कुमारस्य स्वस्ति. २ दनामृतरसास्वादाक्षिप्तत्वादेता० विदिता... रब्धा वेदना. ३ वेदिताः । सम्प्रति तु; लक्षिताः. ४ जलं. ५ कृतं; अनर्थीभूतं. ६ अधोन्मी०;—चक्षुः. ७ अयमन्त्यः प्रणामो मे. ८ सचेतनत्वं. ९ न गिरं—पदा न गिरः—शृणोति. १० बोधि. ११ वृद्धि (वर्तते); हा पुनरपि किं ते क्खु मणसि वृद्धि. १२ हा अज्ज० परिच्चइदुक्काम विअ लक्खीअसि.

अथ वा किमनेन प्रलपितेन । ('संरक्षता पन्नगम्-' इत्यादि पठित्वा पतति ।)

वृद्धा—हा पुत्र हा वत्स हा गुरुजनवत्सल कुत्र गतोऽसि ।
देहि मे प्रतिवचनम् । हा लोचनानन्द हा जीमूतवाहन कथं पुनस्ते
दर्शनम् । (क)

जीमू०—हा पुत्र जीमूतवाहन हा निखिलजनवत्सल हा सर्व-
गुणनिधे । कासि । देहि मे प्रतिवचनम् । (हस्तमुत्क्षिप्य ।) कष्टं भोः
कष्टम् ।

निराधारं धैर्यं कमिव शरणं यातु विनयः

क्षमः क्षान्तिं वोढुं क इह विरता दानपरता ।

हृतं सत्यं सत्यं व्रजतु कृपणा काय करुणा

जगत्कृत्स्नं शून्यं त्वयि तनय लोकान्तरगतं ॥ ३० ॥

नायि०—हा आर्यपुत्र कथं मां परित्यज्य गतोऽसि । निर्घृण-
हृदये वज्रकठिनदेहे मलयवति प्राणनाथं विना कथमद्यापि जीवसि । (ख)

(क) हा पुत्र हा वच्छ हा गुरुजनवच्छल कैहि गदोसि । देहि मे पडिव-
अणं । हा लोअणानन्द हा जीमूदवाहण कहं पुणो दे दंसणं ।

(ख) हा अज्जउत्त कैहं मं परिच्चइअ गदोसि । णिग्घिणहिअए वज्जकठिण-
देहे मलअवदि पाणनाथं विणा कथं अज्जवि जीवसि ।

स्वभावोक्तिः प्राणनिष्क्रमणे गात्राणामचेनत्वस्य हेतुत्वेन कथनात्काव्यलिङ्गं चालं-
कारी । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ २९ ॥ देहे समत्वाभावादाह—किमनेनेति । निरा-
धारमिति । हे तनय त्वयि लोकान्तरगते परलोकं गते । अन्यः लोकः लोका-
न्तरम् । धैर्यं धीरता निर्गत आधारो यस्य तन्निराधारं निरवलम्बनं जातम् । त्वादृशस्य
लोकोत्तरधैर्यशालिनोऽभावादित्यर्थः । विनयः नम्रता कमिव शरणं यातु आश्रयत्वे-
नोच्यते । न कमपीत्यर्थः । इहास्मिज्जगति क्षान्तिं क्षमां वोढुं धारयितुं कः क्षमः ।
न कोपीत्यर्थः । दानपरता त्यागशीलता । औदार्यमित्यर्थः । विरता समाप्तिं याता ।
सत्यं सत्यमेव ध्रुवं हृतं विनष्टम् । कृपणा आश्रयाभावाद् दीना कृपा दया च अद्य
क व्रजतु । न त्वादृगधिष्ठानं यद्वच्छेदित्यर्थः । किं बहुना । जगत् शून्यं त्वां विना
निरर्थकं जातम् । अतिशयोक्तिः । शिखरिणी वृत्तम् ॥ ३० ॥ वज्रवत्कठिनः देहो यस्याः

१ इति पूर्वोक्तं श्लोकं पठित्वा पताति—निर्मालति । २ प्रणयि०; वल्लभः । ३ वचननापि
मे प्रत्युत्तरं न ददासि । ४ हस्तावु० । ५ व्रजतु च कृपा काय कृपणा । ६ उजातं । ७ कहिं
सि नए पुणो पेक्खिद्वब्बो । निग्घिणे म० किं एदं पेक्खि दव्वंति आत्तिअं वेलं जंविदासि ।

शङ्ख०—हा निष्कारणपरोपकारव्रत प्राणेभ्याऽपि वल्लभतरं जनं विहाय गम्यते । तदवश्यमेव भवन्तमन्वेति शङ्खचूडः ।

गरु०—(सोद्वेगम् ।) कैष्टमुपरतोऽयं महात्मा । तत्किमिदानीं करोमि ।

वृद्धा—(सास्त्रम् । ऊर्ध्वमवलोक्य ।) भगवन्तो लोकपालाः कथमप्यमृतेन सिक्त्वेमं मे पुत्रकं जीवयत । (क)

गरु०—(सहर्षमात्मगतम् ।) अये अमृतसंकीर्तनात्साधु स्मृतम् । मन्ये प्रमृष्टमयशः । तद्यावन्निदशपतिमभ्यर्थ्य तद्विसृष्टेनामृतवर्षेण न केवलं जीमूतवाहनं यावदेतानपि पूर्वभक्षितानस्थिशेषानुरंगपतीन्प्रत्युज्जीवयामि । अर्थं प्रार्थितो न दास्यत्यसौ ततोऽहं

पक्षोत्क्षिप्ताम्बुनाथः पटुतरं पतनप्रेर्यमाणैः समीरै-

नेत्रीर्चिःप्लोषमूच्छाविधुराविनिपतत्सानलद्वादशार्कः ।

(क) भवन्तो लोअवाला कंहंपि अमिएण सिच्चिअ एदं मे पुत्तअं जीवावेह ।

तादृशि । निष्कारणः अहेतुकः यः परोपकारः स एव व्रतं यस्य तादृशं । वल्लभतरं जनं मातापित्रादिकम् । उपरतः मृतः । लोकपालाः अष्टौ दिगीशाः । ' इन्द्रो वह्निः पितृपति(यमः) नैर्ऋतो वरुणो मरुत् । कुबेर ईशः पतयः पूर्वादीनां दिशां क्रमात् ' ॥ इत्यमरः । प्रमृष्टमपमार्जितम् । चिकीर्षितस्येषत्करत्वनिश्चयेन सिद्धवत्कथनम् । तिस्र एव दशा येषां ते त्रिदशाः । त्रिः दश परिमाणं येषां ते इति वा । संख्ययाव्यया० इत्यादिना बहुव्रीहिः । तेषां पतिरिन्द्रस्तम् । तद्विसृष्टेन तेन प्रेरितेन । अस्थिनि शेषो येषां ते अस्थिशेषास्तान् । न दास्यत्यसौ पूर्वं दृष्टमत्प्रभाव इत्यर्थः । चिकीर्षितं प्रतिजानीते—पक्षोत्क्षिप्तेत्यादिना । पटुतरं सरभसकृतं यत्पतनं सागरमभीत्यर्थः । तेन । तत्र पक्षयोरकुञ्चनप्रसरणाभ्यामिति यावत् । प्रेर्यमाणैः प्रेष्यमाणैः समीरैः पवनैः हेतुभिः । पक्षाभ्यामुत्क्षिप्तः अम्बुनाथः लक्षणया

१ कुमार क्रमं प्राणेभ्यापि वल्लभं जनं परित्यज्य गम्यते; हा कुमार क प्राणेभ्योपि वल्लभतरं परिजनं परित्यज्य गनोसि. २ इयमन्वेति त्वां शं०. ३ हा क०. ४ मया कर्तव्यम्. ५ स्मारितम्. ६ परिमृ०; विनष्टम्. ७ आशीविषान्. ८ यदि न ददात्यसौ तदाहं; अथ वा न ददात्यसौ तदाहम्. ९ पक्षैः क्षिप्त्वाम्बुनाथं पटुतरजवनैः प्रेर्यमाणैः समीरैः. १० वटुजवपवनप्रेर्यमाणैः समीरैः. ११ नैत्राग्नि.

चञ्चवा संचूर्ण्य शक्राशनिधनदग्दाप्रेतलोकेशदण्डा-

नाजौ निर्जित्य देवानक्षणममृतमयीं वृष्टिमभ्युत्सृजामि ॥ ३१ ॥

तदयं गतोऽस्मि । (इति साटोपं परिक्रम्य निष्क्रान्तः ।)

जीमू०—वत्स शङ्खचूड किमद्यापि प्रतीक्ष्यते । समाहृत्य
दारूणि पुत्रस्य मे विरचय चित्तम् । येन वयमप्यनेनैव सह गच्छामः ।

वृद्धा—पुत्र लघु सज्ज । दुःखं खल्वस्माभिर्विना भ्राता ते
तिष्ठति । (क)

शङ्ख०—(साक्षम् ।) यदाज्ञापयन्ति गुरवः । नन्वग्रंग एवाहमत्र
युष्माकम् । (उत्थाय । चितारर्चनां कृत्वा ।) तात अम्ब सजीकृतेयं चिता ।

जीमू०—कष्टं भोः कष्टम् ।

उष्णीषः स्फुट एष मूर्धनि विभात्यूर्णेयमन्तर्भ्रुवो-

श्रक्षुस्तामरसानुकारि हरिणा वक्षःस्थलं स्पर्धते ।

चक्राङ्गौ च करौ तथापि हि कथं हा वत्स मे दुष्कृतै-

स्त्वं विद्याधरचक्रवर्तिपदवीमप्राप्य विश्राम्यसि ॥ ३२ ॥

(क) पुंत्त लघु सजेहि । दुःखं क्व अम्हेहि विणा भाउणो दे चिद्धंदि ।

अम्भोधिजलं येन तादृशः । पटुजवपवनप्रेर्यमाणे समीरे इति पाठे समीरे
वायौ पटुना महता जवपवनेन वेगवायुना प्रेर्यमाणे प्रतीपं क्षिप्यमाणे । पलायनं
कारिते वायौ इत्यर्थः । पक्षैरित्यादिपाठे पक्षैः कर्तृभिः प्रेर्यमाणैः । पटुतराश्च ते
जवनाश्च तैः समीरैः अम्बुनाथं । क्षिप्त्वेत्यर्थः । नेत्रार्चिषः नयनाग्नेः यः श्लोषः ।
तत्कृत इत्यर्थः । दाहः तेन या सूच्छी मोहस्तया विधुरं विह्वलं यथा तथा विनि-
पतन्तः । यद्वा तथा विधुराश्च ते विनिपतन्तश्च सानला अनलेन अग्निना सहिता
द्वादश अर्का यस्य तादृशः अहम् । शक्रस्य अशनिं वज्रं धनदस्य कुबेरस्य गदां
प्रेतलोकेशस्य यमस्य दण्डं च इत्येतानि प्रधानशस्त्राणि चञ्चवा संचूर्ण्य आजौ युद्धे
देवान् निर्जित्य क्षणं अमृतमयीं सुधामयीं वृष्टिमभ्युत्सृजामि पातयामि । कारक-
दीपकार्तिशयोक्त्योः संसृष्टिः । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ ३१ ॥ साटोपं सावेशम् ।
आवेशाटोपसंरम्भाः । इति त्रिकाण्डशेषः । लघु शीघ्रं सज्ज अस्मिन्कर्मणि आसक्तो
भव । उष्णीष इति । मे मम दुष्कृतैः दुष्कर्मभिः पापैरित्यर्थः । व्याख्यातमे-

१ वारिलोकेशपाशान्. २ नन्तःसंपन्न-नित्यान्तर्मग्न-पक्षः. ३ अमृतमयं वर्षम्.
४ मिदानीमिह. ५ चित्ति. ६ वैश्वानरं साधयामः. ७ पुरःसरः. ८ रचनं नाटयति:
नाटयित्वा. ९ एव. १० महुः. ११ किं गच्छसि. १२ पुत्तअ संवचूड. १३ बड्ड
(वर्तने); अम्हेहि विणा भाउणो दे दुःखं भविस्मादि.

देवि किमिव रुद्यते । तदुत्तिष्ठ चित्तमारोहामः ।

(सर्व उत्तिष्ठन्ति ।)

नायिका—(बद्धाञ्जलिरूर्ध्वं पश्यन्ती ।) भगवति गौरि त्वयाज्ञ-
सम् । विद्याधरचक्रवर्ती भर्ता ते भविष्यतीति । तत्कथं मम मन्दभा-
ग्यायास्त्वमलीकवादिनी संवृत्ता । (क)

(ततः प्रविशति संसभ्रमा गौरी ।)

गौरी—महाराज जीमूतकेतो नै खलु साहसमनुष्ठातव्यम् ।

जीमू०—अये कथममोघदर्शना गौरी ।

गौरी—(मलयवतीमुद्दिश्य ।) वत्से मलयवति कथमहमलीकवा-
दिनी भवेयम् । (नायकमुपसृत्य कमण्डलूदकेनाभ्युक्ष्य ।)

निजेन जीवितेनापि जगतामुपकारिणः ।

परितुष्टास्मि ते वत्स जीव जीमूतवाहन ॥ ३३ ॥

नाय०—(उत्तिष्ठति ।)

जीमू०—(सहर्षम् ।) देवि दिष्ट्या वर्धसे । प्रत्युज्जीवितो वत्सः ।

वृद्धा—भगवत्या गौर्याः प्रसादेन । (ख)

(क) भवदिति गौरि तुए आणत्तं । विज्ञाहरचक्रवती भक्ता दे भविस्सदिति ।
ता कहं मम मन्दभग्गाएँ तुमं अलीकवादिणी संवृत्ता ।

(ख) भवददीएँ गौरीएँ पसादेण ।

तत्पर्यं २३ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ॥ ३२ ॥ अलीकमसत्यं वदतीति अलीकवादिनी । महाराज
इति अकार्यत्वद्योतनार्थम् । साहसं चिताप्रवेशरूपम् । न मोघं व्यर्थममोघं सफलं
दर्शनं यस्याः सा । अन्ये येन केनापि स्वप्राणरक्षणं कुर्वन्तीति तेभ्यो
व्यतिरेकं दर्शयन्नाह—निजेनेति । हे वत्स पुत्र निजेन जीवितेनापि । किं
वक्तव्यं वत्सवन्तरेणेति । जगतां तन्निवासिनामित्यर्थः । हितसम्पादनेन उपकारिणः ते
परितुष्टास्मि । हे जीमूतवाहन जीव पुनरपि सजीवो भव । देहोपाधिमुक्तस्य पुनरपि

१ मपरं; किमिदमतिविलग्नव्यते । उत्तिष्ठ चित्तासमारोहणाय. २ चित्तायामा०.
३ परिक्रामन्ति. ४ मल०. ५ संसभ्रमं प्राविश्य. ६ न खलु न खलु. ७ ०ष्ठेयम्.
८ कथम० भगवती गौरी; अस्मात्परं-भगवति नमस्ते इत्यधिकं क्वचित्. ९ वादिनी ।
दृश्यताम्. १० अभिषिच्य; वारिणाभ्युक्षन्ती. ११ यद्यमश्वतशीरो जी० समुत्थितः
१२ जहा वि०. १३ भावधेआण; भग्गाएँ कदे (कृते). १४ ० अवभणा (० कवचना).
१५ दीएँ पसा०.

(उभौ गौर्याः पादयोः पतित्वा नायकमालिङ्गतः ।)

नायिका—(सहर्षम् ।) दिष्ट्या प्रत्युज्जीवित आर्यपुत्रः । (क)

(गौर्याः पादयोः पतति ।)

नाय०—(गौरी दृष्ट्वा बद्धाञ्जलिः ।) अये कथममोघदर्शना भगवती ।

अभिलषिताधिकवरदे प्रणिपतितजनार्तिहारिणि शरण्ये ।

चरणौ नमाम्यहं ते विद्याधरवन्दिते गौरि ॥ ३४ ॥

(इति गौर्याः पादयोः पतति ।)

(सर्व ऊर्ध्वं पश्यन्ति ।)

जीमू०—अये कथमनभ्रा वृष्टिः । भगवति किमेतत् ।

गौरी—राजन् जीमूतवाहनं प्रत्युज्जीवयितुमेताश्चास्थिशेषानुर-
गपतीसन्मुपजातपश्चात्तापेन पक्षिपतिना गरुडेन देवलोकादियममृत-
वृष्टिः पातिता । (अर्कुल्या निर्दिश्य ।) किं न पश्यति भवान् ।

संप्राप्ताखण्डदेहाः स्फुटमणिकिरणैर्भासुरैरुत्तमाङ्गै-

र्जिह्वाकोटिद्वयेन क्षितिममृतरसास्वादलोभाल्लिहन्तः ।

(क) दिष्टिआ पच्चुज्जीविदो अज्जउत्तो ।

देहप्रापणाजीमूतवाहन इति निर्देशः ॥ ३३ ॥ **अभिलषितेति** : अभिलषितादभीष्टा
दधिकम् । अयं पर्याप्तं न याचते युक्तमात्महितं वा न जानातीति मत्वेत्यर्थः । वरं
ददातीति तत्सम्बोधनम् । प्रणिपतिताः प्रणताः शरणमागता इत्यर्थः ये जनास्तेषा-
मार्तिहारिणि पीडादूरीकरणशीले । शरणे रक्षणे साधुः शरण्या । तत्र साधुः इति
यत्प्रत्ययः । तत्सम्बुद्धिः । विद्याधरैः वन्दिते विद्याधराणां कुलदेवते गौरि अहं ते
चरणौ नमामि । अत्र विशेषणानां साभिप्रायत्वात्परिकरालंकारः । आर्या छंदः ॥ ३४ ॥
अविद्यमानानि अभ्राणि मेघा यस्याः सा । कारणेन विना कार्यदर्शनात्प्रश्नः—भगवति
किमेतदिति । **संप्राप्तेति** । संप्राप्तः वर्णकान्त्यादिवैफल्यराहित्येन प्राप्तः अखण्डः
समग्रः । न तु केनाप्यंशेन अवयवेन वा हीनः । देहो यैः ते संप्राप्ताखण्डदेहाः । स्फुटा
प्रकाशमाना मणीनां शिरःस्थरत्नानां किरणा येषां तैः भासुरैः उज्ज्वलैः उत्तमाङ्गैः
शिरोभिः उपलक्षिताः । जिह्वयोः कोटिद्वयं अग्रयुगलं तेन । अमृतरसस्य य
आस्वादः तस्य लोभात् तत्स्पृहया । क्षितिं भूमिं लिहन्तः । संप्रति इदानीमेव
आबद्धः कृतः गमनौत्सुक्यात् वेगः यैस्ते तथोक्ताः । एते विषधरपतयः मलयगिरैः

१ दृष्ट्वा सादरं; बद्धाञ्जलिः प्रणमन्. २ भगवति. ३ ताखिल. ४ प्रणतिपरजन-
५ देवते. ६ अनभ्रादाकाशात्. ७ महाराज...नमुज्जी०; राजन् जीमूतकेतो. ८ अंग-
व्यप्रेण निर्दिशन्ती. ९ महाराजः. १० ताः शंखचूडं.

संप्रत्याबद्धवेगा मलयगिरिसरिद्धारिपूरा इवैते

वक्रैः प्रस्थानमार्गेर्विषधरपतयस्तोयराशिं विशान्ति ॥ ३५ ॥

(नायकमुद्दिश्य ।) वत्स जीमूतवाहन न त्वं केवलं जीवितदानमात्र-
स्यैव योग्यः । तदयमपरस्ते प्रसादः ।

हंसांसाहतहेमपङ्कजरजःसंपर्कपङ्कोक्षितै-

रुत्पन्नैर्मम मानसादुपनतैस्तोयैर्महापावनैः ।

स्वेच्छानिर्मितरत्नकुम्भनिहितैरेषांभिषिच्य स्वयं

त्वां विद्याधरचक्रवर्तिनमहं प्रीत्या करोमि क्षणात् ॥ ३६ ॥

अपि च ।

अग्रेसरीभवतु काञ्चनचक्ररत्न-

मेष द्विपश्च धंवलो दशनैश्चतुर्भिः ।

श्यामो हरिर्मलयवत्यपि चेत्यमूनि

रत्नानि ते^१ समवलोक्य चक्रवर्तिन् ॥ ३७ ॥

सरितां वारिपूरा जलप्रवाहा इव वक्रैः जातिस्वभावाज्जिह्वैः मार्गैः तोयराशिं
विशान्ति । तेषां पातालवासित्वात्तस्य च समुद्रमार्गेण गन्तव्यत्वात्समुद्रप्रवेशः ।
उत्प्रेक्षास्वभावोक्तयोः संसृष्टिः । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ ३५ ॥ जीवितदानमेव
जीवितदानमात्रं तस्य योग्यः । अभिलषिताधिकवरदे इति यदुक्तं तस्य
याथार्थ्यं दर्शयन्त्याह-तदयमिति । हंसांसेत्यादि । हंसानां मरालानां अंसैः
स्कन्धप्रदेशैः आहतानां ताडितानां विधृतानामित्यर्थः । हेमपङ्कजानां कनक-
कमलानां रजसा परागेण संपर्के एव पङ्कस्तेन उक्षितैः सिकैः संपृक्तैरित्यर्थः ।
अनेन तेषां सुरभित्वमुक्तम् । मम मानसान्मनसा योगवलादिति यावत् । यद्वा मम
मानसमेव मानसं तदाख्यं सरस्तस्मात् । उपनतैः प्राप्तैः । महापावनैः अतिपुण्यैः ।
स्वेच्छया मत्संकल्पेन निर्मितेषु रत्नकुम्भेषु निहितैः । अभिषेके तेषामावश्यकत्वात् ।
तोयैः प्रीत्या अभिषिच्य एषाहं त्वां क्षणाद् विद्याधरचक्रवर्तिनं करोमि । उदात्ता-
लंकारः । अनुप्रासश्च । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३६ ॥ न केवलं चक्रवर्तिन्
तत्सामग्रीमपि वितरामीत्याह-अग्रेसरीभवत्विति । हे चक्रवर्तिन् चक्रेषु रत्न-
मिव चक्ररत्नं । काञ्चनं चक्ररत्नं काञ्चनचक्ररत्नं । अग्रेसरीभवतु दीयमानेषु प्रथमं
भवतु । चतुर्भिः दशनैः दन्तैः उपलक्षित एष धवलो द्विपश्च । एतेन ऐरावतस्ये-
वास्य हस्तिरत्नत्वं ध्वनितम् । श्यामो हरिरश्वश्च । अश्वानां श्यामस्य मुख्यत्वात् ।
मलयवती चापि इति अमूनि मया दत्तानि ते रत्नानि समवलोक्य सम्यक् पश्य ।
समुच्चयालंकारः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ३७ ॥

१ वेगं. २ इवामी. ३ हंसासेवित. ४ ०कोज्जितै. ५ ०दपि परं; सादवगतैः;
सादवतरत्तौ. ६ एवा. ७ ध्रुवम्. ८ सरो; सरः श्रयतु. ९ क्रमेतत्. १० धवलैः. ११ मे.

अपि च । एते शारदशशाङ्कधवलबालव्यजनहस्ता मणिमरीचिर-
चितेन्द्रचापभक्तयो भक्तिनमितपूर्वकायाः प्रणमन्ति त्वां मतङ्गादयो
विद्याधरपतयः । तदुच्यतां किं ते भूयः प्रियमुपकरोमि ।

नार्य०—अतः परमपि प्रियमस्ति ।

त्रातोऽयं शङ्खचूडः पतर्गपतिभर्याद्वैनतेयो विनीत-

स्तेन प्राग्भक्षिता ये विषधरपतयो जीवितास्तेऽपि सर्वे ।

मत्प्राणाप्त्या च मुक्ता न गुरुभिरसवश्चक्रवर्तित्वमाप्तं

साक्षाच्च देवि दृष्ट्वा प्रियमपरमतः १ किं पुनः प्रार्थ्यते यत् ॥ ३८ ॥

तथापीदमस्तु । (भरतवाक्यम् ।)

वृष्टिं हृष्टशिखण्डिताण्डवर्कृतो मुञ्चन्तु कालेऽम्बुदाः

कुर्वन्तु प्रतिरूढसंततहरिच्छस्योत्तरीयां क्षितिम् ।

शारदि भवः शारदः शशांकः इन्दुः स इव धवलानि बालव्यजनानि चामराणि
हस्ते येषां तादृश्यः । मणिमरीचिभिः मुकुटस्थरत्नाकिरणैः रचिता इन्द्रचापस्य
भक्तिः संस्थानं यैस्ते तथोक्ताः । पूर्वं कायस्य पूर्वकायः । भक्त्या नमितः पूर्व-
कायः येषां ते तथोक्ताः । मतङ्गदेवादयः पूर्वं राज्यापहारे प्रवृत्ताः प्रधानवैरिणोपि
प्रणमन्ति किमु वक्तव्यमितरे । एवं ते सुप्रतिष्ठितं चक्रवर्तित्वमिति भावः ।
किं ते भूयः प्रियमुपकरोमि इत्यनेन काव्यसंहारलक्षणमुपक्षिप्तम् । त्रातोय-
मिति । अयं शङ्खचूडः पतर्गपतिभयात् त्रातः रक्षितः । वैनतेयः गरुडः विनीतः
विनयं प्राप्तः । हिंसाया निवृत्त इत्यर्थः । ये विषधरपतयः तेन प्राक् पूर्वं
भक्षितास्ते सर्वेपि जीविताः । मत्प्राणाप्त्या मम जीवितलब्ध्या गुरुभिः पित्रादिभिः
असवः प्राणाश्च न मुक्ताः त्यक्ताः । चक्रवर्तित्वं चाप्तम् । हे देवि अम्बिके त्वं
साक्षात्प्रत्यक्षतया दृष्ट्वा । योगिनामपि दुर्लभं निःश्रेयसप्रदं जगन्मातुस्तव दर्शनं
जातमित्यर्थः । किं पुनः अतः अपरं प्रियं अस्ति यत्प्रार्थ्यते मया याच्यते ।
न किमपि प्रार्थनीयमवशिष्टमिति भावः । काव्यालिङ्गम् । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ ३८ ॥
भरतस्य प्रधाननटस्य वाक्यं भरतवाक्यम् । नाटकसमाप्तौ नटेन आशीर्दीयते
तत्प्रतिपादकं वाक्यम् । प्रस्तावनानन्तरं नटवाक्याभावादिदं भरतवाक्यमित्युच्यते ।
वृष्टिमिति । अम्बुदा मेघाः हृष्टानां वृष्ट्या जातहर्षाणां शिखण्डिनां मयूराणां
ताण्डवं नर्तनं कुर्वन्तीति तथा सन्तः काले योग्यसमये वृष्टिं मुञ्चन्तु । तथा च

१ आलोक्यताममी. २ एते मत्प्रचोदिताश्चटुलचूडामणिमरी०. ३ निर्मल. ४ मन्ति
नमन्ति च मतङ्गहतका०. ५ हरामि. ६ नाय०—(जानुभ्यां स्थित्वा.) प्रियकारिणि.
७ अस्ति किमपि. ८ भुजग०. ९ मुखान्. १० विमुक्ता. ११ स्वतस्त्वं. १२ प्रार्थ्यते
किं मया. १३ एतावद०. १४ भृतः; कृते. १५ काले किरन्त्वम्बुदाः. १६ घनाः.
१७ कुर्वन्तः.

चिन्वानाः सुकृतानि वीतविपदो निर्मत्सैरैर्मानसै-

र्मोदन्तां सततं च बान्धवसुहृद्गोष्ठीप्रमोदाः प्रजाः ॥ ३९ ॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

॥ इति पञ्चमोऽङ्कः ॥

॥ ममामं चेदं नागानन्दं नाम नाटकम् ॥

प्रतिरूढमुत्पन्नं संततमविच्छिन्नं यद् हरिद् हरिद्वर्णं सस्यं धान्यादि तदेव
आवरकत्वादुत्तरीयमुपरिवस्त्रं यस्याः तादृशीं क्षितिं भूमिं कुर्वन्तु । अपि च
निर्गतः मत्सरः येभ्यस्तानि निर्मत्सराणि तैः मानसैः सुकृतानि पुण्यकर्माणि
चिन्वानाः कुर्वन्त्यः । अत एव वीता निर्गता विपद् यासां ता वीतविपदो निरापदः
प्रजाः । बान्धवानां भ्रात्रादीनां सुहृदां मित्राणां च गोष्ठीषु मेलकेषु प्रमोदो यासां
तादृश्यः । सततं मोदन्तां हृष्यन्तु । अत्र आशीर्नाम नाट्याङ्गमुक्तम् । क्रिया-
समुच्चयश्च । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३९ ॥ इति श्रीनागानन्दटीकायामर्थ-
बोधिण्यां पञ्चमोऽङ्कः ॥

१ घनबद्धश्च०. २ अस्मात्परामिदं पद्यं त्रि० पुस्तकेः—

अपि च ।

शिवमस्तु सर्वजगतां परहितनिरता भवन्तु भूतगणाः ।

दोषाः प्रयान्तु नाशं सर्वत्र सुखी भवतु लोकः ॥

सर्वजगतां शिवं कल्याणमस्तु । भूतगणाः प्राणिसमूहाः । सर्वे प्राणिन इत्यर्थः ।
परहितनिरताः परहितैकपरा भवन्तु । दोषाः— कामः क्रोधो मदो मानः पैशुन्यं
परिवादिता । लोभाहंकारनैर्ष्यदम्भा दोषा इति स्मृताः ॥ इत्युक्ताः नाशं प्रयान्तु ।
लोकः सर्वत्र सर्वविषये सुखी भवतु ॥

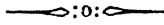
३ श्रीहर्षकृतौ नागानन्दनाटके जीमूतवाहनजीवनो नाम पञ्चमोऽङ्कः ।

नागानन्दस्थश्लोकानामनुक्रमणी ।

अङ्घ्रिष्टबिम्बशोभा०	२१८	कुणसि घणतरुण०	२१९
अग्रेसरीभवतु	५१३७	कुर्वाणो रुधिरार्द्रचञ्चु०	५१९३
अज्ञाननिद्राशयितो	५१२५	क्रोडीकरोति प्रथमं	४१८
अनया जघनाभोग०	११९९	क्वचिद् द्वीपाकारः	५१२६
अनिहत्य तं सपत्नं	३१९४	क्षौमे भङ्गवती तरङ्गित०	५१२
अन्तःपुराणां विहित०	४१९	खेदाय स्तनभार एव	३१६
अन्योन्यप्रीतिकृतः	२१९४	गात्राप्यमूनि न वहन्ति	५१२९
अभिलषिताधिक०	५१३४	गोकर्णमर्णवतटे	५१६
अर्मा गीतारम्भैर्मुखरित०	३१८	ग्लानिर्नाधिकपीयमान०	५१९४
अस्मिन्वध्याशिलातले	४१२७	चञ्चच्चञ्चप्रकृत०	४१९८
अस्या विलोक्य मन्ये	४१९२	चन्दनलतागृहमिदं	२१५
आत्मायः पर इत्ययं	५१२०	चूडामणिं चरणयोर्मम	५१९९
आदावुत्पाडपृथ्वीं	५१८	जायन्ते च म्रियन्ते च	४१९६
आमोदानन्दितालिर्निपतति	४१२८	जिह्वासहस्राद्वितयस्य	४१५
आर्तं कण्ठगतप्राणं	४१९९	ज्वालाभङ्गैस्त्रिलोकी०	५१२९
आलोक्यमानमति०	५१५	णिचं जो पिवइ	३१९
आवर्जितं मया	५१९६	तनुरियं तरलायत०	११९६
आवेद्य ममात्मीयं	५१९	तापात्तत्क्षणघृष्ट०	११२०
आस्तां स्वस्तिकलक्ष्म	५१९७	ताक्ष्येण भक्ष्यमाणानां	(पृ.) ९८
इत्येकशः प्रतिदिनं	४१६	तिष्ठन्भाति पितुः	११६
उत्प्रेक्षमाणा त्वां	५१२८	तुल्याः संवर्तकाभ्रैः	४१२२
उत्फुल्लकमलकेसर०	११९३	त्रातोऽयं शङ्खचूडः	५१३८
उन्मज्जलकुञ्जरेन्द्र०	४१३	दक्षिणं स्पन्दते चक्षुः	११९
उष्णीषः स्फुट एष	११९७	दिग्धाङ्गा हरिचन्दनेन	३१९
” ”	५१३२	दिनकरकरामृष्टं	३१९३
एकाकिनापि हि मया	३१९६	दृष्टा दृष्टिमधो	३१४
एकतो गुल्मभणं	११९८	दृष्ट्वा विम्बं हिमांशोर्भय०	४१२५
एतत्ते भ्रूलतोद्भासि	३१९९	द्विजपरिजन०	(पृ.) ४
एतन्मुखं प्रियायाः	३१९०	ध्यानव्याजमुपेत्य	११९
कण्ठे हारलतायोग्ये	२१९२	न खलु न खलु	२१९९
कवलितलवङ्गपल्लव०	४१४	न तथा सुखयति	४१२३
कामेनाकृष्य चापं	११२	नागानां रक्षिता	४१२९
		नाहित्राणात्कीर्ति०	५१७

निजेन जीवितेनापि	५१३३	विलुप्तशेषाङ्गतया	५१०२
नित्यं प्राणाभिधातात्प्रतिविरम	५१२४	विश्वामित्रः श्वमांसं	४११५
निद्रामुद्रावबन्ध०	३११८	वृष्टिं हृष्टशिखण्डिताण्डव०	५१३९
निराधारं धैर्यं	५१३०	वृष्ट्या पिष्टातकस्य	२११३
निष्यन्दत इवानेन	२१७	व्यक्तिर्व्यञ्जनधातुना	१११४
निष्यन्दश्चन्दनानां	३१७	व्यावृत्त्यैव सितासिते०	२१२
नीताः किं न निशाः	२१३	शयितेन मातुरङ्गे	४१२४
न्याय्ये वर्त्मनि	११७	शय्या शाद्वल्मा०	४१२
पक्षोत्क्षिप्ताम्बुनाथः	५१३१	शशिमणिशिला सेयं	२१६
पित्रोर्विधातुं ह्यु०	११४	शिरामुखैः स्यन्दत	५११५
प्रतिदिनमशून्य०	४११९	शिवमस्तु सर्व०	(पृ.) १२६
प्रिया संनिहितैवेयं	२१९	श्रीहर्षो निपुणः कविः	११३
भक्त्याऽतदूरमवना०	५११२	संरक्षता पन्नग०	४१०६
भुक्तानि यौवनमुखानि	५१३	संसर्पद्भिः समन्तात्कृत०	३११५
मधुरमिव वदन्ति	११११	समुत्पत्स्यामहे मातर्यस्यां	४१२०
ममैतदम्बार्पय	४११४	संप्राप्ताखण्डदेहाः	५१३५
महाहिमस्तिष्क०	४११३	सर्वाशुचिनिधानस्य	४१७
माद्यत्कुञ्जरगण्ड०	११८	स्त्रीहृदयेन न सोढाः	२१४
मूढाया मुहुरश्रु०	४१९	स्थानप्राप्त्या दधानं	१११२
मेदोस्थिमांस०	५१२३	स्फुरसि किमदक्षिणेक्षण	५१४
मेरो मन्दरकन्दरासु	५११८	स्मितपुष्पोद्गमो०	३११२
म्रियते म्रियमाणे या	४११७	स्रस्तानापाद०	५१२७
यद्विद्याधरराज०	२११०	स्वगृहोद्यानगतेऽपि	५११
यैरत्यन्तदया०	४११०	स्वर्गस्त्री यदि	१११५
रागस्यास्पदमि०	११५	स्वशरीरमपि परार्थे	३११७
वच्छत्थलम्भि दह्या	३१२	स्वशरीरेण शरीरं	५११९
वासोयुगमिदं	४१२१	हंसांसाहत०	५१३६
वासोर्थे दययेव	१११०	हरिहरपिदामहाणं	३१३
विद्याधरेण केनापि	५११०	हिंसाप्रभवो विजय०	(पृ.) ६९
		हुंकारं ददता मया	३१५

NOTES.

P. 1. नागानन्दम्—Primarily signifies 'the joy of the Nāgas'; and then 'the play describing that or having that for its theme,' by अभेदोपचार or transference of the name of the subject to the composition describing it. See com. p. 3.

प्रथमोक्कः—For अङ्क or Act, see Introduction. In conformity with the rule—'आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम्,' A Kāvya should be introduced with a benediction, or a salutation to the favourite deity, or succinct mention of the subject-matter,' writers of Sanskrit plays generally introduce them in either of the first two ways. This is regarded as a Maṅgala, necessary for the removal of obstacles and the safe completion of the work undertaken. In doing so they usually invoke one or more of the Brāhmanical gods, such as S'iva, Vishṇu or others, or something connected with them. But departing from that practice the poet here invokes Buddha. The question why he does so or whether any inference can be drawn from this fact as to the author's religion is discussed in the Introduction.

A short account of Gautama Buddha and the temptation he was subjected to by Māra (the Buddhistic principle of Evil, or Satan) is necessary for a clear understanding of the incidents mentioned in the two stanzas of the Nāndī. We, therefore, give it below.

Gautama Buddha was born about the year 550 B. C.¹ at Kapilavastu, the city of the great sage Kapila, the site of which is identified with Bhuila Dī in the Basti District of the United Provinces. His father was S'uddhodana, King of the S'ākya tribes, whose capital was Kapilavastu. His mother Māyā or Māyādevī belonged to the house of Koli and died seven days after his birth.² He took for his wife यशोधरा,

1 A more accurate approximate date for the 80 to 81 years of Buddha's life is 563—483, B. C. *Buddhism* By Mr. Rhys Davids, M.A., p. 250.

2 "For on the seventh evening, Queen Māyā smiling slept,
And waked no more, " etc.: *Light of Asia*, Book I.

a princess (Bud.-Ch. II. 26) and had by her a son named Rāhula (Bud.-Ch. II. 46). Gautama, on one occasion, saw four visions which represented to him the misery of the world. He, thereupon, resolved to renounce the world and went to a forest to practise penance. At the moment of his enlightenment he was assailed by Māra, with his legions of fiends and demons. Failing in his attempts to tempt Gautama, Māra summoned his sixteen enchanting daughters and sent them to display their charms before him. But the resolute young ascetic was not to be lured by their wiles. He remained calm and impassive, and with a stern face rebuked the maidens for their boldness, forcing them to retire discomfited and disgraced. After the tempter was thus vanquished the light of true knowledge dawned upon Gautama. (See Monier-Williams' *Buddhism*, p. 34).

The Nāndī of the present play consists of two S'lokas. In the first is described the discomfiture of the daughters of Māra sent to tempt Gautama; while in the second mention is made of Gautama's victory over Māra and his followers and his being looked at with respect and admiration by Indra and other heavenly beings.

ध्यानव्याजः—Having recourse to the pretext of contemplation. ध्यान is devout and deep meditation in which the mind being withdrawn from all other thoughts is fixed on one object (the Supreme Brahman, according to the Vedānta Philosophy). Patañjali defines this as तत्र प्रत्ययेकतानता (the sameness or continuous stream of the mental function) ध्यानम्. Gautama (Buddha) practised this under the Bodhi tree for the attainment of the highest spirit-illumination. चिन्तयासि कां—The मारवधूः mean to say—you are not really meditating; you must be thinking with a concentrated mind of some woman idolized by you. उन्मील्य—For construction, see com. चक्षुः—The sing. is purposely used;—you need not open both your eyes; it will do even if you open one and look at us. क्षणं—(Even though it be) for a moment; may also be taken with पश्य. अनङ्गः—नास्ति अङ्गमस्य । नास्ति अङ्गं ज्ञानमस्मादिति वा अनङ्गः, the bodiless one, the god of love. For the arrows of Kāma see com.; other arrows are also mentioned, viz., अरविन्दमशोकं च चूतं च नवमल्लिका । नीलोत्पलं च पञ्चैते पञ्चबाणस्य सायकाः ॥ आतुरं—Affected by; suffering from; आतोतोर्नि इति; fr. तुर् 3rd Conj. and aff. अ (कः). This is the हेतु why he

should look at them ; or this may better be taken with रक्षसि ; you do not protect us who need protection so very much. जनमिमं—Mark the use of जन ; it is idiomatically used by a person or persons with reference to oneself or themselves in place of the first personal pronoun ; cf. अयं जनः प्रष्टुमनास्तपोधने etc., Kum. V. 40 ; सरुयौ—अनुपयुक्तभूषणोयं जनः ; अयं जनः कस्य हस्ते समर्पितः । S'âk. IV., etc.

मिथ्या—Indec., (from the root मिथ् to come into conflict, to wrangle), is often used with an adjectival force. कारुणिकः—They say this as they find him indifferent to their request. निर्वृणतरः, etc.—They fling a taunt at him as the last resource, as he still refused to look at them. सेष्यै—See com. ; ईर्ष्या is परोत्कर्षसहिष्णुत्व ; अक्षान्तिरीर्ष्या Amara. ; it is explained by चिन्तयसि कां in the first line. It should be noted that this jealousy itself is a व्याज on the part of the मारवधूस. मारवधूभिः—According to Lalitavistara, these are the daughters of Māra. Māra, (from मृ to kill, the Destroyer, the Evil One) is with the Buddhas, the god or demon of love, wrath, mischief and death, who tempts men to indulge their passions and is the great enemy of Buddha and his religion.

बुद्धो जिनः—Ordinarily the two words are synonyms, being among the names of Buddha (सर्वज्ञः सुगतो बुद्धो धर्मराजस्तथागतः ! समन्तभद्रं भगवान्मारजिह्वाकजिज्जिनः । पुनान्द्रः श्रीचनः शास्ता मुनिः शाक्यमुनिस्तु यः ॥ Amara.), but in this passage they must be taken in different senses. With the Buddhists, बुद्ध (the Enlightened One) is the general term for a fully enlightened man who has attained perfect knowledge of the Universal Truth and is thereby liberated from all existence. There are thus 24 Buddhas. But the name Buddha and its synonyms are used in a restricted sense for Gautama Buddha or the principal Buddha of the present age. जिनः—मारं लोकं वा जयति इति the Victorious One, one who triumphed over the temptation of Māra or the bonds of worldly existence, means similarly 'a Buddha' or 'Gautama Buddha.' बुद्धो जिनः must, therefore, be interpreted by taking one of the two words in its literal sense as (1) the enlightened Jina, i. e. Buddha ; or (2) the victorious Buddha. The reading बोधौ for बुद्धः of the Trivandrum Ed. removes the difficulty. It means—at the Bodhi or As'vattha tree, where Gautama practised religious abstraction. Or बोधिरिति जिनप्राक्रियया समाधिकथनम् । विशुद्धबुद्धिसन्तानो बोधिरित्यभिधीयते । इति तत्प्राक्रिया । S'ivarâma.

In ' *The Light of Asia*, ' Book VI., Buddha's temptation by Māra is thus described—

“ Then fell the night, even as our master sate
Under that tree. But he who is the Prince
Of Darkness, Māra—knowing this was Buddh
Who should deliver men, and now the hour
When he should find the Truth and save the worlds—
Gave unto all his evil powers command.
Wherefore there trooped from every deepest pit
The fiends who war with Wisdom and the Light.
Arati, Trishūā, Rāga and their crew
Of passions, horrors, ignorances, lusts
The brood of gloom and dread ; all hating Buddh.
Seeking to shake his mind: nor knoweth one,
Not even the wisest, how those fiends of Hell
Battled that night to keep the Truth from Buddh.
Sometimes with terrors of the tempest, blasts
Of demon-armies clouding all the wind
With thunder, and with blinding lightning flung.
In jagged javelins of purple wrath
From splitting skies; sometimes with wiles and words—
Fair-sounding, 'mid hushed leaves and softened airs
From shapes of witching beauty: wanton songs,
Whispers of love: sometimes with royal allures—
Of proffered rule; sometimes with royal doubts,
Making truth vain.”

P. 2. कामेन—The defects of construction and style in this Śloka are many—(1) आकृष्य चापं—breaks the uniformity of epithets ending in the instrumental case (प्रक्रमभङ्ग); it should have been आकृष्टचापेन; (2) a च is wanted in the first half, and (3) another in the 3rd line; (4) विस्मयात्, which must be taken with दृष्टः, involves दूराग्नयः; (5) The negative in अचलित ought rather to have been kept out of the comp., as it is meant to be emphatic; (6) and a सः, corresponding to the यः in the text, is wanted. The use of the relative pronoun यत् in a subordinate sentence preceding the principal sentence, without the corresponding use of the demonstrative pronoun तत् in the latter, is considered as a fault by rhetoricians. प्रागुपात्तस्तु यच्छब्दस्तच्छब्दोपादानं विना साक्षात्क्षः । Kāv. VII. The reading बाधेरवाप्तो न चलितः, however, leaves no room for objections 5 and 6.

कामेन—By Kāmā; Kāma according to the Buddhas is one of the ten chief heroes of Māra. The word is properly used here, as he alone is described as wearing a bow and is therefore separately mentioned. Cf. “ *The Light of Asia*, ” Book VI.—

Next there drew

Gallantly nigh a brave Tempter, he,
Kâma, the king of passions, who hath sway
Over the gods themselves, Lord of all loves,
Ruler of Pleasure's realm. Laughing he came
Unto the tree, bearing his bow of gold
Wreathed with red blooms, and arrows of desire
Pointed with five-tongued delicate flame, which stings
The heart it smites sharper than poisoned barb:
And round him came into that lonely place
Bands of bright shapes with heavenly eyes and lips
Singing in lovely words the praise of love,

* * * * *

So sang they with soft float of beckoning hands,
Eyes lighted with love-flames, alluring smiles.
In wanton dance their supple sides and limbs
Revealing and concealing like burst buds
Which tell their colour, but hide yet their hearts.
Never so matchless grace delighted eye
As troop by troop these midnight dancers swept.
Nearer the tree, each daintier than the last,
Murmuring 'O great Siddhârtha ! I am thine,
Taste of my mouth and see if youth is sweet.
Also when nothing moved our master's mind,
Lo ! Kâma waved his magic bow ! and lo !
The band of dancers opened, and a shape
Fairest and stateliest of the throng, came forth
Wearing the guise of sweet Yaśodharā.

* * * * *

But Buddh heeded not,
Sitting serene with perfect virtue walled
As is a stronghold by its gates and ramps. "

इतपटुं—पटु sharp-sounding. आश्लिङ्गन्—dancing; for बल्ग I. P.
to move; 'beating the drums and dancing,' i.e., dancing in unison
with the sounds of the drums ; for diss. see com. मारवीरैः—
the legions or warriors on the side of Mâra.¹ भ्रूमङ्ग &c.—These

1 Thus given in ' *The Light of Asia*, ' Book VI.:—

The ten chief Sins came—Mâra's mighty ones,
Angels of evil—(1) *Attavāda* first,
The Sin of Self, who in the Universe
As in a mirror sees her fond face shown,
And, crying " I ", would have the world say " I ",
And all things perish so if she endure.

Then came wan Doubt,
 He that denies—the mocking Sin—and this
 * * * * *
 False (2) *Vichikitsā*, subtlest of man's foes.
 And third came she who gives dark creeds their power,
 (3) *Silabbat-paramāsa*, sorceress,
 Draped fair in many lands as lowly Faith,
 But ever juggling souls with rites and prayers ;
 The keeper of those keys which lock up Hells
 And open Heavens * * * *

* * * * *
 Next there drew,
 Gallantly nigh a braver Tempter, he,
 (4) *Kāma*, the King of passions, who hath sway
 Over the gods themselves, Lord of all loves,
 Ruler of Pleasure's realm. * * *

* * * * *
 Next, under darkening skies
 And noise of rising storm, came fiercer Sins,
 The rearmost of the Ten ; (5) *Patigha*—Hate—
 With serpents coiled about her waist, which suck
 Poisonous milk from both her hanging dugs ;
 And with her curses mix their angry hiss.
 * * * *

Then followed (6) *Rūparāga*—Lust of days—
 That sensual Sin which out of greed for life
 Forgets to live ; and next him Lust of Fame,
 Nobler (7) *Aru-parāga*, she whose spell
 Beguiles the wise, mother of daring deeds,
 Battles and toils. And haughty (8) *Mano* came,
 The Fiend of Pride ; and smooth Self-righteousness,
 (9) *Iddharbha* ; and—with many a hideous band
 Of vile and formless things, which crept and flapped
 Toad-like and bat-like—Ignorance, the Dam
 Of Fear and Wrong, (10) *Avidyā*, hideous hag,
 Whose foot-steps left the mid-night darker, while
 The rooted mountains shook, the wild winds howled,
 The broken clouds shed from their caverns streams
 Of levin-lighted rain ; stars shot from heaven,
 The solid earth shuddered as if one laid
 Flame to her gaping wounds ; the torn black air,
 Was full of whistling wings, of screams and yells,
 Of evil faces peering ; of vast fronts
 Terrible and majestic, Lord of Hell
 Who from a thousand Limbos led their troops
 To tempt the Master.

are the अनुभाव (external manifestations of feelings) of love or शृङ्गार. ललितकृशा—here ललित means graceful. But there is no reason why the glances should be ललित by भ्रूभंग, उत्कम्प etc.; so the reading ललितवता seems to be preferable; here ललित means 'graceful and attractive movement of the body' (मृदुपद-विन्यासभुजलतान्दोलनादिः). दिव्यनारीः—seems to refer to the मारवधूस spoken of in the previous s'loka, as the भ्रूमङ्ग, जृम्भा, स्मित etc. are not intelligible if we understand by दिव्य० the celestial damsels in general. सिद्धैः—The Siddhas are a class of superhuman beings (living on the mountain Himālaya) supposed to be of great purity and holiness and characterized by the possession of the eight *Siddhis* or superhuman faculties *viz.*—अणिमा महिमा चैव लघिमा गरिमा तथा । प्राप्तिः प्राकाम्यमीशित्वं वशित्वं चाष्ट सिद्धयः ॥ These should not be confounded with the Siddhas or a class of semi-divine beings like the Vidyādharas mentioned further on in the play. Comp. Malli. on Kum. I. 5. who says सिद्धाः अणिमादिसिद्धा देवयोनिविशेषाश्च ।

प्रहो०—The Siddhas who move in the midspace had to bend their heads to witness the scene below. (Or the bending of the heads may have been due to the veneration felt by them for Buddha. "For the veneration of the Siddhas and the admiration of Vāsava compare—ये ते तवानुयात्राः (i. e. अनुयातारः) शकलोकपालाश्च । किन्नरगणाश्च सुरेन्द्राः कृताञ्जलिपुटाश्च प्रणते तस्मै ॥ L.-V. 21" B. and P. विस्मयात्—May be taken with every clause, or rather with the Siddhas and Vāsava only. पुलकित०—Emotions like wonder, joy etc. cause horripilation. See com.

योगपीठात्—योगस्य योगार्थं वा पीठं तस्मात् : पीठ is the seat or place, sitting on which Gautama practised meditation as the means of attaining perfect spiritual illumination. ०पीठात्—The abl. has the sense of an absolutive suppressed (ल्यब्लोपे) = योगपीठ-मारुह्य ध्यायन्). अचलितः—i. e., from meditation. मुनीन्द्रः—Is the epithet (see com.) of a Buddha, especially of Gautama Buddha. His मुनीन्द्रत्व is justified by his अचलितत्व. For यो योगपीठाद्० some read बोधैरवाप्तो न wherein बोधैरवाप्तः means 'reached by the knowledge of the Truth,' i. e., who obtained it. The Triv. Ed. reads ध्यायन्बोधैरवाप्तौ which S'ivarama, its commentator, explains as बोधेः शुद्धबुद्धरूपतत्त्वस्यावाप्तौ.

As observed by Mr. Bhānap, Buddha has been regarded and honoured by the followers of Brāhmanism as the ninth incarnation of Vishnu. As such his temptation by Kāma may be regarded as ^a by the gods who are always jealous of mortals practising

extraordinary penance. In this case by मारवधु we are to understand the nymphs of heaven, Rambhā and others, and by मारवीर the followers of Kāma, *viz.* Vasanta, the Moon and others.

According to the precept 'The subject-matter of a piece should be hinted at in the Nāndī,' the bearing of the two S'lokas on the plot of the play is this—

(1) मुनीन्द्र. of course, is Jimútavāhana, who, determined (ध्यायन्) to save the life of the Nāga शङ्खचूड, is not to be shaken off (अचलित) from his purpose by his love for Malayavati (मारवधू), with all the pleasures of a newly-married life; *cf.* न तथा सुखयति मन्ये *etc.*, IV. 23; or his affection for his mother; *cf.* शयितेन मातुरङ्गे *etc.* IV. 24. He is निर्घुणतम because the consideration of the destruction of the lives of his parents and wife, that was sure to follow the sacrifice of his life, does not prevent him from carrying out his resolve (त्रातापि नो रक्षसि). (2) कामेन refers to Mitrāvasu, the Hero's brother-in-law, who, with his soldiers (मारवीरः), wishes to persuade the Hero to give him permission to crush Mataṅga, who had treacherously seized the Hero's kingdom and who yet could not persuade him to give it. (3) दिव्यनारी-जन may refer either to the mother of शङ्खचूड or to Gaurī; (4) while सिद्धैः refers to the Siddhas, Vidyādhara and others who looked at, and वासव to Indra himself, who heard from Garuḍa of the glorious and heroic deed of the Hero.

नान्द्यन्ते—Nāndī is so called because it delights the gods; for its definition see *com.* It forms the chief part of the Pūrvaraṅga. What the actors perform before the commencement of a play for the removal of obstacles *etc.* is called the Pūrvaraṅga. The present Nāndī consists of eight *Padas*. By *Pada* is meant a word ending in a case or verbal termination, or a line of verse; the latter is the meaning here. We have similarly an अष्टपदा नान्दी in the Priy., while that of the Rat. is द्वादशपदा.

P. 3. नान्द्यन्ते सूत्रधारः—The Sūtr. speaks after the recital of the Nāndī. This mention of the Sūtra. after the Nāndī has given rise to the question—Who recited the Nāndī?—the Sūtra. or the स्थापक?; and various are the explanations offered by commentators; (see for instance Jagaddhara on the words in his *com.* on the Māl.-Mād.). The most natural explanation seems to be this:—The Sūtra. who was generally a Brāhmaṇa, and therefore qualified to pronounce a blessing, recite

the Nāndi as required by Bharata (see com.); but the word सूत्रधार is not placed first because nothing but auspicious words can begin a composition. Cf. in this respect the use of the word वृद्धि by Pāṇini at the beginning of his Ashtādhyāyī (he says वृद्धिरादैच् but अदैच् गुणः). Again, the Sūtra. did not assume his character as such until he had recited the Nāndī, which did not form a part of the play itself; for further discussion of the subject, see our edition of the S'āk., note on the word.

सूत्रधारः—The principal manager, who holds as it were the *thread* of the management. He is the chief actor, who arranges the cast of characters, instructs the actors, and takes a prominent part in the Prastāvanā. (See com.) After the Nāndī, the Sūtra. is required to make a complimentary reference to the audience, mention the name of the poet, as also of the play, and then to begin the Prastāvanā. प्रसाद्य रङ्गं विधिवत् कवेर्नामानु-
कीर्तयेत् । प्रस्तावनां ततः कुर्यात्काव्यबन्धरसाश्रयाम् ॥ Cf. Bharata also,
आसूचयन्गुणान्नेतुः कवेरापि च वस्तुनः । रङ्गप्रसाधनप्राद्वैः सूत्रधार इहोदितः ॥
सर्वप्रयोगकुशलः सुरेखो विजितेन्द्रियः । प्राज्ञस्ताललयाभिज्ञः कुलीनो गतमत्सरः ।
पात्रसंक्रमणोपायकुशलो नर्तकः स्वयम् ॥ etc.

अलमन्तिविस्तरेण—अलं has the sense of वारण or prohibition. विस्तर refers to the various āṅgas of the Pārvaraṅga which are 22 in number. This lit. means—Nothing is to be gained by the prolongation of the theatrical preliminaries. The Sūtradhāra means to say that Nāndī, the principal item in the Pārvaraṅga, being performed, there was no further need for the other āṅgas.

अथ इन्द्रोत्सवे—In ancient times it was customary to exhibit dramatic performances on the occasion of some fair or a festival; cf. the Prologues to the Mālav., or Uttar., or Māl.-Mād. The first dramatic play seems to have been represented at this festival, as appears from Bharata's reference to it—अयं ध्वजमहः श्रीमान्महेन्द्रस्य प्रवर्तते । अत्रेदानीमयं वेदो नाट्यसंज्ञः प्रयुज्यताम् ॥ Bhā. Nāt. I. 26. The इन्द्रोत्सव here referred to was a festival held in honour of Indra and lasted for five days from the eighth of the bright half of Bhādrapada to the 12th. Its chief feature was the erection of a post with a flag attached to it, which was worshipped with great *eclat*. For other particulars see com.; it is fully described in the 43rd chapter of the Bṛihat-Saṃhitā. See also our note on Raghu. IV. 3.

श्रीहर्षदेवस्य—For Harsha, see Introduction. देव which originally meant 'the shining one,' brilliant (fr. दिव् to shine),

and then a god, is added to the names of kings as a title of honour; cf. विक्रमाङ्कदेव etc.—The King, however, is called श्रीहर्ष only, in I. 3.

उपजीविन्—Lit., living on, dependent upon; it is a modest way of saying 'the subordinates of'.

अपूर्ववस्तु०—वस्तु the subject-matter (also called इतिवृत्तं) of any poetic composition; cf. कालिदासप्रथितवस्तु मालविकाग्निमित्रं नाम नाटकम् । Mālav. ; अथ वा सद्वस्तुपुरुषबहुमानात् । Vik. अपूर्व—Novel, of singular interest (वस्तु); it may also be taken with रचनाः novel or extraordinary arrangement.

विद्याधरजातक०—The जातककथाs or birth-stories form a part of the Buddhistic scriptures and they are supposed to comprise the events in the previous births of Buddha, which he used to tell throughout his life to explain the events happening about him. After the death of Buddha, 550 of such stories were gathered together in one collection, called the Book of the 550 Jātakas, each being named after the prominent character therein, e. g., किंनरजातक, सुवर्णहंसजातक, व्याघ्रजा० etc. The Vidyādhara Jātaka mentioned here seems to be such a tale wherein Buddha, born of a Vidyādhara, in one of his previous births, is the Hero. ०प्रातिनिबद्ध—Based on the birth-story of (Buddha as a विद्याधर). The reading विद्याधरचक्रवर्तिप्र० removes the difficulty about the proper understanding of the term विद्याधरजातक.

नागानन्दं नाम—The joy, brought to the Nāgas by Garuḍa's solemn promise to the Hero to desist from the slaughter of the serpent-race, being the intended कार्य (a final object), the play is named after it. कर्णपरंपरया—Lit. by a succession of ears, i. e., one man hearing it from another, a third from him and so on; hence by successive oral communication or hearsay.

प्रयोगतः दृष्टं—Seen represented (on the stage). तस्यैव...बुद्ध्या—This was probably suggested by the line in the Vik.—प्रणयिषु वा दाक्षिण्यादथ वा सद्वस्तुपुरुषबहुमानात् । (शृणुत मनोभिरवहितैः etc.); but there the request is made by the Sūtradhāra to the audience, while here the opposite is the case. यथावत्—Properly, with due attention to representation, i. e., leaving out nothing and with faultless gesticulation; or यथावत्प्र० may be taken as one comp. word, यथावत् having the force of an adjective.

P. 4. यावत्.....संपादयामि—यावत् *indec.*, used with a form of the present tense, indicates immediate futurity; *i. e.*, it denotes an action intended to be done immediately, and may be translated by 'just, in the meanwhile.' नेपथ्यरचना—The arrangement with regard to the tiring-room, *i. e.*, the assigning of parts to the proper actors, looking to their dresses and giving them necessary instructions. नेपथ्य means 'dress, costume', as well as 'the tiring-room'. यथाभिलषितं—*i. e.*, by the audience. आवर्जितानि—Inclined or drawn to; attracted, won. सामाजिक—The affix ठक् (इक्) is added to words meaning 'a combination,' *i. e.* a multitude, in the sense of 'who assemble there'; see com.; words like सामूहिक. सामवायिक are to be similarly explained.

श्रीहर्षः &c.—निपुणः—Having genius and the skill attained by the study of the ways of the world, of the s'âstras and good poems. Here निपुणत्व also includes the idea of शक्ति or poetic inspiration, as observed by Mammaṭa (शक्तिर्निपुणता लोक-शास्त्रकाव्याद्यवेक्षणात् । Kāv.—P. I.). गुणमाहिणी—Which can well appreciate merits (for otherwise our नाट्यनिपुणत्व will be useless). (Cf.

“ and as you are known

The first and happiest hearers of the town,
Be sad, as we would make ye: think ye see
The very persons of our noble story, ” &c.

Shakespeare's Henry VIII, Prologue.

हारि—हर्तुं शीलं यस्य by its very nature attractive or charming. The word is generally used in combination with some such words as चेतम्, मनम्, श्रोत्र, &c.

सिद्धराजच०—The life of the king of the Siddhas. Though Jîmâtavâhana was not actually the king of the Siddhas, yet, as the Emperor of the Vidyâdharas, he was the overlord of the Siddhas (another class of demigods) also, especially by his connection with Malayavatî, daughter of the king of the Siddhas, and may be called सिद्धराज; see p. 54 where he is called गन्धर्वराज (गन्धर्वराजमित्रं भूत्वा &c.). We have preferred the reading सिद्धराज to बोधिसत्त्व as the poet is not likely to say that the life of a Bodhisattva was attractive to the audience, at a time when Buddhism was on its wane in India, and getting into disfavour with the people. Again the term सिद्धराज more directly refers to Jîmâtavâhana than the general term Bodhisattva. बोधिसत्त्व—*V.l.*—lit. means one who has knowledge (बोधि) for his essence (सत्त्व), one whose

essence is perfect knowledge. With the Buddhists बोधि *m. f.* (fr. बुध् to know) means perfect knowledge or onlightenment concerning knowable things, by which a man ultimately becomes a Buddha. The term बोधिसत्त्व was in common use applied to a Buddhistic saint, who is on the way to the attainment of perfect wisdom and who in a certain number of births would progressively qualify himself for reaching the state of the Supreme Buddha. He is thus a type of moral excellence and authority in ethical codes and all his actions are characterized by benevolence and self-negation in service of sorrow-struck humanity. It is in this sense that Bhavabhūti uses the words at Mál.-Mādh. X. 21 (एवंविधैर्विद्वंसितैरतिबोधिसत्त्वैः ।).

नाट्ये-नाट्य is defined as अवस्थानुकृतिः or the pantomimic representation of situations; gesticulation, the dramatic art. वयम्—By this the Sūtra. refers to himself and the other actors. वस्त्वैकैः—each of these items or things, *viz.*, the poet, an expert in his art; an audience, disposed to appreciate merits (and not to find faults), &c. मङ्गाग्योप०—उपचय a collection; भाग्योपचय excess of good fortune.

The passage from अद्याहं to the end of the S'loka is almost the same in the other two dramas of the poet, with a word or two changed here and there to suit the context; *e. g.* वसन्तोत्सवे for इन्द्रोत्सवे, वत्सराज for सिद्धराज &c. The S'l. श्रीहर्षः &c. is quoted in the S.-D. (as from Rat.) as an instance of प्रोचना, one of the *angas* of भारती वृत्ति, which is defined as—निवेदनं प्रयोज्यस्य निर्देशा देशकालयोः । काव्यार्थसूचकैः शब्दैः सभायाश्चित्तरञ्जनम् । कविकाव्यनटादीनां प्रशंसा च प्रोचना ॥

नद्यावन् &c.—*Cf.* तयावदिदानीं गृहं गत्वा गृहिणीमाहूय गृहजनेन सह संगीतकमनुनिष्ठामि । Mud. I. संगीतकं—Singing accompanied with music and dancing; triple symphony.

द्विजपरिजन० etc.—(The additional S'l. found in the Triv. Ed.) 'O you well-disposed towards the Brāhmaṇas, attendants and relatives.' मद्भवन०—O you swan, living in the tank of my house. मृदुशीले—O you of gentle disposition. परपुरुष etc.—O you acting the part of the sun-lotus towards, (*i.e.*, hating) the moon of a man other than your husband (*i.e.*, you who are a Pativrata). कार्यात्—On business, as there is need for you. इतस्तावत्—Just come here. *Cf.* with this गुणवत्पुण्यानिलये स्थितिहेतोः साधिके त्रिवर्गस्य । मद्भवननीतिविधे कार्यादर्थे द्रुतमुपोहि । Mud. I., in imitation of which the present s'l. seems to have been composed by some one and inserted here.

P. 5. **आर्यपुत्रः**—Lit. 'son of the honoured one,' i.e., of the father-in-law; the husband is to be so addressed by his wife in dramas. **नागानन्दे** etc.—Mark the contrast between the Joy of the Nāgas to be exhibited, and the shedding of tears by her.

तातः—i.e., the Sūtra's father. **अड्डुका**—v. l., Mother-in-law. **स्थविर**—An old man. The student will notice that the Marāṭhī words **आजा**, **आजी**, **थोर** and **थेरडा**, are derived from **आर्य**, **आर्या** and **स्थविर** through their Prākṛit transformations **अज्ज**, **अज्जा** and **थविर**, respectively. **अदूरजातनिर्वेदः**—v. l., means **अ नास्ति दूरं यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा जातनिर्वेदः** feeling disgust in a manner in which nothing was at a distance, i. e. greatly disgusted.

अये—Here expresses sorrow or dejection. **शुश्रूषा**—Noun in **आ** from the desiderative base of **श्रु** to hear; it means primarily 'the desire to hear' (with the object of obeying orders); hence, service. **एषः**—should preferably be taken with **जीमूतवाहनः**.

जीमूतवाहन—Son of Jīmūtaketu, King of the Vidyādhara. Jīmūtaketu left his kingdom to Jīmūtavāhana when he was able to take up the responsibilities of administration, and retired with his wife to a forest, there to lead a holy life; the latter, however, entrusting the management of his kingdom to the care of his ministers, followed his father there. The poet puts the Sūtra in similar circumstances in order to introduce his Hero to the audience at once. This way of introducing a character is technically called **प्रयोगातिशय** according to the D.-R.; see com.

P. 6. **प्रस्तावना**—Prologue; fr. **स्तु** with **प्र** to introduce; for def. see com. According to the S.-D., the present **प्रस्तावना** is of the अवलगित kind, which is defined as **यत्रैकत्र समावेशात्कार्यमन्यत्पसाध्यते। प्रयोगे खलु तज्ज्ञेयं नाम्नावलगितं बुधैः॥**

प्रविशति नायकः—This way of introducing the Hero by using the general term **नायक** instead of by using his proper name is peculiar to this play.

रागस्य etc.—**राग** passion, desire for carnal pleasures. **आस्पदं**—Cf. **अहो निधनता सर्वापदामास्पदम्। Mk. I. आस्पदं त्वमसि सर्वसंपदम्। Kir. XIII. 39.**

ध्वंसि—Nom. sing. of **ध्वंसिन्** n.; **न...न**—The two negatives are often used to express an emphatic affirmative; cf. **नासौ न काम्यो न च वेद सम्यग्दृष्टुं न सा। Rag. VI. 30. न च न परिचितो न चाप्यगम्यः** etc., **Mālav. I. 11. न पुनरलंकारश्रियं न पुष्यति। S'āṅk. I; कृत्याकृत्यं**—**कृत्सितं कृत्यं अकृत्यं** a bad deed, and therefore not

fit to be done. **विमुखं**—The Com. S'ivarāma remarks एतदधीनत्वेन चेतसस्तद्वैमुख्यमत्रारोपितम् ।

इन्द्रियवशं—Swayed by (the power of) the senses. This accounts for youth being गगस्यास्पदं etc.; इन्द्रियवशत्वस्य तु चित्ते रागं समर्प्य विषयोन्मुखतानयनेन दोषत्वं परिस्फुटम् । S'ivarāma. अपि expresses the contrast between निन्द्य and प्रीत्यै; निन्द्यतया अप्रियहेतुक-मपीत्यर्थः । प्रीत्यप्रीत्योः साक्षाद्विरोधात् । S'iv. ईप्सितफलप्राप्त्यै—v. 7.—For the attainment of any desired object; or the फल may be final beatitude (मोक्ष); for the service rendered to parents is indirectly the service rendered to God. The reading इन्द्रियवशं is better as it explains the निन्द्यत्व of youth.

P. 7. **सरोषं**—The Vidû., who is a lover of luxuries, is angry that his friend should be spending his days in the forest where no good food can be had. **वयम्य**—By addressing him as वयस्य he means to say—As a friend I tell you unasked what is beneficial to you : cf. पापान्निवारयति योजयते हिताय etc., Bh. N. **निर्विण्णः**—Wearied, tired. ननु for न is not a good reading, as it does not account for the Vidû.'s anger. **जीवन्मृतयोः**—As good as dead, on account of the misery entailed on them by extreme old age.

निर्वन्ध—Lit. fast adherence to; hence insisting upon; obstinate perseverance in; cf. निर्वन्धपृष्ठः स जगद् सर्वम् । Rag. XIV. 32. अवस्तुनिर्वन्धपरे कथं नु ते etc., Kum. V. 66. **इच्छापरिभोगः**—परितो भोगः परिभोगः enjoyment from every point of view, full enjoyment; for, a king only has at his command all kinds of pleasures. The comp. may also be taken as इच्छानां लक्षणया तद्विषयाणां परिभोगः, etc.

तिष्ठन् etc.—In this S'loka the Hero wishes to indicate to his friend his view that a right-minded man having a proper sense of duty will not find that pleasure from the enjoyment of sovereignty which he will derive from serving his parents. This S'l. too, like the 2nd, is defective and its style condensed. The ellipses are filled up in the com., which see. **संवाहयतः**—Shampooing, gently pressing. The reading राज्यतः is adopted from the D.-R. in preference to राजके found in the printed editions. With राजके the sense is—by his governing the body of tributary princes (see com.); the contrast is between पितृचरणसंवाहन and राजकाधिशासन. The reading of this line of the Triv. Ed. is good by itself. It means—तातस्य चरणौ संवाहयतः नरस्य सुखानि किं राजकं वा किं—of what account is happiness or a multitude of kings to one, etc.;

what importance does he attach to, etc.; but this breaks symmetry of construction; for, the first and the third lines contain each a question which gives a self-contained answer in the negative, and we may expect a similar one in the second also.

धृतिः—Satisfaction, contentment, joy; cf. नाम्ना धृतिं । कामः काममुपैतु etc., Rat. I. 9; धृतिरस्तमिता Rag. VIII. 66. भुक्तोऽज्झिते a Karm. Comp. गुरोः—is subjective genitive. किं भुक्ते भुवनत्रये etc.—*v. l.*, (see. ft.-note). गुरोर्भ्यद् भुक्तोऽज्झितं तदधिकं भुवनत्रये किं भुक्ते what better thing can one enjoy in this world than the leavings of one's father? तत्रास्ति etc.—is also to be read with a प्रश्नकाकु, *i. e.*, as a question. "Is there any merit? I find none." The *v. l.* तेनास्ति कश्चिद्गुणः is also a question of appeal.

The defects in this S'l. are—(1) the absence of the demonstrative pronoun तत् corresponding to the relative pronoun यत् in the 2nd line, which is considered a fault, प्रागुपात्तस्तु यच्छब्दस्तच्छब्दोपादानं विना साकाक्षः । Kāv. VII. (2) The want of symmetry between संवाह्यतः and राज्यतः or राजकं (which should have been राज्यं or राजकं शासतः ।) (3) The irregular correspondence of अशौ with या (in the 3rd line), which would require the corresponding demonstrative pronoun सा; see Kāv. VII. on अविसृष्टविधेयांशदोष. (4) And the necessity of repeating भुक्ते in a different sense in line 3.

This s'l. is quoted along with पित्रोर्विधातुं etc. in the D.-R., as advanced by some in support of the argument that Jīmâtavāhana cannot be called a धीरोदात्त hero, which the author of the D.-R. refutes.

P. 8. आत्मगतं—The same as स्वगतं (matter not intended for others), for which see com. What is meant to be heard by others is said to be a speech, प्रकाशं.

न्याय्ये—From न्याय + य, see com.; lit. not departing from, standing to justice; hence, right, proper. योजिताः—That is, made to do the duties proper for the station or social position of each (स्वाधिकारसदृशे आचारे इत्यर्थः). प्रकृतयः—The subjects; or, ministers. सन्तः, etc.—For, यासु सन्तो न तिष्ठन्ति ता बृथैव विभूतयः । नीतो बन्धुजनः etc.—*Of.* स संततं दर्शयते गतस्मयः कृताधिपत्यामिव साधु बन्धुताम् । Kir. I. 10. राज्यं—The kingdom with its seven constituents; cf. S'ivarāma—राज्यं सप्ताङ्गम् । तत्र स्वस्य प्रयोजकत्वकथनेन स्वामिसंपदुक्ता । प्रकृतय इत्यनेनामात्यसंपत् । बन्धुजनशब्देन सुहृदोपि स्वीकृताः । रक्षा कर्तव्युक्त्वा दुर्गसैन्यादिविविवेशनस्य रक्षासाधनत्वेन

दुर्गसैन्ययोरपि कार्यमुक्तम् । कोशस्य कार्यद्वारा गौरवं वक्ष्यते । तेन सप्ताङ्गेष्वैकल्यमुक्तम् । 'एकाङ्केनापि विकलमतत्साधु न वर्तते' इत्युक्तत्वात् । For the first two lines, cf. राज्यं निर्जितशत्रु योग्यसचिवे न्यस्तः समस्तो भरः सम्यक्पालनलालिताः प्रशमिताशेषोपसर्गाः प्रजाः । Rat. I. 9.

दत्तो etc.—For this see the extract from the Kathā. given in the Introduction. Cf. Bhā.—M. कान्ताकटाक्षविक्षेपचपलं यौवनं धनम् । जीवितं चेति स ध्यात्वा तमर्थिभ्यस्तदं ददौ ॥ कुलक्रमागतं तस्मिन्कल्पवृक्षे व्ययीकृते । अपूर्वत्यागिना तेन त्रिलोकी विस्मयं ययौ ॥ दत्तमनोरथा०—Granting fruits that exceed the desire.

अत्यन्तसाह०—Very daring; one who would not fear to attempt any great thing. साहसिक is derived from साहस which is itself derived from सहस् strength, might (सहसि भवं साहसं) by adding अण् (अ). मतङ्गहतकः—हतक (हत एव हतकः) is used after a name in a compound as a term of abuse or contempt. समधिष्ठितं—Presided over by, well looked after by. मतङ्ग—A proper name, probably invented by the poet to suit his purpose, as it is found nowhere in the original. समासन्नस्थिते—Who is a hostile neighbour, i.e., an enemy whose kingdom is on the border. Such an enemy is called a *Prākṛita* or natural enemy in the language of Politics,—तत्र विषयान्तरः प्राकृतः शत्रुः ।

P. 9. किं मतङ्गः—Jīmūta. is too noble-minded to call his enemy मतङ्गहतक as the Vidū. does. अथ किम्—Lit. what else; just so, certainly; अथ किं स्वीक्रियार्थम् ।

यद्येवं ततः किम्—He means to say that it will not be anything the worse for him if Mutaṅga becomes the King. ततः किं न स्यात्—v. l., What shall I lose then? Practically nothing. ननु—Surely, indeed. शरीरतःप्रभृति—प्रभृति is used with the abl.; 'beginning from the body,' i.e., including the body. This somewhat uncommon though regular use of प्रभृति should be noted. It is generally used to signify a relation in time or place, e. g., अद्य प्रभृति, ततः प्रभृति, मूलतःप्रभृति etc. अनुरोध—Regard (that does not allow one to go against one's wishes), consideration for. राज्यवस्तुना—insignificant kingdom. The use of वस्तु shows that he holds it as of no more significance than a mere trifle. अवस्तुना—v. l., an unsubstantial or worthless thing. वरं ताता०—वरं with न generally followed by तु or पुनः and sometimes by न is used in the sense of better...than, better...but not, वरं being used with the clause containing the person or thing preferred, the latter being put in the nom. case. Cf. वरमावाभ्यां कतिपयदिवसान्केशा अनुभूता न पुनरस्य वेशपायनस्य etc., Kād.; for a similar use without तु or पुनः, cf. याच्ना मोघा वरमधिगुणे नाधमे लब्धकामा । Meg. I. 6; or

तस्मात्संप्रतिपत्तिरेव हि वरं न प्राप्यमत्रोत्तरम् । Mud. V. 18. दूरीकृत—
Lit. removed far away, not to be had in the vicinity, made
scarce. मूल—A root. कन्द—a bulbous root. नीवार—wild
rice (which formed the staple of food of the sages; cf.
S'ák. I. 14; Rag. V. 9).

उपभुक्त.....प्राय—प्राय goes with उपभुक्त, almost consumed or
used up; the comp. should rather have been उपभुक्तप्रायमूल०.

मलयप०—is one of the seven principal mountain-chains of
India. It is identified with the southern portion of the
Ghâts running from the south of Mysore and forming the
eastern boundary of Travancore. It is famous for its sandal
trees which grow in abundance on it. It is also said to abound
in cardamoms, pepper and betel-nut trees. The breeze from
the mountain charged with the fragrance of the Sandal trees
blowing in summer is a favourite theme with Sanskrit poets,
and forms one of the items in the description of summer.

आश्रमपद—पद the place or site where a hermit's residence is
situated; a hermitage; cf. शान्तमिदमाश्रमपदं; S'ák. I. 15.

सरस०—सरस juicy, full of sap. घन densely growing.
उत्सङ्ग—m. the upper portion (उपरिभागः Mallinâtha on
Meg. I. 27). परिमिलन—means 'contact'; परिमलन—Crushing,
coming forcibly in contact with, which is necessary for the
wind to be charged with fragrance. So this reading is
preferable. Cf. परिमलितपाटलावकुलनिर्मथनबहलपरिमलोद्धारसंवलनम-
सृणमांसलायमानमलयमारुतः । Mâl.-Mâd. III. p. 76. विषम—
Uneven, rugged. जर्जरित—Shattered, torn into pieces.

P. 10. उच्छलित—p. p. of शल् (I. A. to shake, with उत्) flying
upwards. प्रथमसङ्गमो—The प्रथम० here mentioned is not the first
meeting of husband and wife after marriage but after separation;
by प्रिया we are to understand a प्रोषितभर्तृका woman; otherwise
the adj. मार्गपरिश्रमपनयन् will have no propriety. अपनयन् and
रोमाञ्चयति (a denom. from रोमाञ्च) are to be taken both with
प्रियाकण्ठग्रह and मलयमारुत. Here the marriage of जीमूत० is fore-
shadowed; cf. Vâtsyâyana कन्या तु प्रथमसमागमे स्विन्नाङ्गुलिः
स्विन्नमुखी च भवति पुरुषस्तु रोमाञ्चितो भवति । एभिरनयोर्भावं परीक्षेत ।

रामणीयकं—Loveliness, enchanting beauty; abs. noun from
रमणीय, formed with the affix वुञ् (अक) which is added to words
having a penultimate य preceded by a long vowel; see com.

मायत्—under the influence of rut; in rut. कुञ्जर—दिग्गज ०. l.
has no propriety as there is no reason why the quarter-elephants
should come there to sport. गण्डभित्ति—Here भित्ति has the secon-

dary sense of large, broad. कन्दर—*m. n.* a valley, glen, defile; गह्वर—*n.* a cave, a hollow. आस्फालितः—dashed against, lashed by. मौक्तिकशिलः—The reading रक्तमौक्तिक० gives a good alliteration and explains better the redness as against a white background. By मौक्तिकशिलाः are to be understood white marble or rather crystal rocks. The reading मौलिकशिलः may be explained as (1) मौलिरेव मौलिकः (स्वार्थं कन्); मौलिकस्थाः शिलाः the stone-slabs on the top or summit of the mountain; or (2) मौलिकाः (topmost) च ताः शिलाश्च. गतैः—गमनैः; *p. p.* participles are sometimes used as abstract nouns: see A. G. § 115-16. *Cf.* गतं तिरश्चानमनूरुसारथैः । S'is'. I. 2. कलमन्यभृतासु भाषितं कलहंसासु मदालसं गतम् । Rag. VIII. 59. किमपि—Very much, to a great extent; as in प्रियायाः सावाधं किमपि कमनीयं वपुरिदम् । S'âk. III.; or rather, inexpressively, indescribably, in a manner in which the cause cannot be stated. उत्सुकं—Full of longing or anxious thoughts (a vague indication of his meeting with Malayavati just to come about).

P. 11. दक्षिणाक्षि०—The throbbing of the right eye or arm in the case of men is supposed to be auspicious—as prognosticating union with a beautiful woman. The opposite is the case with women.

फलाकांक्षा etc.—He means—I have no connections here and do not see how I am to get the fruit indicated by the good omen. च—and yet, on the other hand. मुनिवचः—The words of the Munis, the writers on the science of omens. कथयिष्यति—will forebode or indicate; *cf.* with this, शान्तमिदमाश्रमपदं स्फुरति च बाहुः कुतः फलमिहास्य । S'âk. I. 14.

आसन्नं ते प्रियं &c.—*Cf.* आवेदयति हि प्रत्यासन्नमानन्दमश्रपातीनि शुभानि निमित्तानि । Kād. The प्रिय meant here is his प्रियाप्राप्ति. स्निग्ध—juicy; hence, attractive or smooth. गन्धगर्भित—*g. l.*, explain—गन्ध एव गर्भः सोऽस्य संजातः असौ गन्धगर्भितः etc.; *cf.* पुनानं पवनोद्भूतैर्धूमैराहुतिगन्धिभिः । Rag. I. 53. शवक—*m.* the young one of any animal (from which the Marāthī word छावा is derived); *cf.* एते चावांशुपवनभुवि च्छिन्नदम्बङ्कुरायां नष्टाशङ्का हरिणशिशवो मन्दमन्दं चरन्ति । S'âk. I. additional s'l. after 14th; विश्वासोपगमादभिज्ञगतयः शब्दं सहन्ते मृगाः । *Ibid.* I. 13.

वासोर्थे—(कृताः) For making garments with. दृश्येव—the tenderness was shown by the fact that the strips of bark cut were very thin and not deep. For the idea *cf.* नादत्ते प्रियमण्डनापि भवतां स्नेहेन या पल्लवम् । S'âk. IV. 8. तेनामरवधूहस्तैः सदयाह्नपल्लवाः । Kum. II. 31.

नातिपृथक्—This is a comp. which in its usual form as a negative Tat. would have been अनतिपृथक्; but which, as it is, ought to be explained as a comp. of न (not नञ्) with अतिपृथक्: (नञर्थस्य नशब्दस्य सुप्पुपेति सनासः ।) Such compounds are by no means rare; cf. नसंहतास्तस्य नभिन्नवृत्तयः etc. Kir. I. 19; सांनिहीव स्थलकमलिनीं नप्रबुद्धां नसुप्तां; Meg. II. 30; see also Veni. III. 18; Rag. III. 67, IV. 8, etc.

भस्मनेक etc.—A precept of Manu provides that things worn by Brahmachârins, such as the deer's skin, the girdle made of the Muñja grass, etc., ought to be thrown when old into water; cf. मेखलामजिने दण्डमुपवीतं कमण्डलुम् । अप्सु पास्य विनष्टानि गृहीतान्यानि मन्ववत् ॥ Manu. II. 64. भस्मनेक etc., v. l.—मग्नानि अपि आलक्ष्याणि ईषदृश्यमानानि जरत्कमण्डलूनां रजांसि यत्र । नभःस्वच्छं—By नभः here we must understand the sky which is free from clouds. नैर्झरं—adj. from निर्झर a stream.

P. 12. बटुभिः—By Brâhmaṇa boys or pupils whose उपनयन ceremony is performed. मौञ्ज्यः मेखलाः—The girdle prescribed for Brâhmaṇas is to be made of the मुञ्ज grass (मुञ्जस्येयं मौञ्जी); cf. मौञ्जी त्रिवृत् समा श्लक्ष्णा कार्या विप्रस्य मेखला । Manu. II. 42. आकर्षणा—n. fem., hearing. पदे—a line or verse of the Sâma-veda; cf. जगृगृहेभ्यस्तसमस्तवाङ्मयैः ससारिकैः पञ्जरवर्तिभिः शुक्लैः । निगृह्यमाणा बटवः पदे पदे यजुषि सामानि च यस्य शङ्किताः ॥ Kâd. Intro. verses.

प्रविचार्यमाण—Being earnestly discussed. संदिग्ध—not of clear import, apparently of doubtful meaning. Such things were the order of the day in hermitages; cf. आलोच्यमानधर्म-शास्त्रं... विचार्यमाणसकलशास्त्रार्थं... आश्रममपश्यत् । Kâd. आद्राद्रं—Very tender; quite fresh (and not dried yet). आलवाल—For deriv. see com.

मधुरं—May better be taken as an adv. modifying वदन्ति. वदन्तः—v. l. breaks symmetry of construction. अर्घ्यं—अर्घः पूजाविधिः तदर्थं द्रव्यमर्घ्यं; fr. अर्घ + यत्; see com. An offering consisting of water, flowers, rice, *dûrva* grass &c., and offered to gods, or venerable persons as a token of respect.

पुष्पवृष्टिं किरन्तः—should rather have been वृष्टिभिः कौसुमेश्च for the sake of symmetry with भृङ्गशब्देः and शिरोभिः.

अतिथिः—is derived as अतति गच्छति इति one who always travels; fr. अत् + इथि (इथिन् Unâdi. 4-2); it is also explained as न विद्यते तिथिः (previous intimation, fixed day) यस्य he who comes any day without previous intimation or appointment;

a casual visitor ; अनित्यमागतो यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते । Para's'ara. सपर्या शिक्षिताः—Notice the cons.: शिक्षिताः is to be taken as the past p. p. of the cau. of शिक्ष्; शाखिनः अतिथिसपर्याम-शिक्षन्त । (primitive); मुनयः शाखिनः अतिथिसपर्या शिक्षितवन्तः । (cau.); pass. of the cau. शाखिनः अतिथिसपर्या शिक्षिताः । Mark the force of शिक्षिताः. The trees did it as though they were trained to do it. For when a guest comes a householder first welcomes him in sweet words, then salutes him and then offers an *arghya* ; and the trees did it in the same order. The idea of making trees do acts of hospitality is common in Sans. literature: cf. ददतु तरवः पुष्पैरर्घ्यं फलैश्च मधुश्रूयुतः स्फुटितकमलामोदप्रायाः प्रवान्तु वनानिलाः ।.....पुनरिदमयं देवां रामः स्वयं वनमागतः ॥ Uttar. III. 24.

P. 13. निश्चलमुख—For they had stopped rumination. वर—a little; for such an effect on an animal cf. उन्मुक्तकृवलेन निश्चल-श्रवणपुंन तन्मुखीभूतेनेन्द्रायुधेन प्रथममाकर्णितं वीणाःस्त्रीक्ष्णकारमिश्रममानुषं गीतमशृणोत् । Kād.

स्थानप्राप्त्या &c.—The first line contains several technical terms of music. स्थान is the place in the body from which a note of vocal music arises. These are three, viz, the heart, the throat and the roof or top of the palate. प्राप्त्या—by getting to the proper place. The note that arises from the heart is called मन्द्र (bass), that from the throat मध्य also called सम (tenor), and that from the roof of the palate तार (treble). The मन्द्र is an octave below मध्य, and तार an octave above it. See com. व्यवस्था—the proper production of, i. e., the voice being raised to the proper pitch. व्यवस्थाशब्देन स्वगणामूनाधिक्यं तद्वादनदण्डेन्द्रियवैगुण्यादुपजायते इति तस्य निरासः क्रियते । S'ivarāma. मन्द्रतारः—The production of the मन्द्र and तार notes by gradually raising the voice from मन्द्र to the pitch of Tāra and back again to the pitch of मन्द्र. In doing this the voice passes through the मध्य note (for, मन्द्रात्तारं न गच्छेत् ताराद्वा मन्द्रं i. e. at once) but it is not necessary to halt at it and so it is not mentioned. मध्यमस्य व्यवस्थायाः उत्थानविश्रान्तिलक्षणाया अभावाद् द्वयोरुपादानम् । S'iv.

प्रकटितगनकं—गमक is the process by which one tone is developed from the स्थान of another either by raising or lowering the voice to its pitch. See com. The *gamakas* correspond to what are popularly known as *ālāpas*. The passage of the voice from मन्द्र to तार and from तार back to मन्द्र necessarily involves the *gamakas* in it. These are seven; those who have the curiosity to know these will find their definitions in the com.

निहादिनी—resounding; fr. ह्राद् 1 A. to produce indistinct sounds. विपञ्ची—(विपञ्चयति शब्दाच्; fr. पञ्च् 10 to dilate, extend); a lute. इन्तान्तराल &c.—So overpowering was the sweetness of the music that the deer, drawn by it, stopped chewing the cud, lest the sound of rumination might not allow them to hear fully the melodious song. व्याजिह्वांगाः—With their bodies crooked; for they stood motionless with their necks turned in the direction of the music. कुरङ्गाः—कौ on earth रङ्गति (fr. रङ् 1 P. to go + अच्); कौ रङ्गाऽस्त्यस्येति वा । कुरङ्गः परिभ्रमण-स्थानभेषामिति भ्रमणशीलतया नाप्रो रूढिः । S'iv.

P. 14. नातिपरिस्फुट—Not very clearly, i.e. gently. काकली—a low and sweet tone. उपवीणय—To play on a lute in the presence of; a denom. fr. वीणा; see com.; cf. गीत्या देवं विरूपाक्षमुपवीणयन्तीं Kād.; उपवीणयितुं ययौ रवेः &c. Rag. VIII. 33. Messrs. B. and P. remark—none of our Mss. has got a च after उपघानं and इति after उपवीणयति, which are so very necessary.”—But the च and इति are found in the Triv. Ed. द्रुमनर्हः—i.e., if married (maidens would be द्रुमर्हः). गुल्मकः—a cluster of trees.

P. 15. देवता०—Mark the nobility of mind of the hero; he says देवता०—i. e. after the departure of the woman.

संस्कृतमा०—Although the rules of dramaturgy require women to speak in Prākṛita (especially S'aurasenī or Mahārāshṭrī) yet they may use Sanskrit, if the importance of the subject requires it or the speakers happen to be celestial beings; कार्यतश्चोत्तमदीनां कार्यो भाषाव्यतिक्रमः ।

उत्फुल्ल० &c.—उत्फुल्ल—p. p. p. of फल् 1 P. to burst open, to split asunder; irregularly formed by the Vārtika उत्फुल्ल-संफुल्लयोरुपसंख्यानम् (on Pāṇ. VIII. 2. 55); or it may be derived from फुल् 1 P. to expand, by adding अच् and then taking उत्फुल्ल as a Prādi comp. This S'l. is faulty in many ways. The epithet उत्फुल्ल० is अपुष्ट, as it does not help in any way to bring out the power of Gaurī to grant the prayer, as the word भगवति does. The use of the plural युष्मत् with reference to Gaurī who is first addressed in the singular, is inconsistent. (विरुद्ध). Again, the particle हि has no sense here, and the s'lōka is, therefore, cited in K.-P. VII. as an instance of the fault of composition called निरर्थकत्व. हि cannot mean 'because' here; for in the s'l. no two things are stated standing to each other in the relation of cause and effect. Nor can it mean certainly (निश्चितं) as it will detract from the power of the goddess to grant with certainty; nor can it be taken with

प्रसिध्यतु as certainty cannot be predicated of the act of fulfilling, which, the imperative shows, is to happen in the future (लोटा निर्देशेऽवधारणायोगात् *Uddyota*). Again the preposition प्र in प्रसिद्धयतु is unmeaning as the sense of प्रसिद्धि cannot be intended here. The Com. S'iv. however says—प्र (प्रकर्षेण) सिध्यतु प्रतिबन्धरहितं सिध्यतु.

भगवति—भग refers to the six-fold power which divine beings have; so this epithet implies power in her to grant the boon desired. युष्मत्—on this S'iv. remarks—अत्र बहुत्वस्फुरणनिमित्तं प्रतीतिवैषम्यं नास्ति यतः प्रक्रमभङ्गदोष इत्येवास्माकमभिप्रायः ।

कर्णं दत्वा—This implies attention on the part of the hearer and is better than the mere गीतमाकर्ण्य.

अहो गीतं &c.—अहो expresses astonishment at the wonderful skill displayed. Messrs B. and P. compare from Wordsworth—'Was ought ever heard like his fiddle and him?'

This is quoted in K.-P. VII, as an illustration of the principle that when two *rasas* are of a contrary nature they should be separated by one compatible with both. In the present case the Hero has been until now described as S'anta (averse to the enjoyment of worldly pleasures as indicated in रागस्यास्पदं &c.), and now he is to be introduced to Malayavatī and represented as falling in love with her. But the S'anta and the Sringāra Rasas are of a contrary nature and cannot come together. So here the Adbhuta rasa (as conveyed by अहो गीतं &c.) is brought in to separate the two, and thereby to facilitate the transition of the Hero from the one to the other. यथा नागानन्दे शान्तस्य जीमूतवाहनस्य अहो गीतम् । अहो वादित्रम् । इत्यद्भुतमन्तर्निवेश्य मलयवतीं प्रति शृङ्गारो निवेशितः ।

व्यक्तिः &c —This s'l. also is full of the technicalities of music. व्यक्ति—a clear manifestation or exhibition. व्यञ्जन-धातु—an element that produces anything. Here the act or mode of producing musical notes or tunes from any musical instrument. In the present case this refers to the production of musical notes from the guitar (वीणावादनप्रकार, see com.). दशविधेन—For the ten modes of playing on musical instruments see com.). लयः—is the agreement (i. e. happening at one and the same time) of the musical measures or times marked with the hand on instruments. It is of three kinds, viz. द्रुत or rapid, मध्य or middle, and विलम्बित or slow.

P. 16. गोपुच्छा—i. e. गोपुच्छा, समा and स्रोतोवहा; see com. यतयः—pauses in music. तत्त्व, ओष and अनुगत are the three

particular modes of playing on musical instruments. For these see com. आतोद्यानु० — *V. l.*—आतोद्यं चतुर्विधं वाद्यं (here the lute) तदनुगताः तत्संगताः accompanying, i. e., produced from the lute. This as well as the reading तत्त्वोद्यानु० is due to a misunderstanding of the text.

P. 17. अग्रहस्तानां—हस्तस्य अग्राणि अग्रहस्ताः the fingers; the परनिपात (coming latter in a comp.) of हस्त must be explained by taking the comp. as one of the राजदन्तादि class, that being an आकृतिगण; or it may be taken as a Karmadhâraya, as is done by Malli. on Kum. V. 63.

साधिक्षेपं—So as to find fault with her; disapprovingly. It does not mean scornfully here. हञ्जे—हण्डे, हञ्जे and हला are three voc. particles used in addressing females in dramas. हञ्जे is used in addressing a maid-servant and हला a female friend. A low character is addressed as हण्डे. See com.

ननु—is used here as a corrective word; and means—Not that, I mean to say.

नियमोप०—नियम is any voluntary or self imposed religious observance; नियमः शरीरातिरिक्तदशकालादिसाधनापेक्षः सन्ध्योपासनजपादिः Malli. on S'is'. XIII. 27. उपवास—The observance of a fast; although it is one of the Niyamas, still it is specially mentioned as being the chief one, by the ब्राह्मणवसिष्ठन्याय; cf. नियमो व्रतमन्त्री तच्चोपवासादिपुण्यकम् । Amara.

निर्दोषदर्शना कन्यका &c.—cf. निर्दोषदर्शना कन्यका खलु इयम् । Priy. II. p. 14. कन्यका—कन्या एव कन्यका. The word कन्या is thus derived by Yâska—कन्या कमनीया भवति, केयं नेतव्येति वा, कं (happiness) अनयानीयते इति वा, कान्तेर्वा स्यात्कान्तिकर्मणः । सुलभ—easily attained in; hence natural to. विज्ञान—विशिष्टं ज्ञानं विज्ञानं the knowledge of a particular art; cf. प्रयोगविज्ञानं S'ak. I.

P. 18. तावत्—indeed, truly; वयस्य केयमिति—cf. निरतिशयस्वरूपशोभाजनितवद्विक्लपेयम् । यस्तस्यमहमपि नावगच्छामि । पातालाद्भवनावलोकनपरा किं नागकन्योत्थिता । &c. Priy. II. p. 13. नागकन्यका—A damsel of the Nâga race. The Nâgas are described as semi-divine beings inhabiting the nether regions (Pâtâla). They are generally represented as of a human form but having a snake attached to their backs with the hooded head rising behind their necks. Sometimes they are described as having a human face with the expanded neck of a cobra and the tail of a serpent. Their females are described as particularly beautiful. In this play the Nâgas are spoken

of as quite identical with *Sarpas* (though the *Gītā* separately speaks of them; see X. 27, 28).

Such is the Pauranic account. But a people bearing the name *Nágá* once actually lived in India. " Kings of this race reigned at Mathurá, Padmávatī, &c., and the name survives in the modern *Nágpur*. There are various speculations as to who they were, but it seems clear they were a race distinct from the Hindus. The mythological accounts are probably based on the historical, but they have been mixed up together and confused. The favourite theory is that they were a scythic race, and probably obtained their name from worshipping serpents or holding them in awe and reverence." (Dowson's Classical Dic.).
सस्पृहम्—*i. e.* with eagerness to gaze upon her.

चक्षुःसहस्रं हरेः—*Indra* is described in *Purāṇas* as lewd and an admirer of female beauty. *Cf.* कामेकपत्नीव्रतदुःखशीला &c. कयासि कामिन् &c., *Kum.* III. 7, 8. रसातलं—रसायाः तलमधः रसातलं the region below the earth, *Pātāla*, *Nāgaloka*,¹ &c. It is the lowermost region where *Vāsukī* reigns over the *Nāgas*. मुखेस्याः स्थिते—*i. e.* the moon of her face being always present there. The figure here is रूपक as there is a complete identification of the face with the moon.

जातिर्नः—*n*: because *Jīmūtavāhana* belonged to the race of the *Vidyādharas*. अन्वयः—race or family; *fr.* इ with अनु + अच् (अ), कर्तरि भवि वा (अन्वीयते, अन्वियन्ति वा अत्र). प्रसिद्धाः—rendered famous by the birth of a woman with such superb charms; or प्रसिद्ध may mean 'adorned'; *cf.* वंशविभूषण.

This s'loka contains the बीज or germ of शृङ्गार which is the predominant sentiment of the first three Acts. Here the Hero begins to admire and feel love for the Heroine. गोचरे—in the power of, under the influence of; गोचर properly means 'within the reach of senses' (गाव इन्द्रियाणि चरन्त्यत्र; *fr.* गोचर + घ *i. e.* अ); hence within reach or power of anything. भोजनमभिनीय—Because he soon expects a grand feast when his friend's marriage takes place. The *Vidú.*'s fondness for good food is well known; *cf.* सर्वत्रौदरिकस्याभ्यवहार्यमेव विषयः । *Vik.* p. 71.

P. 19. अकृताह्लादायाः—(1) who has not pleased (here the आह्लाद refers to *Mala*.) you, *i. e.*, shown favour to you; (2) who is not pleased, who cannot be satisfied (अकृतः आ० यस्याः).

1 This originally probably referred to America (the other surface of the globe) which abounded in large serpents.

जानामि—is rather colloquial; it means 'as I remember it.'
एतामेव—The reading एवमेव is better, as there is not much propriety in saying 'this very lute !.'

चक्रवर्ती—This is variously interpreted according to the meaning of चक्र:—(1) one who rules over the earth bounded by the ocean, one whose dominions spread from sea to sea; (2) one who rules over a circle of Kings (राजमण्डल); an emperor. चक्रे वर्तितुं शीलमस्य, चक्रे वर्तयति (guides, rules over) इति वा. According to Vishnupurāṇa it means—one on whose palm the *chakra* or Vishnu's discus is delineated. On this Sivarāma observes—विद्याधरचक्रवर्तीति पश्चादवस्थां प्रति पूर्वनिर्देशः । वाजपेय-याजी पुत्रो जनिष्यत इतिवत् । यः पाणिग्रहणं निर्वर्तयिष्यति स चक्रवर्ती च भविष्यति । तथा च सम्पादयामीत्यभिप्रायः । Cf. V. 36. कस्मात् स्वप्नः &c —Why do you call it a dream, which may or may not come to pass. It is वरः—There is a pun on the word वर which means—(1) वरणं वरः, fr. वृ + अच् (अ); a boon; which must necessarily come to pass. तपोभिरिष्यते यस्तु देवेभ्यः स वरं मतः । (2) व्रियते असौ वरः, a husband.

P. 20. वर एव एष ते &c.—The Vidū. purposely uses an equivocal expression; he means apparently (1) What the goddess has granted you (ते-तुभ्यं) is really a boon; really (2) Here is your (ते-तद्) husband, promised by the goddess, referring to his friend.

ससाध्वसं—सप्वस is the agitation caused by the sudden appearance of one's lover, &c. **अपवार्य**—Lit. having hidden others. This stage direction (as also अपवारितकेन, अपवारितं) is used when a character, wishing to make a secret communication to another so as to prevent a third party from hearing it, does it by actually holding up the hand with its three fingers raised up so as to form a sort of screen for shutting out others from hearing. It is opposed to प्रकाशम्.

प्रसादः—i. e. the person representing the favour of the goddess.

तरला—तरल tremulous on account of her संभ्रम; आयत-
 long. Dissolve तरले आयते लाञ्छनं यस्याः । Long eyes are considered as a mark of beauty in a woman. **श्वसित**—p. p. p. used as a noun, meaning 'breathing'. **पीन**—p. p. p. of प्ये or प्याय I. A. to grow. **अलं**—Sufficient, enough to tire you out; hence excessively, very much. Cf. परस्परविरुद्धास्ते तद्घोरनघं कुलम् । अलमुदयोतयामासुर्देवारण्यमिवर्तवः ॥ Rag. X. 80; तुदन्त्यलं बन्धन-
 शृङ्खला इव । Kād. Intro. S'l. संभ्रमधारिणि—is better than चकारिणि, as it was a natural result.

खिद्यते—supply त्वया. He means to say—Your body has been already too much exhausted by penance to bear further strain and should not, therefore, be troubled anymore, by such excitement as was exhibited then. संभ्रम—लज्जायुक्तं भयम्. खिद्यते r. 1.—खिद् 4. A.; why do you suffer pain. But in this case the words एव and पुनः will lose their propriety. The epithets तरला० and श्वसित० are significant, as they explain how the body is being troubled again.

P. 21. उत्थातुमिच्छति—उत्थातुं is a bad reading; we should expect something like प्रस्थातुं or अपसर्तुं, as she was already उत्थित. मम पठितविद्यामिव &c.—Vidūshaka's forgetfulness is well-known. He says this in his usual jocose spirit. The other reading पूर्वपठितविद्यावलेन has no propriety, as the Vid. does not use any particular device in what follows. For अतिथि see *supra* p. 12.

अनुरज्यते—Feels delight in. Here the first germ of love is produced by the sight of the lover. See com. महानुभावः—Here अनुभाव means dignity of person, majestic appearance; महा० one so great in appearance as to strike awe in the mind of the beholder. प्रतिपत्ति—The knowledge of what is fit to be done on an occasion; the course of action or procedure; *cf.* विषादलुप्तप्रतिपत्ति सैन्यं Rag. III. 40. अथ वाहमेव &c.—Kālidāsa also makes the friends of S'akuntalā address the words of welcome to Dushyanta.

P. 22. महाभागस्य—महान् भागः (the portion of good luck allotted to a man) यस्य; one very fortunate or blessed; hence also, one very illustrious or distinguished. परिहासशीला—one naturally given to joking, joke-loving. कदापि कोपि तापसः—This plain way of introducing the ascetic who enters immediately betrays want of higher creative faculty on the part of the poet. Mark how skilfully the ascetics are introduced to Dushyanta by the master of the art in S'akuntala Act I.

कुलपति—Lit. the lord of a *kula* or multitude of pupils. This has a technical meaning, for which see com

भविष्यन्नि०—भविष्यन् (one going to be, the fut. p. of भू) चासौ विद्याधरचक्रवर्ती च. मलयवत्या वरहेतोः—This is an instance of एकदेशीयान्वय as the gen. मलयवत्या is connected with वर which is a part of the comp. वरहेतोः. वरहेतोः—to make choice of him as a bridegroom for, to see if he could be a suitable husband for Malayavati.

मध्यदिन०—मध्यं च तद्दिनं च मध्यंदिनं (अलुक्समास). ०सवन—the mid-day bath; सवनं त्वष्ट्रे स्नाने इति मेदिनी । There were three baths

prescribed, प्रातःसवन, माध्यादिन सवन and तृतीयसवन; cf. छान्दोग्योपनिषद् II. 24. 1 ब्रह्मवादिनो वदन्ति यदसूनां प्रातःसवनं रुद्राणां माध्यंदिनं सवनमाहित्यानां च विश्वेषां देवानां तृतीयसवनम् । सवन also means the performance of sacrificial rites; offering of oblations &c.; but not here, as it is spoken of in connexion with Malayavatī.

P. 23. पांसुल—Sandy; fr. पांसु dust and the *matub* aff. ल (लच्) which is added to the words of the सिध्मादि group; so सिध्मल, शीतल, मांसल &c. प्रकाश—प्रकाशानि clearly displayed or distinctly appearing चक्रस्य चिह्नानि यस्यां; another reading is प्रकाशितचक्रवर्तिचिह्ना. पदवी—पयते अनया इति; fr. पद् + अवि and डीप् (the fem. aff. ई) a path; here the line of foot-prints.

उष्णीष &c.—उष्णीषः the linear marks on the head, such as are left on the skin when a crown is worn. Some take this to mean the curly hair coiled round the head and resembling a crown; but this does not seem to be the meaning, as such a shape of the hair can be obtained even artificially. उष्णीषं तु शिरोवेष्टे किरीटे लक्षणान्तरे । इति विश्वः । ऊर्णा—a circle of hair between the eyebrows. विभाति—राजते shines, i. e., stands out to view prominently. This goes with both उष्णीष and ऊर्णा. हरिणा—By this we are to understand by a sort of Lakshanaḥ हरेः वक्षस्थलेन which is the proper Upamāna for the chest of the hero.

चक्राङ्कं च यथा &c.—The first two lines prove his महानुभावत्व. The further presence of the marks of a Chakra on the soles of his feet leave no doubt as to his becoming an emperor one day; and as he belonged to the race of the Vidyādhara, the ascetic concludes that he is destined to be the chief sovereign of the Vidyādhara. But as all the signs mentioned in the first three lines indicate चक्रवर्तित्व, it will be better to take यथा with each one of the various statements in the first three lines, thereby making the conclusion contained in the last line follow from these. In connexion with this it will also be better to read अपि च for तथा हि as introducing the S'loka, with the Triv. Ed. With the reading तथा हि which is meant to explain a previous statement the lines must be explained in the first way.

चक्राङ्कं च यथा करद्वयं v. l.—The linear mark of *chakra* may be on the palms or on the soles. Buddha had these among the 32 signs he possessed of a great personage. Cf. चक्राङ्कपादं (पाणिं v. l.) स तथा महर्षिर्जालावबद्धाङ्गुलिपाणिपादम् । सोऽर्णवः वारणवस्तिफोशं सविस्मयं राजसुतं वददर्श ॥ Bud.—Ch. I. 65. Messrs B. and P. quote the following from L.—V. “उष्णीषशीर्षो महाराज सर्वार्थसिद्धः कुमारः ।

ऊर्णा महाराज सर्वार्थसिद्धस्य भ्रुवोर्मध्ये जाता हिमरजतप्रकाशा । सिंहपूर्वार्धकायः
पादतलयोर्महाराज सर्वार्थसिद्धस्य कुमारस्य चक्रे जाते ” &c.

अथ वा कृतं &c.—The same occurs in S'āk. I. चिरात्खलु युक्त-
कारी &c.—This refers to the common belief that Brahmā, who
presides over the destinies of men, also ties the knots of
marriages. He is, however, not often happy in his choice,
and thus incurs blame. Cf. समानयंस्तुल्यगुणं वधूवरं चिरस्य वाच्यं
न गतः प्रजापतिः । S'āk. V. 15; for the idea cf. परस्परेण स्पृहणीयशोभं
न चेदिदं द्वंद्वमयोजयिष्यत् । अस्मिन्द्वेय रूपविधानयत्नः पत्युः प्रजानां वितथो-
भविष्यत् ॥ Rag. VII. 14; Kum. VII. 66.

सर्वस्याभ्यागतो गुरुः—The full text of this is—गुरुरग्निर्दिजातानां
वर्णानां ब्राह्मणा गुरुः । पतिरेको गुरुः स्त्रीणां सर्वस्याभ्यागतो गुरुः ॥ अभ्यागतः—
Any one coming to one's house, a guest. It is a wider term
than अतिथिः; see com. on I. 11.

P. 24. अनुरूपभर्तृगामिनी—So in the S'āk. गुरोरस्या अनुरूप-
वरप्रदानं संकल्पः । I; गान्धर्वेण विवाहेन निवृत्तकल्याणा शकुन्तला अनुरूप-
भर्तृगामिनी संवृत्ता &c. IV.

सुखमिति—The reading सुखानि is not good, as सुख is not
used in the plural in such cases. Again, इति is necessary to
make the preceding clause account for the fluctuating state
of her mind. Cf. for a similar idea S'āk. II. इतस्तपस्विकार्यमितो
गुरुजनाज्ञा । &c. and कुर्ययोभिर्ज्ञेदशत्वाद् द्वेधीभवति मे मनः । S'āk. II. 17.

आभोगः—expanse; cf. आभोगः तपोवनस्य S'āk. I. अन्यतोपि &c.
—The apparent opposition meant to be expressed by अपि is
removed by taking पदं to mean 'an impression of love'.
The first line contains अनुप्रास and यमक; the 2nd the fig.
असङ्गति, the two together forming a संसृष्टि.

दृष्टं यत्प्रक्षिप्तं—i. e., Malayavati, a paragon of beauty. Cf.
राजा—मादव्य अनवाप्तचक्षुःफलोत्ति । येन त्वया दर्शनीयं न दृष्टम् । S'āk. II.
श्रुतं यच्छ्रोतं—viz. The conversation between the fair maiden
and her maid, expressive of the promise of the goddess, viz.
'विद्याधरचक्रवर्ती अचिरेण ते पाणिग्रहणं करिष्यति', and the certain
prospect of his being her husband.

जठराग्निः धमधमायते—My gastric fire rages fiercely. Cf.
वृद्धं विपणिक्न्दुरिव मे उदराभ्यन्तरं दहते । Māl. II. p. 25.

फलैरपि तावत् At least by the fruits &c., i. e., If I can get
nothing better.

अये कथं &c.—Almost the same expression occurs in
Priy. I. तापात्—goes with each of the following statements.
तत्क्षणं—The moment he felt his temples heated. संसन्नैः—closely
following, continuous. कर्णताल—the regular movements of the

ears. ताल properly means 'the striking together of the palms of the hands to keep time in music' (तालशब्दस्य करतलताडनं मुख्यार्थः); hence, the movements of the lobes of the ears coming in contact with the cheeks. *Cf.* विस्फारितः कुम्भरकर्णतालैः Rag. VII. 39.

गाढायल्लकदुःसहां—This is the reading found in the Triv. Ed. and adopted and commented upon by S'ivarama, who generally selects the best readings. It has been adopted here as decidedly better than the reading ग्लायच्छल्लकदुःसहां found in the existing printed editions of the play. The only drawback in this reading is that the word आयल्लक which means 'longing, love-torment' is of rare occurrence. The poet makes an उत्प्रेक्षा and says that the elephant was in a state of love-torment as it were. *Cf.* समस्तापः कामं मनसिजनिदाघप्रसरयोः &c. S'āk. III. 6. Here by a S'losha the state of a man suffering from love-sickness is also described. See com. ग्लायच्छल्लक—*r. l.*—The शल्लकी or सल्लकी is a tree the leaves or twigs of which are eaten by elephants; *cf.* Vik. IV. 23, Uttar. III. 6. This reading has no propriety and so has been given up. As it stands it must be taken as meaning 'reduced to a condition which is unbearable even to a withering S'allaka tree' as Messrs. B. and P. have done. The meaning intended seems to be ग्लायच्छल्लकस्य इव दुःसहां दशा धत्ते; 'is in a condition which is as unbearable as that of a withering S'allaka tree,' but then it is difficult to connect इव with शल्लक.

Act II.

P. 26. यथा—introduces a direct speech. अज्ज—The reading अज्जवि (अद्यापि) also gives a good sense. आर्यमि—Here आर्य signifies 'an elder brother;' it is also used as an honorific adj. as in आर्यमाणवकः. का पुनः—Here the force of पुनः is 'but'. स्वरितत्वं—With great haste; the repetition implies greatness or intensity.

P. 27. कुसुमावचय—The use of the word अवचय shows that the flowers collected were not within the reach of the hand (that is, were knocked down by means of a stick or such other thing and collected). When the flowers are within the reach of hand the form is अवचाय got by adding घञ् (अ) by the sūtra हस्तादौ &c. (See com.). The meaning of the sūtra is:—चि takes the aff. घञ् when the sense is 'taking by the hand,' provided it does not refer to stealing (घञ् causes Vriddhi of the radical vowel); *cf.* अविरतकुसुमावचायखेदात् । S'is'. VII. 71. हस्तादाने

इत्यनेन प्रत्यासत्तिरादेयस्योपलक्ष्यते (by हस्ता० is implied the close proximity of the thing to be taken). हस्तादाने किम् । वृक्षाप्रस्थानां फलानां यष्ट्या प्रचयं करोति । The poets, however, pay little regard to this nicety of grammar and use these forms promiscuously. निःसहं—Lit. unable to bear any more strain, quite exhausted, languid. शरदातपः—Cf. अधिकं खलु शरदातपेन संतप्तानि अद्यापि न मे अङ्गानि संतापं मुञ्चन्ति । Priy. III. p. 22. परिक्षिप्ता—surrounded by, shaded. चन्दनलताः—a pleasure-house built of sandal-wood. नेदृशः—i. e. not caused by the autumnal heat, but by love. विचित्र—built in a varied style; hence lovely; cf. कचिद्विचित्रं जलयन्त्रमन्दिरम् । Rt. I. 2.

प्रवेशकः—The Praves'aka is an interlude acted between two acts (which shows that it cannot occur at the beginning of the first Act) by inferior characters, such as servants, buffoons, &c., for the purpose of acquainting the audience with incidents not to be represented on the stage but a knowledge of which is essential for the proper understanding of what follows. It is one of the five अर्थोपक्षेपका for which see Intro. I.

P. 28. सोत्कण्ठा—Here उत्कण्ठा means ' longing for a lover accompanied by mental anguish; ' cf. दृष्टिरधिकं सोत्कण्ठमुदीक्षते; Amaru. 24; hence सोत्कण्ठा—affected with or suffering from love-longing. See com.

अयि हृदय &c.—She means to say that while she was in the presence of her lover, her mind did not allow her to show her love to him or to talk to him freely even, but has now itself gone over to him; so it is selfish. Cf. for a similar thought—हृदयं प्रथममेव सुखोपनते मनोरथे कातरभावं न मुञ्चसि । S'āk. IV. and for the same thought differently expressed—अयि नृशंस हृदय । जन्मतः प्रभृति सह संवर्धितमिमं जनं परिहृत्य क्षणमात्रदर्शनपरिचितमन्यं जनमनुगच्छन्न लज्जसे । Rat. II.

अन्यतो गच्छति—Malayavatī was so much engrossed in the thoughts about her lover that she only thought of the temple of the goddess where she had met him and quite forgot that she had purposed to go to the Sandal-wood house. This makes the Chetī sigh at her absent-mindedness. Cf. for another instance of the absent-mindedness of love-sick persons the conversation between Vasantasenā and her companions at the beginning of Mr̥ich. II. (आर्यायाः शून्यहृदयत्वेन जानामि दयातं कमप्यार्या अभिलषतीति &c.), Dushyanta's addressing the ladies of his harem as S'ākuntalā (S'āk. VI. 5).

P. 29. सविलक्ष०—विगतं लक्षं (fixity, aim) यस्मात् तद्विलक्षं (without aim, hence embarrassed); विलक्षेण स्मितेन सहितं यथा तथा । with a smile indicative of embarrassment.

निर्जितोसि—You have been surpassed, not merely equalled (न तु समीकृतः); this brings out the gravity of the offence. तस्य त्वया किमपि &c.—She means—You have not wreaked your vengeance on your vanquisher, while you are levelling your shafts at me who have given you no offence simply because I am a woman and therefore incapable of retaliation. कथं न लज्जसे —Cf. भगवन्कुसुमायुध निर्जितसकलसुरासुरो भूत्वा स्त्रीजनं प्रहरन्कथं न लज्जसे । Rat. II. 'The *Alamkāra* in this is प्रत्यनीक' as remarked by Messrs B. and P. There is a *double entente* on the word *abalā* which means—(1) a woman, and (2) weak. Cf. सरति सहसा बाह्योर्म्यं गताप्यबला सती (v. l.). Māl. IV. II.

हञ्जे कस्मात्पुनः &c.—The question brings out her girlish innocence. The condition described here is विषयनिवृत्ति (also called अरति, संज्वर). Cf. न जातु बाला लभते स्म निर्वृतिं तुषारसंघात-शिलातलेष्वपि । Kum. V. 55.

असंभावनीयं—असंभाविनी—v. l. means not believing (in me). लक्षिता—she has divined the true nature of my affliction; has known my secret.

P. 30. किं त्वैतेन—What have you to do with this (i. e., whether I admit it or not).

एष ते हृदय०—Chaturikā now proceeds to tell her mistress the cause of the feverish state of her heart but does it cleverly and begins by using an equivocal expression, which she knew her mistress was sure to understand in her own way, and so conviction might be easily brought home to her about the truth of her statement. The words एष ते हृदयस्थितो वरः may mean (1) Here is the lover treasured in your heart (who is the cause of the uneasiness of your mind), or (2) they may be part of a sentence yet to be completed. Malayavati, in her impatience, understands the words in sense (1) and interrupts her by asking the question ' Where is he ?'

वक्तुकामा—Mark that the inf. loses its nasal before काम and मनस्; so वक्तुमनाः also. तात्क्षणमेव विमुक्तकुसुमबाण इव—Who discharged his flowery arrow the very moment as it were. For at his very first appearance love subdued her to him. Messrs. B. and P. who read परिमुक्त prefer the meaning ' like the god of love without his arrows,' i. e., he had not got only the flowery arrows of Cupid, but in all other respects (beauty &c.) he

seemed to have a perfect resemblance. But this cannot be the intended meaning here. For in this case the word तत्क्षणं will have no propriety at all. Again Madana is not represented as having the flowery arrows always in hand. If the arrows only were wanted to make the resemblance complete where was the Makara then? The reading here adopted as better suited to the context is from the Triv. Ed.

चतुरिका खलु त्वं—There is a pun on the word चतुरिका which is the name of the attendant and also means 'clever, sharp-witted'. Such punning on names is common with Sans. poets. Cf. अतः खलु प्रियंवदासि त्वं S'âk. I. विमर्दसुरभिर्बकुलावलिका खल्वहम्, Mâl. III. For a similar compliment paid to a maid, cf. परहृदय-ग्रहणपण्डिता मदनिका खलु त्वम् Mrich. II.

P. 31. संभ्रमेण—by the agitation caused in you by. अन्यस्मिन्—अन्यैः v. l. does not give a good sense.

किं मधुसूदनः &c.—Madhusûdana is Vishnu, the slayer of the demon Madhu. निर्वृतः भवति—The answer is 'no'; by this she implies that Jimâtavâhana too will not feel at ease until he marries Malayavati and has her by his side. Cf. कमलिनी-बद्धानुरागापि मधुकरो मालतीं प्रेक्ष्याभिनवरसास्वादलम्पटः कुतस्तामनासाद्य स्थितिं करोति। Priy. III. p. 22.

अतोपि—अस्मात्कारणादपि (owing to this also) viz. यस्त महाबुभावः &c. The same expression occurs in Rat. II. अकृतप्रतिपत्ति—who did not show respect to him, did not receive him respectfully. The reading प्रतिपत्तिः may go either with महाबुभाव—अकृता प्रतिपत्तिर्यस्य to whom no respect was shown; or with अदक्षिणा—अकृता प्रतिपत्तिर्यया अत एवादक्षिणा. For this meaning of प्रतिपत्ति, cf. S'âk. VII. 1. प्रथमोपकृतं मरुत्वतः प्रतिपत्त्या लघु मन्यते भवान् ।

अथ वा कथं न रोदिष्याति—The part of the Oheî's speech from here to हृदये दास्यामि must be considered स्वगत; otherwise the use of the third person in रोदिस्सदि &c., as also the sentence तत्किमत्र, cannot be properly explained. The stage-direction स्वगतं is not given before this speech, as it can be easily understood to be so.

P. 32. तरुणचन्दनं—तरुण young i. e. tender, qualifies पल्लव. णीसासेहि तुमं एव—this line is metrically faulty. The variant तुमं विअ does not mend matters and again विअ has no force here. The Cal. ed. reads the sentence त्वं चितचन्दनपल्लवसंसर्ग-शीतलमिमं निश्वासैः प्रपञ्च्य कदलीदलमारुतमुष्णं करोषि। in place of this verse.

P. 33. व्यावृत्य—Const.:—व्यावृत्य एव सितसितेक्षणरुचा आश्रमे तान् शाखिनः विटपावसक्तविलसत्कृष्णजिनौघान् इव कुर्वत्या तया मुनेः अपि पुरः दृष्टः अस्मि इति यत् तेन एव मयि आहते सति हे पुष्पेषो भवता किमिति एते शरा मुधा विक्षिप्यन्ते । व्यावृत्यैव—Just by turning back; एव shows that she did not turn straight towards him but merely turned her face and fixed her gaze on him. Messrs. B. and P. are not accurate when they say—the एव after व्यावृत्य suggests that he was seen by her only by turning her neck a little and not by looking steadfastly in his face. For in the next line the poet describes the accumulated effect of a succession of glances on the branches of the trees.

सितसितेक्षणरुचा—by the white (bright) and black lustre of her eyes (as they were white in their corners and dark in the pupils); a Karm. comp.; see com. It directly becomes the instrument of making the trees appear विटपावसक्त &c. Or this may be taken as a Bah. qualifying तया, in which case it becomes a हेतुगर्भविशेषण. आश्रमे—i. e. गौर्याश्रमे, the temple of Gauri and its environs, where he was looked at by her; see *supra*, p 20 सलज्जं संपृहं च नायकमवलोकयन्ती &c.

विटपावसक्त &c. The idea is this—As she looked steadfastly at her lover a stream of white lustre mingled with black shot forth from her eyes, and as it passed through the trees, the latter appeared to a looker-on from the opposite side to have the skins of spotted deer suspended from their branches as it were, the accumulated lustre looking like the skin of an antelope, which is both white and black. The figure of speech here is उत्प्रेक्षा. Bhavabhūti compares the stream of such glances to a garland of lotuses;—यदहमुल्लसितलोचनया अनया—अविरलमिव दाग्रा पीण्डरीकेण नद्धः । Mál.-Mád. III. 16.

मुनेरपि पुरः—Shows the intensity of her love. तेनैव—Here the glance is compared to an arrow; for व्यावृत्य and this comp. यान्त्या मुहुर्वलितकन्धरमाननं तदावृत्तवृन्तशतपञ्चनिभं वहन्त्या । दिग्धोमुतेन च विषेण च पक्ष्मलाक्ष्या गाढं निखात इव मे हृदये कटाक्षः ॥ Mál.-Mád. I. 29; and कान्ताकटाक्षविशिखा न खनन्ति यस्य &c. Bh.

मुधैव—Without any benefit at all to you; for it is not proper for you who are flower-arrowed (and in that you excel other warriors) to strike one who is already struck by another.

धीरत्वं—That power of the mind which enables it to bear itself up against any circumstances.

P. 34. शशाङ्कध्वलाः—रुचयः *v. l.* means bright with (रुचि brightness) or pleasant with, if taken as a व्यधिकरण बहु० (शशाङ्केन रुचिर्यासु) as is done by शिवराम. निशाः—Not one night but many; *nights*, because they are more painful to lovers in विरह than days; *cf.* कार्यान्तरितोत्कण्ठं दिनं मया नीतमनतिकृच्छ्रेण । अविनोद-दीर्घायामा कथं नु रात्रिर्गमयितव्या । Vik. III. 4. सव्यापारामहनि न तथा पीडयेद्विप्रयागः शङ्के रात्रौ गुरुतरशुचं निर्विनोदां सखीं ते ॥ Meg.

नाग्रातं &c.—Here a किम् is wanted to keep up symmetry of construction. इन्दीवरं—the blue lotus, which is supposed to excite passion, and is therefore considered as one of the arrows of Madana.

किं नोन्मीलित० &c.—This line has a close resemblance to ते चोन्मीलितमालतीसुरभयः प्रौढाः कदम्बानिलाः (occurring in a S'l. quoted in Kāv. P. I.). मालती—jasmine. झङ्काराः मधु०—This is also one of the excitants of passion. निर्व्याजं—not artfully or covertly, but openly, in plain terms. विधुरेषु—under mental distractions, *i. e.*, whenever the mind is distracted, owing to separation; or विधुरेषु may be taken to mean 'among love-lorn men.' अधीरः—the most weak-minded; the sense of the superlative being expressed by the loc. विधुरेषु. येन—केन *v. l.* In this case the last line must be taken separately, एवं स्थिते केन निमित्तेन (for what reason) &c.

अथ वा—is used here to correct his previous statement. He admits that he showed अधीरत्व.

स्त्रीहृदयेन—may be explained as (1) स्त्रिया इव हृदयं यस्य by me having the heart of a woman, *i. e.*, weak-minded, cowardly; or as (2) स्त्रीगतं स्त्रियां सक्तं वा हृदयं यस्य by me whose heart is set on a woman; *i. e.*, attached to, fallen in love with, a woman. The first way, however, is better, as it furnishes a reason for his calling himself not firm-minded. Messrs B. and P. propose a third way of taking this, *viz.* स्त्रिया हृदयेन करणेन—the flowery arrows which the god of love discharged through the instrumentality of the love (lit. heart) of Malayavati; but it is difficult to see how the love could be the instrument of shooting the arrows; it is rather the effect of the shooting of the arrows. Some take it as an *adj.* qualifying अनङ्गेन; स्त्रियां हृदयं यस्य by Cupid, setting his heart on a woman, *i. e.*, taking his stand on a woman as his helper in the matter.

कुसुमेष्वप्यन०—He means to say that he could not bear the fall even of arrows made of such delicate stuff as flowers, and these too shot by one without a body and consequently having

no strength, and so could have little pretension to being called firm-minded.

P. 35. प्रतिपद्यमानेन—admitting, confessing. कथमेव—Here एव has no force; it will be better to omit it, or read इव in its place. आक्षिप्—to divert one's attention to. स्थाने—in the right place, proper. कस्य वान्यस्य—i. e. such a secret could be communicated to a friend only; cf. सखि कस्य वान्यस्य कथयिष्यामि । S'āk. III. निर्दिशन्—i. e. pointing to the Sandal-house. प्रणय-कुपिता—angry through excessive love, i. e., without any real ground for anger, प्रणयेन प्रेमातिशयेन कुपिता Malli. on Meg. II. 45. Cf. दूरारूढः खलु प्रणयोऽसहनः । Vik. IV. p. 93. किमपि उपालभमाना—uttering some words of taunt which I could not catch; or, for some reason. तदिच्छामि &c.—Dushyanta expresses a similar desire in S'āk.; cf. इहैव प्रियापरिशुक्तमुक्ते लतावलये मुहूर्तं स्थास्यामि । III.

पदशब्द इव—Mark the force of इव; something like, I seem to hear &c. It denotes guess; इवेति तर्कयोक्तः. The same expression occurs in Priy. III. p. 23. आकारं—The condition or expression of the face (giving a clue to one's internal feeling or state of the mind); cf. भवानपि संवृताकारमास्तः । Vik. III. p. 78. Rag. I. 20. तुल्यतु—may weigh or estimate, i. e. understand the proper state of. This is not the root तुल् of the 10th Conj. (for then the form will be तोलयतु), but a verb derived from तुला (कथं तुलयति तुलना इत्यादि—अतुलोपमाभ्यामिति निपातनादङन्तस्य तुलाशब्दस्य सिद्धौ ततो णिच् । Sid. Kaum.). Or तुल्यतु may mean 'suspect'; as in सर्वा मां तुलयिष्यति । Mrich. III. 24. The reading कलयिष्यति (will grasp, understand) for तुलयिष्यति v. l. is easier.

P. 36. सचन्द्रमणिशिलमपि—i. e., although rendered more attractive by the presence of the moonstone-slab. मुखं—the beginning; the alamkāra in this S'l. is उपमा. वेपथे मे वामोरुः—Here कम्प (वेपथु), one of the सात्त्विकभावs, is indicated.

हस्तेन चालयन्—Because his friend was in a reverie. This indicates उन्माद and मोह on the part of the Hero.

P. 37. कृत्वा वामे—Dramatists describe Heroines in the state of अयोगशृङ्गार as resting their heads pensively on the palm of the left hand, which is in accordance with the precept of Bharata—अप्राप्ते च प्रियतमे कार्यो गण्डाश्रितः करः । 'वामे इति स्त्रीणां वामभागस्य प्रशस्ततया तदवलम्बनेन सङ्कटेऽप्यौचित्यापरित्यागो ध्वन्यते ।' S'iv.

घनश्वासितो—Sending forth heavy sighs, i. e., sighing heavily. व्यक्ताकृता—आकृत m, n. intention, feeling of the mind;

whose mind was revealed, the feelings of whose mind were betrayed. मनाक्—*indec.* 'a little' (because she had checked her anger). This indicates चिन्ता which is defined as ध्यानं चिन्ते-हितानाप्तेः शून्यताश्वासतापकृत् । स्फुरिताधरा—Which indicated her anger; *cf.* प्रवेपमानाधरलक्ष्यकोपया । Kum. V. 74. नियमित—checked, restrained. मन्युः—anger; it also means grief.

मा नाम त्वया &c.—*v.* 7.—This must be taken as a question and तथा must be supplied before मा-तथा मा नाम (possibly) &c. Can it not be that you too might have been seen by him ?

कं पुनः प्रणयकुपितं &c.—As she had not exchanged even one word with the Hero, she could not persuade herself that she was the person referred to by him in S'l. 6 *supra*. मेदृशीं &c.—She means to say that she should not think that some other person than herself is meant by the Hero.

P. 38. एतां—*scil.* कथां. वादयिष्यामि—make him relate it, *i. e.* dwell on it for some time. निष्यन्दते &c.—*Cons.*—वाष्पाम्बु-ना सिक्तं (sprinkled over) एतत् चन्द्रकान्तशिलातले अनेन ते मुखचन्द्रा-दयेन निष्यन्दते इव । The moonstone-slab was bedewed with tear-drops; he fancies that it was oozing under the influence of the moon in the form of her face. The figures in the present S'lōka are Utprekshā and Rūpaka blended as accessory and principal (अङ्गाङ्गिभाव).

सरोषं—It is natural that she should resent the praise of her supposed rival by one whom she loved.

अण्णं भणिस्सदि—Ought to be translated by अन्यं भणि, will address another lady. मनःशिला—a kind of red mineral, red arsenic. वर्णकः—वर्ण एव वर्णकः.

P. 39. अक्लिष्टबिम्बशोभा—*is to be construed with दयिता-मुखस्य and शशिनः*; in the first case it means—अक्लिष्टं uninjured, intact यद्विम्बं तस्यैव शोभा यस्य तादृशः अथः यत्र having its lower lip resembling in beauty an uninjured (ripe) Bimba fruit; in the second case this means—अक्लिष्टं not clouded यद्विम्बं disc तस्य शोभायाः धरस्य (धरतीति धरस्तस्य) possessing the beauty of its disc that is not obscured by clouds. For अक्लिष्ट, *cf.* अक्लिष्ट-बालतरुपल्लवलोभनीयं; S'āk. VI. 20. रूपमक्लिष्टकान्ति *Ibid.* V. 19.

नयनोत्सवस्य—is similarly in apposition with प्रियामुखस्य and शशिनः; serving as a festival to, giving delight to, the eyes. रेखा—the outline of the digit of the moon (seen for the first time as in the dark half of a month with great eagerness by men). *Cf.* कलाशेषा मूर्तिः शशिन इव नेत्रोत्सवकरी । Māl.-Mād II. 3.

अमस्मिन्नेपि—supply तस्मिञ्जने ('that person,' viz., Malayavati) as Messrs. B and P. propose. 'नाम—is used here 'विस्मये' (in the sense of 'astonishment'), and as the विस्मय is due here to the skill displayed, एव नाम may be translated by "with such skill or exactness."

संकल्पे: स्थापिता &c.—Placed before me by my thoughts, i. e., imagination. He means to say that his beloved is not absent from him as the Vid. supposes, but that her image always stands before his mind's eye, and so he can draw the picture so exactly to life. दृष्ट्वा दृष्ट्वा &c.—*Cf.* चिरं ध्यात्वा ध्यात्वा लिखित इव निर्माय पुरतः । Uttar. VI. 38. It is usual with Sans. poets to make their love-lorn Heroes, and sometimes the Heroines, to have recourse to painting for beguiling the pangs of love. Dushyanta and Purûravas similarly draw the pictures of their loves to divert their longing; and Sâgarikâ does the same in Ratnâvalî II. There are many points of similarity between the scene here and the similar one in Ratnâ. III; also compare the conversation between the Heroine here and her maid with that between Sâgarikâ and Susamgatâ in the same Act.

साक्षम्—She finds nothing in the conversation she hears to convince her that she was referred to by the Hero, and, feeling sure that he was deep in love with some other lady, says in despair ज्ञातं &c. with tears in her eyes. सविषादम्—For the maid, too, was not sure that Malayavati was the object of Jimûta's love. जीवितनिरपेक्षः &c.—The *Chetî* is sorry to find from her mistress' manner of speaking that she was getting tired of her life and would go the length of giving it up.

P. 40. आसन्नवासात्—As he lives close to us or in our vicinity. आसन्नतरः परीक्षितः &c.—*V. l.*, he, living very close to us, has been well observed by us and fixed upon as a suitable husband. स्नेहपराधीनतया—Being entirely in the power of brotherly affection; for, अतिस्नेहः पापशङ्की. किमपि—'indescribable'; *cf.* तत्तस्य किमपि द्रव्यं यो हि यस्य प्रियो जनः । Uttar. II. 19. अन्वयेव किमप्यवस्थान्तरं—Here either अन्वद् or अन्तर is redundant, as अवस्थान्तर means अग्रा अवस्था (which is a *Nityasamâsa*). कुतः—explains the अवस्था.

प्राज्ञः—प्राज्ञ एव प्राज्ञः by adding अण् (अ) to प्राज्ञ. सतां संभवः—See A. G. § 115; *cf.* वभो च सा तेन सतां मतेन । Rag. II. 16; also VIII. 8. पराक्रमधनः—i. e., solely given to deeds of valour. The first two lines contain all the qualifications desired in

bridegroom. अभ्युद्यतः—Bent on saving. अनुला—*V. I.*, is without propriety; for had she not been अनुला, all the same he, as her brother, would have felt joy or sorrow for her. सुष्टिर्विवाह—He feels extremely delighted because his sister will have the most covetable husband; but at the same time he feels unbounded sorrow, because at any time he would readily sacrifice his life for any distressed being. Bhavabhūti is fond of using such expressions, indicative of opposite effects; cf. संजीवनश्च मनसः परिमोहनश्च । Uttar. III. 12. इयं नः कल्याणी रमयति मनः कम्पयति च । Māl.—Mād. II. 3.

संबद्धे—may mean—connected with; or built in.

P. 41. कुशली—कुशलमस्यास्तीति; कुशल fr. कु evil (कुरितं) शलते (covers, removes) इति; by adding अ (अच्). दुहिता—fr. दुह् to milk, lit. one who milks the cows; hence, a daughter, milking being in primitive times the office of daughters, who could be safely entrusted with that. The fem. ई is not added as the word belongs to the स्वप्नादि class. Yāska gives fanciful derivations, as दुहिता (one who is ill-placed) or दूरे हिता (placed at a distance from her father's house, after marriage).

सिद्धराजान्वयस्य—Here अन्वय means the kinsfolk, all the relatives. जीवितमिव—Cf. कन्येयं कुलजीवितं Kum. VI. 63; एकजीवितमिव पित्रोरथ वा सर्वस्यैव गन्धर्वकुलस्य &c. Kād. p. 271. तदियं प्रति०.—The pronoun इदं is used of a person or object near at hand; cf. the rule इदमस्तु संनिष्ठं समीपतरवर्ति चेतदो रूपम् । H. G. § 136. But here इयं is used of Malayavatī who was not present before the speaker; this anomaly must be explained by supposing that she was present in his mind (बुद्धयुपस्थित) when he used the form इयं. In the Tri. Ed. the reading is सा मया तुभ्यं प्रतिपादिता प्रतिगृह्यतां which removes the difficulty.

संकटे—संकट is derived from सम् meaning 'crowding' and कट, which is similarly added to प्र and उद्; प्रकट, उक्कट; see Pāṇ. V. 2. 29. विस्मृतं ते—ते stands for स्वया; cf. *supra* मनु विस्मृतस्तेयं रक्षाशोकपादपः p. 36. अन्यस्मिन्—supply जने after this.

हताश—Lit. one whose hopes are (fit to be) frustrated on account of their wickedness; or one who destroys the hopes of others (हता आशा येन); hence wicked, a rogue &c.

ईदृशं श्लाघ्यं संबन्ध—Cf. तं श्लाघ्यसंबन्धमसौ विचिन्त्य । Rag. V. 40. चित्तमन्वतः प्रवृत्तं &c.—Here Jīmūtavāhana purposely uses words which have a double significance. He had come to the forest with the avowed object of serving his parents and that alone, and Mitrāvasu also knew that, as is clear from his words

further on (*viz*, नायं गुरुजनवचनमतिक्रामति।). So the apparent meaning of the words अन्यतः प्रवृत्त and one readily understood by Mitrāvasu is—‘the heart entirely devoted to the service of my parents cannot be turned to thoughts about marriage.’ While the real meaning, and one as naturally understood by Malayavati and her companion who knew that his heart was given to another maiden is, ‘The heart already attached to one maiden cannot be turned and made to love another maiden.’ Cf. S’ivarāma—अन्यतः प्रवृत्तमन्यतो निवर्तयितुमिति । अर्थकामौ विहाय गुरु-शुश्रूषणतः प्रभृतिधर्ममार्गे दृढनिश्चयं पुनरप्यर्थकामाभिमुखं कर्तुं न शक्यते । एवं तद्बोधनानुसारेणान्यस्यां सक्तमन्यस्यां निवर्तयितुं न शक्यत इति नायिका-वितर्कसाधारण्येन चोक्तिः । For the thought, cf. न च निम्नादिव सलिलं निवर्तते मे ततो हृदयम् । S’āk. III. 1.

P. 42. परार्थीनः &c.—Vidū. says this to strengthen the meaning meant to be understood by Mitrāvasu by the Hero. निवेदितात्मनः—Here आत्मा means ‘intention, object.’ बहुतरं—more about this matter; or, ‘knows his reason for the refusal better than we can do.’ This is ironical, though apparently meant as a compliment to the Prince.

प्रत्याख्यानलघुः—Rendered insignificant, shown to be an inferior person; hence, dishonoured or insulted, by the refusal. मन्त्रयते—Malayavati, who feels the sting of the insult more keenly, does not like that her brother should have spoken a word more to him. He ought to have treated him equally insultingly.

सौभाग्य—misfortune or ill-luck, in that she was not accepted by her lover; cf. प्रियेषु सौभाग्यफला हि चारुता । Kam. V. 1. उद्ध्यात्मानं &c.—The poet makes Sāgarikā (Ratnāvalī) also make use of the same expedient in his *Ratnāvalī*, III. (तया-वदेतया माधवीलतया पार्श्वं विरच्याशोकपादप आत्मानमुद्धृत्य व्यापादयामि) विरक्षस्मितेन—With a forced smile.

P. 43. अन्यद्दृष्ट—Lit., what appears to be otherwise disposed, i. e., bent on doing something else than what she has openly declared. Here Chaturikā suspects that her mistress, in her bitter disappointment, might do some violence to herself. न तावद्गमिष्यामि । &c.—For a similar suspicion, cf. विदः—(किंचिद्द्रष्टा) अथ वा मयि गते नृशंसो हन्यादेनाम् । तदपवारितशरीरः पर्यामि तावदस्य चिकीर्षितम् । Mrich. VIII. अन्यस्मिन् जन्मान्तरे—V. 1. is bad as जन्मान्तरे itself means अन्यस्मिन् जन्मनि and so अन्यस्मिन् becomes redundant, unless the present also be looked upon as a जन्मान्तर.

सहर्षम्—Jīmatā. is delighted to see his beloved unexpectedly, as is usual with heroes; cf. the similar ejaculation of Mādhava on seeing Mālātī—इन्त सेवयं मदिरक्षणा Māl.-Mād. V.; or of Dushyanta on beholding S'akuntalā. The feeling of sorrow he does not express here, as he was there in time to save her.

न खलु &c.—Here खलु expresses 'entreaty'. लतायाः—i. e., the creeper serving as the noose or पाश. Cf. अलमलमतिमात्रं साहसेनामुना ते त्वरितमयि विमुञ्च त्वं लतापाशमेतम्। Rat. III 17. न समर्थः—has not the power, i. e., shrinks from plucking even a flower (a lifeless thing), how can it hold a noose to destroy human life. Cf. with this न खलु न खलु बाणः &c. S'āk. I. In both death is sought to be prevented; in both the fig. in the 2nd half is Vishama; both begin with the repetition of न खलु, and both are in the Mālinī metre.

P. 44. क एषः—In her distraction of mind she fails to recognize the Hero at first sight. **सरौषं &c.**—She is incensed to see that the very man who was the real author of her misery should try to prolong it by preventing her from dying, and hence she flings this taunt at him. **कथं मरणेऽपि त्वं &c.**—She means—you do not wish that I should live happily, and again won't allow me to seek relief even by dying. अपि expresses the contrast between जीवने and मरणे.

कण्ठे &c.—Not wishing to let go the hold of her hand so soon, the Hero, with the true instinct of a lover, invents an excuse for not doing it, and says that the hand, being an offender, could not be set free like that. **मरणव्यवसायस्य**—Here व्यवसाय means a determined attempt or effort. The same expression occurs at Kum. IV. 45 (मन्दीचकार मरणव्यवसायबुद्धिम्). **तस्यां पक्षपातिना**—By him taking her side; owing to his partiality or special regard for her.

P. 45. अथ वा रत्नाकरादृते &c.—This refers to the moon having been churned out of the milky ocean. Cf. the well-known S'l. लक्ष्मीः कौस्तुभपारिजातकसुरा धन्वतरिश्चन्द्रमाः &c. He means—Such a charming lady could only have sprung from the noble family of Vis'vávasu. For a similar idea, cf. सखि कुतो वा महोदधिं वर्जयित्वा पारिजातस्योद्गमः। Māl.-Mād. II; and न प्रमातरलं ज्योतिरुदेति वसुधातलात्। S'āk. I. The sea is called *Ratnākara* (the mine of jewels), being supposed to be the original abode of jewels; cf. रत्नेषु लुप्तेषु बहुधर्मस्यैरयापि रत्नाकर एव सिन्धुः। Vikra. Ch. I.; सकलमुपवनतलसर्वरत्नानामुदधिरेव एकमाजन् देवः। Kād. मनाऽद्विषितोऽस्मि—मनाः a little, because he knew that

after all he would get Malayavati, as his father was sure to accept the offer of Mitrávasu. अहमिव—Here इव has the sense of 'likeness'.

P. 46. भर्तृदारिके किं भणसि &c.—Ochaturiká does not like that her mistress should have yet expressed some doubt about the identity of the lady drawn with herself; and hence her remark.

दुर्जनीकुतास्मि—Proved to be a wicked person; for, the very fact that she alone, and none else, was drawn in the picture, showed that he was faithful to her, while she, like a wicked person, put a wrong construction on his doings and even proceeded to hang herself. The Heroine, of course, says this in a jocular mood.

निर्वृत्त इदानीं &c.—The Gándharva marriage depends entirely on mutual love and may be concluded without any ceremony and without the consent of the parents or other elderly persons. For this and for the eight forms of marriage mentioned by Manu, see com.

ही ही—The two particles express joy; cf. Vikr. II. p. 26. मनोरथाः प्रियं—For it was Jîmâtaváhana's wish now that his father should accept the offer of Vis'vávasu through Mitrávasu to accept Malayavati as his daughter-in-law.

P. 47. भोजनमाभिनयन्—The Vidû, who is always fond of dainties, is glad that he could get sweet food, and that too to his heart's content now, and also many presents from the bride's party. ममैव &c.—Cf. supra p. 18. अहं पुनर्जानामि न भवतो न कामदेवस्य ममेवैकस्य ब्राह्मणस्यायं मदनमहोत्सवः । Rat. I.

दास्याःपुत्रि—A comp. word, there being an *aluk* of the gen-term.; see H. G. § 215 (d); the gen. in this, as also in दास्याःपुत्रः, implies 'abuse,' or 'reviling'; see Pân. VI. 3. 22. मा स्वरस्व—Do not make haste, i. e., do not be impatient to go. स्नपनकं—Bathing materials such as perfumed turmeric powder, fragrant oils for being rubbed to the body previous to bathing, &c.

वैतालिकः—विबिधेन तालेन चरतीति; fr. विताल + ठक् (इक्); Pân. IV. 4. 8; or विविधः तालः प्रयोजनमस्य । by adding ठञ् (इक्) by 'प्रयोजनम्' Pân. V. 1. 109. Lit. one singing in different Tâlas. He was a kind of poetical panegyrist or bard, attached to the court, whose duty it was to announce (in song) the fixed periods of the day, to awaken princes at dawn with music and songs, to celebrate their master's victories, &c. These bards

are generally introduced in dramas in pairs; sometimes one only is introduced, as here or in Vik. II.

पिष्टातकस्य—पिष्टमततीति पिष्टातः fr. पिष्ट+अत् to go and अ (अण्) added कर्मणि; पिष्टात एव पिष्टातकः—Here it means a kind of sweet-smelling powder of yellow colour made from the roots of several plants, such as is used at the time of the Divâli holidays in these times. So much of the powder was scattered up in the air on the eve of Malayavati's marriage, that the same, settling down on the Malaya mountain, imparted to it the appearance of the Meru mountain, which is supposed to be formed of gold, and consequently is of a yellow colour. मेरु—The mount Meru forms the centre of the earth and is in shape like the cup of a lotus, all the Dvîpas spreading out from it like leaves. All the planets are supposed to revolve round it. For other particulars see our note on the word at Kum. I. 2.

सिन्दूरधूली—The powder of red lead. कृत &c.—It is difficult to decide what time the poet is describing here. It is very probably the morning time (about 9 a. m.) of some day (see Introd., Time-analysis) that is referred to here. If so, the comp. must be taken as in the com.; the red-lead powder scattered about gave to the advanced morning the appearance of the evening. Messrs. B. and P. seem to adopt the view that it is the evening time, as appears from their trans.—‘And owing to the showers of the red-lead powder has at once arisen a beauty of the mild sunshine of the early dawn.’ But the morning twilight is not so reddish as the evening one on account of the clouds being tinged red by the rays of the departing sun. If, however, the view that it is the evening time that is described here be insisted upon, then the only way to dissolve the comp. is धूल्या कृता दिवस० तपस्य श्रीः येन, समासम् being taken in the sense of आरम्भ. The reading दिवसमुखारम्भ is not good, as मुख and आरम्भ are tautological. The reading सिन्दूरदूरीकृत (distanced—thrown into the background) involves no difficulty. See com.

P. 48. उद्गीतेः—Does not necessarily mean ‘songs in the Gândhâra tone,’ in which the Gandharvas alone can sing. It simply means ‘songs loudly sung.’ चल—as the women busily moved about. The reading सममनुरणयन् makes no sense, as the causal form (अनुरणयन्) is inexplicable. The reading अरुणमणिरणन् also is not good, as the epithet अरुण is without propriety and has अपुष्टार्थदोष as remarked by Messrs. B. and P.

उद्वाहस्नान—the ceremonial bath before the marriage-ceremony is performed. सिद्धये—may mean (1) that you may be ready for it; or (2) that you may gain your object. This S'l. is an instance of चूलिका, for which see Intro. p. vii.

अन्योन्य०—Ancient poets lay great stress on mutual love as essential for union by the marriage-tie ; cf. परस्परप्राप्तिनिराशयोर्वरं शरीरनाशोपि समानुरागयोः । Māl. III. 15. इतरेतरानुरागो हि दारकर्मणि परार्थं मङ्गलम् । Māl.-Mād. II. समानरूपा०—See *supra*, note on रूपेणाप्रतिमः &c. II. 10 and com. thereon.

Act III.

The third Act opens just after the conclusion of Malaya-vati's marriage with Jimātavāhana. It is introduced by the entrance of Viṭa and Cheṭa, who are the Hero's assistants in love matters. The scene that follows, though comic, is rather tediously lengthy and could have been easily shortened. It is meant to prepare the audience for the scene in which the Hero plays with his newly married wife the part of a gallant lover well-grained in the erotic art. The हास्यरस provided by it favours the development of S'ringāra, the prevailing sentiment of this Act.

P. 49. मत्तः—Intoxicated; in a drunken state. विचित्र-विह्वलवेषः—The Viṭa had put on a splendid variegated dress on account of the marriage-ceremony, but the dress was now in a disordered state (विह्वल) owing to his intoxicated condition. चषक—a drinking cup.

त्रिटः—For the definition of Viṭa, see com. In the present scene he is represented as a sensualist out and out. निरयं—may be construed with पिबति as well as with करोति. पिबति सुरां—Balarāma, the elder brother of Krishna, is represented as always given to drinking; and his fondness for wine was so great that हलिप्रिया came to be a synonym of wine. Cf. हिलालमभिमतरसां रेवतीलोचनाङ्गां &c. Meg. I. 51; घूर्णयन्मदिरास्वादमद-पाटलितयुती ।दशौ । S'is'. II. 16. जनस्य प्रिय०—should rather have been प्रियजनसंगमम्. As it is, the comp. प्रियसंगम must be taken as प्रियेण इष्टजनेन i. e., प्रियेण प्रियया च संगमः । It may also be taken as a Karmadhāraya—प्रियश्चासौ संगमश्च the desired union, i. e., with a beloved person.

मन्ये हाविष &c.—This is the best available reading; but here also, as remarked by Messrs. B. and P., मन्ये and ह्य make a

repetition. The context, however, requires एव in place of इव, which the Com. S'ivarāma actually reads, substituting इव for एव in the Prākṛita. For it is quite natural that the Viṭa, who is a votary of wine and is longing for his beloved's company, should call Bala. and Kāma. as the only gods worth the name.

नीलोत्पल०—Cf. S'is'. X. 11. दत्तोत्पल०—V. l., where दत्त means 'placed' in the wine (दत्तं विहितं यदुत्पलं &c.). But this reading is not good as वासिता includes the idea of the उत्पल being placed in it. नित्यमिव चेटिका—V. l. has no propriety. At the most it may mean 'on whose head there is a wreath like a subservient maid.' शेखरकः—There is no pun on this word here. The meaning 'S'ekharaka stands at the head of all' is got by implication. संट्टिआ or संत्थिदा v. l. can only be translated by संस्थिताः and not संस्थितानि as it qualifies *m.* and *f.* nouns only.

P. 50. कौ मां चालयति—It was really he himself who was reeling and stumbling under the influence of wine, but as he was thinking of his beloved Navamālikā, he fancies that it is she who is shaking him as a matter of joke.

प्रथमप्रहरे—प्रदोषे v. l. is bad, as प्रदोष, being itself the first part of the night, is not further divided. कीदृशो नवमालिकया &c.—Here there is a pun on the words नवमालिका and शेखरक which are used as proper names here and also mean 'the double jasmine,' and 'a wreath or garland', respectively.

P. 51. मामेव—*me alone, i. e.,* leaving all other sources of fragrance, such as persons wearing scents and the fragrant flowers in the garden. अभिभवन्ति—Lit. come close to (cf. मधुकरो मामभिवर्तते S'āk.), persistently follow, attack; cf. मधुकरेणाभिभूयमाना,—माना S'āk. I. सन्तानक०—The flowers of संतान one of the five trees of Indras's paradise; cf. for this sense सन्तानकाकर्णमहापथं तत् &c. Kum. VII. 3. It also means the tree, as in अतिसुरभिरमाजि दुष्पश्रियामतदुतरतयेव सन्तानकः । S'is'. VI. 67. शेखरं—used in the neu. in Prākṛita, though the word शेखर is always of the mas. gender in Sanskrit; cf. विव्धं p. 114.

पिनद्धः—Fastened, placed on; p. p. p. of नद् with अपि. The अ of अपि and अब may be optionally dropped according to the grammarian भागुरि; cf. पिधाय further on. Similarly अवर्तस, वर्तस, अबगाह, वगाह &c. स्त्रीवेषं विधाव—This reading is not satisfactory, as no purpose would be served by the Viṭa's dressing himself as a woman. He wished merely to cover up

his body to protect it from the attack of the bees. The reading **स्त्री लम्बं लम्बं** (hanging down a great way, i. e., as far as the heels) **परिधाय**, therefore, is better, but then **परिधाय** cannot be properly connected with **वासोयुगलेन** (where we should expect **युगलं**) unless we take **परिधाय** in the sense of **आच्छाद्य**.

P. 52. **सूचयन्**—Indicating to the audience by gesticulation that he perceived the smell. **दुष्टमधुकराणां-मधुकरस्य**—He puns upon the word **मधुकर** which in one case means 'a bee' (**मधु करोतीति**), in the other 'a drunkard': see com. **पादयोः पतिस्वा**—This (i. e. **नति**) is one of the six ways of conciliating an offended beloved; cf. S.-D. **साम भेदोऽथ दानं च नत्युपेक्षे रसान्तरम् । तज्जङ्गाय पतिः कुर्यात्पङ्कपायानिति कमात् ॥**

सज्जिकुरु—न सज्जा असज्जा, असज्जां सज्जां संपद्यनानां कुरु सज्जिकुरु. **रजनीविरह**—Read **रजन्यां** for **रजन्या** in the com. **उत्कण्ठा**—उद्गतः कण्ठः यस्यां in which one raises one's neck to look for some one expected to come; hence, anxious longing; it means, remembrance with the desire to see a person. Cf. **चिन्ता तु स्मृतिराध्यानं स्मरणं सस्पृहे पुनः । उत्कण्ठोत्कलिके । इति शब्दार्णवः ।** See also p. 28.

P. 53. **विटः**—In some editions the stage-direction **सहर्षम्** is given after this. But it is quite out of place, as the following speech of **Viṭa** is a continuation of his speech on p. 52 and there is no reason why he should be pleased, as **Navamālikā** is not yet reconciled to him.

पितामहानां—Brahman, being the common source of the creation, is called **पितामहः**; **लोकपितृणां मरीच्यादीनामयमादीनां वा पिता Bhānujī Dikshita**). In the **Prākṛit**, the gen. is used for the dat. with which **नम्** is sometimes used; cf. **प्रणम्य त्रिलोचनाय Kād. यो न जानाति नन्तु—Cf. the similar boast of Śākara in the Mṛich. गदे ण देवाणं वि जे पणामं (गते न देवानामपि यत्पणामं) VIII. 19.**

चलनेऽसुज्झ—This line is metrically faulty as the **cæsura** falls on **णे**, the loc. term. **सु** being required to be read separately from the base; cf. for a similar fault *supra* II. 1. The reading **चलने सुज्झे** is free from the fault, but then the form **सुज्झे** is incorrect, **सुज्झ** being the correct form, as remarked by Messrs. B. and P.

मत्तबालभा—Read **मत्तबाल** (a drunken chap); used as a term of contempt. The **Triv. Ed.** reads **मत्तपाल** (मत्तपालक) which the **Com.** explains as **मत्तपालको मत्तश्रेष्ठः मदान्ध इत्यर्थः । मदपरवशः—परवशः (see com.) in the power of another; hence, quite beside oneself; and then मदेन परवशः quite in the power of mada or intoxication. In such cases the word पर loses its force; cf. तत्पर-**

मन्दभागधेयायाः पुनः—Mark the wit of the Vidû.; he does not say मन्दभागधेयः.

P. 54. सरोषं—He was angry because he was misled by Vidû.'s disguise. उत्थाय—shows that he was kneeling before the supposed Navamâlikâ all the while, and did not notice his real beloved approaching him. यज्ञोपवीतं—For the comp. see com. उपवीत—The sacred thread. पातयिष्यामि—This she says merely to frighten the Vidû. still more, wishing to undeceive him agreeably by her next speech.

P. 55. खलीकृतः—Lit. made a wicked man; hence, treated as such, insulted. Cf. परोक्षे खलीकृतोयं द्यूतकारः । Mṛich. II. The word is used appropriately here. The च्चि is meant to show that the Vidû. was not really a wicked fellow, but was one only treated as such.

तत्कृतः परिहासः—Does not mean 'then enough of joking' as Messrs B. & P. have it; that will require कृतं परिहासेन. It means 'Then you simply joked with me' when you called me मत्तबालक; तत्तर्हि त्वया परिहास एव कृतः न तु परमार्थतो मत्तबालक इत्युक्तम् । अपगत इव—mark the force of इव; it seems to have left him.

P. 56. सुरा—सुष्टु राति यां which one (addicted to it) takes with pleasure; or that which makes men rave; fr. सु+रे to make noise (सु अतीव रायन्त्यनया). किं तेऽतः परं &c.—It is no wonder that a voluptuary of Viṭa's type should deem this the best way of honouring Vidûshaka. सविलक्ष्—See p. 29. Vidû. did not know what to do; he could not directly refuse the request as he had to deal with Viṭa. So he does it indirectly by saying ब्राह्मणः खलु अहम्. ब्रह्मसूत्रं—The thread for the performance of Vedic duties; the sacred thread. नवसूत्र—i. l. the nine-fold thread; the same as ब्रह्म०, but the word is rarely used.

P. 57. सीधुगन्धेन &c.—Better read शीधु०; शेरते अनेन इति शीधुः; fr. शी+धु (धुक् by the Unâdi Sûtra शीडो धुक्). शीधु is properly wine made from sugar-cane juice boiled (शीधुरिक्षुरसैः पकैः); but it is used here for wine in general. ०न्धेन पितृद्वानि—Vidû. who really did not know a single syllable of the Veda, passes off the matter in his usual humorous way. Comp. for a similar witticism. विदू०—भो ईदृशः खलु ब्राह्मणः यश्चतुर्वेदपञ्चवेद-षड्वेदब्राह्मणपर्याकुले राजकुले &c Pri. II. संबन्धिका०—i. e., which is perfectly allowable in the case of relatives by the tie of marriage. आपानक—A drinking party or a liquor-shop.

P. 58. **रूपिणीमिव &c.**—Here we have an *utprekshā*. **रूपिणीमिव हरिः**—is also a good reading, as a happy marriage is often compared to that of Hari and Lakshmi; *cf.* पद्मेव नारायणमन्यथासौ लभेत कान्तं कथमात्मतुल्यम् । Rag. VII. 13. **विभवतश्च**—Each standing according to rank or dignity.

शय्यायां परिवृत्य तिष्ठति—Here there is a break in the symmetry of construction, as there is no reason furnished for her turning away her face from him when in bed, as in other cases. This may be removed, however, by supplying **प्रवर्तिता** or **प्रापिता** after **शय्यायाम्**.

नवोदर—This explains why her **वामता** (perversity or coyness) is more charming. The fig. here is **स्वभावोक्ति**. According to Messrs. B. and P. the *alamkāra* in this S'l. is a **संदेहसंकर** of **विभावना** and **विशेषोक्ति**. *Cf.* for the idea of the S'l.—**व्याहृता प्रतिवचो न संदधे गन्तुमेच्छदवलम्बितांशुका । सेवते स्म शयनं पराङ्मुखी सा तथापि रतये पिनाकिनः ॥ Kum. VIII. 2.** **प्रणयविशदां दृष्टिं वक्त्रे ददाति न शङ्किता घटयति घनं कण्ठाश्लेष रसान्न पयोधरो । वदति बहुशो गच्छामीति प्रयत्नधृताऽप्यहो रमयतितरां संकेतस्था तथापि हि कामिनी ॥ Ratn. III. 9.** **हस्तं कम्पवती रुणाद्धि रशनाव्यापारलालाङ्गुलिं हस्तौ स्वौ नयति स्तनावरणतामालिङ्ग्यमाना बलात् । पातुं पक्ष्मलचक्षुरुन्नमयतः साचीकरोत्यननं व्याजेनाप्यभिलाषपूरणसुखं निर्वर्तयस्येव मे ॥ Mālav. IV. 15.**

This s'lōka is quoted in the S.-D. III. 5 as an instance of a **मुग्धा नायिका** (youthful damsel) shrinking from caresses, and also in the Sar.-Kāṇṭhā.

P. 59. **हंकारं ददता &c.**—In this s'lōka he tells his wife that the pleasure of seeing her face he was then enjoying was the result of the threefold penance he practised. And this he explains in the first three lines.

हंकारं ददता—i. e., when he was lost in thoughts about her and some one asked him a question. This was the **वाचिक** penance. *Cf.* Nai. XX. 65 quoted in the com. **चन्द्रातपैः**—i. e., in his love-sickness the moon was to him as burning as the sun. *Cf.* for a similar thought—**विसृजति हिमगर्भैराग्निमिन्दुर्मयूखैः । S'āk. III. 3.** This was his bodily (कायिक) penance.

ध्यानं यच्च &c.—He says that he practised mental abstraction (**मानसं तपः**) also, the object of his meditation being his beloved. Thus he practised threefold penance (viz., **मौन**, **अभिसाधन** and **ध्यान**), which is necessary for the attainment of an object difficult to be obtained. *Cf.* Manu. XI. 238.

प्रियमपि भणितुं जानाति—Malayavati did not expect such a gallant-like speech from her husband, and thought that it was meant as a flattering compliment rather than as a plain statement of the fact. The maid puts her right on that point telling her that it was sincere praise and no flattery. For a similar idea Cf. सखि पश्य पश्य प्रियानुवृत्तिचातुर्यमपि शिक्षितं वस्तेन । Uttar. III. p. 81.

प्रतिपक्षपातिनी—Lit., one who falls on the opposite side, here, of the proper view; hence, one who takes a perverted view.

स्वैरं—स्वेन स्वच्छन्देन ईर्ते तद्यथा तथा । In a manner in which one goes according to one's pleasure; hence, gently or in an easy way. Mark the Sandhi. When स्व is followed by ईर or ईरिन्, अ and ई combine into ऐ.

P. 60. अपरः—Over and above that, i. e., which adds to the weight of the breasts. मध्यस्य—goes with खेदाय and should have been placed near it. स्वाङ्गेरेव &c.—For, large breasts, a slender waist, &c. are considered as the natural ornaments of young women, and reference is often made by husbands to these; cf. Vepi. II. 22. Rat. II. 15.

शिशिरयति—A denom. fr. शिशिर, makes cool. कुट्टिमान्तात्—The paved grounds. Here अन्त simply means a 'spot or place'; cf. यत्र रम्यो वनान्तः । Uttar. II. 2; वनान्तसंगीतसखीरोदयत् । Kum. V. 56. In this case the comp. must be taken as कुट्टिमस्वरूपा अन्ताः कुट्टिमान्ताः; अत्र अन्तशब्दः स्वरूपवार्त्ता । अन्तः स्वरूपे निकटे ग्राम्ते निश्चयनाशयः इति हैमः । or कुट्टिमस्य अन्तान् पर्यन्तान्. धारागृह—A house furnished with water jets or fountains; a showery bath; see Rag. XVI. 49. धारा is जलधारा, धारायुक्तं गृहं धारागृहं. With the reading आराद् धारागृहाणां &c. अनु must be taken as a *karmaprayachaniya* governing चर्नि. Construe—आराद् (near by) नीलकण्ठः (the peacock), ध्वनिमनु (taking it as the sign, i. e., induced to dance by it), तन्निमित्तमित्यर्थः (S'ivarāma) &c. ताण्डव— is a vehement or frantic dance. The peacock mistakes the sound of the fountains for the rumbling of clouds, and dances in joy. To describe peacocks as dancing frantically on hearing the first sound of thunder is a favourite theme with Sans. poets; cf. ससंभ्रमालिंगनचुम्बनाकुलं प्रवृत्तनृत्तं कुलमघ बहिणाम् । Rit. II. 6. आलोकितं गृहशिखण्डभिरुक्कलापैः । Mrich. V. 1. जीमूतस्तनितविशङ्किभिर्मयूरैरुर्ध्वैरुदुरासितस्य पुष्करस्य (where the sound of the tabor is similarly mistaken for thunder) Māl. I. 21. जलवर्षाकिरनर्तयदुग्धदं कलविलापि कलापिकदम्बकम् ॥ S'is'. VI. 31; see Meg. I. 46 and our notes thereon.

आपातोत्पीडः—आ समन्तात्पातेन by the water falling from all sides यः उत्पीडः a gushing column or stream तेन, हेलया easily, &c.; see com. आलवाल—A basin for water round the root of a tree; derived as—आ from all sides लवान् drops of water आलाति takes up; fr. ला with the aff. अ (क). The figures are स्वभावोक्ति and भ्रान्तिमद्भवानि in the 2nd line.

P. 61. गीतारम्भैः—is equivalent to आरम्भैः गीतैः the songs begun; or आरम्भ may mean 'an act'; गीतारम्भाः meaning 'songs'. मुखरित—p. p. of मुखरय् to make resonant or noisy; a Denom. fr. मुखर. मुखरिताः लतामण्डपा एव भुवः (drinking grounds) यैः. व्यतिकराः—व्यतिकर contact with, application of. The use of पटवास here and of मधुप, shows that there is an implied comparison to sensualists given to drinking and merry-making. मधुपाः भृङ्गरूपा विटाः S'ivarāma. Like *Viṭas* the bees were singing, had applied Paṭavāsa (Marathi बुक्का) to their bodies, and were also revelling with their consorts.

सह सहचरीभिः &c.—Cf. मधु द्विंशः कुसुमैकपात्रे पपौ प्रियां स्वामनुवर्तमानः । Kum. III. 36. आपान—Drinking (आपानं स्यात्सुरापानं). उत्सव—Lit. that which produces joy; उत्सृते हर्षमित्येष उत्सवः परिकीर्तितः । Fig. Utprēkshā.

P. 62. हरिचन्दन—one of the five trees of heaven; also, a kind of sandal having a strong smell, which when cut appears red, but turns yellow when rubbed (see com.). व्यतिकर—their being mixed with. दयिता—such seems to have been the fashion in those days. See *supra* p. 56, l. 6. Sometimes the opposite was the case; cf. मदिराक्षि मदाननार्पितं मधु पीत्वा रसवत्कथं नु मे । Rag. VIII. 68; दत्तमात्तमदनं दयितेन व्याप्तमातिशयिकेन रसेन । न.....सस्वदं मुखसुरं प्रमदाग्नयः S'is'. X 23.

P. 63. एतन्मुखं &c.—The fig. of speech in the first half is व्यतिरेक as the splendour of the Heroine's cheeks is described as surpassing that of the moon; in the second half there is a fusion of व्यतिरेक and उत्प्रेक्षा indicated by ध्रुवं; see com.

एतच्चे &c.—It is by a bold flight of fancy that the poet compares the face of Malayavati to a garden; a comparison which is rather unusual. The main idea is that Malayavati's creeper-like eye-brows, and red lips resembling tender leaves, please the eye as much as the garden of Indra's paradise does, and so it was a useless trouble to come to the Kusumākara garden for that purpose. अतोऽन्यत्—i. e., any garden like the Kusumākara.

चतुर्तिके मैव &c.—The Vidû. misses the point of the Chetî altogether and resents her remark, thinking that it was meant as a slur on his own party. अस्माकमपि मध्ये &c.—Vidû. hereby refers to himself (as indicated by his words केवलं मत्तरेण &c.)

P. 64. वर्णयामि—The Chetî really wanted to disfigure Vidû.'s face for the sake of fun, and purposely uses the word वर्णयामि which means both (1) praising and (2) colouring. The Vidû. in his simplicity does not understand the latter sense until his face is actually blackened with the tamâla juice. Vidû. then gets angry with the maid and leaves the stage, followed by the maid herself under the pretext of appeasing his anger. This device, it will be seen, is used by the poet to take the Vidû. and the Chetî from off the stage as it is his purpose to leave the Hero and the Heroine alone in private. Cf. the similar devices used in S'âk. III., where Anasûyâ and Priyamvadâ leave S'akuntalâ alone with Dushyanta; and in Mâlav. IV. p. 71, where Bakulâvalikâ and the Vidû. depart similarly.

निद्रायमाणः—Pres. p. of the Denom. fr. निद्रा sleep (निद्रायते). The maid slyly asks Vidû. to close his eyes that he might not see what she really means to do.

P. 65. स्मितपुष्पोद्गमः &c.—In this s'l. Malayavatî is compared to a creeper, but with this difference, that the fruit (the delight felt), which naturally ought to be where the flower is, is in this case elsewhere, viz., in the eyes of Jîmâtavâhana. स्मितं पुष्पोद्गमोयं ते दृश्यतेऽधरपल्लवः। v. l. is not satisfactory. It means—your smile is the flower here and your lip is (looks like) the tender leaf. But then to get this meaning अधरः must not be compounded with पल्लवः; it ought to be अधरः पल्लवः. The Tri. Ed. reads the 2nd line as फलं तु जातं मुग्धाक्षि पश्यतश्चक्षुषोर्मम which means—but my eyes bear the fruit as I look at it. अत्र जायते जातमिति कार्यकारणयोः पौर्वापर्यविपर्ययादतिशयोक्तिः। अन्यत्र कारणमन्यत्र कार्यमिति फलमित्यत्र रूपकश्लेषानुगृहीता असंगतिश्चालंकारः। S'ivarâma.

राजकुलं खलु एतत्—At first impulse Vidû. thought of striking the maid and raised his stick. But the next moment he remembered that he was in the presence of the Prince and the Princess and could not take the law into his own hand. So he makes this remark. राजकुल means 'royal personages,' royal household. He means to say—'Here we are in the presence of royal personages. So I cannot punish you for the mischief

you have done me, though you should not have done so.' From राजकुल is derived the Maráthi word राजुल through its Prákrita form राअउल. खलीकृतः—See *supra* p. 55.

तर्कि मे इह स्थितेन—He means to say—'It is your duty to punish the maid. You do not do it. 'So I cannot stay here with any grace.'

P. 66. आमुष्टं—Touched (acted upon) from all sides (आ). परिपाटलां—whitish red. Malaya's fair face, being extremely delicate, was tinged red by the sun. दशनकिरणैः—The rays shooting forth from the teeth take the place of the filaments. मुग्धे—O charming one by your innocence! He means—you are innocent and you do not know what defect your lotus-like face has. He states it in the next line. मधु मधुकरः &c.—In the first three lines Malayavati's face is compared to a lotus and the figure of speech is Upamá. In this line Jímútavâhana, who wishes to impress a kiss on her lips (have अधरपान), says that there is no bee (referring to himself) seen drinking the honey in the lotus of her face (अस्मिन्मुखकमले). Here he suddenly speaks of the face as being identical with a lotus, and the figure is Rûpaka, as honey can be found in the lotus and not in the face. So for the sake of symmetry he should have said in the first three lines that her face was a lotus itself. (तव सुखं कमलमेव) and not कमलेन समम्.

किं तु—Rather read किं नु which we should have preserved. How, indeed, is it that; let it be seen drinking &c., meaning thereby 'allow me to have a kiss.' The idea expressed here is doubtless suggested by Dushyanta's reply to S'akuntalâ under similar circumstances;—अपरिक्षतकोमलस्य यावत्कुसुमस्येव नवस्य षट्पदेन । अधरस्य पिपासता मया ते सदयं सुन्दरि गृह्यते रसोऽस्य । S'ák. III. 24.

पटाक्षेपेण—By a hurried toss of the curtain. This stage-direction (also अपटीक्षेपेण, पटीक्षेपेण) is used to denote the precipitate entrance on the stage of a character, owing to fear, hurry, agitation &c., without the usual form of introduction ततः प्रविशति. The Chetî is introduced here, as an obstacle in the Hero's way, as such things as kissing are not to be represented on the stage. कजेन—Cf. Marathi कजा.

P. 67. सपरन—is irregularly formed from सपत्नी; lit. one acting like a co-wife, i. e., not on good terms with or quarrelling with another; hence an enemy. समर्थः—v. l., (I who am able to do it) is better than सपत्न, as it better

explains why he feels shame. In this case the construction is तव राज्यं रिपुणा हतं इति तं रिपुम् अनिहत्य कथमिव &c.

निर्लङ्घ्यः—Because he felt that it was his duty as Jîmâtavâhana's nearest kinsman to conquer back, unasked, his kingdom from his enemy.

संरब्धः—greatly agitated or excited; in great flutter about something. मतङ्ग—see note on the word at p. 125. हतके—हतक meaning 'wretched,' 'vile', is placed at the end of a comp., while हत is prefixed to a word; cf. हतविधिः, हतहृदयं S'âk. VI. 6. स्वनाशाय किल &c.—Cf. the similar expression in Mâl. I. राजा—बाहव किं प्रतिपद्यते वैदर्भः । अमात्यः—देव आत्मविनाशम् । p. 10.

अपि नाम—may mean here (1) can it be that this is true? I hope it is; or (2) would that, I wish that (expressing hope mixed with some uncertainty). Cf. अपि नामेयं कुलपतेरसवर्णक्षत्र-संभवा स्यात् । S'âk. I. अपि नाम तयोः अभिमतः पाणिग्रहः स्यात् । Mâl.-Mâd. I; and *infra* अपि नाम नागचूडामणिरयं स्यात् । p. 98. Mark the extreme nobility of Jîmâtavâhana's mind who lived only for the good of others. He would like to see the kingdom really seized by his enemy; see p. 9. In this he is equalled by Ohârudatta, who is glad to see that the thief goes away, after all, well pleased—यदसौ कृतार्थो गतः । Mrich. III.

संसर्पाङ्गिः—Construe एते सिद्धाः तव वचनं प्राप्य समन्तात्संसर्पाङ्गिः कृतस-कलवियन्मगयानैः विमानैः प्रावृषि इव स्थगितरविरुचः वासरस्य श्यामतां कुर्वाणाः सन्तः सद्यः युद्धाय याताः च उद्धृतशत्रुक्षयभयविनमद्राजकं ते स्वराज्यं सिद्धं च ।

यान०—passage through. स्थगितरविरुचः—may also qualify वासरस्य (स्थगिता रवेः रुचो यस्मिन्). च—च—may denote the simultaneousness of the two actions; or may mean 'no sooner than, as soon as;' the past tense denotes 'certainty of the action.' राजकं—राज्ञां समूहः a multitude of petty kings; the aff. क denotes 'collection'; distinguish this from राजन्यक which means a 'collection of Kshatriyas.'

P. 68. रभसावकृष्ट &c.—This epithet, like एकाकिना, qualifies both मया and हरिणा. In the first case it means-bright with the mane-like mass of rays shooting from the sword drawn with great vehemence (आवेशेन); in the second it means—who is formidable with his thick mane and the rays of his sword-like nails drawn forth in haste. It is better to take निक्षिप्त in the secondary sense of nails; otherwise the portion रभसावकृष्ट will have no propriety. निक्षिप्तस्य नखसाम्यमौचित्यात् सिद्धम् । S'ivarama. आराद्—means here 'near'; closing with him in a single combat; goes with both Mitrâvasu and the lion.

अद्रेर्निपत्य *v. l.*—means darting forth from a mountain. Mark the alliterations in this s'loka.

दारुणम्—For, nothing was more shocking to Jîmûta. than the slaughter of men, which a battle necessarily involved.

अथ वा &c.—At first he wished to condemn Mitrâvasu's proposal wholesale; but on a second thought he changes his mind and begins by complimenting Mitrâvasu on his valour. क्रियत्—किं परिमाणमस्य; lit. of what measure; of what significance; *i. e.*, this is nothing as compared to your valour. बहुतरमनोपि &c.—he means—you are capable of yet greater exploits. बाहुशालिनि—बाहुभ्यां शालते असे बाहुशाली one shining *i. e.*, pre-eminent by the might of his arms. *Cf.* अस्त्रग्रामकोविदे बाहुशालिनि त्वयि किं न संभाव्यते । Venî. III.

स्वशरीरमपि—For similar indications of the Hero's future self-sacrifice *cf. supra* II. 10., and *infra* III. 18., IV. 2. राज्यस्य कृतं—*Cf. supra* p. 9 where he calls राज्य a trifling thing (वस्तु). In this s'l. the doctrines of self-sacrifice and non-slaughter of animals (though the cardinal doctrines of the Buddhas and Jainas), which are quite of Vedic origin, are hinted at. See Bg. XVI. 2.

P. 69. क्लेशान्—hardships, pains (which afflict men); the word is evidently used here by the author in its Buddhistic acceptation. In Buddhism क्लेश are the sins or world-influences which are five, *viz.*, ignorance, vanity or egotism, desire, hatred and tenacity of life or an instinctive clinging to life and its pleasures. See com. The same are mentioned by Patañjali; see Yogasûtra II. 3. क्लेशदासीकृतः—*i. e.*, entirely subjected to Kleshas; he means—for the sake of a kingdom he has subjected himself to perpetual misery and he is to be pitied for that rather than punished. तपस्वी—The miserable wretch, the poor fellow; lit., one practising penance and so unable to protect oneself; hence, one deserving help, one quite helpless. अहो अस्य जन्तोरविद्याविलास इति दुःखित्वनिरूपणेन अनुकम्पैव क्रियतामित्यर्थः । S'ivarama.

सामर्थे—अमर्षेण सहितं यथा तथा with resentment or intolerance. कथं नानु—*is said ironically.* ईदृश उपकारी—such an obliging friend of ours, since he has relieved us of the responsibilities and cares of the administration of a kingdom, and has also thus shown his gratitude to you for your previous leniency towards him. He means—he is really an ambitious and ungrateful wretch and deserves no pity at our hands.

प्रत्यग्रकोपा०—प्रत्यग्र fresh and hence irresistible. अनिवार्य-
संरम्भः—*v. l.*—whose excitement or vehemence is difficult to
be restrained or prevented.

P. 70. बोधयिष्यामि—I shall explain the matter to you,
make you take a proper view of the matter (at leisure).
संप्रति परिणतमहः—Here we are somewhat abruptly told that
the day is drawn to its close. From the manner in which the
preceding events are described, one would think that the time
was noon; but as the poet actually tells us that it is sunset,
we must take the events as happening in in the afternoon or
as beginning late in the forenoon. For this see Intro., Time
analysis. तथा हि—This is always used to explain a
statement by adducing reasons in support of it. But in what
follows the poet describes prominently the benevolence of the
sun, the only characteristics of the evening, *viz.* अस्तं यास्यन्
being placed in quite a subordinate position.

निद्रामुद्रा०—Sleep causing the eyelids to be closed fast is
often compared to a seal; *cf.* क्षिपन्निद्रामुद्रां मदनकलहच्छंदसुलभां
&c. Mál.-Mád. II. 12. अवबन्ध—fastenning on all sides.
निद्रामुद्रावबन्धात् मधुकरं &c.—*v. l.*—Every day setting the bee
free from the interior of the lotus with its petals closed up
(*lit.* having the seal of sleep, *i. e.*, its fading away—fixed
upon it). It is a favourite idea with Sanskrit poets to describe
a bee as being encased in a lotus closed up at sunset and set
free in the morning when the lotus opens again. *Cf.* तद्वलयुना
युगपदुन्मिषितेन तावत्.....चक्षुस्तव प्रचलितभ्रमरं च पद्मम् ॥ Rag. V. 68.
and the well-known S'l. रात्रिर्गमिष्यति भविष्यति सुप्रभातं भास्वानुदेष्यति
हसिष्यति पङ्कजश्रीः (*v. l.* चक्रवालम्) । इत्थं विचिन्तयति कोशगते द्विरेफे हा
हन्त हन्त नलिनीं गज उज्जहार ॥ But the reading adopted in the
text is better; for, the word अपास्यन् fits in better with स्यतिकर
than with मधुकर; while the word अनिशं goes against the
variant, as it is not always that a bee is confined in a lotus, but
only accidentally. The meaning of 'awakening people from
their slumber' is also suggested. See com.

आशापूरक०—आशापूर and कर have double meanings :—(1)
आशानां of the quarters, पूरः the filling of; (2) आशानां of desires,
पूरः the fulfilment; *cf.* for a similar use गच्छतश्चास्य चित्ररथतनया
न केवलमन्तर्बहिरपि सैव सर्वाशानिबन्धनमासीत् । Kād. I. p. 315. प्रवण—
disposed to, intent on. कर—(1) rays; (2) hands. The sun is
the granter of all desires. प्रीणित—p. p. of प्री Oau. or 10th
Conj. The sun brings joy to the world by the removal of

darkness and its attendant fears. Cf. कृतत्रिदशपोषणं कृतरथाङ्ग-
सतोषणं पिशाचकुलभीषणं पृथुतमश्छटापोषणम् । विनम्रगदशोषणं विहितवा-
रिजोन्मेषणं नमस्कुरुत पूषणं ननु नभस्थलीभूषणम् ॥ Vis'vaguṇādars'a.
प्राणिता०—V. l. brings to life, gives new vigour to. This
reading also will do equally well. These two lines make
mention of the sun's particular acts of benevolence.

दृष्टः &c.—प्रसक्त continued, continuously or unremittingly
put forth. सिद्धैः—by ascetics. There is no reason why the
term सिद्ध should be restricted to the class of demigods of that
name. दृष्टः—seen, i. e., at the time of उपस्थान. अस्तमयेष गच्छन्
may be better taken with दृष्टः । अस्तं गच्छन्नपि ऽमुखैः दृष्टः न तु केवलम्
उदयन् । Trans.—And who, when setting, is beheld by the
Siddhas &c. The sun is praised even when setting, while
other great men are, as a general rule, neglected when their
fortune wanes. एकः श्लाघ्यः etc.—By thus praising the sun the
Hero gives his own idea of the duty of a king. That king
alone is praiseworthy who unlocks his treasury and grants the
desires of supplicants (अन्योपि पद्माद्याकारात्कोशात् राजमुद्रालाञ्छनम-
पास्यन् सदा भाण्डागारस्य विवृतत्वाद् दानोद्यमाच्च...आशा इदं मे स्यादिति
प्रार्थयितुरिच्छा तत्पूरणैककर्मप्रवणाभ्यां निजकराभ्यां प्राणिताशेषभूमण्डलः ।
S'ivarama), or sets free people in bondage (बन्धस्यतिकरं लोह-
शृङ्खलया दृढनिगडनं तदपास्यन् स्ववश्यैः परैर्वा कारागृहनिरुद्धान् माचयन्
इत्यर्थः । S'iv.).

अस्तं गच्छन्नपि भ्राह्म्यः—Here he refers to the noble principle
of self-sacrifice and gives a glimpse of what he means to do in
the next act. See com.

Act IV.

The events represented in this and in the next Act do not
seem to be naturally developed out of those mentioned in the
first three Acts; and the play looks like a patch-work made up
of two pieces connected together by such links as 'सकलीभूतो
मे मलयवत्याः पाणिग्रहः' p. 89, &c. The prevailing sentiment in
Acts I-III is love, which has its natural consummation in
the union of the lovers in Act III, which thus has the
appearance of the concluding Act of the play. The chief *Rasa*
of the latter portion is *Karuṇa* or the sentiment of mercy.
The poet, however, wanted to depict the Hero in the two-
fold character of a lover and a martyr in the cause of philan-
thropy and so added the last two Acts. It would have been
perhaps more artistic to have postponed the conclusion of the

marriage-ceremony till the exploit mentioned in the last Act was achieved, to give greater unity to the action. We have a parallel to this in the last three Acts of the S'āk. or in Māl.-Mād., (Acts VII-X) but there the incidents are woven together with the skill of the true master of the Art. (See also Intro.).

P. 71. कञ्चुकी—Chamberlain (so called probably from his *kañchuka* or the long thin robe he wore) was the superintendent of the harem. He was generally a Brāhmaṇa, old, endowed with many good qualities, and a man of business. See com. for definition. The Kañchukin is often represented as referring, on his entrance, to his sad lot owing to the infirmities of age; but the Kañch. here does nothing of the kind.

प्रतीहारः—Generally female door-keepers are introduced, thus defined by Mātriguptâbhārya—संधिविग्रहसंबद्धं नानाकार्यसमुत्थितम् । निवेदयन्ति याः कार्यं प्रतीहार्यन्तु ताः स्मृताः ॥

अन्तःपुराणां &c.—Here by using expressions having a double application the Kañch. says that he discharges offices similar to those of a king. अन्तःपुराणां—(1) ladies of the harem; (2) पुराणामन्तः in the interior of cities. The king maintains order in the cities. स्वलितानि—(1) physical stumblings; also errors in behaviour on the part of the ladies; cf. सर्वत्र स्वलितेषु दत्तमनसा यातं मया नोद्धतं Vik. II. 1.; (2) faults, on the part of the people, or blunders in policy.

जरातुरः—Taken with the king means—जरायां प्रशंसायामातुरः eager to win praise. But it is not necessary to do so. दण्डनीतिः—(1) may also be taken as दण्डेन नीतिः (नयनं), being guided by a stick; having to support myself on a stick; (2) the science of Government. It is one of the four lores by which punishment is meted out to offenders. Cf. आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दण्डनीतिश्च शाश्वती । विद्या ह्येताश्चतस्रस्तु लोकसंस्थितिहेतवः ॥ आन्वीक्षिक्यां तु विज्ञानं धर्माधर्मौ त्रयीस्थितौ । अर्थानर्थौ तु वार्तायां दण्डनीत्यां नयानयौ ॥ Kām. The same S'l. occurs in Priy.; see III. 3.

दशरानं—A Dvigu comp.—रात्रि at the end of a Tat. becomes रात्र and is neu. when preceded by a numeral. यावत्—meaning 'as far as, up to or till' is used with the acc.; cf. स्तन्यस्यागं यावत्पुत्रयोरनेक्षस्व । Uttar. VII; कियन्तमवधिं यावत् । Ibid. I; सर्पकोटरं यावत् । Pt. I; The bridegroom may live with his wife after marriage for ten days (less or more according to the custom of the family or country) at his father-in-laws' house; cf. कन्यावेश्मनि निर्वर्त्य राजवदशरात्रिकम् । सभार्यः स्वग्रहं यायास्थितेर्वा कुलदेशयोः ॥

(quoted by B. & P.). And it seems from the order given here by the bride's mother that it was also customary for the newly-married couple to wear red garments during the same period. Bāṇa also refers to this custom in his Kād. चन्द्रापीडः कादम्बरीप्रथमसुरतसुखमनुभूयैकदिवसमिव दशरात्रं स्थित्वापितुः पाद-मूलमाजगाम । Kād. II. स्थित्वा च श्वशुरकुले दश दिनानि &c. H.—Ch. IV. रक्तवासांसि—*cf.* पद्मरागरत्नराशिमिर्मितेनैव रक्ताशुकेन कृतशिरोवगुण्ठना...शिखरादवातरत् । Kād.; अरुणाशुकावगुण्ठितमुखीं प्रभात-संभ्यामिव वधूमपश्यत् । H.—Ch. IV.

P. 72. कुले—In the house of ; for a similar use *cf.* वसन्तषिकुलेषु सः । Rag. XII. 25. Note the different meanings of कुल as used in the play; *cf.* राजकुलमेतत् *supra* p. 65. सिद्धकुल (race) संभवा p. 18. कुलपतिना p. 22; विद्याधरकुलं (family) p. 104. निःशेषमेतत्कुलम् V. 20. वेलां—The seashore or beach ; it may also mean 'the tide'. अस्यां वेलायां—*v. l.*—By this time.

दीपप्रतिपदुत्सवे—This is the festival held on the first day of the bright half of Kārtika (the first day of the new year according to the Vikrama era) and celebrated with illuminations, being part of the Dīpāvalī (popularly known as the Divālī) festival. It is customary even now to give some suitable present to the bride and the bridegroom on this occasion. निरूप्यतां—Let it be selected after examination, let it be chosen.

विष्कम्भकः—Fr. स्कम्भ with वि to bind together, is an Interlude enacted at the beginning of an Act by characters middling, or middling and low, in the form of a monologue or dialogue, to acquaint the audience by briefly referring to the events that have happened in the intervals or are to happen later on. It is शुद्ध or pure and मिश्र or mixed, according as minor characters alone or characters minor as well as low, take part in it. The points of difference between a Vishk. and Pra. are—(1) The characters in a वि० are middling or middling and inferior, but never inferior ones alone, while in a Pra. there are inferior characters alone, so that there can be no distinction as pure or mixed in it. (2) A Vishk. may come at the beginning of the first Act even; a Pra. cannot.

शाइल—Fr. शाद tender grass + बल showing possession; a grassy plot or meadow. निर्झरवारि—*cf. supra* पयो नैर्झरं; I. 10.

P. 73. अप्रार्थितलभ्यः—The comp. may also be taken as प्रार्थितेन लभ्यः प्रार्थितलभ्यः स न भवतीति अप्रार्थितलभ्यः &c. एकः—Chief, one overpowering all merits. वन्द्यैः—वन्द्ये *V. l.* qualifies वने supplied. To a man entirely given to acts of benevolence, a life

in a dreary forest, where one can do no good to others, is not worth living. Cf. for the first two lines—फलं स्वेच्छालभ्यं प्रति-
वनमखेदं क्षितिरुहां पयः स्थाने स्थाने शिशिरमधुरं पुण्यसरिताम् । मृदुस्पर्शा दृष्ट्या
सुललितलतापल्लवमयी सहन्ते संतापं तदपि धनिनां द्वारि कृपणाः ॥ Bh. Vai.
28 and तरुच्छाया तोयं यदपि तपसो योग्यमशनं &c. Uttar. II. 1.

चलितुं—To move forward; *i. e.*, for the tide to flow.

उन्मज्जत् &c.—उन्मज्जत्—rising or darting up. रभसास्फालः
striking against (water) with great force; अनुबन्ध continuity
of; continuous striking of. जलकुञ्जरेन्द्र—Cf. मातंगनकैः सहस्रोत्पतद्भिः
&c. Rag. XIII. 11. असूयितं स्वेरविहारशीलैरालानभीत्या जलवारणेन्द्रैः ।
Vikr.—Oh. I. 111.

उद्धतः—rendered louder, heightened; qualifies ध्वनिः. उद्गर्जत्—
v. l. loudly roaring; goes with कुञ्जरेन्द्र. उदरभुवः—The interior
regions or spaces within. ध्वानिनीः—ध्वानिताः *v. l.* full of re-
verberations. This must be explained as ध्वानः एषां संजातस्ताः. श्रुतेः
of the ear पन्थाः श्रुतिपथः (mark the comp. ending); ध्वान्माथी des-
troying the power of the ear to hear (*lit.* the range of the ear);
hence deafening. यथा—since. प्रेङ्खदं—प्रेङ्खन्नः moving up
and down, floating along the curling waters. Kālidāsa also
speaks of the conch-shells floating on the surface of the sea;
ऊर्ध्वाङ्कुरप्रोतमुखं कदाचित्केशादपक्रामति शंखयूथम् । Rag. XIII. 13.
This s'l. is quoted in the S.-D. as an instance of ओजस्व or
spirited style.

P. 74. उद्गार—the belchings of; or the effusions of breath
of. पयसा—may be करणे तृतीया 'by means of'; or better still
उपलक्षणे; पयसा उपलक्षिता characterized by being covered with
water. रत्नद्युतिः—tinged or shining with the radiance of
gems (such as pearls in the opened shells &c. floating therein).
भाति—Shines, appears beautiful. It does not mean 'seems'.

जलप्रसरणमार्गः—the coast-line along which the water flows;
the tide-way. सानु—a table-land or level ground on the top
of a mountain. प्रालेयाचल—The snowy mountain, the Himāla-
yas; प्रालेय snow; प्रालेययुक्तः प्रालेयप्रधानो वा अचलः प्रालेयाचलः a
comp. of the शाकपार्थिवादि class. Here Jīmāta. mistakes the
heaps of bones for peaks; cf. for a similar mistaking—
लक्ष्मणः—आर्ये पुरत एष ते शुभगिरिः किं नामधेयः । श्रमणा—नायं गिरिर्य-
शोराशिरिव वीरस्य बालिनः । एष दुन्दुभिदैत्येन्द्रमहिषस्यास्थिसंचयः ॥ Mv.
V. 38. (quoted by Messrs. B. and P.)

संघातमृत्यवः—Deaths in numbers; wholesale deaths-
स्वपक्षं—*i. e.*, as he entered and emerged from the sea. Cf. पक्षो-
क्षिप्तान्बुनाथः । *infra* V. 31. रसातलात्—रसातल is here used for

पाताल (see Rag. XIII. 8) and not for one of the 7 worlds below, of that name. आहारयति—A Denom. from आहार; see com. तरसा—with great force; तरस् strength, vigour; cf. तुल्यबाहुतरसा or केलासनाथं तरसा जिगीषुः । Rag. XI. 77, V. 28. उद्धृत्योद्धृत्य—having taken up again and again. By 'नित्यवीप्सयोः' Pāṇ. VIII. 1. 4 A *Pada* in the case of verbs, a verbal form, or a verbal indeclinable as here, may be repeated to indicate 'repetition' (doing a thing again and again), or each one; as पचति पचति; भुक्त्वा भुक्त्वा व्रजति; वृक्षं वृक्षं सिञ्चति. अनुदिवसं—Here अनु has the sense of वीप्सा 'every day'.

Allusion—Garuḍa was the son of Vinatā, while the Nāgas were born of Kadrū, wives of Kaś'ya-pa. Once there was a dispute between Vinatā and Kadrū about the colour of the tails of the sun's horses, the former asserting that it was white, the latter maintaining that it was black. Kadrū got the tails turned black by means of the venomous breathings of her sons and won the wager, and according to its conditions Vinatā became her slave. Garuḍa brought Amṛita from heaven to purchase his mother's freedom, after a hard fight with Indra, and gave it to Kadrū's sons. Indra, however, took away the pot containing Amṛita which was placed by Garuḍa on a seat made of Kuś'a grass before the serpents could drink it. The serpents, however, licked the Kuś'a grass thinking it might have been wet with nectar and got their tongues forked. Garuḍa thenceforth began to eat the serpents.

Cf. the extract from Brihatkathāmañjarī—कद्रुश्च विनता चेति कश्यपस्य प्रिये पुरा । बालधौ भास्कराश्वानां सितासितविवादतः ॥ पणं दास्याय चक्राते प्रतिज्ञाकृतनिश्चये । कृष्णबालान् विधायाम्बुजान् कद्रूः पुत्रैर्भुजंगमैः ॥ दास्यं निनाय विनतां व्याजाद्रुरुहमातरम् ॥ तस्या निशम्य दास्यं तस्पीयूषहरणाबधि । वैनतेयो बहन्नागान्मातुर्दास्यमवारयत् ॥ जवात्पीयूषमाहृत्य जित्वा शक्रं स्वर्गेश्वरः । प्रदाय काद्रवेभ्यो दास्यभावादमुच्यत ॥ धृतं पीयूषकलशं कुशेण्डभ्येत्य बासवः । जहार तत्क्षणाद्र्द्रीश्च लिलिङ्गः पन्नगाः कुशान् ॥ ततो द्विजिह्वातां प्राप्ताः खरदर्भा-बलेहनैः । विष्णोर्वेरास्तुपर्णस्य भक्ष्यतां पन्नगा ययुः ॥ See also Kathās. Taraṅga XXII. 181-201.

दुष्करं—Exceedingly wicked or dreadful.

P. 75. नागराजेन वासुकिना—According to the Gītā, Ananta is the lord of Nāgas and Vāsuki of the *sarpas* or serpents; अनन्तश्चास्मि नागानां सपरिणामास्मि वासुकिः । (see *supra* note on नागकन्या p. 18); cf. also नागाः काद्रवेयास्तर्दाश्वरः । शेषेनन्तो वासुकिस्तु सर्पराजः । *Amara*. But as the Nāgas are snakes (without venom according to Ś'rīdhara) they are often promiscuously spoken of or even identified.

सादरं—in earnestness; he was anxious to know if Vāsuki made self-sacrifice. किं मां &c.—Here the Hero, from his own standpoint, would have done that.

अभिप्रात—Attack. पञ्चस्वमुप०—Go back (are reduced) to the state of the five (elements of which the body is formed); die. संततिवि०—may mean (1) the destruction of progeny; or (2) the annihilation of race; or संतति may mean the continuation of the family; cf. निदानमिक्ष्वाकुकुलस्य संततेः । Rag. III. 1. समुद्रतट०— is equivalent to त्वया समुद्रतटे स्थानव्यं तत्र and you will wait for the serpent on the sea-shore and not come down to Pātāla.

कष्टं रक्षिताः &c.—construe कष्टं pity, एवं किल &c.—that the serpents &c.; or this may be ironical, in which case कष्टं ought to be taken with रक्षिताः Painfully (with bodily suffering), indeed, did the king of serpents, &c.

जिह्वासहस्र०—A serpent is said to have two tongues and as Vāsuki has one thousand heads, he has two thousand tongues. नैकापि &c.—रसज्ञा tongue; this may also be construed as एकापि जिह्वा तादृक् रसज्ञा (which knew the pleasure of doing good to others in such a way as &c.) नाभूत्किं यया.

इत्येकशः &c. इति—Thus, in this manner, is to be construed with विहित०. व्यवस्था—adjustment or settlement of matters; hence, an agreement. The word is used in a different sense in IV. 1.

P. 76. यास्यन्ति &c.—The proper order of the words is गताश्च यान्ति च यास्यन्ति च; but they are written in an inverse order for the sake of the metre. विवृद्धि गताः—grown or swollen into a mass or heap. अरुच्यः—having the appearance of.

सर्वाशुचि०—Cf. V. 23 *infra*. See स्तनौ मांसग्रन्थी &c. Vair. 17. where Bhar. points out the loathsomeness of a woman's body. कृतघ्नस्य—For, if not fed properly one day, it undoes the effect of previous good feeding and exposes a man to the charge of niggardliness; or it wastes away notwithstanding our efforts to preserve it in good order. जरत्फलवीर्यसः—V. l. is accidentally omitted from being mentioned in the foot-notes. It means—extremely worthless or insignificant like old grass; but this is not a good reading as the idea of worthlessness is expressed by the affix शरीरक. शरीरकस्य—worthless or contemptible body; here क has the sense of कुत्सितत्व; see Pāṇ. V. 3. 74.

कष्टं—अहो कष्टपर्यवसाना v. l.—कष्टं पर्यवसानं यस्याः which it is difficult to bring to an end. विपत्तिं—(1) destruction; (2) calamity, misery.

कर्णे कथयति—He whispered the message in Mitrâvasu's ear as it referred to the presents to be given to Jîmûtavâhana and it would have been indecorous to communicate it openly. अपि नाम—See *supra* p. 67. फणभृतः—फणं फणान् वा विभर्ति इति । also फणाभृत् as फण is both *m.* and *f.*

P. 77. बहुप्रत्यवाये—Abounding in, full of, obstacles or dangers. कुतूहलिना—supplies the reason why he was expected to linger there; also, why Mitrâvasu did not ask him to return along with himself, which we might expect him to do. Jîmûtavâhana's curiosity to see the scenes there was not fully satisfied, and so he was not expected to return so soon. Mitrâvasu, therefore, leaves him with a warning. The poet thus manages to have the Hero left alone on the beach, which is necessary for the further development of the plot.

यावत्—See p. 4. पुत्रक—Here क may be अन्तकम्पायां (poor son); or अल्पार्थे a small child; hence, one more to be loved; dear boy. अये—indicates surprise. व्यापाद्यमानः—Pass. pres. p. of the Cau. of पद् with वि and आ. गोपायित—Concealed. He carried the garments concealed from view in order that their sight may not add to the mother's affliction. अनेन मुखचन्द्रेण &c.—Although the nether world or Pâtâla is shrouded in perpetual darkness, the mother fondly thinks that there was the light of the moon of her son's face and that it would be deprived of it now. The idea has occurred before; cf. रसातले शशभृता शून्यं मुखस्याः सति । *supra* I. 15. Or this may mean—The nether world will be full of darkness (totally void of interest) to me, &c.

अम्बा—Mark the voc. sing.; अम्बा, 'the goddess,' has अम्बे. अतिविह्वला—overwhelmed with grief. विह्व fr. कु to go with वि+अ (अच्) means 'quite unnerved'. अदृष्टसूर्ये—This (not being exposed to the heat of the sun) is a sign of great delicacy; cf. असूर्यपश्या राजदाराः । Sid.—Kau. She is grieved to see that Garuḍa will have the cruelty to cut off flesh from a body not exposed to the least fatigue. Cf. for a similar expression of the abhorrence of the act—ललितशिरीषपुष्पहननैरपि ताम्यति यत् । वपुषि वधाय तत्र तैव शस्त्रमुपक्षिपतः । Mâl.—Mâd. V. 31. परिदेवितं—lamentation, bewailing; cf. अथ तैः परिदेविताक्षरैः । Kum. IV. 25.

P. 78. क्रीडीकरोति &c.—यदा—Since. क्रीडीकरोति presses or clasps to the bosom; from क्रीड् the bosom. The second cons. given in the com. is better. Mortality takes possession of a creature as soon as born and then does the mother, as though

she were a nurse or foster-mother. The first const. given in the com. is after S'ivarāma. Mortality, like a midwife (a sense given in M.-W.'s Dic.) first clasps a child and then its real mother. S'aṅkha. means—since अनित्यता ever closely follows a being, death may take place at any time; so there is no occasion for sorrow. Cf. विपदुत्पत्तिमतामुपस्थिता । Rag. VIII. 83; जातस्य हि ध्रुवो मृत्युः... । तस्मादपरिहार्येयं न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ Bg. II. 27 and the s'l. quoted by Messrs. B. and P. मृत्युर्जन्मवतां वीर देहेन सह जायते । अथैवाब्दशतान्ते वा मृत्युर्व प्राणिनां ध्रुवः ॥

०मोहिता—infatuated, having her reason clouded; i. e., unable to know what is right and what is wrong. वयचिह्नं—Victims, it seems, had to wear red garments or red decorations before they were taken to the place of execution. Chārudatta similarly wears red garments when being led to the stako; see Mrich. X; also Mālati, in Māl.-Mādh. V when about to be offered as a victim to Chāmunda.

P. 79. प्रसक्तः—is being carried on, is opened up; cf. *supra* III. 18. इति कृत्वा—With the thought that, because it is (and not of my own accord or will). शिरस्यञ्जलिं &c.—Such was the formal way of receiving the master's order, showing profound respect on the part of the receiver of the order; cf. गुणानुरागेण शिरोभिरुद्धते नराधिपैर्माल्यमिवास्य शासनम् । Kir. I. 21; कः शक्रेण कृतं नेच्छेदधिमूर्धानमञ्जलिम् । Bhaṭṭi. VIII. 84. ०पलक्षितं—Marked out or characterized by the signs or emblem of. गरुत्मत—may be taken as गरुत्मत dat. to be taken with दत्तः or गरुत्मतः gen. going with आहाराय. संभाव्यते—is felt or found to be like. येन बिभेति मे हृदयं—v. l. At the sight of which my heart is affected with fear or is frightened.

P. 80. जात—one newly born, i. e., one deserving to be most loved; hence, dear child. मनोरथशतं—Constantly occurs in literature and is used when a person or thing is obtained after a great deal of earnest longing and prayer. cf. मनोरथसहस्रप्राप्तदर्शनं सस्पृहमीक्षमाणस्तनयाननं मुमुदे । Kād. p. 122.

मूढायाः &c.—मूढा—stupified, bewildered, at a loss to know what to do. संतति—*a* ceaseless or continuous flow; cf. रिपुनारीनयनाम्बुसंततिः । Kir. II. 24. कृपणं—Pitiably, miserably; Adv. modifying क्षिपन्त्या. कृपणं v. l. qualifies दृशं, casting piteous glances. अङ्के—lit., on the lap; hence, in close proximity of; cf. सिंहो जम्बुकमङ्कमागतमपि त्यक्त्वा निहन्ति द्विपम् । Bh. Nīt. 30. शिशुं—Jīmāta, also calls S'aṅkha. शिशु out of pity. हृदयं—supply अपि after this. दुःखातिशयात् &c.—This is not a stage-direction

as it is difficult for an actor to indicate by gesticulation the breaking of the heart, but is intended by the author for the information of the reader and not of the spectator. The portion मातरं प्रति is unnecessary as there was not a third party before S'aṅkhachāḍa, the Hero being yet out of sight.

P. 81. अत्यन्तः—Wholly in the power of compassion; extremely compassionate; cf. अप्यसुप्रणयिनां रघोः कुले न व्यहन्यत कदाचिदर्थिता । Rag. XI. 2; आपन्नार्तिप्रशमनफलाः संपदो ह्युत्तमानाम् । Meg. I. 55. कारुण्यपरिमहात्—Having undertaken the vow of kindness or mercy; having given themselves up to the acts of mercy. न गणितः &c.—cf. एते सत्पुरुषाः परार्थघटकाः स्वार्थं परित्यज्य च । Bh. N. 74.

मन्यः—धी—The mind; sympathizing with sufferers. कस्याग्रतो रुद्यते—What S'aṅkha. means is this—Her crying will be of no avail, as no one will be found who will comfort her in her bereavement by acting the part of a son towards her. He does not wish to imply, as we shall see further on, that no one would be found who would save him by offering up his body in his stead. He is too noble-minded to entertain such a thought. But after all this s'loka does not harmonize well with the other ideas expressed by S'aṅkhachāḍa. What he wants his mother to do is that she should man her heart and bear the loss patiently like a brave mother, as the sacrifice was to be made for the good of others. The Triv. edition omits this s'loka along with its introductory portion. वैक्लव्य—mental agitation (properly, weakness of mind leading one to yield to grief readily). Cf. for this sense वैक्लव्यं मम तावदीदृशमिदं स्नेहादरण्यौकसः । S'āk. IV. 6.

किं एक एव &c.—निवारितः prevented from going as a prey to Garuḍa. Supply इति समाश्वसामि after वासुकिना, which follows from the context. Am I to console myself because you were detained from going &c. The reading of the Triv. Ed.—किमेकः पुत्र इति कृतानुकम्पेन निवर्तितोसि नागराजेन also supports the reading adopted in the text. Messrs B. and P. adopt the reading... न निवारितः, translating it by an oversight as 'how is it that you are not excluded by Vāsuki, the lord of serpents, out of compassion that you are the only son of your mother !' For such a question is quite out of place here. In this case the sentence must be taken as ironical. 'Am I to take courage because you were not prevented from &c.' The reading 'इति कृत्वा सानुकम्पेन नागराजेन प्रेषितोसि' must also be similarly explained.

स्मृतः—Remembered (for being taken away to your world). अविच्छिन्ने जीवलोके मम पुत्रो न विस्मृतः means—How could you not forget (how did you single out) my son only, when the mortal world is quite safe (*i. e.*, from which you could have selected one very easily).

P. 82. आर्ते &c.—आर्ते—in distress, afflicted (p. p. p. of कृ with आ). कण्ठगतप्राणं—lit., whose life has come to the throat; hence one on the point of or in the jaws of, death. परित्यक्तं &c.—These three epithets are meant to justify his resolve to sacrifice his life for the sake of a Nâga.

संस्तम्भयात्मानं—Steady your mind, compose yourself; hence take heart. परित्राणं करिष्यति—add येन आत्मानं संस्तम्भयामि ।

गरुडभ्रान्त्या—We should have omitted this from the stage-direction, following the Tri. Ed. which reads ससंभ्रममुत्तररिणेण &c. For it is not possible for a character to show भ्रान्ति by gesticulation. But before this stage-direction the poet should have used, as remarked by Messrs B. and P., a sentence like अयं कथं गरुडः प्रसूतः—without which the audience remains in total ignorance as to why she should have concealed her son and addressed the Hero as विनतानन्दन. Labouring under distraction and with her eyes bedimmed with tears there is no wonder that she should have mistaken the sudden appearance of the Hero for that of Garuḍa.

विनतानन्दन—This epithet is significant; she wishes to touch Garuḍa's heart by calling him the 'delighter of his mother'; she means—As you are the source of delight to your mother, so is my son to me. You should, therefore, spare him.

वात्सल्यम्—Mark the derivation of वत्सल. वत्स + ल which is added to वत्स in the sense of 'love for' and to अंस in the sense of 'strength'; see com.; so वत्सल means 'fondly loving,' 'affectionate towards'; one having a child is वत्सवान्.

इदं—Of this nature; so great. भुजङ्गशत्रुरपि—is significant; even he, the inveterate foe of the serpent race.

P. 83. महाहि० &c.—S'aṅk. should have drawn her attention to the immensely great size of Garuḍa. मस्तिष्क— the brain. रक्तच्छटा—streams of blood. See com. चण्डचञ्चुः— He refers to Garuḍa's beak, because that at once distinguishes him from other men. क क when repeated in co-ordinate sentences implies great disparity or incogruity; *cf.* क सूर्य-प्रभवो वंशः क चालपवित्रया मतिः । Rag. I. 2. क वत हरिणकानां जीवितं

चातिलोलं क च निशितनिपाता वज्रसाराः शरास्ते । S'āk. I. 10. असौ—generally refers to a person or thing at a distance; *cf.* अदसस्तु विप्रकृष्टं तदिति परोक्षे विजानीयात् । सः would have been better.

सत्त्वस्वभावाः—is best taken as सत्त्वानुरूपा in keeping with his internal goodness; *i. e.* whose disposition and external form bear testimony to his सत्त्व. The Triv. Ed. reads सोमसौम्य-स्वभावाकृतिः where सोमसौम्य means pleasing and gentle like the Moon; but here सोम has no propriety. सौम्यस्वभावरूपाकृतिः—*i. l.*, means 'Having a mellow disposition, general appearance and form.'

साधुः—A kind-hearted or good man (ready to relieve the distress of others); *cf.* तं विस्मितं धेनुरुवाच साधो । Rag. II. 62, and below s'l. 15.

मा भेषीः—The augment अ of the Aor. is dropped after the prohibitive particle मा. धीरा—One who has taken up courage; calm; composed. चिरं जीव—She gives this blessing as necessary at the time; for he was to save her son from the jaws of Garuḍa, which meant peril to his life. She does not know as yet how he was to save her son.

प्रावृत्य—Having covered; the object to this is स्वदेहं. यावत्—has the sense of 'determination' here; I will *assuredly* give &c.; or, it may go with ददामि, and give it the sense of immediate futurity.

P. 84. प्रतिहतम०—May the evil be averted. This like शान्तं पापं (see page 96) is used in dramas when one hears something unpleasant and which one likes to see averted. Mark how the noble-minded mother dislikes to hear the very proposal; much less she would like to see its execution. ०निर्विशेषः—निर्गतः विशेषः यस्मात् not differing in anyway from, just like. *Cf.* संवर्धितानां सुतनिर्विशेषं Rag. V. 6; अपत्यनिर्विशेषाणि सत्त्वानि । S'āk. VII. सविषादम्—He was sorry to see that Jimūta. was ready to sacrifice his life for himself. जगद्विपरीतं—Against the ways of the world; extraordinary, quite unique.

विश्वामित्रः—see com.; विश्वस्य मित्रं विश्वं मित्रमस्येति वा; the अ of विश्व is lengthened before मित्र when the whole refers to the Rishi of that name; otherwise विश्वामित्रो माणवकः. श्वमांसं—*i. e.*, the condemned of the condemned. See Manu quoted in the com.

Allusion—Once a terrible famine visited the land, and food became so scarce that men thought of eating men. The sage Viśvāmitra feeling the pinch of hunger wandered about in quest of food. In the course of his wanderings, he came across a small

village inhabited by the Chândâlâs. There at a certain house his eyes caught sight of a piece of dog's flesh. After deep consideration he came to the conclusion that there was no sin in stealing flesh for the preservation of one's life, and with that intention lay down there, watching it. At dead of night when all the Chândâlâs were asleep, the sage got up, and tried to take away the flesh, when a Chândâla, who was awake caught him in the act. On coming to know, however, that the stealer was no less a person than the great sage Vis'vâmitra, he remonstrated with him on the impropriety of such an act; but Vis'vâmitra was too much oppressed by hunger to listen to him and persuaded him to allow him to take away the flesh. But before he ate it, he thought of offering a portion of it to the gods after due worship. As he kindled the fire for that purpose and called down the gods, Indra sent down fertilizing showers. See com., and Mb. S'ântiparvan, ch. 141.

नारीजङ्घः—Name of a king of cranes also called Râjadharmân, who was renowned for his benevolence and lived on a banyan tree in a forest near the modern Allahabad.
निजङ्घे—Pass. perf. of हन्.

Allusion—Once there lived in a village in mid-India a poor and illiterate Brâhmana, named Gautama. Unable to earn his livelihood in his village he wandered about for a time and coming to a forest joined a band of Sâbaras and got from their chief much wealth, a house and a Sâbara female slave. He lived there giving up the duties of a Brâhmana, by killing birds and beasts. Once wishing to trade by sea he joined a body of merchants all of whom were killed by a wild elephant while they were passing through a dense forest. Gautama, thus left alone, wandered about for many days eating raw meat got by hunting. At last he came to a beautiful wood and rested under a banyan tree, which was the residence of Nâdjânga. Nâdjânga received him with hospitality due to a guest, and learning from him that he was travelling for the sake of wealth, sent him to his friend, Virûpâksha, a Râkshasa prince ruling near Ayodhyâ. Gautama, having obtained immense riches from Virûpâksha, returned, and on his way halted under the same banyan tree. Nâdjânga again received him hospitably, fanned him with his own wings and gave him food to eat. The ungrateful Gautama, however, seeing that he had no provisions for his journey, killed and roasted the crane and went away with him. He was, however, soon caught by Virûpâksha, highly incensed at this act of ingratitude, and put to death on the same spot where the crane was killed. When Indra heard of the fate of Nâdjânga he came down with nectar and revived him. Nâdjânga then requested Indra to restore to life Gautama also, and the latter granted his wish. Nâdjânga then treated Gautama affectionately and sent him

away with presents. For a fuller account see Mb. S'ântiparvan, chapters 168-176.

कश्यपः—So called from his having drunk कश्य or wine; cf. कश्यपस्तस्य पुत्रोऽभूत्कश्यपानास्त कश्यपः । Mârka.—P. He was the son of Marîchi, son of Brahman, one of the Prajâpatîs. By his wives Aditi and Diti he was the father of the gods and the demons; and Vinatâ and Kadrû the father of Garuḍa and the serpents. See A. Dic. also.

उरगान्—उरसा गच्छतीति उरगः fr. उरस्+गम्+ङः (अ); the स of उरस् is dropped irregularly; see Vârtika on Pâṇ. III. 2. 48. तादर्थ्यो यदर्थ—This third instance is not as strong as the first two. In killing serpents Garuḍa was simply following the course of nature (जीवो जीवस्य जीवनम् । Mb. S'ântip.). तृणमिव—This is used when a person sets very small or no value on a thing. Jîmêtavâhana's magnanimity lies in this that he holds life so cheap, while the rest of the world cannot do it. Cf. तृणमिव वने शुन्ये त्यक्ता न चाप्यनुशाचिता Uttar. III. 32. तृणमिव लघुलक्ष्मीर्नैव तान्तरुणद्वि । Bh. Nil., राज्यं येन पदान्तलघ्नतृणवत्यक्तं गुरोराज्ञया । &c.

P. 85. व्यवसाय—determination; for a slightly different meaning cf. *supra* p. 44 अनिव्याजि—निर्गतो व्याजः यस्याः; without any deceit about it; sincere (read guileless for guiltless in the trans.). निर्वन्ध—persistence. परार्थ—For the benefit or interest of others बद्धकक्षाणां—Who have girdled their loins, i. e., determined always to make a strenuous effort for. परार्थदत्त-देहानां v. l., who have given up their bodies to the cause of others, i. e., taken off their ममत्व over their bodies. This reading is perhaps preferable as better agreeing with the Hero's words at p. 9, मया हि शरीरतः प्रभृति &c. The gist of the S'l. is—you should therefore leave an insignificant being like myself to die, and save a life so noble as yours.

P. 86. अव्यवसायः—Determination, firm resolve; this refers to the Hero's words कर्मणैव हि संपादयामि &c.; see *supra* p. 83. अन्तरायः—Lit., what comes between (अन्तः+अय् to go); hence, an obstacle. विकल्प—optionality of thought; hence hesitation. शङ्खध्वज—A comparison that would suit in the mouth of S'akara alone. शङ्ख is put in merely for alliteration with शंखचूड and शंखपाल. Cf. the comic verse अस्थिवद्धिवच्चैव शंख-वद्धकवत्तथा । &c. शंखपालकुलं—शंखपाल is one of the eight principal Nâgas; cf. अनंतं वासुकिं शेषं पद्मनाभं च कंबलम् । धृतराष्ट्रं शंखपालं तक्षकं कालियं तथा । where अनंत and शेष are the same. (Navanâga-

stotra). अथानुकम्पनीयाः—Here अथ has the force of ' But if ', cf. अथ मरणमवश्यमेव जन्तोः । Venî. III. 6. अथ गृह्णाति S'âk. VII. त्वदायत्तः—In your power; lit., depending upon you (your will); it rests with you; cf. दैवायत्तं कुले जन्म मदायत्तं तु पौरुषम् । Venî. III. 37. भाग्यायत्तमतः परं । S'âk. IV. 17.

P. 87. जननीं पुरस्कृत्य—Taking your mother with you; lit., placing her in the front (out of respect); cf. पुरस्कृता वर्त्मनि पार्थिवेन । Rag. II. 20; वसिष्ठाधिष्ठिता देव्यो गता राघवमातरः । अरुन्धतीं पुरस्कृत्य यज्ञे जामातुराश्रमम् ॥ Uttar. I. 3. स्त्रीस्वभावकातरता—timidity or nervousness natural to women. कङ्काल—A skeleton; कं happiness, or कं head, कालयति (dissipates) इति; fr. कल् + अच्. The comp. should rather have been विपन्नानेकपन्नगकङ्काल &c. इमं शानं—शमानः शवाः शेरते अत्र; a comp. of the पृषोदरादि class. चञ्चत् &c.—In this Sl. the poet delineates the व्रीभत्स रस or sentiment of disgust, with a shade of 'the Terrible (रौद्ररस)'; जुगुप्सा or aversion is its principal mood. Stinking flesh, fat &c. are its आलम्बनविभावाः or substantial excitants; the presence of hideous birds &c. are the enhancing excitants (उद्दीपनविभावाः). The poet's delineation of this *Rasa* is far inferior to that of Bhavabhūti for which see Mâl.-Mâd. V. The description here is greatly exaggerated; and it is hard even for the oriental mind to conceive how such a great stream of marrow and blood could have been flowing there, although the poet calls the cemetery a महारम्यान, as no great city is mentioned as existing in its neighbourhood. The cemetery here spoken of is the vast forest-tract round the वयसिला referred to above. Garuḍa, as is the habit of birds, seized his victim and flew to some part of the forest to feast upon him, leaving each time a skeleton there. In the fifth act we are told that Garuḍa flew with Jīmūtavāhana to a summit of the Malaya mountain. चञ्चत्—Moving about, as they (the vultures) nibbled off pieces of flesh. Some take the चञ्चत् to refer to Garuḍa, but that does not seem possible, as Garuḍa was not then feeding on any serpent, and so चञ्चत् cannot refer to his beak. The पिशितलवः were probably those dropped about as Garuḍa cut off flesh from his victim's huge body, as also those that remained sticking to the skeleton after it was left there by him. (Cf. the next verse प्रतिदिनमश्न्यमहिना). As soon as Garuḍa finished his meal and departed, these carrion-birds gathered there and feasted on the remnants of flesh. When the vultures seized the pieces of flesh and flew up, parts of them dropped down as they

closed their beaks, and the greedy creatures darted down to catch them again. The reading ० चञ्चूधृतार्धच्युत० means ' the parts of the pieces of flesh held in their beaks that are dropping down in the middle.' Here the word is चञ्चू S'ivarāma reads चञ्चूधृतार्ध० which he explains as चञ्चन्या चञ्चवा उद्धृतादर्धादंशात् च्युतस्य उद्धृतादर्धच्युतस्य वा । अर्धमार्गे व्यावर्तते इतिवत् अर्धपथे च्युतस्य वा । चञ्चुचाञ्चल्येन भ्रष्टस्य पिशितलवस्य ग्रासे इ० । ग्रन्थः &c.—*cf.* ग्रधैरावद्धचक्रं वियति विचालिते दीर्घनिष्कम्पक्षैर्धूमैर्ध्वगार्कभासां सघनमिव दिशां मण्डलं दर्शयन्तः । Mud. III.

वक्त्रोद्धान्ताः &c.—The reading of this line here adopted from the Triv. ed. is the best that is available. Some jackals are described as उल्कामुख, *i. e.*, emitting flames of fire from their mouths (see Māh.-Mad. V. 13, where Jagaddhara gives शृगालभेदाः as an optional meaning of उल्कामुख). As these flames came in contact with the stream of blood they merged into it with the sound छिम् and got extinguished; see com. The reading शमितशिखिशिखा० makes the meaning obscure. In this case the construction is अस्मिन् श्मशाने शिवानां वक्त्रोद्धान्ताः ० विस्ते अस्रमातसि पतन्त्यः अत एव शमिताश्च ताः शिखिशिखाश्रणयः श्व ताः स्वनन्ति । In which the rows of the flames of fire of the female jackals that are extinguished as they fall in the stream of blood.....being vomited forth from the mouths of female jackals, are making a sound. The reading यत्रोद्दामं भ्रमन्त्यः शमित (स्थगित) शिखिशिखाः श्रेणयः &c. means—where the rows of female jackals, wandering at will (lit. unchecked) with the flames of fire (emitted from their mouths) extinguished (by the stream) are howling in the stream &c. But this, as remarked by Messrs B. and P. looks like an emendation of some editor; for here यत्र does not agree well with अस्मिन्. अजस्र—न जस्यति (which leaves no break; जसिर्नञ्पूर्वः क्रियासातत्ये वर्तते । Sid.-Kam.) fr. जस् to set free 4th Conj. with the negative particle prefixed, and aff. र which is added to denote habit (ताच्छील्ये) to roots नम्, कम् and others; so नम्र, कम्प, स्मेर &c.; see Pāṇ. III. 2. 167. वसा—fat. विस्त्र—stinking of raw and stale flesh.

P. 88. प्रतिदिनं &c.—In this S'l. the cemetery is described as resembling the body of S'iva by means of expressions common to both श्मशान and वपुः. Thus अहिनाहारेण—means (1) अहिना आहारेण (not void of) a serpent serving as food to Garūḍa; (2) अहिना हारेण of a serpent forming the necklace of. S'iva is described as wearing serpents as ornaments on his body;

cf. करेण शम्भोर्वलयीकृताहिना । Kum. V. 66; यथाप्रदेशं भुजगेश्वराणां करिष्यतामभरणान्तरत्नम् । *Ibid.* VII. 34. For a similar expression yeilding हार and आहार, comp. स्तनयुगमभ्रुस्तान् समीपतरवर्ति हृदय-शोकाग्नेः । चरति विमुक्ताहारं व्रतमिव भवतो रिपुस्त्रीणाम् ॥ Kād. I.

विनायकाहिता—(1) वीना नायकस्य (see com.) विनायके वा आहिता प्रीतिर्येन which has produced a liking in the mind of the lord of birds; or विनायकस्य आहिता प्रीतिर्यत्र on which Garuḍa has fixed his affection; or where Garuḍa the enemy of the serpent-race (see com.) delights to be; (2) विनायकनाहिता प्रीतिर्यस्य to which Gaḍānana brings delight; or विनायकस्याहिता प्रीतिर्यत्र on which Vinā. has fixed his affection; विनायकस्याहिता प्रीतिर्येन which produces delight in Vināyaka. शशिधवला—(1) see com.; (2) wearing the moon, white bones and skulls or white bones and skulls lit up by (shining in the light of) the moon.

सामोपन्यासैः—साम्नः उपन्यासासैः conciliatory proposals or speeches. He refers to the Hero's words कुमार शंखचूड न मे &c. p. 86. and s'l. 17. उपन्यास is lit. what is placed before one for consideration, &c.; *cf.* अहो उपन्यासशुद्धिः । Māl-Mād. III. p. 69; hence a proposal about &c. त्रासोपन्यासैः—*v. l.* means talking about or mentioning things inspiring fear or calculated to strike terror, referring to the fearful aspect of the cemetery. But the word उपन्यास does not fit in well with त्रास, as neither intended to strike terror into the other. The Calcutta editions read नायकः—शंखचूड तद्गच्छ &c. assigning the speech from आसन्नः खलु &c. to S'aṅkhachūḍa. But the word अपि used after त्वं by S'aṅkhachūḍa shows that he must have asked some other person to go away before he requested his mother to do so, and hence the speech तद्गच्छ &c. ought also to form part of S'aṅkhachūḍa's speech.

गतौ—birth or species of life. प्रियसुता—see com.; also सुतप्रिया, as प्रिय optionally takes परिपात (comes second) in a Bah. comp. माता भूयाः &c.—this virtually means that he should have the good fortune to be born as son her alone. Compare the similar wish expressed by Makaranda—प्रियस्य सुहृदो यत्र मम तत्रैव संभवः । भूयादमुष्य भूयोपि भूयासमनुसंचरः ॥ Māl.-Mād. IX. 41. It is difficult to see why शंख० speaks about himself in the plural.

अपश्चिमं—Lit., that after which there is to be no other, *i. e.*, which is the last; means the same as पश्चिमं (which the Triv. Ed. reads); *cf.* अयमत्र ते जन्मन्यपश्चिमः पश्चिमावस्थापार्थितो मकरन्दबाहुपरिष्वंगः । Māl.-Mād. IX.; and तात अम्बायं मे पश्चिमः प्रणामः । *infra* p. 118.

Compare the similar use of the word अनुत्तम which means the something as उत्तम.

P. 89. यावद्दहमपि &c.—This speech of S'aṅkha. comes on rather abruptly after that of his mother in which she expresses her resolve to die along with him. For, we should naturally expect S'aṅkha. to say something by way of dissuading her from such a course; but he does not do that. The Triv. Ed. reads the last part of the preceding speech, as तत्त्वया सह गमिष्यामि; but this also does not help us out of the difficulty.

यावद्दहमपि—Some read अस्मादुत्तरेणादूरे where the abl. is ungrammatical. For by the *sūtra* एनपा द्वितीया Pāṇ. II. 3. 31, words indicative of direction formed by the affix एन (एन्) govern either the acc. or the gen., and not the ablative. The line तत्रागारं धनपतिगृहादुत्तरेणास्मदीयं (Meg. II. 15) can not be cited in support of the abl.; for commenting on it, Malli. himself adopts the reading गृहादुत्तरेण, though he finds some defence for the viriant गृहाद्; see his com.

दक्षिण०—गोकर्ण is the name of a place which lies 5 miles south-east of the Gangavali river, close to the sandy shore, in the Canara District, and which is the site of a temple of S'iva, of great celebrity and popularly known as गोकर्णमहाबलेश्वर. Cf. श्रितगोकर्णनिकेतमीश्वरम् । Rag. VIII. 33. Here it is used for the *liṅga* itself (which is said to be of the form of a cow's ear). It is called दक्षिणगोकर्ण because it is in Southern India, but more probably for alliteration with प्रदक्षिणीकृत्य. For in the Kathā. or Bh.-M., the simple name गोकर्ण is used. We have already seen the poet's fondness for alliteration. Cf. *supra* note on शंखधवलं. Messrs B. and P. say it is one of the 12 Jyotirlingas (Intro. p. xxvi) and it is called *Dakshina* to distinguish it from the northern one in Nepal. But we do not find the name of Gokarna among the 12 Jyotirlingas mentioned in the S'iv.-P. or in the Jyotirlinga-Stotra. प्रदक्षिणीकृत्य—going round the *liṅga* or the shrine in such a way as to keep it to the right side, as a mark of reverence.

कष्टं न संपन्नं &c.—He did not gain his object as he did not get the pair of red garments, without which Garuḍa could not have eaten him. The reading नाय०—संपन्नं मे &c. will not do as it leaves no room for the next portion, तस्को नामा०.

इदं रक्षांशुकयुगलं—While the Hero is thinking of how he should achieve his object, the Kañchukin unexpectedly enters

and wishing to offer the garments sent by Mitrávasu's mother begins his speech by saying इदं &c. This portion of the Kañch.'s unfinished speech is so introduced as to be at once taken in connexion with the query तत्को नाम &c. and understood as an answer to that. This is technically called Patākāsthāna. According to S.-D. (VI. 48) this is the third kind of Patākāsthāna. For another instance see *infra* p. 95, and notes.

देव्या मित्रायुजनन्या &c.—is to be read with the preceding इदं रक्तांशुकयुगलं. It is rather strange that the Kañchukin should hand over the garments to the prince in the cemetery, instead of leaving them with his parents. In the first place it is difficult to understand how the Kañch. directed his steps to the cemetery. We see from the *Vishkambhaka* to the present act that the Kañchukin had approved of the Pratīhāra's suggestion to go to the Princess who then stayed with her father-in-law, and we should expect him naturally to go there, which however he does not appear to have done. It was necessary for the further development of the plot to furnish the Hero with red garments at the proper time and the poet manages to do it somehow.

सफलीभूतः &c.—Because he got the red garments owing to the marriage custom, at a time when he badly wanted them; for these could serve as the emblems of a victim. The garments serve a different purpose under different circumstances in *Mrich.*; cf. रक्तं तदेव वरवस्त्रमियं च माला कान्तागमेन हि वरस्य यथा विभाति । X. 34. मद्बचनात्—मद्बचनमिति कृत्वा । ल्यब्लोपे पञ्चमी । *Malli.* on *Rag.* XIV. 61; speaking for me; in my name; cf. तां चायुष्मन्मम च वचनात् &c. *Meg.* II. 41.

P. 90. परार्थे &c.—परार्थकदृशो मम *v. l.* means (1) परार्थे एव एकः मुख्यः तत्र दुर्गं यस्य whose eye is directed only to another's interest; or (2) परार्थे एका दृष्टिर्यस्य whose eye is solely directed to another's interest.

चलितं—occasioning the shaking of &c., see *com.*; 'which has shaken &c.' is not an accurate translation as that will require चलित in the text.

संवर्तकाभैः—These are a class of clouds (one of the four mentioned in the *com.*) which pour their inexhaustible stores at the destruction-time of the world and produce a deluge. पक्षतीनां—पक्षति means 'the root of a wing', ति is added to पक्ष in this sense by 'पक्षात्तिः,' *Pāṇ.* V. 2. 25. Here it is used for the quill feathers which grow in rows and form the wing.

कल्पान्तः—कल्प is a day of Brahman, equal to the four Yugas rolling over a thousand times (i. e., covering a period of 4,320,000,000 solar sidereal years) which is also the time of the duration of the world; the night or the interval between the destruction and the re-creation of the world is also of the same length. उद्योत—shining lustre; refulgence. कपिशयाति—Because Garuḍa has a body of a golden complexion. सुदुर्दृशाः—The Triv. Ed. reads शिशुद्वादशाः which the Com. Śivarāma explains as शिशुरत्ना द्वादशादित्यानां प्रलये समुदितानां समुच्चिता दीप्तिर्येन । ततोऽप्यधिक इत्यर्थः । But this is twisting the meaning of the word शिशु Nor can the comp. be explained as शिशूनां उदितमात्राणां द्वादशादित्यानां दीप्ति इव दीप्तिर्यस्य, as the comparison then becomes meaningless. Compare with the description here that of the advent of Jātāyu, Aruṇa's son, in Mv. पर्यायक्षणदृष्टनष्टकुम्भः संवर्तविस्तारयोर्नीहारीकृतमेघमोचितधुतव्यक्तस्फुरद्विद्युतः । आरात्कीर्णकणात्कर्णाकृतगुरुग्रावीचयश्रेणयः शैलेयस्य बृहत्पतत्रधुतयः पर्यापयन्त्यागमम् ॥ V. 1.

P. 91. मन्ये—The variant मनः violates the metre. मलयचन्दनः—Because that is the best. अभिवाञ्छितार्थः—This explains why the touch of the वन्याशिला gladdened him. The one thought that dominated his mind then was to do good to others. He lived for that and that alone. So any thing calculated to bring that about would please him. स्पृष्टा—as also आश्लिष्टा. v. l. is to be construed with मलयवती as well as with शिला.

सायितेन &c—This shows that the happiness he derived from lying in his mother's lap was to him greater than that derived from Malayāvatī's embrace. दृष्ट्वा &c.—As Garuḍa descended from the sky he saw in the distance the disc of the moon; this put him in mind of the form of Ś'eśha coiled into a circle through terror at his sight when he used to visit Pātāla for devouring the Nāgas. क्षिप्त्वा—V. l. for दृष्ट्वा means—having cast aside, or discarded in scorn. संहरन्—causing to contract for संस्तरन् is not a good reading; for it is not possible for Garuḍa to see शेष in the sky.

सानन्दं—Because it proved the might of his brother. विचलिते—As the horses took fright and shied, they gave a jerk to the chariot causing the sun to shake thereby. अपसर्पन् moving away from. As Garuḍa flew through the clouds they receded from his extended wings, appearing to a looker-on from a distance to extend them yet further. The reading अवसज्जत् will not do, as the clouds could not have remained sticking to the ends of his wings. महीध्रं—महीं धरतीति fr. धृ + अ

(कः). गृध्रु—गृध्र्यतीति तच्छीलः fr. गृध्+नु (क्तुः) by त्रसिगृध्रिष्विषिक्षिपेः क्तुः । Pāṇ. III. 2. 140; so व्रस्तु, धृणु, and क्षिप्तु.

Here Garuḍa is described as having seen the moon, crossed the sun and passed through the clouds in his flight from heaven to mount Malaya. Now properly speaking he ought to have seen the sun first, as it is was nearer to him than the moon in his downward passage. Here two explanations are possible. The poet, although he knew that the sun was considerably at a greater distance from the earth than the moon, followed the popular notion that the moon was more distant than the sun (cf. the verse गिरौ कलापी गगने पथोदा लक्षान्तरेऽर्कश्च जलेषु पद्म । इन्दुद्विलक्षे कुमुदस्य बन्धुर्यो यस्य मित्रं न हि तस्य दूरम् ॥), as he did that of making the sun drive in a chariot. Or, and which is more probable, the poet may not be taken as going against his knowledge of the relative distances of the planets. That day was the first day of Kārtika, (see *supra* p. 72, अस्मिन्दीपपतिः, where the reading of the Triv. Ed., viz., अस्मिन्दिवसे पतिः corroborates our supposition; and Introd., Time-Analysis) when the moon was present in the sky along with the sun for almost the whole day. Now Garuḍa as soon as he came to the sun, saw also the moon further towards the earth. The cons. is सानन्दमग्रजेन दृष्टः (a past action) अहं हिमांशोः विश्वं दृष्ट्वा शेषमूर्तिं संस्मरन् (a present action) एष वेलांमर्हाग्रं प्राप्तः ।

P. 92. पन्नगः—a serpent, पन्नं पतितं यथा तथा गच्छति इति, fr. पन्न+गम्+अ (ङः, i. e., अ before which the अम् of गम् is dropped) by the Vārtika सर्वत्रपन्नयोरुपसंख्यानम् । so सर्वत्रग also.

भवे भवे—In each succeeding birth. एवमेव &c.—There is nothing strange in Jimūta's wishing to be born again and again if only his body can be of service to others; for birth solely for doing good to others is more covetable than simple Nirvāṇa in his estimation. The question, with persons truly benevolent, is not who is saved; we have similar instances in king S'ibi's offering his flesh to save a bird or Dilīpa's offering his body to save Vasishṭha's cow.

निपतितं—Lying motionlessly or steadily and not restlessly like the other Nāgas. शेषानहीन् &c.—From this it appears that the punishment for the breach of the agreement was wholesale slaughter of the Nāgas. Here we have the *Bīja* of the principal event of the next Act, viz., the saving of the Nāga race by the Hero. अशनिदण्डः—The compound must be taken as a Karm. (see com.) तर signifying mere excess; चण्डतर

means 'very hard', and the meaning is—with a beak extremely hard like the thunder-bolt (and not 'harder than' &c., though the poet might have intended it in that sense).

दिग्धं &c.—By an *Utprekshā* he fancies that the victim was not covered with red garments, but with his own blood, as it were, gushing from his heart split open through his fear. *Cf.* जयत्युपेन्द्रः स चकार दूरतो विभित्तया यः क्षणलब्धलक्षया । दृशेव कोपा-
रुणया रिपोरुरः स्वयं भयाद्भिन्नमिवास्त्रपाटलम् ॥ *Kād. Intro. s'lokas.*

नेपथ्ये दुन्दुभिध्वनिः &c.—The stage-direction *नेपथ्ये* is used simply to show that the drums were sounded by, and the flowers fell from, unseen hands. Or better read *नेपथ्यात्* as the *Triv. Ed.* does. Whenever any act of extraordinary benevolence, valour, &c. is done a shower of flowers is represented as falling from heaven, sometimes accompanied by sounds of drums; *cf.* *Rag. II. 60*; श्रिया जुष्टं दिव्यैः सपटहरवैरन्वितं पुष्पवर्षः &c. *S'is'. XX. 79.*

आमोद०—extremely sweet fragrance.

P. 93. आ ज्ञातं &c.—*Garuda*, ignorant of the true fact, accounts for the shower of flowers by supposing that it came from the *Pârijâta* in heaven being violently shaken by the wind arising from his velocity and thinks that the drum-like sound he heard was nothing but the rumbling of the *Saṃvartaka* clouds apprehensive of the destruction of the world. कवलयन्—means here 'seizing by the beak.'

नागानां रक्षिता &c.—This verse has two meanings, one वाच्य or applicable to the present case, the other व्यंग्य or suggesting the subject-matter of the next Act, by अभिधामूलकशाब्दीव्यञ्जना.

गुरुः—(1) heavy, having profuse flesh and blood in his body. आकांक्षा—desire to eat. He means—on account of the abundance of flesh and blood in his body, I shall have my desire to eat serpents entirely satisfied i. e. I shall eat his flesh to my satisfaction to-day.

In the second case गुरु means 'adviser, preceptor,' and आकांक्षा doubts as to whether it is good to eat serpents or not. He means—I instinctively feel that this protector of serpents will be my adviser and entirely remove my desire to eat serpents making me thereby take to अहिंसा. Here we have the fourth kind of पताकास्थान which is defined as द्वयोर्वाचनविन्यासो यत्र स्यात्काव्ययोजितः । उपन्यासमुक्तश्च तच्चतुर्थमुदाहृतम् ॥ *S.-D. VI.* This is the sprouting of the seed cast in s'l. 26 *supra*.

Act V.

P. 94. प्रसीधार—see *supra* p. 76. स्वगृहोद्यान०—this is a general statement. When a person whom one loves (स्निग्ध) is absent, even though he might have gone merely for a stroll in his garden, one feels anxious about his safety, owing to one's affection (स्नेह) for him. If, therefore, when one knows him to have gone to a forest, and that too beset with many dangers, one's anxiety for him would be very great indeed. The prolonged absence of Jîmútavâhana, therefore, is a source of anxiety to his father-in-law; cf. अतिस्नेहः पापशङ्का S'âk. IV. किमु—i. e., किमु वक्तव्यम् । दृष्टबहुपाय०—qualifies स्निग्धे supplied from the first line; 'when he is in the midst of a forest which is dangerous (प्रतिभय) as it is known to be full of many mishaps (अपाय) (to the casual visitor).' अपाय—cf. भवत्यपायः परिमोहिनी मतिः Kir. XIV. 19. प्रतिभय *adj.* 'full of fears, dangerous' (भयंकरं प्रतिभयं Ak. I. 6. 20).

जलधि०—having a curiosity to see (1) the sea-shore or (2) the tide flowing in. चिरयति—tarries (in coming back home); Denom. fr. चिर; cf. *supra*, p. 26. दुःखं—*adv.* 'in a sorrowful mood.' संनिहित०—*adj.* to उद्देशं (*m.* a region). It is best to explain this as संनिहितः गरुडः तेन प्रतिभयं; it is also equally correct to explain as संनिहितः गरुडः यत्र तच्च तत्प्रतिभयं च. Messrs B. and P. propose to take प्रतिभय as a noun in the sense of 'fear' and to explain the comp. as संनिहितं गरुडात् प्रतिभयं यत्र, on the plea that it is the fear, and not Garuḍa, that is 'always' present there. But to us this insertion of 'always' seems gratuitous as the text does not give सदासंनिहित०, and there is no impropriety in describing Garuḍa as संनिहित, when it was well known that he was present there *every day* (प्रतिदिनं अहिपत्नीनिह भक्षयति पक्षिराजः p. 75); and thus there is no need to strain the meaning of प्रतिभय and take it in a sense which, though authentic, is not so common.

शङ्कितः—afraid (शङ्का अस्य संजाता). राजर्षिः—Royal sage, one who being a king, had taken to the life of an ascetic (राजा चासौ ऋषिश्च). उदज—fr. उट *m.* leaves, grass etc. (तृणपर्णादिः), उटाज्जायते इति.

सहधर्मचारिणी—is a familiar word for one's wedded wife, (also called धर्मपत्नी) as she 'shares in all the husband's religious duties'; cf. सह धर्मं चरत इति प्राजापत्यः A's'valâyana-grihya-S. I. 6. 1. उपस्थमानः—attended upon, accompanied by.

क्षौमे etc.—He describes Jîmâtaketu as he appears to him, comparing him to the ocean. अयं जीमूतकेतुः तोयनिधेः (genitive) सुसदृशीं धियं धत्ते 'has a beauty very similar to that of the ocean.' The descriptive clauses are so worded as to be construed both with Jîmâtaketu and with the ocean, to sustain the simile. क्षौमे—acc. dual of क्षौम, a silken garment (so called because it was made of the fibres of a plant named क्षुमा)—object to बहन्. The next three words describe the two silken garments that Jîm. wore. भङ्गवती—having folds; तरङ्गितदशे—with their ends or hems (दशा) wavy or tremulous (तरङ्गित); फेनाम्बुतुल्ये—(and thus) resembling the waters (of the ocean) with foam (overspread on it). The क्षौमs resemble फेनाम्बु, because the latter is भङ्गवत् 'with waves' and तरङ्गितदश 'in a state in which its surface is always rippling.' It will thus be seen that these two adjectives, though distinct, mean the same thing, as भङ्ग and तरङ्ग are synonyms. For this reason the reading तरङ्गितचलत्फेनाम्बुतुल्ये (where the whiteness of फेनाम्बु is similar to the whiteness of क्षौमs) is preferable. तरङ्गितचलत् (wavy, and hence rippling) corresponds to भङ्गवत्. जाह्नव्येव etc.—Just as the ocean has जाह्नवी (the river Ganges), Jîmâta. has his wife. The rivers are often spoken of as so many wives of the ocean; cf. सरितां पतिः Kum. II. 37. देवी—his wife. सवयस्—(1) of the same age as himself, समानं वयः यस्याः, when taken with the Queen; (2) full of aquatic birds (वयस् *n.* a bird सहिता वयोभिः), when taken with the river. The variant सुपयसा means—having plenty of (1) milk, (2) water in it. But this is not appropriate in the case of the Queen who is old. महापुण्या—(1) having a great treasure of पुण्य; (महत् पुण्यं यस्याः gen. cf. महान् बाहुः यस्य स महाबाहुः), exceedingly holy; (2) greatly sanctifying (महत् पुण्यं यस्याः abl.); highly purifying. महत् becomes महा in a Bahuvrihi comp. by आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः Pân. VI. 3. 46.

P. 95. यस्य—जीमूतकेतोः अन्तिकवर्तिनी being near (अन्तिक निकटे—Medinî. अन्तिक *n.* vicinity) मलयवती वेला यथा (=वेलेव) आभाति—Malayavati, who is near Jîmâtaketu, appears like the sea-beach, which is near the ocean. The likeness of Malayavati to वेला is made manifest by the suggested sense of मलयवती, which, when understood with वेला, would mean 'having the Malaya mountains adjoining.'

The Pratihâra first saw Malayavati (looking like the Velâ), beyond her the Queen (looking like Gaṅgâ joining the

ocean), and then the King clad in white garments and having a well-proportioned body, and hence the simile.

विकीर्णम्—‘ spread ’ everywhere, expressing in one word the idea beautifully expanded by Kâlidâsa in आरूढमद्रीनुदधीन्वितीर्णं भुजंगमानां वसतिं प्रविष्टम् । ऊर्ध्वं गतं यस्य न चानुबन्धि यशः परिच्छेत्तुमियत्तयाऽलम् ॥ Ragh. VI. 77. स्थिरधिया—with a firm mind; by काकाक्षिगोलकन्याय this may be taken both with स्थितं and चरितम्. सुसदृशान्वयजा—born of a family in every way resembling our own (in wealth, nobility, etc.). For अन्वय cf. सिद्धान्वयजा *supra* p. 18.. चिन्त्यो मया &c.—I have enjoyed everything, and performed all my duties as a king and as a householder; what now remains for me is to wait quietly for death, with a full consciousness of having fulfilled my mission in this world (कृतार्थतया). As explained in the com., Jîmûtaketu had achieved all the four पुरुषार्थs, and was now ready to face death, whenever it would come, with an untroubled conscience.

जीमूतवाहनस्य—This is the first word of a sentence which the प्रतीहार utters to explain his business (see next page जीमूतवाहनस्य वार्तामन्वेष्टुं &c.) but before he completes it, he is suddenly interrupted by Jîmûtaketu, to whom the word जीमूतवाहनस्य seems immediately connected with his own word मृत्युः; and the sense जीमूतवाहनस्य मृत्युः चिन्त्यः at once comes to his mind (instead of his original one of मया ममैव मृत्युश्चिन्त्यः). The poet has deliberately used the word जीमूतवाहनस्य in immediate sequence to मृत्युः to create this effect, and also to hint prophetically at the coming events. This is technically called a Patâkâsthâna, which is thus defined—“When instead of the thing thought of or expected, another of a like character is indicated by some unexpected circumstance—etc.”; see com., next page; see also *supra* p. 89. This is a favourite device with Sanskrit poets and is found resorted to in several plays. Cf. दुर्योधनः—अभ्यासितुं करभोरु ममोरुयुग्मम् ॥ (प्रविश्य संप्रान्तः) कञ्चुकी—देव, भग्नम् । which are the first words of the incomplete s'l. भग्नं भीमेन भवतो मरुता रथकेतनम् &c., but which coming after ऊरुयुग्मम् seem to mean something quite different and sinister. Venî. II. p. 47. For other instances see Uttar. I. p. 38; Mâl.—Mâdh. II. p. 52.

P. 96. कर्णो पित्राय—as he could not bear to hear of his own son's death. प्रतिहतं—see *supra* p. 84. वृद्धा—Jîmûtaketu's Queen-wife is meant; the student should not confound her with शकुन्तला's mother who was also called वृद्धा above, but she does not appear in this Act. The Triv. Ed. reads देवी

throughout for वृद्धा in this Act, which seems to be better. दुर्निमित्त—The ominous sense 'Jīmūtavāhana's death' was understood by all except the door-keeper. वामाक्षिस्पन्दनं—the throbbing of the *left* eye in the case of males, and that of the *right* in the case of females, suggests something evil happening to one's self or one's relations in the near future. Cf. अश्वत्थामा—(वामाक्षिस्पन्दनं सूचयित्वा ।) आः कथं ममापि नाम अश्वत्थामाः अनिमित्तानि समरगमनविघ्नमुत्पादयन्ति । Venī. III. भद्र—'Good Sir !' A term of address. नियतम्—Surely. प्राणयात्रा—'the sustaining of life'; प्राणयात्रार्थं—to search for and bring the means of livelihood (कन्दमूलफलादि). आर्यपुत्र—see p. 5. अन्यदेव किमपि—i. e., some accident or mishap happening to him; the sentiment here is the same as in स्वयहोयानगतेऽपि स्निग्धे &c. *supra*.

P. 97. आकुल—distressed, confused. स्फुरसि etc.—addressing his left eye which has again been throbbing. अदक्षिण—left; न दक्षिणः (right) अदक्षिणः; the meaning 'unkind' is also suggested, as its throbbing was inauspicious. हतचक्षुः—Voc. sing., 'O you wretched eye.' अयं भानुः—'This sun', looking up towards the sky. ते स्फुरितं अपहतं करिष्यति—will nullify the effect of your throbbing. As a Madras commentator explains, सूर्यदर्शनेन अशुभनिमित्तानि दूरीक्रियन्ते इति शास्त्रमसिद्धत्वादिति भावः । सहस्रदीधितिः—an epithet of the sun; cf. *supra* p. 25. स्फुरन्—with its throbbing lustre. The word is intentionally used to suggest the idea of one स्फुरण counteracting the effect of another स्फुरण.

आलोक्यमानं—sc. एतत् (line 4). अतिलोचनदुःखदायि—exceedingly painful to look at, because of its bloody appearance. विमुञ्चत्—giving out. रक्तच्छटाः निजमरीचिरुचः can be taken in three ways—(1) (dropping) streaks of blood (छटा f. mass), whose colour is the same as that of its own rays ; (2) (emitting) red streaks of the lustre of its own rays (०रुचः being gen. sing.); (3) (sending forth) the lustre of its own rays, whose colour is red (०रुचः acc. plu., रक्तच्छटाः being explained as रक्ता छटा यासां ताः). We follow the first (see com.), because it is clear from the words लग्नसरसमांसश्चङ्कामणिः on the next page that the thing he saw was Jīmūtavāhana's crest-jewel with blood trickling down from it. उत्पातवात० etc.—उत्पात means any portentous phenomenon causing serious disturbance of any of the five Mahābhūtas (महाभूतविकारः) such as an earthquake, &c. It is believed that at the time of an उत्पात violent hurricanes blow across the globe, causing tremendous

confusion and damage; shooting stars or meteors also fall at such times.

P. 98. लम्सरसमांसः—with flesh, from which blood is dripping (सरस), sticking to it; सरस *lit.* means 'moist, wet' and here by implication it should be understood to mean 'wet with blood.' पुत्रस्येव—Jîmûtavâhana wore a चूडामणि, and naturally his mother in her over-anxiety suspects that this might be her son's. अपवार्य—'aside', *i. e.* intended to be heard by the वृद्धा only, and not by others. Note how the poet represents the daughter-in-law behaving modestly in the presence of elders. मैवं भण—do not say so; let us hope that it is *not* his. This speech should rather have been स्वगतम्.

विक्रवः—see p. 77. अभूः—Perhaps the King betrayed some sign of pain on hearing the Queen's suspicion; and hence the door-keeper's suggestion. He says this as some consolation to them, that they might not fall victims to grief prematurely. It is believed that serpents of the best species carry jewels on their heads; *cf.* तस्तेन ताक्ष्यात्किल कालियेन मणिं विसृष्टं यमुनौकसा यः । वक्षःस्थलव्यापिरुचं दधानः सकौस्तुभं हेषयतीव कृष्णम् ॥ Ragh. VI. 49. See Malli. on Kum. I. 6 (करीन्द्रजीमूतः &c.). अनेकशः—may be taken either with (1) पतन्ति or with (2) उखाताः, since Nāgas are described as possessing not only one, but often five, ten, or more heads. नखमुखोखाताः—torn off by Garuḍa's nails and beak. In the verse read here in the Triv. Ed. (see foot-notes) उत्कारूपाः means 'resembling meteors'; *cf. supra* उत्पातवाततरलीकृततारकामं p. 97.

सोपपत्तिकं—what stands to reason; उपपत्ति—reasoning, explanation, argument. इयत्या वेलया 'by this time', as it is so late. अपि नाम—'can it be that', 'let us hope that it is'; *cf.* our note on अपि नाम *supra* p. 67.

P. 99. ततः प्रविशति &c.—The poet does not tell us how S'aṅkha. comes back alone, whether having succeeded in persuading his mother to go back or by using the miraculous power which the chief Nāgas possessed of suddenly vanishing from view; *cf.* नागराजस्ततो राजस्तत्रैवान्तरधीयत । Nalopākhyāna. मुषितः 'robbed'; 'fate has robbed me'. S'aṅkha. blames his fate which did not allow him the credit of having done his duty by offering himself to Garuḍa; for, by the time he returns from making his obeisance to Gokarna, he finds that Garuḍa has taken off Jîmûtavâhana, instead of himself, his proper victim.

गोकर्ण etc.—तां वक्ष्यभूमिम्. He uses the word तां, and not एतां, because he had left the वक्ष्यभूमि and entered here, following the track of blood. Hence the reading तामिह is to be rejected. Cf. तदिति परोक्षे विजानीयात् । H. S. Gr. § 136. विद्याधर—i. e., Jîmûtavâhana.

In this stanza Messrs. B. and P. understand च in a disjunctive sense, and translate it by 'but'; अहं वक्ष्यभूमिं प्राप्तः, गरुत्मान् गगनं उत्पतितश्च, 'I came, but Garuḍa has flown away with him'. It seems, however, that the च is here used to denote the simultaneous or undelayed occurrence of the two actions (यौगपद्य S'ivarâma); 'no sooner did I come.....than Garuḍa.....' It is generally used together with a second च in the preceding clause (as in ते च प्रापुरुदन्वन्तं बुबुधे चादिपूरुषः Ragh. X. 6); but here we have only one च used loosely; or खलु in the first half may be understood to be filling the place of च. S'aṅkha-chûḍa must have gone there *just in time* to see Garuḍa lifting off Jîmûtavâhana; and thus in नखमुखक्षतवक्षसं he describes what he actually saw.

निष्कारणबान्धव—'a friend without a cause', i. e., a disinterested friend. कारुणिक—see note on the word, p. 1. विपद्धारिनिधि० etc.—you who are a boat, as it were, to take in and save people who are fallen into the ocean of misery, and who would otherwise be drowned in it; पोत *m.* a boat. परोपकारवृत्तिकृत—see com.; cf. प्राणास्तानेष साधुस्तुणमिव कृपया यः परार्थं जहाति *supra* p. 84. प्रयच्छ मे प्रतिवचनं—give me a reply (and thus assure me of your safety).

नाहित्राणात् etc.—एका कीर्तिः 'excellent fame,' एक being taken in the sense of 'chief' (एके मुख्यान्त्यकेवलाः Ak. III. 3. 16). If he had offered himself as part of the protective measure adopted to save the Nâgas (अहित्राण), he would have earned permanent fame as a martyr in the cause. एकाहं, *v.* 1., means 'one day', i. e., on that particular day when he was to serve as Garuḍa's food; on the next day another would get that sort of fame, and so on.

नापि आच्या etc.—For this आज्ञा see p. 79. शोच्यः—'one to be pitied.' He uses this epithet with reference to himself. because it was in his opinion a very ignoble thing that he should allow his own life to be saved by the sacrifice of another's; it was too selfish and mean—so the people would judge. वञ्चितः—'deceived', i. e., by fate; cf. *supra* मुषितोऽस्मि देवेन.

P. 100. एवंविधः—i. e., शोच्यः, as he described himself in the last verse. उपहास्य—For people would take him to be a coward shrinking from death and so treat him with contempt and ridicule. नाहं &c....करोमि—he means that he would follow the track of blood, and discovering Garuḍa by that means, would offer himself; he does not wish to live a life stained by ignominy.

आदावुत्पीडपृथ्वीं etc.—In this verse he describes the line of the blood of Garuḍa's victim, which he is following in order to come upon Garuḍa. The line is in the beginning thick because a large amount of blood gushed forth in a stream at first. Then it consisted merely of a few big drops fallen at intervals (from the sky, as the victim was rapidly carried through space). On rocks the falling drops were shattered into many minute spray-like specks of blood. On the bare ground ants and vermin, as is their habit, had occupied the line (blood being their food). In places abounding with red mineral dust, the line was almost invisible, as the redness of blood was not apparent there. On the leaves of trees the drops of blood had become congealed.

उत्पीडपृथ्वीं—*scil.* रक्तधाराम्. पृथ्वी *fem.* of पृथु *adj.* 'large.' उत्पीड *m.* bursting out into a stream; *cf.* नयनसलिलोत्पीडरुद्धावकाशं Megh. II. 31 (where Malli. paraphrases उत्पीड by प्रवृत्ति). आपातशीर्णं—As the blood fell on the stones, its stream was broken (शीर्णं) as it dashed against them, and small particles (तनुकणः) flew off (प्रसृत) from it in all directions. स्थली—*fem.* of स्थल, in the sense of 'a natural piece of ground;' the other *fem.* form स्थला means 'a piece of ground artificially prepared' by draining, raising &c. धातुपीठ—slab-like solid stretches of land abounding in red mineral ore. We have preferred the reading घनतरुशिखरे गह्वरे to वनतरुशिखरे स्यान्नीलं for two reasons: (1) In the first place it was not possible for S'aṅkha., walking on the ground, to see what was on the tops of the trees; (2) secondly there could not have been a line of the blood-drops on the tops of the isolated trees, as there could be on the tops of the trees in a cavern where they grow in a cluster and have their top branches thickly intermingled. घनतरुशिखरे स्यान्नीलं—*v. l.* also will not do, as the top of a single tree although it may be घन can not have such an even surface as to have a line on it. In our reading such a गह्वर is taken as is close-packed with trees. स्यान्—p. p. of स्ये I. P. to mass together. Read स्यान् for समानं in the com. निपुणं *adv.*, 'carefully'.

रुदितवदनः—explain रुदितं (crying, lamentation) वदने यस्य सः; or to avoid a व्यधिकरणबहु० we may explain रुदितं as रुदित-मस्यास्तीति रुदितं by adding अ which is added to words of the अर्शआदि group, as in the case of पीता गावः, मुक्ता ब्राह्मणाः (see Mallinâtha on विदितः Kir. I. 1) and take the comp. as रुदितं वदनं यस्य. आकुलीकरोति—he seemed to her to bring bad tidings.

P. 101. त्रिभुवनैकचूडामणे—Mark the wording of the passage here. S'aṅkha, is lamenting for Jîmûta, who is figuratively called the one Chûdâmaṇi (the best ornament) of the three worlds. But the word चूडामणि is understood literally by Jîmûtakeṭu, who understands S'aṅkha, as mourning the loss of his own gem. मांसलोभात्—this can be explained in two ways; (1) attracted by the flesh, i. e., mistaking it for flesh, because of its bright-red colour; cf. a similar mistake in आमिशषङ्किना मृगेणाक्षितः । Vikr. V. p. 117. (2) 'to partake of the flesh which was already sticking to it' as the gem was लग्नसरसमांस (p. 98). हा परार्थवृत्तदेह—is omitted ; from this speech as going against the context; for the speech is so worded as to make Jîmûta believe that the Nāga is in search of his crest-jewel only.

अविधवे—O you who are 'not-a-widow,' i. e., whose husband is alive (there is an implied blessing in this). The word is very old in Sanskrit literature; it is generally used in the voc., and in a context where the life of the husband is supposed to have been in danger, and then his safety is to be assured. Cf. भर्तुर्मित्रं प्रियमविधवे &c. Megh. II. 39 (अविधवे इत्यनेन भर्तृजीवनसूचनादिनिष्ठाशङ्कां वारयति Malli.). ईदृशी आकृतिः—Such a beautiful form as yours could not have been intended by fate to suffer widowhood; cf. तादृशा आकृतिविशेषाश्चिरं दुःखभागिनो न भवन्ति । Vik. IV. p. 95. युष्माकं etc.—as behoves a well-bred and modest daughter-in-law. Malayavatî attributes her good luck to the blessings of the elders. बाष्पोपरुद्धकण्ठः—Cf. कण्ठः स्तम्भितबाष्पवृत्तिकलुषः etc. S'āk. IV. 6; निरुद्धबाष्पोदयसन्नकण्ठं उवाच कच्छादिति राजपुत्री । Kir. III. 38.

आवेद्य—tell; used with the gen. मम (cf. राज आवेद्यध्वं मां संपाप्तं Rāmāyaṇa); it is more commonly found with the dat. as in सा किमावेद्यते तुभ्यं Kum. 6. 21. See Apte's *Guide*, §68. मयि संक्रान्तं—'transferred to me', for I shall be sharing it with you when you tell me about it. The idea that grief loses its poignancy when shared by others who are friendly, is common in literature; cf. स्निग्धजनसंविभक्तं हि दुःखं सहावेदनं भवति

S'âk. III. p. 70. कस्मै तावेदेतं वृन्तान्तं निवेद्य सहावेदनमिव दुःखं कारयिष्यामि Priy. III.

P. 102. अवसरप्राप्तः—diss. अवसरं प्राप्तः (Acc. Tatp. by प्राप्तपक्षे च द्वितीयया Pân. II. 2. 4), 'whose turn had come' (to become Garuḍa's food). The comp. could have also been प्राप्तवसरः; see H. S. Gram. § 204 (a). किं वा विस्तरेण—He says that it would not do to give the story at great length, as that would mean loss of time and the track of blood would be lost or become indistinct. पद्धति—track (fr. पद् + हति).

केनापि—'Some one,' i. e., whose name or other particulars S'âkhachūḍa did not know.

परहितव्यसनी—Passionately devoted to the good of others. ते पुत्रे जीमूतवाहनेन—*scil.* संरक्षिताः प्राणाः.

दुर्निमित्तं—It does not appear from the context that there was any special ill omen to which Malayavati could refer by her मे दुर्निमित्तं; the word मे must, therefore, either (1) mean some omen which she experienced but which is not distinctly mentioned, as appears from her speech अहं पुनरार्यपुत्रमपेक्षमाणा &c. at p. 96, or (2) it might be loosely intended for 'ours' 'belonging to our party,' as Jîmûtaketu's वामाक्षिस्पन्दन is alluded to on p. 97, which Malay. could understand as applicable to every one of them.

नूनं etc.—till Jîmâta. mentioned it, S'âkha. had no idea that they were relatives, or parents, of his benefactor; otherwise he would not have broken the news to them so bluntly and unceremoniously. अथ वा विषधरं—विषधर. *lit.* possessor of poison, also a general term for a Nāga. The student will notice the play upon the word विषधर in its *rūḍha* (established by usage) and *yaugika* (etymological) senses. अहो प्राणप्रदस्य—this is ironical; 'well have I repaid the obligation conferred by Jîmâta.'—meaning that he has repaid it very ill, indeed, inasmuch as he has been the direct cause of causing pain to his benefactor's parents.

P. 103. गुरुजनशुश्रूषाभिज्ञ—*as* the old father and mother well knew from personal experience. चूडामणि etc.—When alive Jîmûtavâhana in his act of dutifully bowing down to the feet of his father caused his crest-gem to come in contact with them; now also it so happened that the चूडामणि fell down from the sky on his father's feet. This is poetically conceived as a deliberate act of the son, who, though in another world, wished

still to salute his father in the usual way as it were. विनय-
क्रमः—Here क्रम means a proper course of action; cf. Bhāsa—
द्रोणः—अयमक्रमः । दुर्योधनः—अथ कः क्रमः । Pañcharātra I. इदमनुचित-
मक्रमश्च पुंसां &c. Bh. S'r. 27. For a different meaning see
supra IV. 8. एतावन्मात्रदर्शनः—'who is visible only in this
much', i. e., the only thing visible, which can be called a part
of him, is this crest-jewel. Compare similar expressions as
कथाशेष, नामावशेष, अस्थिशेष (p. 120) &c.

शश्वत्—always, regularly. मस्तुणोपि &c.—The gem, being
every day rubbed against his feet, had become smooth and
glossy. But when Jīmūta. held it to his heart, it forcibly
reminded him of his lost son, and exceedingly (गदं ind.
deeply) pained him (विषद्व्य् to scratch, to pierce). Here the
smooth jewel is inconsistently spoken of as proving hard,
which is a rhetorical figure called विरोध (apparent inconsistency).
The sensations are due to Jīmūta.'s two states—when he was
alive, and now that he is so no longer; also, the smoothness
was a physical attribute, while the suggested hardness is a
mental image only.

P. 104. वर्जयित्वा—'leaving out, except'; gerunds are
often used with an adverbial force; cf. *supra* क्लेशान् विहाय p. 69.
देहि मे चूडारत्नं—She means that, in the absence of the body of
her dead husband, she would mount the funeral pyre with that
gem, as being a part of him or something belonging to him.
किं प्रतिपाल्यते—cf. दर्शनावसरं प्रतिपालयावः p. 15; प्रतिपालय क्षणं
p. 112. आहिताग्निः—of one who, like Jīmūtaketu in the third
(वानप्रस्थ) ās'rama, had kept the three sacred fires, गार्हपत्य,
आहवनीय, and दक्षिण. The comp. is usually आहिताग्नि (आहिताः
अग्नयः येन); see Rag. II. 44. But it is one of a class of compounds
whose members can change places; hence we can have अग्न्याहित
also. See Pāṇ. II. 2. 37. About the keeping of the sacred
fires, compare वलीपलितसंयुक्तस्तृतीयं तु समाश्रयेत् ॥ गच्छेदेवं वनं प्राज्ञः
स्वभार्या सहचारिणम् । गृहीत्वा चाग्निहोत्रं च होमं तत्र न हापयेत् ॥ कुर्याच्चैव
पुरोडाशं वन्यैर्मेघ्यैर्यथाविधि । भिक्षां च भिक्षवे दद्यात् शाकमूलफलानि च ॥
कुर्यादभ्ययनं नित्यं अग्निहोत्रपरायणः । Samvarta-Smṛiti, 97-100. No
other fire except those of the Agnihotrin himself could be
used for his cremation; cf. आहिताग्निर्यथान्यायं दग्धव्यस्त्रिभिरग्निभिः ॥
अनाहिताग्निर्यद्द्वेण लौकिकेनेतरो द्विजः । Us'anas-Smṛiti, VII. 6-7
संस्कारः—i. e., the funeral rite, known as *antyeshti*. अग्निहोत्र-
शरण—the hall (शरण n. a place) where the sacrificial fires are
kept. आत्मानं—the reflexive pronoun आत्मन् is always used

in *m. sing.*, though the noun to which it refers be of any gender or number; *cf.* Rag. X. 60; see Apte's *guide*, § 140. Here it is *m. f.* in gender and *plural* in sense.

एवं तावत्—he now means to dissuade them from their purpose by holding out some hope to them. विधिविलसितानि—the pastimes or sportive doings of fate; *cf.* अहो देवगति-श्रित्रा; विधेर्विचित्राणि विचेष्टितानि Subhā.

P. 105. दुर्लभं खलु—The Heroine is naturally timid and is pessimistically doubting whether she could be so fortunate; the parents are more sanguine. अवितथा—true; न वितथा; वितथ *adj.* 'false' (विगतं तथा सत्यं यस्मात्).

कुर्वाणः etc.—In this s'l. S'aṅkha. describes Garuḍa as seen by him from a distance. रुधिरार्द्रं—by scratching his beak against the rocks, as is the habit of birds of prey when eating, Garuḍa made deep pits in them; they looked like so many water-troughs (द्रोणी *f.*). कषण—rubbing; *cf.* निकषण *supra* s'l. 12. The student should notice the play of fancy leading to exaggeration in this as well as in the next statement. प्लुष्टो-पान्तं—By the successive flames (शिखा-श्रेणयः) of the fire (ज्योतिः *lit.* lustre) proceeding from his eyes, he (Garuḍa) had burnt (प्लुष्ट) the interiors (अन्तराणि) of the adjoining forest (उपान्त-वन). सज्जद्वज्रं—his nails, being much longer than his victim's body, came in hard contact with the earth, which they tore up as he moved him with them to one side or to another. The reading सज्जद्वज्रं is preferred to मज्जद्वज्रं as Garuḍa was then merely holding the body of his victim with his claws. नखरप्रान्त—the ends of the claws.

P. 106. प्रत्युत—'and more, on the contrary.' प्रहृष्ट इव किमपि *v. l.*—In this case किमपि ought to be construed with प्रहृष्टः.

ग्लानिः—etc.—He describes the signs by which he could see the quiet pleasure with which his victim treated his wounds, etc. ग्लानिः—'exhaustion'; he is such a great tower of fortitude that although his blood is almost entirely drunk off, he shows no exhaustion. मांसोत्कर्तनजा हजः—acc. plu., object of वहतः; उत्कर्तन *n.* tearing up, from उद् + कृत् 6 P. to cut. गात्रं—his limb; it can also be taken to mean 'body' here. गात्रं अङ्गे कलेवरे *Medinī*. न विलुप्तं—not disappeared (by being eaten up by me); *cf.* विलुप्तशेषाङ्गतया *infra* s'l. 22. पुलकः—the hair of the body standing on end. This is occasioned by either भीति or हर्ष, but here it is due to the latter sentiment. The whole

body of Jīmūtavāhana had become पुलकित (horripilated) owing to his joy; but since a large portion of his skin had already disappeared, the पुलक was visible only on the remaining portion. दृष्टिः etc.—Although I am doing him an injury, on me (अपकारिणि मयि *loc. sing.*) his eye rests with an expression, not of fear or hatred, but of delight and gratitude, as though I am conferring some favour on him (उपकारिणि इव मयि). The mind (will-power) of the hero was so overpoweringly swayed by his desire to do good to others as to make his body quite insensible to pain.

कुतूहलं—Garuda is curious to know the reason of such extraordinary behaviour in the very face of death.

शिरामुखैः—through the openings (*lit.* mouths, *i. e.*, the places where they are cut) of the veins of the body. किं भक्षणात्वं &c.—‘why then do you stop from eating?’ Jīmūta. here urges Garuda to go on and finish his meal; such a request whets Garuda’s curiosity and enhances his admiration. This s’l. is quoted in the D.-R. as an illustration of धीरोदात्त नायक and further again as an instance of औदार्य (पियोक्त्याऽऽजीविताद्दानमौदार्यं); also quoted in the S.-D. as an instance of दयावीर.

P. 107. एवं ऊर्जितं—thus nobly; *cf.* उपपत्तिमदूर्जिताश्रयं नृप-मूचे वचनं वृकोदरः Kir. II. 1 (where Malli. paraphrases ऊर्जित by उदार). आवर्जितं—taken. Garuda says—while I have taken blood by my beak from your heart, you on the other hand have taken (*i. e.*, made captive, won to your side) *my heart itself* by thus displaying fortitude. While I could only take a part, you have taken the whole, and have thus proved yourself to be greater than your assailant (myself). It will be noted that Garuda’s action was physically true, while he is referring to that of Jīmūtavāhana in a moral or spiritual sense. The poetical contrast of the two adds rhetorically to the effect of Garuda’s speech.

विफलीकृतः—Mark the magnanimity of heart underlying these words; he fears that his high ideal may not be fulfilled now. अस्थाने एव—‘at a wrong place’; *i. e.*, there was really no room for doubt—he explains in the next s’l. how.

P. 108. आस्तां etc.—In this s’l. S’aṅkha. describes the various marks etc. on his own body from which Garuda ought to have recognized him as a Nāga. आस्तां स्वस्तिकलक्ष्म वक्षसि—I have the *svastika* mark on the chest, but let it stand, let it pass (*i. e.*, I will tell you of more). The स्वस्तिक is a mystical

religious symbol of the Hindus denoting good luck. According to some it was originally a symbol connected with sun-worship, but according to the late Sir. A. Cunningham, it represents a monogram or interlacing of the letters of the auspicious word *सु अस्ति* (स्वस्ति) in the As'oka characters. It appears that the Nāgas had this mark on their bosom; even in our days we find a sort of figure on the hoods of cobras, though this is not exactly the Svastika mark. The Com. S'ivarāma takes the first line as referring to Jim., "let go the Svastika mark on his chest, no slough over his body is to be seen"; the Bṛihatk. mentions this mark on Jim.'s chest (अस्मिन्नवसरे शंखचूडोऽभ्येत्य तमब्रवीत्। हा हा मा मा कथास्ताक्ष्यं साहसं किं न पश्यासि ॥ अयं विद्याधरेन्द्रस्य स्वस्तिकाङ्कमुस्तदम्।). This explanation may be accepted on the authority of Kshemendra. But the general drift of the S'loka requires the line to be taken as referring to S'aṅkha., as we have done. If it be urged that it will not be right to do so, as a serpent is not known to have the *svastika* mark, we might as well reply that a serpent, as known to us, does not possess also three or more hoods, as stated in lines 3 and 4. It is obvious that the race of the Nāgas to which S'aṅkha. belonged was not in every respect identical with the present-day snakes; secondly, it is not necessary for the mark to resemble a *svastika* exactly, to be called a *svastika*; thirdly, it was possible for Garuḍa to see the mark on the person on S'aṅkha. alone, as he held up his bosom before him, while the bosom of the Hero was then pierced through and mangled. नालोक्यते—'do you not see', i. e., you ought to have marked it. कञ्चुक *m.* the skin of a serpent, slough; *cf.* भोगिनः कञ्चुकाविष्टाः Pt. I. 65. जल्पत एव—just as I spoke. न गणितं नाम—How possibly you omitted to count them? (नाम has the sense of संभावना). तिस्रः कणाः—The ancient Nāgas are described as having three, five, or even more hoods (S'esha, their King, has a thousand), and gems in them which shed their lustre all round; *cf.* तत्कणामण्डलोद्दिग्धमिन्द्रोत्त-विग्रहम् । Rag. X. 7. तीव्र...स्त्रिषः *adj.* of कणाः. व्याजिह्व—*lit.* distorted (*cf.* व्याजिह्वाङ्गाः कुरङ्गाः p. 13), not proceeding straight, refracted and hence (their brilliance) dimmed by the mass (पटल *n.*) of smoke issuing from the fire of deadly poison. दुःसह... स्फीताः also *adj.* of कणाः. In his great agony he was breathing heavy sighs (फूटत) which caused the hoods to expand still more. स्फीत—p. p. of स्फाय I Â. to increase, to expand. फूटत—the emitting of the sound *Phût*; hissing; an onomato-

poetic word. Observe that in this verse S'aṅkha. enumerates four marks distinguishing a Nāga from a Vidyādhara—the Svastika, the slough, the forked tongue, and the three-branched hood.

अकारुणिक—Cruel; *cf.* मिथ्याकारुणिक, *supra* I. 1. असौ—*That* (Vidhyādhara youth); असौ being connected with यस्य in the next s'loka.

मेरौ etc.—Construe (असौ जीमूतवाहनः) यस्य तत् यशः बहुशः मया श्रुतम्। Jimūtāvāhana had already become so well-known from his benevolence that his fame had spread far and wide, and Garuḍa, who had access everywhere, had heard it in all places. So he recognizes him at once by the name Jimūtāvāhana. मेरौ—Meru is a fabulous mountain in the centre of the earth, and wholly consisting of gold and gems. It is sometimes identified with the Himālayas. According to some it is the terrestrial North Pole, see 'Arctic Home in the Vedas,' pp. 67, 69; see also *supra* II. 13, note on मेरु. मन्दरकन्द्रासु—in the valleys (कन्द्र *m.*, कन्द्रा *f.*, a valley) of the Mandara mountain. The Mandara is the mountain which the gods used for churning the ocean; it is supposed to be a hill of that name in Blágampur, which is held sacred. महेन्द्राचले—The Mahendra range is said to be identical with the northern part of the Ghāts. According to the Vishṇu. P. Meru and Himavat are वर्षपर्वतः, while Mahendra and Malaya belong to the class of कुलपर्वतः. प्राग्भार—*m.* 'the slope of a mountain;' *cf.* Mál.-Mādh. V. 19, IX. 15.

P. 109. लोकाः (लोकाविचारि)—traversing as far as the Lokāloka mountain (which is the furthest limit of all worlds); *i. e.*, filling the whole universe; *cf.* Ragh. VI. 77 quoted at p. 78 (Notes); कथं मम कारणात्समस्तलोकालोकान्तरालविरुद्धातिनिर्मलकुलैकमङ्गल-भूतमात्मानं &c. Mál.-Mādh. X. विचारि is *neut. sing.* qualifying यशः; it may also be taken as connected with चारणगणैः, the whole being one word,—'by Chāraṇas, who wander as far as the Lok. mountain'. But the first way is better. The Lokāloka is a mythical range of mountains surrounding the sea of fresh water, outermost of the seven seas, which itself surrounds पुष्कर, the last of the seven Dvīpas, and dividing the visible world from the region of darkness. As the sun is within this wall of mountains, there is light within, and darkness without. परेण पुष्करस्याथ आवृत्यावस्थितो महान्। स्वादूदकसमुद्रस्तु स समन्तादवेष्टयत् ॥

स्वादूदकस्य परितः शैलस्तु परिमण्डलः । प्रकाशश्चाप्रकाशश्च लोकालोकः स उच्यते ॥ आलोकस्तत्र चार्वाक्च निरालोकस्ततः परम् ॥ *Māt. P. Ad. 122.* लोक्यते इति लोकः (light); न लोक्यते इत्यलोकः (darkness); लोकश्च अलोकश्चात्र स्त इति, लोकश्चासौ अलोकश्च इति वा, लोकालोकः । *Malli. on Ragh. I. 68; cf. also* अन्तर्लोक्यते बहिश्च न लोक्यतेऽनर्कत्वात् लोकालोकः । *Kshīra. on Ak. II. 3. 2.* चारणगणैरुद्गीयमानं—sung by groups of *Châraṇas*, the heavenly bards whose duty it is to sing of the glorious deeds of gods or god-like heroes. *Cf. ततो वयमन्तरा चारणेभ्यस्त्वदीयं जयोदाहरणं श्रुत्वा &c. Vik. I. p. 21.*

अंहःपङ्के—in the mud of sin; अंहस् *n.* sin. उद्विग्न—distressed. अस्थानं—‘not a proper place;’ he means that there was abundant reason why he should wear a distressed look.

स्वशरीरेण etc.—*S’aṅkha*, considered it below his honour to shirk the duty of sacrificing himself which was assigned to him, as well as to save his own life at the cost of that of another person. He thought he would be consigned to hell for such heinous conduct, and *Jimútavāhana* was instrumental in bringing it about. *S’aṅkha.* asks him—is it proper for you to send me to hell? (or, proper indeed it is for you!) Construe मदीयं इदं शरीरं स्वशरीरेण ताक्ष्यात्परिरक्षतः भवतः (gen. sing.) मां पातालनलादपि तलं नेतुं युक्तम् (किं, or युक्तमिदं). Note that the root नी governs two accusatives. पातालतलात् तलं is a faulty expression; what is meant is पातालतलात् अधस्तरं तलं—a place lower than *Pâtâla*. *Pâtâla* is the region where the *Nāgas* ordinarily reside; below that, according to the ancient conception of the universe, is *naraka* or hell. मद्भासगोचरपतितस्य—‘come within the range of being my food;’ about to become my prey. अकृत्यं—अप्रशस्तं कृत्यं an evil deed. बोधिसत्त्वः—in his remorse *Garuda* calls *Jimútavāhana* a *Bodhisattva* on account of his greatness. बोधिसत्त्वः (*lit.* one whose essence is *bodhi* or perfect knowledge) in Buddhistic literature means a Buddhist saint who has only one birth to undergo before attaining to the rank of a supreme Buddha. *Cf. v l. बोधिसत्त्वचरितं p. 4.* व्यापादितः—killed; p. p. of the causal of पद् with वि and आ ‘to perish.’ महापातक—*a great sin.* प्रायश्चित्तं—atonement. In the Hindu religion every sin has a correspondiag *Prāyas’chitta* assigned to it, and heinous sins have death. The word प्रायश्चित्त is derived from प्राय+चित्तः ‘permanent or fixed thought,’ *स्* coming in by *Pāṇ. VI. I. 157* and the *Vārtika* thereon (पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम् । प्रायस्य चित्तिचित्तयोः ।). The popular derivation is given in *Hemādri* as प्रायो नाम तपः प्रोक्तं चित्तं निश्चय

उच्यते । तपोनिश्चयसंयोगात्पायश्चित्तमितिर्यते ॥ अमी केचिद्गृहीतामयः—He means Jîmûtaketu and the others who now come into his view.

P. 110. धारय मां—He does not want that his parents should see him in that half-eaten, mangled condition; otherwise they would receive a terrible shock and may even die.

आत्मीयः etc.—It is true that Jîmûtavâhana's action in taking pity on a fellow-being in distress was highly laudable in a universal sense. His father urges, however, that Jîmûtavâhana might have shown more discretion. He need not have shown consideration for his parents *as parents*, because relationship or otherwise is not allowed by the noble to influence them in the exercise of compassion. However, he ought to have reflected that by saving S'arkha, he saved one life, but destroyed four—viz. himself, his two parents, and his wife. And hence true wisdom would lie in not making such an illogical sacrifice. The arithmetic of Jîmûtaketu's argument is unanswerable; but it does not consider the selfishness that underlies it. Compare how in Ragh. II. 48, the Lion urges a similar half-truth upon Dillîpa's consideration—भूतानुकम्पा तव चेदियं गौरिका भवेत्स्वस्तिमती त्वदन्ते । जीवन्पुनः शश्वदुपप्लवेभ्यः प्रजाः प्रजानाथ पितेव पासि ॥ आत्मीयः etc.—(अयं) आत्मीयः (अयं) परः इत्ययं क्रमः कृपायां कुतः खलु । सरयम् । For the sentiment in this line compare अयं निजः परो वेति गणना लघुचेतसाम् । उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम् ॥ Pt. V. 38. आत्मीयः—lit. 'one's own', i. e., a relative. क्रमः—order. बहवः—i. e., आत्मा, पितरौ and वधूः (line 4). एकः—i. e., शङ्खचूडः. चिन्ता—Consideration. येन त्वया—the corresponding antecedent to येन is ते in line 2. निःशेषं can be taken in two ways—(1) adj. of कुलम्, or (2) adv. to हतम् ; the ultimate sense is the same—of our family none will now be left behind.

अविरताश्रुधाराः—in the com. read अश्रुधाराश्च for ज्वालाश्च. विज्वालः—a gon. Bahuṣ.; विगताः ज्वालाः यस्य सः, 'whose flames have disappeared,' i. e., extinguished. अग्निः—which they are carrying with them; cf. अमी केचिद्गृहीतामयः &c. *supra* p. 109.

P. 111. पर्याकुल—troubled, in a fix. तटस्थः—is used here in the literal sense—'stand on the bank (or shore) of' the ocean (जलनिधेः); *fig.* it means 'standing aloof' 'neutral'; cf. तटस्थः स्वानर्थान्घटयति च मौनं च भजते Mâl.-Mâdh. I. 14. In N.-Ch. III. 55, the word is used in both these senses.

ज्वालाभङ्गैः etc.—The constr. is अस्मिन् बाह्वयाग्नौ पतमि, the locatives ईशे, घुक्षिते and भयकरे being epithets descriptive of the

वाहवाग्नि. Garuḍa, being on the shore, remembers the submarine fire in the sea and decides to immolate himself therein, instead of seeking fire elsewhere, or taking it from Jīmūtaketu. The existence of volcanoes in mid-ocean probably gave rise to the belief, common in Hindu mythology, in the existence of submarine fire. It is supposed never to be extinguished; on the contrary it helps to keep the ocean within its limits by consuming its surplus waters; at the end of a Kalpa it assists in the universal destruction. It is called वाहव, 'belonging to a mare' (fr. वहवा. f. a mare, a female horse), as it is supposed to be a personified being with the face of a horse; cf. विदियते वाहवजातवेदसः शिखाभिराश्लिष्ट इवाम्भसां निधिः । S'is'. I. 20; also, Veni. V. 19.

ज्वालाभङ्गैः—Construe सप्त समुद्रान् कवलीकर्तुं ईशे; ज्वालाः भङ्गाः इव तैः. भङ्ग *m.* a wave; 'by its wave like flames;' or ज्वालानां भङ्गाः, the curling flames. त्रिलोकीः—resembling the tips of the tongues of Kāla, stretching out (लसत्) with the desire (रस) of swallowing (ग्रसन) the three worlds. Kāla is the God of Death, the spirit of Destruction personified, who destroys the worlds at the end of a Kalpa. अजिह्वामकल्पैः—the affix कल्प is added in the sense of ईषन्त्यून 'a little less than,' 'almost equal to,' 'like, resembling;' cf. कषिकल्पे राजनि S'āk. II. सप्त समुद्रान्—the seas are stated to be seven in Hindu mythology, as consisting of लवण, इक्षु, सुरा, घृत, दधि, क्षीर, and जल; cf. सप्तार्णवजलेशयम् Ragh. X. 21; more usually their number is given as four; cf. चतुरुदधिमालामखलाया भुवो भर्ता Kad. I. कवलीकर्तुं—to make a monthful (कवल) of.

उत्पातः—(The winds or breezes produced by the flappings of his wings) which were swifter (पटुतर) in movement (प्रसर *m.*) than the hurricanes accompanying portentous phenomena (उत्पात). For उत्पातवात see note on उत्पातवात &c. *supra* p 97. युक्षित—'kindled', p. p. p. of युष् 1. Ā. Caus. कल्पावसान—For Kalpa see p. 96; at the end of each Kalpa the world is annihilated by terrible divine fires. Cf. कल्पाग्निः पाण्डवानां वृषदसुनचमूषमरो द्रौणिर्गस्मि Veni. V. 37. भयकर—the word is more commonly met with in the form भयंकर.

P. 112. अध्यवसाय—*m.*; see *supra* p. 86. प्रतीकारः—remedy, expiation, something that will make atonement for it. दिष्ट्या वृध्—*lit.* 'to prosper by reason of one's good fortune (दिष्टि *f.*);' the idiom is often used in the sense of congratulating a person upon his (or her) good luck; cf.

समाश्वसिहि कल्याणि दिष्ट्या वेदेहि वर्धसे । Uttar. VII. 3. ध्रियते—is alive; fr. घृ 6 Â.; cf. ध्रुवं न सीता ध्रियते यथा न मे विचिन्वतो दर्शनमेति मैथिली Rām. V. 12. 2. ध्रिये आर्यपुत्र एषा ध्रिये । Uttar. III. पर्थुपास्यमानः—being waited upon. The idea here seems to be borrowed by the poet from Ragh. X. 13 (उपस्थितं प्राञ्जलिना विनीतेन गरुत्मता). अश्वत्—not wounded, whole. यत्सत्यं—used adverbially in the sense of ‘to tell the truth,’ ‘as a matter of fact.’ झटिति कृत्वा—quickly; some indeclinables form compounds optionally with the gerund in त्वा; so we can have झटितिकृत्य also. The words in the text, ought to have been printed separately as झटिति कृत्वा as they are not compounded. See *H. S. Gr.* § 237. न प्रत्येति—does not feel confidence. This shows her extreme sensitiveness.

P. 113. वाङ्मन्त्रक n.—mere words (even); वागेव वाङ्मन्त्रम् with the affix क added स्वार्थे. संभावित—honoured; cf. त्वत्संभावितमात्मानं बहु मन्यामहे वयम् । Kum. VI. 20. परात्परक्षितजीव—‘You who have saved your own life at the expense of that of another’. गर्भस्थः एव—i. e., while unborn. विपन्न—dead; cf. *supra* p. 87 (विपन्नपन्नगानेक० etc.). मरणातिगं दुःखं—grief (the agony of) which exceeds even that of death itself. नृशंसः—नृन् शंसति हिंसतीति नृशंसः । fr. शंस् to kill and aff. अ (अण्). असमीक्ष्यकारिता thoughtlessness (समीक्ष्य having considered करोतीति समीक्ष्यकारी, स न भवतीत्यसमीक्ष्यकारी, तस्य भावः अ० कारिता). विजृम्भितं—appearance, manifestation, consequence. एवं तावत्करोमि—i. e., before immolating himself he wishes first to restore the fainted persons by fanning them with his wings.

प्रत्युत्थितापविष्टः—recovered and sitting up; diss. आदौ प्रत्युत्थितः पश्चादुपविष्टः; a Karm. comp. अमङ्गल्य—*adj.* मङ्गले साधु मङ्गल्यं fr. मङ्गल + यत्; न मङ्गल्यमम० (अमङ्गलं occurs just below); cf. अमङ्गल्यं शीलं तव भवतु नामैवमखिलं Mahimnahstotra. ध्रियते—See *supra* p. 112.

P. 114. इयस्यां वेलायां—after such a (long) time. वरं भर्तुस्ते सुखं दृष्टम्—i. e., You might thank your good luck in so far that you could see your husband’s face (at least). This is a half-hearted assurance, as they are not at all sure of his living, he being all mangled and torn. विघ्नः—This word which is *masc.*, in Prākṛit becomes विग्घं *neuter*, which is its gender in the vernaculars.

विलुप्त—His other limbs having disappeared, being already eaten by Garuḍa. निराश्रयत्वादिव—as they had lost their substratum. कण्ठः—The life of Jīmūt. was ebbing fast; he

was in his last moments and the only sign of his life then was the breath passing in and out of the throat. Sometimes the meaning is metaphorical (as at IV. 11. p. 82). Construe कण्ठदेशं प्रयातान् प्राणान्वहन्तं तनयं निरीक्ष्य etc. प्राण is used in the plural, as the vital airs are supposed to be five. कथं न पापः &c.—He means—since I do not break off into a hundred pieces, I am a sinner (i. e., destined to suffer prolonged grief). Cf. दीर्यं किं न सहस्रधाहम् । Uttar. VI. 40.

परामृशन्ती—touching. आभरणानामपि कृतशोभं—So beautiful that when ornaments are put upon it it is the ornaments, and not his body, which appear brightened. The idea is the same as in आभरणस्याभरणं प्रसाधनविधेः प्रसाधनविशेषः । उपमानस्यापि सखे प्रत्युपमानं वपुस्तस्याः ॥ Vikram. II. 3; cf. also इयमवयवैः पाण्डुक्षामैरलंकृतमण्डना Māl.-Mādh. VI. 6.

P. 115. अनेन—sc. गरुडेन. एतत्—sc. शरीरम्. पूर्वम्—adv. 'formerly', before it was mangled by Garuḍa. परमार्थतः—in truth, if the fact were considered.'

मेदोऽस्थि° etc.—Compare with this s'l. the previous one सर्वाङ्गुचिनिधानस्य etc. IV. 7. Construe अस्मिन् सदाबीभत्सदर्शने (of a disgusting sight) त्वगावृते शरीरनाम्नि मेदोऽस्थि...संघाते का शोभा. बीभत्स (adj.) is derived from the desider. of बभू I. Â. to loathe.

नरकज्वाला°—At the thought of having committed a heinous crime the same prospect of hell rises before the mind of Garuḍa as did before that of S'aṅkha. (युक्तं नेतुं भवतः पातालतलादपि तलं माम् V. 19). He considered himself as already in the grip of (अवलीढ lit. touched by) hell-fires. दुःखे—adv.; cf. दुःखमास्ते विश्वावसुः supra p. 94.

प्रतिपक्ष—the usual sense of this word is 'an opponent, or adversary'; cf. supra मतङ्गहृतकस्ते प्रतिपक्षः p. 8, अयि प्रतिपक्षपातिनि p. 59; here, however, it is used in a secondary sense, as equivalent to 'remedy,' 'atonement' (i. e., something that will act like an enemy towards the sin by annihilating it).

नित्यं—goes with असिघात in the comp., ' from thus daily killing the Nāgas '. प्रतिविरम—desist; governs the abl. by जुगुप्सा-विरामप्रमादार्थानां उपसंख्यानम् Vārtika. पुण्यप्रवाहं—lit. ' a stream of holiness ', hence a continuously growing store of merit. अभीति—safety (lit. freedom from fear); दिशन् granting. These two lines contain three of the principles of Buddhistic creed, viz., (1) अहिंसा (2) अनुताप and (3) पुण्यसंचयन by granting protection from fear.

P. 116. येन—If you follow the course of conduct thus marked out. अन्न मग्न एनः—अन्न *sc.* पुण्यप्रवाहे. The student should observe the words प्रवाह and मग्न which have been intentionally used to accord with the simile in the last line. परिणतं (सत्) न फलति—will not bear fruit by being ripened, *i. e.*, will not ripen so as to be ready to give fruit. According to the theory of Karman those actions only give fruit, which are ready for it; others being consigned to the domain of संचित. Messrs. B. and P. say 'पापत्वाभावेन परिणतं सत् 'losing its characteristics of a sin'; but it does not mean that; nor does the simile support this meaning. For the salt thrown into the water is not destroyed; it is made imperceptible: so the sin is made ineffective, *i. e.*, is not allowed to bring on its punishment. परिणाम according to the Vedānta philosophy means a change in which the proper form (स्वरूप) of the Prakṛiti is destroyed, as of milk when changed to curds; while विवर्त is a change in which the प्रकृतिस्वरूप remains unchanged, as in the case of water and bubbles. The reading लवणकणामिव although it makes the simile more forcible is grammatically wrong as the word कण is *mas.*; and even though it be changed to कण इव it will not do, as we require a word in the neu. gen. here to keep symmetry with अहः which is neu. दुर्गाद्ये etc.—You should accumulate so much merit that your sin, being comparatively small in mass, will become submerged in it and become ineffective, just as a handful of salt thrown into a big reservoir of water is quite lost therein and is unable to make it salt in taste. दुर्गाद्ये—unfathomable, same as अगाध (गाध means 'shallow' water, where it can be forded). लवणपलं—*lit.* 'salt measuring a *pala* in weight,' 'a handful of salt'. A *pala* is a measure weighing about 1½ oz.

अद्य प्रभृति—from to-day; *cf.* अद्य प्रभृत्यवनताङ्गि तवास्मि दासः Kum. V. 86. अद्य प्रभृति—अस्मात् दिनात् आरभ्येत्यर्थः । प्रभृतियोगात् अद्येति सप्तम्यर्थवाचिना पञ्चम्यर्थो लक्ष्यते । Malli. *ad loc.*

कचिद्द्वीपाः—In this s'l. he describes the Nāgas as they would appear to a looker-on when, being safe from Garuḍa, they would sport at pleasure in the ocean. कचिद्—कचित् 'in this place—in that place'; *cf.* कचित्पथा संचरते सुराणां कचिद् घनानां पततां कचिच्च । Ragh. XIII. 19. द्वीपाकारः—in some places the Nāgas would appear like islands on account of their huge and long bodies floating when moving together over the surface of water. आवर्तमान्तिः—in some places their coiled bodies would

make one think them to be so many whirlpools. व्रजन् etc.—in going from one part of the beach to another through creeks they would resemble bridges. प्रतिसम *adj.* 'equal to, resembling.' समाज—assembly. The word समाज is used in speaking of brute-animals, and समाज of men and such higher beings in creation; hence it may be used with propriety of Nāgas as well. Cf. पशूनां समाजोऽन्येषां समाजः Ak. II. 5. 43. महोदन्वति—in the great ocean. उदन्वत् *m.* 'ocean' is formed from उदक+ the poss. affix वत्, उदक being changed to उदन् by Pāṇ. VIII. 2. 13. The change takes place only when the derivative is to be used to signify the ocean, or as a Proper Name; otherwise we must use उदकवत् (उदन्वान् समुद्र ऋषिश्च । उदकवान्कृपः).

P. 117. सस्तान्—etc.—The principal sentence is उरग-युवतयः तव कीर्तिं गायन्तु. The Nāga-damsels would sing of the glories of Jīmūta, as the benefactor who saved their husbands. रागात्—passionately, devotedly. The first line describes their hair, which they wore loose (स्रस्त). Messrs. B. and P. remark—“The reference to the hair being let loose indicates the safety of the lives of their husbands.” We think it indicates quite the contrary. It is to indicate the *insecurity* of their lives or fear of danger to their lives, that the hair is so worn (चिरं मद्भयेन शिथिलबन्धान् say S'ivarāma); cf. Ragh. VI. 23. We think the word is here used without any such intention; there is no special significance underlying it. वनतिनिरनिभान्—(in colour) resembling dense darkness; dark tresses of women are often compared to a mass of darkness; cf. अलकसंयमनादिव लोचने हरति मे हरिवाहनदिङ्मुखम् । Vik. III. 6. केशपाश—mass of hair. The words पाश, पक्ष and हस्त are used in combination with a word meaning 'hair' in the sense of 'thick mass;' cf. पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थः कचात्परं Ak. II. 6. 98. कपोलैः—supply उपलक्षिताः 'distinguished by,' *i. e.*, having cheeks etc. For this use of the instr. see Apte's *Guide*, § 56. प्रथम—'first', *i. e.*, those of the early morning. The cheeks would be tinged red by the rays of the morning sun and would thus appear as if they were painted with *Sindūra* (red) dye; for सिन्दूर see *supra* II. 13. Some take प्रथम with स्पर्श on the ground that the Nāga damsels were confined to the nether world for a long time through the fear of Garuḍa, and that as they were to come up to this world for the first time, they would also be touched by the sun's rays for the first time. But that does not seem to be intended. Garuḍa does not mean that the damsels should sing the glories

of the saviour of their husbands one day only, but always. If we take प्रथम as above, the description would not apply to them the next day, as the स्पर्श would not be प्रथम then. आयासिताङ्गः—with their bodies fatigued. The fatigue is due to their journey from Pātāla to Malaya; or rather to their wanderings in the garden and gesticulations while singing. अवगणितरुजः—they would not mind the fatigue partly owing to their रम (line 4), and partly owing to their being in the grove of the sandal trees.

अनुमोदामहे—I approve of it. This should be understood as referring to s'l.s 25, 26, and not to 27. वृद्धसमाधिः—here समाधि has the sense of 'resolution' (निश्चय).

अधोमुखस्तिष्ठति—Mark the nobility of S'aṅkha.'s character. He does not wish to leave, while his benefactor is in pain.

नायकः—शंखचूडं पश्यन्—He is trying now to send away S'aṅkha., so that he may not be present at his approaching death, and thinks that a reference to his mother to whom, he well knew, S'aṅkha. was deeply attached, would draw him away.

उत्प्रेक्षमाणा—Imagining, conceiving. He means—she is in pain; won't you go and comfort her ?

धन्या खलु etc.—The mention of S'aṅkha.'s mother sorrowing for her son brings vividly to her mind her own condition, which was worse; for while S'aṅkha. was alive and his mother would be glad for the same, her own son Jīmūta.'s death was imminent. She, therefore, calls S'aṅkha.'s mother 'blessed,' a blessedness which, to all appearance, is denied to her.

P. 118. सत्यमेतत् etc.—The compliment given to his mother is utilized by S'aṅkha. for a clever turn of speech. "What you said is true enough, provided your son Jīmūta. lives." He suggests that his mother would hardly feel happy while Jīm., who to her must be like another son, was in danger. The sentence also can bear the ordinary, straightforward meaning, viz., "you too would be similarly happy if your son would live"—but this is not evidently what the poet would put in S'aṅkha.'s mouth at such a time. The suggestion put forth by B. and P. that स्तस्य may also be taken to hint स्तः+स्थ—'gone to heaven', 'dead', has missed fire, since such a sense is entirely unwarranted by the context.

रसाक्षेपात्—'My attention being drawn away by the desire' etc. समानय मे हस्तौ—Mr. Paranjpe would prefer the ०. १.

समानय जलम्, as the latter is common in the plays of Bhāsa. We think, however, that if the poet had written समानय जलम्, he would have given the stage-direction as अञ्जलिं कृत्वा, and not अञ्जलिं कर्तुमिच्छन्. The latter is here quite appropriate, since Jīm. was too exhausted even to exert himself to the extent of folding his hands, in doing which he requires another's help.

मे पश्चिमः प्रणामः—‘My last salutation’; the words can also be divided as मे अपश्चिमः प्रणामः (मेऽपश्चिमः). अपश्चिम which is a Bah. comp., ultimately means the same as पश्चिम. See note on the word *supra*, at p. 88; it is very common in plays. Cf. the numerous quotations given in Apte's Dict. under that word. अपश्चिम can also be used as a neg. Tatp. meaning ‘not last’, i. e., ‘first’, as at श्रुतवतामपश्चिमः Ragh. XIX. 1.

न वहन्ति—‘do not move.’ Mark the intrans. use of वह्. श्रोत्रं—the ears; cf. श्रोत्रं श्रुतेनैव न कुण्डलेन Bh. N. 62. स्फुटाक्षरपदां— even when its syllables (अक्षरस्य) and words (पदस्य) are quite distinct.

P. 119. प्रलपित—Lamentation. संरक्षता पन्नगं—the s'l. in Act IV. p. 92.

निराधारं धैर्यं—Fortitude is supportless; he means that, with the death of Jīmūta. who was the greatest among brave men, fortitude has lost its great pillar. Jīm. is herein described as possessing the various virtues, धैर्यं, विनय etc., in the highest degree. क्षमः etc.—construe क्षान्तिं वोढुं कः क्षमः (able). विरता—dead; lifeless. हतं सत्यं सत्यं—one सत्यं is an adv., meaning ‘truly, indeed’, and the other a substantive, meaning ‘truth.’ कृपणा—helpless. With this s'l. compare असारं संसारं परिमुञ्चित-रत्नं त्रिभुवनं निरालोकं लोकं मरणशरणं बान्धवजनम् । अदर्पं कन्दर्पं जननयन-निर्माणमफलं जगज्जीर्णारण्यं कथमसि विधातुं व्यवसितः ॥ Māl.-Mādh. V. 30.

P. 120. निष्कारणपरोपकारव्रत—cf. निष्कारणबान्धव *supra* p. 99. बल्लभतरं जनं—may refer to Malayavati only, who was the immediately preceding speaker; or it may refer to all three (parents and wife) combined. उपरत—dead. It should be noted that the poet has gone against the canons of Sanskrit dramaturgy in showing death on the stage. The fact that it is temporary, reviving following in immediate future, may be taken in justification. लोकपालः—Each of the four principal and four intermediate directions is believed to be presided over by its own special guardian deity. For their

names see Ak. I. 2. 4 quoted in the com. They are known as दिक्पाल, or लोकपाल, as the duty of guarding the worlds is assigned to them. Three of these, viz., इन्द्र, कुबेर and यम are mentioned in s'l. 31 below.

संकीर्तन—mention. प्रमुष्टं—wiped off. The use of the p. p. part. shows certainty of the act coming to pass. The mention of *amrita* suggests to Garuda the idea of restoring Jîmûta. to life by its means, and hence he feels that his ignominy (consisting in having taken the life of an innocent person) can be removed in that way. निदशपति—the chief of the gods, Indra. विसृष्ट—'given.' Indra, as the sovereign of the gods, had it in his charge, and he alone could give it.

पक्षोत्क्षिप्ता०—He describes how he would forcibly bring down *amrita* if Indra were to refuse his request for the same. पक्षो०—The wind set in motion by the movement of his wings would cause a storm in the sea and raise billows therein; cf. स्वपक्षपवनापास्तसमस्तसागरजलः p. 74, and s'l. 22 p. 90. पटुतर—swifter. पतन—his flying up in the heaven. समीरेः—the instr. is connected with उत्क्षिप्त in the preceding comp. नेत्रार्चिः etc.—the whole line is an epithet of Garuda; see com. for diss. He means that the fire proceeding from his wrathful eyes would overpower even Fire and the twelve suns. अचिस्—a flame of fire. प्लोष—burning. विधुरं *adv.*, (falling down) 'helplessly'. द्वादशार्क—cf. द्वादशादित्य p. 90, *supra*.

P. 121. संव्यूह्यं—were Indra, Kubera or Yama to oppose him, he would pound their weapons with his beak. अशनि or the thunderbolt is the special weapon of Indra; गदा or the mace of Kubera; and दण्ड or the staff that of Yama, "the lord of the world of the dead", as he is here called. Cf. दण्डधर, an epithet of Yama. Cf. also Kum. II. 20, 22, 23.

सादोपम्—proudly, haughtily. सज्ज—make ready, prepare. भ्राता ते—i. e., Jîmûtavâhana, who was like a brother to you. भग्न एवाहं—I will precede you in this matter of self-immolation; I shall not be lagging behind. Cf. the similar scene in Venî. VI.

उज्ज्वलीयः etc.—Jîm. here draws attention to all the marks on his son's body which proclaimed him as destined to become the sovereign-ruler (चक्रवर्ती) of the Vidyâdharas, and laments how he came to die without the prophetic marks having borne fruit. The major portion of this s'l. is repeated from I. 17, p.

23. मे दुष्कृतेः—in the excess of his grief he attributes the non-fulfilment of the promise of the marks to his own sins. विश्राम्यसि—You cease to exist, i. e., die (without attaining it).

P. 122. गौरि—She is now addressing Gaurī, who, it may be remembered, had given her a boon to the effect that the Chakravartī of the Vidyādharaś would be her husband (p. 19 Act I.). अलीक—false. साहसं—viz. that of immolating yourself on the funeral pyre. अमोघ—‘not fruitless’, i. e. always sure to bring some good in its train; cf. अमोघाः पति-सृहन्तावर्ध्यानुपदमाशिषः । Rag. I. 44.

P. 123. अभिलषित्वाधिकवरदा—One who grants a boon which bestows much more than what is desired; cf. दत्तो दत्तमनोर-थाधिकफलः *supra* p. 8. शरण्या—one who protects (diss. शरणे रक्षणे साधुः, with the affix यत् by Pāṇ. IV. 4. 98).

अनन्ना वृष्टिः—‘a shower (of rain) when there are no clouds (in the sky)’; a proverbial expression to indicate the unexpected occurrence of something which is welcome. Cf. इयमनन्ना वृष्टिः Ratn. III.; अनन्नावृष्टिः श्रवणामृतस्य । Vikr. Ch. I. 9. वृष्टेर्दिवो वीत-बलाहकायाः Kir. III. 5; अनन्नाः सुधावर्षः Māl.—Mādh. X. 10 etc.

संग्रामाखण्डदेहाः etc.—The S’l. vividly describes the movements of the Nāgas now restored to life and with their bodies fully regained as they are fast speeding away to the ocean. अखण्ड—‘whole’ (*lit.* not in pieces). स्फुटमणिकिरणेः *adj.* to उत्तमाङ्गैः—jewels emitting bright or clear (स्फुट) rays. भासुर—‘brilliant’; fr. भास् ‘to shine’ with the affix उर (घुरच्) by Pāṇ. III. 2. 161. उत्तमाङ्ग—*n.* ‘the head’; *lit.* ‘the best limb in the body’; उत्तमाङ्गं शिरः शीर्षम् Ak. II. 6. 95. अमृतरसास्वादलोभात्—There had been a shower of nectar, and they were trying to lick off whatever remained of it on the ground. It would be remembered that it was exactly a similar action of theirs which, as the myth goes, originally gave them forked tongues.

P. 124. मलयगिरिसरिद्वारिपूराः इव—As though they were so many flooded rivers of the Malaya mountains running down to the sea. वक्रैः प्रस्थानमार्गैः—The snake always travels in a zigzag way, whence it is named जिह्मग. विषधर—See *supra* p. 102.

हंसांसाहतं—She now formally installs him as a Chakravartin. The principal item in the installation ceremony is the sacred bath or अभिषेक, which is to be done with hallowed

waters kept in golden jars; *cf.* अथाभिषेकं रघुवंशकेतोः प्रारब्ध-
मानन्दजलैर्जनन्योः । निर्वर्तयामासुरमात्यवृद्धान्तीर्थाहूतैः काञ्चनकुम्भतोयैः ॥
सरित्समुद्रान्तरसीश्च (मानसादीश्च Malli.) गत्वा &c. Ragh. XIV. 7. 8;
also Bhatti. IV. 4. हेसांसारो—The waters used by Gaurī were
mixed with the pollen of the golden lotuses in the Mānasa-
lake) shaken by swans with their shoulders. For the presence
of golden lotuses in the Mānasa lake *cf.* हेमाम्भोजप्रसवि सलिलं
मानसस्याददानः । Megh. I. 64. रजःसंपर्कपङ्कोक्षितैः—रजःसंपर्क means
संपृक्करजः स एव पङ्कः as in the com.; or better still रजःसंपर्केण हेतुना
पङ्कोक्षितैः; or संपर्कजः पङ्कः तेनोक्षितैः. मम मानसात् उत्पन्नैः is used in a
double sense—(1) “produced in my Mānasa lake” she says
मम, because the lake is situated on the top of the Kailāsa
Mountain which is the abode of S'iva and Gaurī—(2)
“produced by my mind's effort”. There was no Mānasa lake
at that place, and she had the waters produced then and there
by the exercise of her mental power of working miracles.
The word मानसात् occupies a middle position between उत्पन्नैः
and उपनतैः, and by काकाक्षिगोलकन्याय it can be taken with the
latter as well; ‘brought from the Mānasa lake, and having been
produced there.’ महापावन—very holy; *cf.* महापुण्या *supra* p. 94.
The lake Mānasa is so called, being created by Brahman by
an effort of the mind and hence also its purity. *Cf.* कैलासपर्वते
राम मनसा निर्मितं परम् । ब्रह्मणा नरशार्दूल तेनेदं मानसं सरः ॥ Rāmāyaṇa,
Ādi.-K. XXIV. For the use of water brought from lakes at
coronation time see Ragh. quoted above and Malli. thereon.
स्वेच्छानिर्मित—*cf.* the second meaning of मम मानसादुत्पन्नैः *supra*.
एषा—goes with अहं in the fourth line.

अपेसरीभवतु—‘let it be the first or chief, (among the gems
I am giving to you).’ काञ्चनचक्ररत्न—‘the gem called the
golden discus.’ धवलौ द्विपः—a white elephant. White elephants
are even to this day honoured by Buddhists (in Siam, China
and other countries). चतुर्भिः—having four tusks; his रत्नत्व
lies in this, as ordinary elephants have only two tusks. इयाम्—
dark-green. हरि *m.* ‘a horse’; the word is generally used of
Indra's horses; *cf.* हरिभिरचिरभासां तेजसा चातुर्लिप्तेः S'āk. VII. 7.
मलयवती—is called a क्षीरत्न here to imply that she was endowed
with exquisite beauty and excelled all women by virtues.
रत्नानि ते &c.—“this verse contains only four of the seven
jewels which a universal sovereign, according to the Buddhistic
notions, is said to possess; *cf.* तस्येमानि सप्त रत्नानि भवन्ति । तद्यथा ।
चक्ररत्नं हस्तिरत्नं अश्वरत्नं क्षीररत्नं मणिरत्नं गृहपतिरत्नं परिणायकरत्नमेव
सप्तमम् । *Lalitavistara* III.” (B. and P.)

P. 125. शारदशशाङ्कधवल—‘white like the autumnal moon’; the moonlight is especially clear and brilliant in the *s’arad* season; *cf.* चन्द्रे च विशदप्रभे Ragh. IV. 18; परिणतशरच्चन्द्रिकासु क्षपासु Megh. II. 50. बालव्यजन—fans or Chauries made of hair (बाल *m.*) of Ohamaris and other animals; such Ohauries were part of the paraphernalia of kings. *Cf.* नृपतीनिव तान्वियोज्य सद्यः सितबालव्यजनेर्जगाम शान्तिम् । Ragh. IX. 66. यस्यार्थ-युक्तं गिरिराजशब्दं कुर्वन्ति बालव्यजनेश्चमर्यः । Kum. I. 13. मणिमरीचि—The rays proceeding from the jewels of various colours worn by them in their crowns. रचितेन्द्रचापभक्तयः—‘who have produced an arrangement of rays (of various colours) giving the appearance of the rain-bow.’ For भक्ति meaning ‘arrangement’ *cf.* भक्तीभक्त्या विरचितवपुः Megh. I. 62 (where Malli. paraphrases भक्ति by रचना). भक्तिनमित—bent in devotion; here भक्ति is used in its common sense. पूर्वकाय—*mas.* ‘the fore-part of the body’, *i. e.*, the head, neck, and chest. Diss. पूर्वं कायस्येति पूर्वकायः by Pâp. II. 2. 1. *Cf.* पश्वाधेन पविष्टः शरपतनभयाद्भूयसा पूर्वकायम् । S’ak. I. 7. मतङ्गादयः—Mataṅga was a hostile relation of Jîmâta-vâhana. See *supra* p. 8. मतङ्गहतकस्ते प्रतिपक्षः. Delete the note on Mataṅga there; for the name of Mataṅga, though not found in Taramṅga 90, is found in Taramṅga 22, in the s’l.—ततः प्रीतिप्रह्ला-मरनिकरमागत्य गरुडं प्रणेमुस्तं विद्याधरतिलकमध्येत्य सभयाः । स्वदायादाः सर्वे हिमगिरिसुतानुग्रहवशात् मतङ्गाख्याया ये सुचिरमभजन्त्य विवृतिम् ॥

भतः परमपि etc.—He means that what she has already given is more than sufficient to satisfy his wishes, and that he does not really need anything further.

विनीतः—*lit.* ‘subdued,’ *i. e.*, made to follow a humane course of conduct. गुरुभिः—‘by the elders’, *i. e.*, by his parents. साक्षात्—in bodily form. *Cf.* साक्षादिव पिनाकिनम् । S’ak. I. 6. प्रार्थ्यते यत्—which is sought or desired.

भरतवाक्यम्—is the technical title given to the last verse in a play which must contain an expression of general peace and good will, and is sung by an actor, but not in his capacity as a member of the dramatic party. The name भरत is put in instead of नट, as all acting is over. प्रस्तावनान्तरं नटवाक्याभावाच्च भरतवाक्यमित्युक्तिः । See Rāghavabhaṭṭa’s com. on भरतवाक्य, S’ak. VII. According to some it is so called after the sage Bharata, who is traditionally believed to have been the founder of the Dramatic science.

हृष्ट...कृतः—*masc. plu.*, going with अभ्युदाः. The appearance of clouds in the rainy season causes the peacocks to dance

with joy, a phenomenon which is constantly referred to in Sanskrit literature. *Cf.* प्राग्भारेषु शिखण्डिताण्डवविधौ मेघैर्वितानाय्यते *Māl.-Mādh.* IX. 14. गायति हि नीलकण्ठो नृत्यति गौरी तडित्तरलतारा । आस्फालयाति मृदङ्गं तदनु घनोऽयं महाकालः ॥ *Subhā.* See also *supra* note on ताण्डवं III. 7. शिखण्डिन् *m.* a peacock (fr. शिखण्ड, his tail). काले—‘at the proper time,’ whenever wanted. प्रतिकूढं—the thickly (संतत) grown (प्रतिकूढ) green (हरित्) corn-crops (शस्य) are spoken of as if they were the garments (उत्तरीय) worn by the earth conceived as a lady. *Cf.* काशाशुका विकचपद्ममनोज्ञवक्त्रा...प्राप्ता शरन्नवधूरिव रम्यरूपा ॥ *Ritus.* III. 1. A prayer for timely and copious rain and the consequent production of abundant corn marked the closing part of most of the Sanskrit plays; *cf.* भवतु वसुमती सर्वसंपन्नशस्या । पर्जन्यः कालवर्षी *Mṛich.* X. उर्वीमुद्दामशस्यां जनयतु विसृजन् वासवो वृष्टि-मिष्टाम् । *Ratn.* IV. तव भवतु बिडौजाः प्राज्यद्वष्टिः प्रजासु । *S’āk.* VII; ते कालवर्षा वारवाहाः सन्तु राष्ट्रं पुनरखिलमपास्तैति संपन्नशस्यम् । *Mv.* VII.

P. 126. चिन्वान—collecting; pres. part. *Ā.* of चि to collect. वीतविपदः—whose difficulties have been removed. मानसैः—may be construed with चिन्वानाः as in the com., or it may be taken as उपलक्षणे तृतीया. बान्धव—taking delight in holding conversation or meeting (गोष्ठी) with relatives and friends. With this *cf.* the very similar lines of the *Bharata-vākya* of *Māl.-Mādh.*—काले संततवर्षिणो जलमुचः सन्तु क्षितौ पुण्यतो मोदन्तां घनबंधुबान्धवसुहृद्रोष्ठीप्रमोदाः प्रजाः ॥

शिवमस्तु etc.—(Stanza given in the ft.-note) भूतगणाः—all living creatures. This s’l., which is only found in the *Triv. Ed.*, is also given as the *Bharata-vākya* of the *Māl.-Mādh.* by a southern Ms. collated by Dr. Bhandarkar for his edition (See *ibid.* p. 460).

The Subhāshitas Occurring in the Play.

(The figures refer to the pages of this Edition).

I. SENTENCES.

कन्यका हि निर्दोषदर्शना भवन्ति ।	P. 17
किं स्वजनः प्रियं वर्जयित्वाऽन्यद्भणितुं जानाति ।	P. 31
वन्द्याः खलु देवताः ।	P. 14
विचित्राणि हि विधिविलसितानि ।	P. 104
विषधरवदनाद्विषमन्तरेण किमन्यन्निष्क्रामति ।	P. 102
सर्वस्याभ्यागतो गुरुः ।	P. 23

II. S'LOKAS.

अन्योन्यप्रीतिकृतः समानरूपानुरागकुलवयसाम् ।	
केषांचिदेव मन्ये समागमो भवति पुण्यवताम् ॥	P. 48
क्रोडीकरोति प्रथमं यदा जातमनित्यता ।	
धात्रीव जननी पश्चात्तदा शोकस्य कः क्रमः ॥	P. 78
मेदोस्थिर्मांसमज्जास्त्वर्संधातेऽस्मिंस्त्वगावृते ।	
शरीरनाम्नि का शोभा सदा बीभत्सदर्शने ॥	P. 115
शय्या शाद्वलमासनं शुचिशिला सद्यद्दुमाणामधः	
शीतं निर्झरवारि पानमशनं कन्दाः सहाया मृगाः ।	
इत्यप्रार्थितलभ्यसर्वविभवे शोषोऽयमेको वने	
दुष्प्रापार्थिनि यत्परार्थघटनावन्ध्यैर्वृथा स्थीयते ॥	P. 72
सर्वशुचिनिधानस्य कृतघ्नस्य विनाशिनः ।	
शरीरकस्यापि कृते मूढाः पापानि कुर्वते ॥	P. 76
स्वगृहोद्यानगतेऽपि स्निग्धे पार्पे विशङ्कयते स्नेहात् ।	
किमु दृष्टबह्वपायप्रतिभयकान्तारमध्यस्थे ॥	P. 94
स्वशरीरमपि परार्थे यः खलु दद्यादयाचितः कृपया ।	
राज्यस्य कृते स कथं प्राणिवधक्रौर्यमनुमनुते ॥	P. 68

The Metres used in the Play, their Definitions and Schemes.

1. Sanskrit verse is regulated by quantity, and not, as in English, by accent. A पद्य (stanza) consists usually of four पाद (quarters). A पाद is regulated either by the number of syllables (अक्षर) or of syllabic instants (मात्रा). When the पाद are all similar, it is called a समवृत्त, to which type most of the metres conform; there are अर्ध-सम वृत्त, wherein the first quarter corresponds with the third, and the second with the fourth, called respectively the odd (विषम) and even (सम) quarters. A third class comprises विषम वृत्त, but these are very seldom met with.

2. The vowels अ, इ, उ, ऋ and ॠ are short, and the rest long. The quantity of a syllable is determined by its vowel. A syllable with a short vowel is called लघु ('light'), and one with a long vowel is called गुरु ('heavy'). But a लघु syllable is considered गुरु if it is followed by an Anusvâra, or a Visarga, or a conjunct consonant, or when it comes at the end of a पाद.¹

3. A set of three syllables is called a गण (foot). Marking a short syllable as ˘ and a long one as —, the different गण, which are eight in number, may be exhibited² as follows:—य ˘ — —; र — ˘ —; त — — ˘; भ — ˘ ˘; ज ˘ — ˘; स ˘ ˘ —; म — — —; and न ˘ ˘ ˘. In the definitions which are given below a short syllable is indicated by the letter ल, and a long one by ग.

4. Excepting five stanzas (I. 18; II. 1; III, 1, 2, 3) of Prakrit verse, the Nâgânanda has 115 stanzas, distributed over 12 different metres, which we give below in the alphabetical order of their names. The metre is also named in the com. in this edition, except in the case of अनुष्टुप्.

अनुष्टुप्—(also called श्लोक). Def. श्लोके षष्ठं गुरु ज्ञेयं सर्वत्र लघु पञ्चमम् । द्वित्रितुःपादयोर्ह्रस्वं सप्तमं दीर्घमन्ययोः ॥ This is the shortest metre in ordinary use. There are many varieties of this metre, but the one defined is the most common. Each Pâda of it consists of 8 syllables of which the sixth is long and

1 सामान्यस्वरस्य दीर्घश्च विसर्गी च गुरुर्भवेत् । वर्णः संयोगपूर्वश्च तथा पादान्तोऽपि वा ॥

2 आदिमध्यावसानेषु परता यान्ति लाघवम् । भजसा गौरवं यान्ति मनौ तु गुरुलाघवम् ॥

the fifth short, and the seventh is *short* in the second and fourth pādas and *long* in the first and third. The rest of the syllables may be either short or long. *Examples*—I. 4, 9, 19; II. 7, 9, 12; III. 11, 12; IV. 7, 8, 11, 16, 17, 20, 21, 29; V. 9, 10, 11, 16, 19, 23, 25, 28, 33. And the stanza on p. 98 (footnote).

आर्या—Def. यस्याः प्रथमे पादे द्वादश मात्रास्तथा तृतीयेऽपि । अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश साऽऽर्या ॥ This belongs to the class of metres which are regulated by the number of मात्राs or syllable instants. The four pādas contain respectively 12, 18, 12 and 15 Mātrās. *Examples*—I. 13; II. 4, 5, 8, 14; III. 10, 14, 17; IV. 4, 12, 19, 23, 24; V. 1, 4, 34. And the stanzas on pp. 4, 69, 126 (footnotes).

इन्द्रवज्रा—Def. स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः । Each quarter has 11 syllables. Scheme of Ganas—त, त, ज, ग, ग. Ex.—IV. 5.

उपजाति—Def. [स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः उपेन्द्रवज्रा जतजास्तौ गो ।] अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः ॥ इत्थं किलान्यास्वपि मिश्रितासु वदन्ति जातिष्विदमेव नाम । An उपजाति is a mixture of one or more pādas of इन्द्रवज्रा (see above) with one or more of उपेन्द्रवज्रा (11. Syll., Sch.—ज, त, ज, ग, ग), so as to form one stanza. A mixture of other metres also, in this manner, is called an upajāti. The student is recommended in each case to scan and find out whether a pāda is in Indra. or Upendra. Ex.—IV. 11, 13, 14, 26; V. 15, 22.

[उपेन्द्रवज्रा—See उपजाति above].

द्रुतविलम्बित—Def. द्रुतविलम्बितमाह नमो भरो । 12 Syllables. Sch.—न, म, म, र. Ex.—I. 16.

मालिनी—Def. ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकेः । 15 Syllables. Sch.—न, न, म, य, य. The pause occurs after the eighth syllable. Ex.—I. 11; II. 11.

वसन्ततिलका—Def. उक्ता वसन्ततिलका तमजा जगौ गः । 14 syllables. Sch.—त, म, ज, ज, ग, ग. Ex.—III. 16; IV. 6; V. 3, 5, 6, 12, 29, 37.

शार्दूलविक्रीडित—Def. सूर्याश्वैर्यदि मः सजौ सततगाः शार्दूलविक्रीडितम् । 19 Syllables. Sch.—म, स, ज, स, त, त, ग. The pause occurs after the twelfth syllable. This metre is used very frequently in this play. Ex.—I. 1, 3, 5, 6, 7, 8, 10, 14, 15,

17, 20; II. 2, 3, 10; III. 4, 5, 6, 9; IV. 2, 3, 9, 10, 27; V. 2, 13, 14, 17, 18, 20, 32, 36, 39.

शालिनी—Def. मात्तो गो चेच्छालिनी वेदलोकेः । 11 Syllables. Sch.—म, त, त, ग, ग. The pause occurs after the fourth syllable. Ex.—V. 7.

शिखरिणी—Def. रसै रुद्रेष्टिन्ना यमनसभलागः शिखरिणी । 17 Syllables. Sch.—य, म, न, स, भ, ल, ग. The pause occurs after the sixth syllable. Ex.—III. 8; V. 26, 30.

स्रग्धरा—Def. स्रग्धैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्तितेयम् । 21 Syllables. Sch.—म, र, भ, न, य, य, य. The pauses occur after the seventh and the fourteenth syllables. This is the longest metre in ordinary use. Ex.—I. 2, 12; II. 13; III. 7, 15, 18; IV. 15, 18, 22, 25, 28; V. 8, 21, 24, 27, 31, 35, 38.

हरिणी—Def. नसमरसला गः षट्दंर्दहैर्हरिणी मता । 17 Syllables. Sch.—न, स, म, र, स, ल, ग. The pauses occur after the sixth and the tenth syllables. Ex.—II. 6; III. 13.

Bombay University Examination Paper.

Previous Exam., 1893-94.

1. Translate into English:—(a) न खलु न खलु मुग्धे etc., II. 11; (b) क्षौमे भङ्गवती etc., V. 2; (c) अभिलषिताधिकवरादे etc., V. 34.

2. Briefly sketch the character of जीवूतवाहन, citing passages to illustrate the sketch.

3. State briefly what you know about श्रीहर्ष.

4. Explain the derivation of the following words:—(1) विश्वावसु (विश्वं वसु यस्य ; the अ of विश्व is lengthened before वसु and राट् by विश्वस्य वसुराटोः । Pāṇ. VI. 3. 128); (2) अनुष्ठित; (3) आहिताग्नि; (4) गरुत्मन् (गुरुतः large wings सन्त्यस्य); (5) ब्रह्मसूत्र; (6) कन्धरा (कं शिरः धारयति इति ; fr. धृ 10 conj. + खच् i. e. अ ; or कं धरतीति fr. धृ + अच्).

Index of Important Words.

(The figures refer to the Pages of this Edition).

अंस 124
अंहस् 109
अक्षत 112, 117
अखण्ड 123
अग्निशरण 105
अग्निहोत्र 104
अग्रहस्त 17, 44, 46
अङ्गन 94
अच्छ 56, 62
अजस्र 87
अजिन 33
अर्तर्कितोपनत 89
अतिमुक्त 42
अतिवाह्य (verb) 35
अतिशय 19
अतुल 40
अदक्षिण 31, 97
अधिक्षिप् (verb) 19
अध्यवसाय 86, 112
अध्यास् (verb) 25
अनघ्न 123
अनर्ह 15
अनिश 70
अनुगत 16
अनुदिन 74
अनुबन्ध 73
अनुभाव 21, 23, 31
अनुरञ्ज् (verb) 21
अनुरोध 9
अन्त 60
अन्तराय 86
अन्तराल 13
अन्तरेण 102
अन्तिक 95, 96
अन्वय 18, 41, 95
अपराद्ध 29, 45

अपवारित 37, 43
अपश्चिम 88
अपहत 97
अपाय 94
अपास्यन् 70
अभिघात 115
अभिपत् (verb) 75
अभिपात 75
अभिष्ट (verb) 51
अभिरम् (verb) 31
अभिहन्यमान 14
अभ्यन्तर 70
अभ्यागत 23
अभ्युपाय 86, 89
अमोघ 122
अम्बुनाथ 120
अम्बुराशि 73, 90
अर्चिस् 120
अलक 30
अलक्तक 10
अलर्क 53, 122
अवकृष्ट 68
अवगाढ 105
अवगुण्ठन 51, 52
अवचय 27
अवबन्ध 70
अवलीढ 115
अवितथ 105
अविधवा 101
अविनीत 22
अविरत 32
अशन 93
अशनि 92, 121
असमीक्ष्यकारिता 113
असंभावनीय 29
असित 33

असु 118, 125
 असृज् 92, 115
 अन्न 87, 99
 आकर्णना 12
 आकारय् (verb) 3, 23
 आकुल 97, 100
 आकूत 37, 44
 आक्षिप् (verb) 35, 43, 44
 आक्षिप्त 69
 आक्षेप 118
 आपात 87
 आजि 68, 121
 आत्मभरित्व 28
 आपात 100
 आपान 61
 आपानक 50, 57, 62
 आभोग 24
 आसृष्ट 66
 आथतन 28
 आयत्त 86
 आयल्लक 25
 आयासित 117
 आरात् 68
 आराव 48
 आर्त 77, 82
 आर्ति 123
 आर्द्रार्द्र 12
 आलवाल 12, 60
 आलाप 39, 58
 आवर्जित 4, 107
 आवर्त 116
 आवल्गिन् 2
 आवेग 35, 109
 आशङ्क 37
 आशा 90
 आसन्न 36
 आसार 10
 आस्फाल 73
 आस्फालित 10
 आहिताग्नि 104
 इन्दीवर 34
 इन्द्रचाप 125

इन्द्रोत्सव 3
 ईक्षण 33, 97
 उक्षित 124
 उच्छलित 10
 उच्छित्ति 67
 उज्झ् (verb) 89, 90
 उटज 94
 उताहो 72
 उत्कम्प 2, 36
 उत्कर्तन 106
 उत्खात 98
 उत्तमाङ्ग 2, 123
 उत्तरीय 51, 54, 82, 112, 125
 उत्पतित 99
 उत्पात 97, 111
 उत्पीड 60, 100
 उत्फुल्ल 15
 उत्सङ्ग 9, 91
 उदन्वत् 116
 उद्गार 74
 उहीत 48
 उद्गाम 11
 उद्देश 94
 उद्द्योत 90
 उद्धत 73
 उद्धन्ध् (verb) 42, 43
 उद्धन्धन 43
 उद्भासिन् 63
 उद्बहन 5
 उद्धान्त 87
 उद्वाह 48
 उद्भूत 67
 उन्माथिन् 73
 उपन्यास 88
 उपपत्ति 98
 उपवीणय् (verb) 114
 उपालम् (verb) 35
 उरग 84, 117
 उरस्ताड 79
 उल्का (ft.-notes) 98
 उष्णीष 23, 121
 ऊर्जित 107

ऊर्णा 23, 121
 एक 99
 एनस् 115, 116
 ओघ 16, 33, 68
 कक्षा 85
 कङ्काल 87
 कञ्चुक 108
 कण्टमह 10
 कन्दर 10, 108
 कन्धरा 13
 कपाल 88
 कपिल 54, 64
 कपिशय् (verb) 90
 कलय् (verb) 43
 *कल्प 111
 कल्पान्त 90
 कवल 13
 कवलय् (verb) 93
 कवलित 74
 कवलीकृ (verb) 111
 कषण 10, 105
 काकली 14
 काश्ची 60
 कातर 87
 कान्तार 94
 कारुणिक 1, 99, 108
 कुञ्जर 10
 कुट्टिम 60
 कुल 65, 72
 कुलपति 22, 24
 कूट 76
 कूल 116
 कृते 76, 104
 कृत्त 11, 87
 कृपण 80, 119
 कृ (verb) 12
 कैसर 15, 66
 कोटि 117, 123
 कोश 70
 क्रन्दत् 10
 क्रम 78, 103, 110
 क्रोडीकृ (verb) 78

कृण् (verb) 14
 क्षौम 94
 खलीकृत 55, 65
 गण्ड 10
 गमक 13
 गरुत्मत् 99, 102
 गर्धो 87
 गह्वर 10, 100
 गान्धर्व 46
 गुल्मक 15
 गृध्नु 91
 गोकर्ण 89, 99
 गोचर 18, 109
 गोपायित 77
 गोपुच्छा 16
 गोष्ठी 126
 मावन् 100
 ग्लानि 106
 घटना 73
 घटय् (verb) 23
 घृणा 80
 घृष्ट 25
 चक्र 23, 92, 121, 124
 चक्रवर्तिन् 19, 22, 121, 124
 चञ्चत् 87
 चन्द्रकान्त 38
 चन्द्रमणि 27, 29, 35, 36
 चन्द्रिका 36
 चषक 49, 56
 चारण 108
 चित 125
 चिन्वान 126
 चिबुक 77
 चिरय् (verb) 26, 37, 94, 97
 चूडामणि 98
 छटा 83, 97
 छिमिति 87
 छेर 13
 जडर 24
 जरत् 11
 जजेरित 9
 जातक 3

- जिन 1
 जीवन्मृत 7
 जीवलोक 81, 83
 जीवापित 64
 झंकार 34
 झटिति कृत्वा 112
 तदस्थ 111
 तटाक (ft.-notes) 4
 तत्त्व 16
 तन्त्री 13, 14
 तपस्विन् 69, 79
 तम् (verb) 60
 तरङ्गित 94
 तरल 20, 97
 तरस् 92
 तर्ज्य (verb) 54
 तामरस 23, 121
 तार 13
 ताक्ष्य 84, 100, 107
 ताल 25
 तुल्य (verb) 35
 तुहिनशैल 76
 तृणीकृत 99
 त्रिदश 120
 त्रिलोकी 111
 त्रै (verb) 82
 त्वच् 11
 दण्डनीति 71
 दर 13
 दशा 94
 दारिका 18
 दारु 121
 दास्याःपुत्र 47, 51, 53, 54, 65
 दीधिति 25, 68
 दीपप्रतिपद् 72
 दीर्घिका 57
 दुन्दुभि 92
 दुर्जनीकृत 46
 देवतायतन 14
 दोलाय (verb) 24
 दौर्भाग्य 42
 द्रुतम् 15
 द्रोणी 105
 धनद 121
 धमधमाय् (verb) 24
 धातु 15
 धात्री 78
 धारण 25
 धारागृह 60
 धारित 42
 धुक्षित 111
 धृ (verb) 112, 113
 धृति 7
 ध्वंसिन् 6
 नक्तंदिन 59
 नखर 105
 नति 12
 नन्दन 63
 नभस्वत् 90
 निकषण 103
 निपुण 100
 निमिच 96, 102
 नियांग 5
 निर्बन्ध 7, 85
 निर्विण्ण 7
 निर्विशेष 84
 निर्वृत्त 31
 निर्वृति 13
 निर्वृत्त 46, 50
 निर्वेद 5
 निर्व्याज 34, 85
 निर्द्वादिन् 14
 निष्पीडय् (verb) 32
 निष्यन्द 60
 निखिश 68
 नीलकण्ठ 60
 नीली 64
 नीवार 9
 नैर्द्वर 11
 न्याय्य 8
 पक्षाति 90
 पञ्चजातीय 38
 पञ्चस्व 75
 पटल 74, 91, 108

पटवास 61
 पटह 2
 पटाक्षेप 66
 पटु 2, 111, 120
 पद् 12, 13, 118
 पद्मी 23, 121
 पद्धति 102
 परवश 53, 57
 पराग 15
 परिक्षित 27
 परिच्छिन्न 15
 परिणत 70
 परिदेवित 77
 परिपाटल 66
 परिभोग 9
 परिमलन 9
 पर्यवसान 76
 पर्याप्त 61
 पल 116
 पश्चिम 88, 118
 पांसुल 23
 पाणिग्रह 89
 पाप्मन् 112
 पाश 43, 117
 पिञ्जर 60
 पिधा (verb) 90
 पिशित 87
 पिष्टातक 47
 पीठ 100
 पुरस्कृत (verb) 87
 पुलक 106
 पुर 70, 124
 पूर्वकाय 125
 पूषन् 91
 पूथु 100
 पीत 99
 प्रकाश 23
 प्रकृति 8
 प्रच्छादय् (verb) 30
 प्रतिग्रह (verb) 41, 42
 प्रतिध्वानिन् 73
 प्रतिपक्ष 8, 59, 115

प्रतिपत्ति 21, 31
 प्रतिपद् (verb) 29, 35, 43
 प्रतिपन्न 75
 प्रतिपालय् (verb) 15, 104, 112
 प्रतिभय 94
 प्रतिवचन 99, 119
 प्रतिसम 116
 प्रतिहत 84, 96, 113
 प्रती (verb) 38, 45, 112
 प्रतीष्ट 46
 प्रतीहार 76
 प्रत्यग्र 69
 प्रत्यवाय 77
 प्रत्याख्यान 42
 प्रत्याचक्षाण 42
 प्रक्षेप 34
 प्रमृष्ट 120
 प्रवण 70
 प्रसक्त 70, 79
 प्रह 2
 प्राग्भार 108
 प्राणयान्ना 96
 प्रालेयाचल 74
 प्रावृ (verb) 83
 प्रावृत 74, 92
 प्रेक्षन् 73
 प्रेतलोकेश 121
 प्लावन 90
 प्लुष्ट 105
 प्लोष 120
 फणभृत् 76
 फूत्कृत 108
 बद्धकक्ष 85
 बहल 9
 बालव्यजन 125
 बिम्ब 39
 बीभत्स 115
 बोधिसत्त्व 4 (v.l.), 109
 ब्रह्मसूत्र 56
 भक्ति 125
 भङ्ग 94, 111
 भङ्क 50

भरित 56
 भव 92
 भागधेयता 31
 भाण्ड 49
 भारती 105
 भासुर 68, 123
 भित्ति 10
 भोग 116
 मकरध्वज 30
 मतङ्गज 68
 मधुकर 52, 66
 मधुलिङ्ग 34
 मधुसूदन 31
 मध्य 15
 मध्यंदिन 22, 24
 मनःशिला 38
 मनाक् 37, 45
 मन्थर 24
 मन्दर 108
 मन्द्र 13, 93
 मन्यु 37
 मरीचि 97, 125
 मर्षय् (verb) 57
 मसृण 103
 मस्तिष्क 83
 महीध्र 91
 माणिक्य 62
 माद्यत् 10
 मार 1, 2
 मुखर 70
 मुखरय् (verb) 92
 मुद्रा 70
 मुधा 33
 मुनीन्द्र 2
 मुषित 99, 101
 मौञ्जी 12
 यति 16
 यथावत् 3
 यथामुख 23
 यान 67
 योगपीठ 2
 रक्ष् (verb) 71

रक्षा 8, 76
 रञ्जित 74
 रत्नाकर 45
 रभस 68, 73
 रसज्ञा 75
 रसित 93
 राजक 67
 रामणीयक 10
 रुत 13
 रोमाञ्चय् (verb) 10
 लक्षित 29, 31
 लक्ष्मन् 108
 लघु 26, 35, 47, 98
 लम्ब 117
 लम्बित 15
 लय 15
 लव 87
 लसत् 111
 लोकपाल 120
 लोकालोक 109
 वञ्चित 99
 वर्णक 38, 51
 वर्णय् (verb) 63, 64
 वर्णित 65
 वलित 13
 वसा 87
 वस्तु 3, 9
 वाचामात्र 31
 वाडव 111
 वादय् (verb) 38
 वास 40, 58, 87
 वासित 49
 विकल्प 86
 विरूव 77, 82, 86, 98
 विघट्टय् (verb) 103
 विजृम्भित 113
 विज्ञान 17
 विज्वाल 110
 विटपिन् 60
 विधुति 87
 विधुर 34, 120
 विनायक 88

विपश्ची 13
 विपाण्डुर 37
 विलक्ष 29, 42, 56
 विलुप्त 106, 114
 विवश 118
 विवस्वत् 70
 विश्रब्ध 91
 विषधर 102, 124
 विस्पष्ट 15
 विस्र 87
 वीत 126
 वीथिका 52, 62
 वेला 72, 73, 95, 118
 वैह्व्य 81
 वैतालिक 47
 वैनतेय 102, 104
 व्यक्ति 15
 व्यजन 125
 व्यञ्जन 15
 व्यतिकर 61, 62, 70
 व्यवसाय 44, 85
 व्यवसित 44
 व्याज 1, 34, 85
 व्याजिह्व 13, 108
 शङ्खपाल 86
 शरण 104, 105
 शरण्य 123
 शलक (v. l.) 25
 शशभृत् 18
 शशाङ्क 125
 शशिमणि 37
 शद्वत् 103
 शाहल 72
 शारद् 125
 शावक 11
 शिखण्डिन् 125
 शिखा 87, 105
 शिखिन् 87
 शिवा 87
 शीकर 10, 25
 शीर्ण 100
 शुभ्रष् (verb) 35

शोखर 51
 शोखरक 50
 श्रेणि 87, 105
 श्रोत्रपरंपरा 3
 श्वपच 84
 संरब्ध 67
 संरम्भ 67
 संवर्तक 90, 93
 संवाह्य (verb) 7
 संवीज्य (verb) 25
 संसक्त 25
 संस्तम्भ 82
 संह (verb) 81
 संकल्प 39
 संकुल 87
 संक्रान्त 46, 101
 संगीतक 4
 संघात 74, 115
 सज्जत् 105
 सज्जिक् (verb) 27, 52
 सटा 68
 सद्यन् 72
 संतति 80
 संतानक 51, 62
 संत्रास 75
 संनिवृष्ट 87
 सपत्न 67
 सपर्या 12
 समधिष्ठित 8
 समाज 116
 समाधि 117
 संबन्धिक 55, 57
 संभाव्य (verb) 22, 31
 सर्पिस् 111
 सवन 22, 24
 सवयस् 94
 सहधर्मचारिणी 94
 सहस्रदीधिति 25, 97
 साकूत 44
 साटोप 121
 साध्वस 17, 20, 100
 सामाजिक 4

साहसिक 86
 सीधु 57
 सोपपत्तिक 98
 स्थलित 71
 स्त्यान 100
 स्थगित 67
 स्थली 100
 स्थविर 5
 स्थान 13
 स्नपनक 47, 48
 स्पन्दन 96
 स्फीत 108
 स्फोट 80

स्मारित 28
 स्यन्द् (verb) 109
 सु (verb) 75
 स्वस्तिक 108
 हञ्जे 17
 हतक्र 8, 67, 68, 81, 99
 हताश 41, 47
 हरि 18, 23, 68, 121, 124
 हरिचन्दन 62
 हरित् 125
 हस्त 25
 हारिन् 4
 हिला 60

TRANSLATION.

ACT I.

“Whom are you thinking of, under the pretext of (being engaged in) contemplation? Open your eyes (even though it be) for a moment and look at these persons (i. e. ourselves), pained by the arrows of Love. You are not protecting (us) although you are (called) a Protector. You are falsely (called) compassionate. Where can there be another man who is more cruel than you?”—May the victorious Buddha (the enlightened one), whom the women of Māra thus addressed in jealousy, protect you! (1) Moreover,

May the lord of contemplators (Buddha) grant his protection to you!—he who was beheld with wonder, as one who, while in contemplation, could not be moved from his posture of meditation, by Kāma though he had drawn his bow; by Māra’s heroes although dancing about in unison with the well-sounding drums beaten (by them); by (his) host of celestial damsels casting glances lovely on account of the contraction of the eyebrows, tremor, yawning, and smiles; by the Siddhas with heads bent (in reverence); and by Indra with his body having the hair standing on end. (2)

(After the recital of the Benedictory Stanza.)

Sātradhāra :—Enough of prolixity. To-day at (this) festival (in honour) of Indra, I was called with great honour and addressed by the host of kings, who are dependent on the lotus-like feet of the illustrious King, Sri-Harsha, and who have come together from various parts of the country :—(they said) that they had learnt, from hearsay, of a play, called Nāgānanda, written by their respected lord, Sri-Harsha, which was based on the Vidyādhara-jātaka, and adorned with a novel arrangement of plot; but they had not seen it put upon the stage. And that, out of high respect for that same King, the delighter of the hearts of all people, and out of a desire to oblige them, I should bring it on the stage with proper

representation. Now, therefore, I will just make arrangements about dress etc., and do as desired (by them).

(*Walking forth and looking about*)

And I am sure I have won (already) the minds of all the spectators (here). For,

The poet, Sri-Harsha, is skilful (in his art) ; and this assembly knows how to appreciate merit ; the deeds of the king of the Siddhas are attractive to the people ; and we are skilled (experts) in the actors' lore. Even each one of these things is by itself the means of the attainment of the desired result ; how (much more) then, when here have come together, by the accumulation of my good luck, all the merits (favourable circumstances) in their fulness. (3)

I will then just go home, and calling my wife, commence the musical entertainment. (*Walking about and looking towards the tiring room*). Here is our home. I will just enter. (*Entering*) Wife, (come) here at once.

(*Entering*)

Natī :—(*With tears*) Sir, here am I, the luckless one. May your honour command what order is to be executed.

Sūtradhāra :—(*Looking*) Wife, when we are to stage the *Nāgānanda*, how is it that you are thus weeping without any (apparent) reason ?

Natī :—Sir, how can I help not weeping, when truly the father-in-law, with the mother-in-law, being disgusted (with life) owing to old age, has gone to the penance-grove, judging in his mind that you are now able to bear the burden of the family ?

Sūtradhāra :—(*Sorrowfully*) Ah ! how is it that the parents have left me and gone to the penance-grove ? What is then proper for me to do now ? (*Reflecting*) Or rather, how should I stay at home, giving up the happiness of waiting upon the feet of the elders ?

I, too, like this Jīmūtavāhana here, will now go to the forest, abandoning the riches descended to me lineally, to render service to my parents (there). (4)

(*Exit Both.*)

(*End of the Prastāvanā*)

(*Then enter the Hero and the Vidûshaka.*)

Hero :—(*With dejection*). Friend Âtreya !

I am aware that youth, which is the slave of the senses, is the abode of passion ; and it is not that I do not recognize it to be evanescent ; (and) who, indeed, in this world, does not know that it is not inclined to reflect upon what is good and what is bad conduct ? Although it is thus contemptible, (still) this youth of mine would please me (or would secure me the desired object, *v. l.*), if in this same manner it passes away while I am devotedly serving my parents. (5)

Vidûshaka :—(*Angrily*) O friend, you are not at all tired of suffering the misery of a forest-life for such a long time for the sake of these old people who are as good as dead ; please, therefore, even now at least abandon this insistence on serving your parents' feet, and enjoy the happiness of (accruing from) royalty, attractive because it yields whatever pleasures one may wish for.

Hero :—Friend, you have not spoken rightly. Because,

Does one shine as well on a throne as when seated on the (bare) ground before one's father ? And is there the same pleasure in the kingly office, as one feels when shampooing the fathers' feet ? Is there that satisfaction in enjoying the three worlds which is derived from the partaking of the food left by the father ? Truly, to one abandoning parents, kingdom is a worry. Is there any good in it ? (6)

Vidûshaka :—(*To himself*) O his passion for serving the feet of the parents ! (*After Reflecting*) Well then, I will just say this. (*Aloud*) O friend, I did not, indeed, speak only with sole reference to royal pleasures. Surely, there are other duties for you as well.

Hero :—(*Smiling*) Friend, surely I have already done all that is to be done ; just note—

I have led (my) subjects to the path of virtue ; the good have been well-placed ; similarly, the kinsmen have been raised to a position equal to mine ; the protection of the kingdom has been well ensured. I have even given to

supplicants (the) Wish-granting-Tree, which gives fruit exceeding one's desires. What further duty is there left beyond this? Friend, speak out whatever is in your mind. (7)

Vidūshaka :—O friend. the wicked and highly enterprising Matanga is your enemy. And it does not seem to me that, while he is close by, your kingdom can be quite safe without you, although it is governed by your chief ministers.

Hero :—What? Do you fear that Matanga will snatch away my kingdom?

Vidūshaka :—Certainly.

Hero :—If so, what does that matter? Surely, everything, including (even) my own body, is intended by me only to be of service to others. That I myself do not give it (the kingdom) away, is (only) out of consideration for my father. What then is the good of thinking about this (insignificant) thing, viz., (my) kingdom? It is better then to obey my father's command. He has thus ordered me—"Son, Jîmûtavâhana, this place, owing to our having used it for many days, has been deprived of sacred fuel, *Kuśa* grass, and flowers; and the roots, fruits, bulbs, and wild rice in it have been nearly all used up. Go, therefore, from here to the Malaya hills and find out there some spot for a hermitage suited for residence." Come, then, we shall at once go to the Malaya mountain.

Vidūshaka :—As you order. (*Both walk on*).

Vidūshaka :—(*Looking in front*) See, see! O friend, here, indeed, does this breeze from the Malaya mountain, removing the fatigue of the journey, cause the hair of you, my dear friend, to stand on end, as does the first embrace of one's beloved eagerly longing for union, deeply laden as it is with fragrance by having forcibly come in contact with the tops of the forests of juicy and dense *chandana* trees, and wafting showers of cool spray, flying up from streams shattered as they dash against rugged banks.

Hero :—(*Looking with surprise*) Oh! we have, indeed, reached the Malaya mountain. (*Looking around*). O the beauty of this! For,

This Malaya mountain here, as I look at it, makes my heart yearn very much: the mountain with its sandal trees exuding (their juice) being injured by the rubbings of the broad (lit. wall-like) temples of elephants in rut; with its defiles and hollows resounding, as it is struck by the ocean's billows; and with its crystalline (lit. pearl-like) rocks reddened with the lac-dye of the feet of the Siddha women moving about. (8)

Come, then. We shall ascend it and seek some site for a hermitage suited to (our) residence.

Vidūshaka:—We shall do so; (*Stepping before him*) Come along.

(*Both show that they ascend*).

Hero:—(*Showing that his right eye throbs; thoughtfully*) Friend,

My right eye is throbbing, and there is nothing that I wish for which may be its fruit. But the words of sages cannot be false; what possibly can this signify? (9)

Vidūshaka:—O friend, it tells of some thing good for you at hand.

Hero:—Yes, indeed, it must be as you say.

Vidūshaka:—(*Looking*) O friend, see, see. Here truly it looks like a penance-grove, which is adorned with very dense and juicy trees, from which is issuing smoke in a thick mass mixed with the fragrant odour of oblations, and wherein the young deer are squatting at ease and without fear.

Hero:—You have observed well. This is surely a penance-grove. For,

The barks of trees have been cut off in not very large pieces—as though in compassion—for making garments. The sky-clear water of streams has in it numerous old broken water-pots. And in some places are seen girdles of the *muñja* grass thrown by the young students when broken. And here is a parrot singing words of the Sāma Veda (which it has picked up) by constant hearing. (10)

Come, then; we shall enter and see.

(*THEY show that they enter.*)

Hero :—(*Looking on with wonder*) O the serene beauty of the penance-grove, wherein are cheerful sages discussing the numerous doubtful Vedic texts; wherein many young boys, busily reciting (the Veda), are cutting very tender and juicy holy sticks (*samidhs*), (and) wherein the hermits' daughters are filling (with water) the basins round the roots of young trees. And here,

How these trees even are taught to accord hospitality due to guests! They are, as it were, uttering a sweet welcome with the hummings of bees; they are as though making an obeisance (to me) with their tops bent down with the (burden of) fruit; and shedding a profusion of flowers, they are as though offering an *arghya* to me. (11)

This penance-grove then is fit for residence. I think when we live here we shall be extremely happy.

Vidûshaka :—(*Looking here and there*) O friend, what may it be that these deer are seen to be listening to, with their necks slightly turned, their half-chewed mouthfuls of the *darbha* grass falling out of their motionless mouths, with one attentive ear lifted up, and with their eyes closed in ecstasy?

Hero :—(*Listening*) Friend, you observed truly. For, These deer, bending their bodies, and stopping the noise produced in chewing the mouthfuls of grass between their teeth, are listening to a song whose words are clear and sweet,—a song which by attaining the proper places (the throat, the palate &c.) possesses a harmonious combination of the Mandra (bass) and Târa (treble) notes, with the *gamakas* displayed therein, and which is blended with the notes of the strings of a resounding lute as though with the hum of bees. (12)

Vidûshaka :—O friend, who may be singing here in the penance-grove?

Hero :—Since the strings sound not too loudly, struck as they are with the tips of delicate fingers, and since the chief tone in the song is a low and sweet one, I conclude that—(*Pointing in the front with the tip of the*

finger)—in this temple some celestial damsel is playing on a lute and (thereby) waiting upon the deity.

Vidûshaka :—O friend, come, we too shall see this temple.

Hero :—You have proposed well. Surely the deities must be saluted. (*Moves on, but stops suddenly*) Friend, perchance this lady may be one whom we ought not to look at. We shall, therefore, just remain hidden behind this cluster of *tamâla* trees and wait for a (suitable) opportunity to visit the deity.

(*THEY do it accordingly*).

(*Then enters, with a maid, Malayavati, seated on the ground and playing on a lute*).

Hero :—(*Sings in Sanskrit*)—

O divine Gaurî, whose complexion is white like the pollen of the filaments of a full-blown lotus! May my desire be fulfilled by your grace. (13)

Hero :—(*Hearing the song*) Friend, how exquisitely beautiful is the singing, how marvellous the playing! For, see—

In this song distinctness has been attained by all the ten kinds of melody (or modes of playing on a musical instrument) and here is this *laya* clearly marked in its three varieties of quick, intermediate and slow. All the three pauses, *gopuchchhâ* and the rest, have been done in due order, and the three modes of playing—*tatva*, *ogha*, and *anugata*—have been property exhibited. (14)

Maid :—(*Lovingly*). Princess, you have really been playing for a long time. May I ask if your fingers are not aching.

Heroine :—(*Reproachingly*). O Chaturikâ, how can my fingers ache when I am playing on the lute before the goddess?

Maid :—Princess, I say, what is the use of playing on the lute before this pitiless divinity, since she does not confer the boon upon you, who have been for such a long time propitiating her with vows and fasts which are difficult for maidens to observe?

Vidûshaka :—O friend, she is surely a maiden ; why should we not then look at her ?

Hero :—There is no harm (if we do so); for to look at maidens is not an objectionable thing. But possibly, if she were to see us, she might not stay here long, owing to the bashful timidity natural in young age. We shall, therefore, see through this very space between the *tamâla* trees.

(BOTH *look in that way*,)

Vidûshaka :—(*Beholding, with wonder*) O friend, see see wonder, wonder ! She not only pleases the ears by her skill on the lute, but she gratifies the eyes, too, by this beauty of hers, which is on a par with her lute-skill. Who then may she be ? Is she a goddess, or a *nâga* maiden, or a *Vidyâdhara* girl, or one born of the *Siddha* race ?

Hero :—(*Gazing with eagerness*) Friend, I cannot find out who she is. But this I know—

If she is a goddess (from heaven), then Indra's thousand eyes have got their reward. If she is a *nâga* maiden, then the lower regions are not without a moon, so long as her face is there. If she is a *Vidyâdhara* girl, then our race has triumphed over all other races. (And) if she is born in the family of a *Siddha*, then have the *Siddhas* become most renowned in all the three worlds. (15)

Vidûshaka .—(*Looking at the Hero : to himself with joy*) Good luck ! After a long time he has fallen into the power of Cupid. (*Pointing to himself, gesticulating dinner*)—or rather, of me only, a Brâhmaṇa.

Maid —(*Lovingly*) Princess, here I say—what is now the use of playing before this cruel goddess who won't be satisfied ? (*Snatches away the lute*).

Heroine—(*Angrily*) Girl, don't you reproach the goddess, Gaurî. To-day, indeed, she has shown me favour.

Maid :—(*With joy*) Princess, tell me pray, what (sort of favour) it is.

Heroine :—Friend, to-day, I remember, while I was playing, in a dream, upon this very lute, the divine Gaurî spoke to me thus—

“Child, Malayavattî, I am quite pleased at this your extraordinary knowledge of (playing upon) the lute, and by this devotion to me, devotion which is uncommon and difficult to be shown by women. Therefore, the sovereign (prince) of the Vidyâdharas will, of his own accord, accept your hand in marriage before long.”

Maid:—(*With joy*) Princess, if so, then why do you say it was a dream?

Has not the revered goddess in sooth bestowed upon you the very boon (*husband*) you had cherished in your mind?

Vidyâshaka :—O friend, this is truly the time for us to see the goddess,—come, then, we shall go forth.

Hero :—No, I won't come.

Vidyâshaka :—(*Forcibly drags the Hero, though the latter is unwilling*).

(BOTH enter the Temple).

Vidyâshaka :—(*Approaching*) Hail to you, Madam ! My lady, what Chaturikâ says is quite true; this is, indeed, the boon (*husband*) granted to you by the goddess.

Heroine :—(*Gets up in a flurry; referring to the Hero, aside*) Friend, who, indeed, is this (person)?

Maid:—(*Looking at the Hero, aside*) From his extraordinary form, I think he must be the boon granted to you by the divine Gaurî.

Heroine :—(*Looks at the Hero with bashfulness and longing*).

Hero :—

O you, whose long eyes are tremulous (through timidity), and whose stout and compact breasts are heaving with (your) breathing ! This body of yours has been already sufficiently exhausted with penance ; why then, O flurried one, is it again being (thus) troubled (by you, at my sight). (16)

Heroine :—(*Aside*) O friend, I am so nervous that I am unable to stand before him. (*She stays with her face slightly turned aside, and looking askance and bashfully at the Hero*).

Maid :—Princess, what is this ?

Heroine :—Friend, I am not able to stand very close to him. Come, then, let us go elsewhere. (*Wishes to go away*).

Vidûshaka :—O Friend, I will now hold (detain) her here for a short while, as I do (retain) my knowledge obtained by study.

Hero :—What harm is there ?

Vidû. :—My lady, is such the custom in this hermit-grove of yours, that a guest who has come is not to be honoured even by so much as mere words ?

Maid :—(*Looking at the HERO, to herself.*) It appears that her eyes feel delight in (looking at) him. Well, I will then say this—(*Aloud*) Princess, the Brâhmana speaks rightly. Really it is proper that you should honour guests. Why then are you standing so helpless as to how to behave towards this great personage ? Or rather, you remain (where you are), I myself will do what is proper. (*Addressing the HERO*) Noble Sir, you are welcome. May your honour adorn this place by taking a seat.

Vidûshaka :—O friend, this Chaturikâ speaks well; we shall sit and rest for a while.

Hero :—You say well.

(*BOTH Sit down*).

Heroine :—(*To the Maid*) O you who are (given to) jesting ; don't do it ; if by chance some sage sees (us), he might think that I am immodest.

(*Then enters a sage*).

Sage :—The Kulapati (Prince of preceptors), Kauśika has ordered me thus—“ O Śāṇḍilya, by his father's command, Mitrâvasu, the heir-apparent of the Siddhas, has to-day gone to see Prince Jîmûtavâhana, the future sovereign of the Vidyâdharas, who is here somewhere on this very Malaya mountain, to seek him as a husband for his sister Malayavati. And while Malayavati is

waiting for him, the time of the mid-day bath may perhaps pass away. Call her, therefore, and come back." I will then immediately go to Gauri's temple and call Malayavati and then go (back). (*Walks about. Looking at the ground; with surprise*). Ah! whose foot-prints, bearing visible marks of the disc, are these on this sandy soil? (*Pointing to Jîmûtavâhana before him*) Surely it must be the path by which this magnanimous person has gone. For,

The linear mark clearly visible is such as is left by the royal turban on his head; here is a downy line between the eye-brows; his eye resembles a lotus; his broad bosom rivals (that of) a lion. And since both his feet here bear the mark of the disc I conclude that this great person cannot remain without attaining the imperial sovereignty of the Vidyâdharas. (17)

Or, there should be no (ground for a) doubt. Surely this must be Jîmûtavâhana himself. (*Looking at Malayavati*), Ah! here is Princess Malayavati also! (*Looking at both*). After a long time, Fate (or, the creator) would be doing the proper thing if it would unite this couple so worthy of each other. (*Approaching the Hero*) Hail to you, Sir!

Hero :—Revered Sir, I, Jîmûtavâhana, salute you. (*Wishes to get up*).

Sage :—No, you need not get up. In truth, you yourself are to be honoured by us, according to (the text which lays down that) "The guest is to be worshipped by every one." Be seated, therefore, consulting your pleasure.

Heroine :—Sir, I bow (to you).

Sage :—(*To the HEROINE*). Child, may you get a suitable husband! Princess, the Patriarch Kauśika has asked you to come soon, since the time for the mid-day devotions is passing away.

Heroine :—As His Reverence orders (*Gets up and sighs. To herself*).

On the one hand is the command of the Preceptor and on the other the pleasure of the sight of the beloved person : thus my heart sways (as if placed on a swing) uncertain as to whether I should go or not. (18)

(*Exit along with the Sage, looking askance with bashfulness and love at the HERO*).

Hero :—(*Sighs with yearning, looking at the Heroine*).

Although going in another direction, she, whose gait is slow owing to the weight of her expansive hips, has placed her foot in my heart. (19)

Vidūshaka :—Sir, you have seen what is worthy of being seen and heard what is fit to be heard. Now, then, the fire of my appetite is blazing as if with its fury doubled by the heat of the mid-day sun. Come, then we shall go away, so that I, as a Brāhmaṇa, shall go as a guest and support my life at least with the bulbs, roots and fruits obtained from the hermits.

Hero :—(*Looking above*) Oh ! This divine thousand-rayed Sun is occupying the centre of the sky. For,

Owing to the heat at this time, this lord of the (herd of) elephants here-with his cheeks whitened with the juice of sandal-trees rubbed against (by him) at the very moment (the heat was felt); with his face fanned with the incessant breeze produced by the flappings of his own ears, and his breast-region profusely besprinkled with the sprays from his trunk—is, as it were, in a condition unbearable owing to deep longing (or, like that of the withering *śallaka* tree, *v. l.*). (20)

Come then ; we too shall depart.

(*Exeunt Both*)

END OF ACT I.

ACT II.

(*Enter a Maid-Servant*).

Maid-Servant :—I have been ordered by the Princess Malayavati, thus—“Maid Manoháriká, my brother, the noble Mitrávasu, tarries. Go, therefore, quickly, and see if he has come back or not”. So I will do as ordered. (*Walks on ; then looking at the curtains*). But who may this be that is advancing in this very direction in great haste ?

(*Then enter another Maid-servant*).

The First :—(*Going up to her*) Friend Chaturiká, why are you going with such haste ?

The Second :—Friend Manoháriká, I am ordered by the Princess Malayavati, saying—“My body has been quite unnerved owing to the fatigue of gathering flowers ; and this my suffering caused by the autumnal heat afflicts me all the more. Go thou then, and make ready (for me) the marble-seat in the sandal-wood house, surrounded (shaded) by the leaves of young plantain trees.” And I have executed her order. I will, therefore, go and inform the Princess accordingly.

The First .—If so, then go at once and tell her, so that when she goes there her suffering might be relieved.

The Second :—(*Smiling, to herself*) Her suffering is not such (of this nature) that it can be thus relieved. I think her torment will increase as she will look at (at the sight of) the lovely and pleasant Sandal-house. (*Aloud*) Go thou then. I, too, will go and inform the Princess that the marble-slab has been got ready.

(*Exeunt BOTH*).

END OF THE PRAVEŚAKA.

(*Enter Malayavati in a lovesick state and a Maid*).

Heroine :—(*Sighing, to herself*) O thy selfishness, my heart, since having made me turn back from that person in that manner thou hast thyself gone over just to the very person ! (*Aloud*) Maid, show me the way to the temple of the goddess.

Maid :—Did not your ladyship start for the Sandal-house ?

Heroine :—(*With abashment*) Maid, you have well reminded me ; let us go just there.

Maid :—May the Princess come along (*Starts ahead*).

Heroine :—(*Goes in a different direction*).

Maid :—(*Looking behind, sorrowfully, to herself*) O her absent-mindedness ! She has started towards the very temple of the goddess ! (*Aloud*) Princess, I say, in this direction lies the Sandal-house. So come this way, please.

Heroine :—(*Does accordingly with a smile of embarrassment*).

Maid :—Here is the Sandal-house. Your ladyship may enter and sit on the moonstone-slab.

(*Both sit down*).

Heroine :—(*Sighing, to herself*) O revered god of love, you have done nothing to him by whom you are surpassed in beauty. How are you not ashamed to strike me again who have given no offence, thinking that I am a woman (and therefore powerless to retaliate) ? (*Looking at herself and exhibiting signs of being affected by love, aloud*) Girl, how is it that the very same Sandal-house, wherefrom the rays of the sun are kept off by dense foliage, does not remove the torment caused by heat ?

Maid :—(*Smiling*) I know the cause of this. But the Princess will not accept it (as true), thinking it to be impossible (or, unreasonable).

Heroine :—(*To herself*) Oh ! She seems to have known my secret (lit. my real state). (*Aloud*) Girl, what does it matter to you ? Tell me that cause.

Maid :—Here this *Vara* (favour, husband) cherished in your heart.

Heroine :—(*Joyfully rising in confusion and advancing two or three steps*) Where, where is he ?

Maid :—(*Rising, with a smile*) Whom do you mean by your " he " ?

Heroine :—(*Sits down bashfully and remains with her face hung down*).

Maid :—Princess, I meant to say this—"Here is just the person whom you loved at heart, granted to you by the goddess"—the person, who presented himself before your ladyship, just as I made this remark, while the dream was being related, as though he were the god of love that had shot his flowery arrow—was the cause of your affliction. Owing to this, this Sandal-house, though naturally cooling, does not allay the pain caused by your suffering.

Heroine :—(*Touching the forehead of Chaturikâ*), Maid, you are, indeed, Chaturikâ (the *clever one*) ; why should I any more conceal this from you ? I will therefore, tell you (the real cause of my suffering).

Maid :—Princess, it was just told me by the confusion produced (in you) by the mere talk about your lover. Away with agitation then ; be no more tormented by love. If I am really Chaturikâ (clever in divining things), then I have also marked this, that he too, not seeing the Princess, will not feel happy even for a moment.

Heroine :—(*Tearfully*) Whence could such good luck visit us ?

Maid :—Say not so, my lady. Can Vishnu (lit. the killer of Madhu) feel happy when not having Lakshmi resting on his bosom ?

Heroine :—Does a friendly person know how to say things other than pleasant ? Friend, the affliction troubles me yet more, for this, that the noble one, not being welcomed by even so much as word of mouth, will consider me discourteous. (*Weeps*).

Maid :—Princess, do not weep. (*To herself*) Or why should she not weep ? The anguish of her heart troubles her excessively. What shall I do then to relieve (her torment) ? I will just put the juice of sandal leaves on her bosom. (*She rises, takes up sandal leaves and squeezing them smears her bosom with the juice*). Princess, do I not say "do not weep" ? This sandal juice will not, indeed, remove the fever of your heart, being warmed by these tear-drops falling ceaselessly. (*Takes up a plantain-leaf and fans her*).

Heroine :—(*Prevents her with the hand*) Friend, do not fan me. The breeze of the plaintain-leaf is indeed, hot.

Maid :—Princess, do not find fault with it.

You yourself make with your sighs the wind of the plaintain-leaf hot, though cool by its contact with the tender thick-laden sprouts of the sandal-trees. (1)

Heroine :—(*With tears*) Is there any remedy that will allay this fever (heat)?

Maid :—Princess, there is, if he himself comes here.

(*Enter the Hero and Vidûshaka*).

Hero :—

O god of flowery arrows, why do you hurl in vain these shafts at me when I have been already struck by the arrows of her very glances, inasmuch as I was looked at by her in the hermitage in the very presence of the sage, by turning back, making by the bright and blue lustre of her eyes the trees (therein) look as if possessing numbers of the flashing skins of antelopes suspended from their boughs. (2)

Vid. :—Friend, where is all that firmness of your mind gone?

Hero :—Friend, surely I am firm of mind. For,

Have I not passed the nights bright (delightful) with moon-light? Have I not smelt (inhaled the fragrance of) the blue lotus? Have I not endured (stood the effect of) the evening breezes charged with the perfume of the full-blown Málatt flowers? And have I not heard (unafflicted) the hummings of bees in a lotus-pond, that you should unreservedly call me a coward among love-sick persons (or, wanting in firmness in my moments of mental anguish)? (3)

Or rather, my friend has rightly spoken.

How can I call myself a man of fortitude, when, before you to-day, I, woman-hearted that I am, could not withstand even the flower-arrows (and those, too) shot by the bodiless one? (4)

Vidû. :—(*To himself*) By him, thus admitting the want of firmness on his part, has been betrayed the great

anguish of his mind. How shall I then divert him now ?
(*Aloud*) Friend, why is it that you have come here to-day having hastily served your parents ?

Hero :—Friend, appropriate, indeed, is your question. To whom else, indeed, can I communicate this ? To-day, indeed, as I know, I saw in a dream that very beloved, seated on the moonstone-slab (*pointing by the finger*) in this Sandal-house, reproaching me in her love-anger for something, and weeping. I, therefore, wish to pass the rest of the day in this very spot charming on account of my having enjoyed the company of the dear one there in my dream. Come, then ; we shall go (there).

Vidū :—Come, come, your honour. (*Both move on*).

Maid :—(*Listening, hurriedly*) Princess, the sound of footsteps, I think, is heard.

Heroine :—(*In confusion, looking at herself*) Maid, one should not get a clue to the state of my heart by observing these my features ; get up then ; hidden by this red *āsoka* tree we shall see who this is. (*Both act accordingly*).

Vidū :—O friend, here is the Sandal-house ; let us enter.

(*BOTH show that they enter it*).

Hero :—(*Beholding*)

This Sandal-house, though furnished with a marble-slab, does not please me, being destitute of the moon-faced one, like the forepart of the night destitute of moon-light. (5)

Maid :—(*Observing*) Princess, good luck smiles upon you. This is the very person, the darling of your heart.

Heroine :—(*With joy and trepidation*) Maid, beholding him I cannot stand just here near him through extreme timidity. Perchance he might see me. Come, then ; we shall go elsewhere. (*Setting her foot with tremor*) Maid, my left thigh trembles.

Maid :—(*Smiling*) O timid one, who will see you stationed even here ? Surely you have forgotten this red *āsoka* tree standing in front of you. Then let us sit here and wait. (*The two do accordingly*).

Vidû. :—(*Observing*) O friend, here is that marble-slab.

Hero :—(*Sighs with tears*).

Maid :—Princess, a conversation also is heard. So let us hear it attentively. (*Both listen*).

Vidû. :—(*Shaking by the hand*) Friend, I say, here is that marble-slab.

Hero :—You have well observed, my friend. (*Pointing with the hand*)

This is the very moonstone-slab whereon I saw my beloved sighing with heavy breathing, having rested her pale face on her tender left hand and weeping, as I delayed, with her lower lip quivering a little and the anger of her heart suppressed, betraying thereby the feeling of her mind. (6)

We shall therefore sit on this very moonstone-slab.

(*Both sit down*).

Heroine :—(*Reflecting*) Maid, who, again, can this be?

Maid :—Princess, just as we are observing him unseen, so it may be that you too might have been seen by him.

Heroine :—This may be so. But then who is this beloved person, thinking of whom as angry with him through love, he is speaking?

Maid :—Princess, do not entertain such doubts. Let us hear further.

Vidû. :—(*To himself*) He takes delight in this tale; well, then; I will make him relate the same. (*Aloud*) O friend, what did you say to her, while thus weeping?

Hero :—Friend, she was thus addressed—

The surface of the moonstone-slab, sprinkled over with the drops of tears, seems to ooze, as it were, at the rise of this moon of your face. (7)

Heroine :—(*In distemper*) Chaturikâ, is there need to hear anything further? Come, then, we shall go.

Maid :—(*Taking her by the hand*) Princess, say not so. My heart does not believe that he, who has seen you, will address another lady. Let us, therefore, await the end of the conversation.

Hero :—Friend, I will paint her on this slab and divert myself by looking at her, delineated in a picture. Gather then some pieces of red arsenic from this skirt of the mountain and bring them here.

Vidû :—As your honour desires me to do. (*Moves about, gathers the pieces and comes back*). Friend, you asked me to bring one kind of colour; but I have brought five colours of different kinds, easily to be obtained on this mountain. Your honour should draw the picture. (*He hands over the colours*).

Hero :—Friend, you did well. (*Takes the pieces and while painting experiences horripilation*). See, see, friend,

Even this outline, first beheld (as drawn in the picture), of the face of my beloved, with its lower lip having the beauty of an uninjured (ripened) *limba* fruit, and a festival to my eyes, gladdens me, like the digit of the moon when first seen (after the dark fortnight) possessing beauty by virtue of its disc not being clouded and giving delight to the eyes. (8)

Vidû :—(*Marking with admiration*) O friend, what! Such a form is painted even in the absence (when she is out of sight)! How wonderful!

Hero :—(*With a smile*) Friend,

My beloved is just present here. being placed before me by imagination; and I paint her looking at her repeatedly; if such is the fact where is (the room for) wonder in this case? (9)

Heroine :—O Chaturikâ, we have, indeed, known the end of the tale. Come, then; let us see Mitrâvasu.

Maid :—(*Sorrowfully, to herself*) Oh! her words seem to indicate despair of life. (*Aloud*) Princess, I say, Manoharikâ has already gone there; so perhaps master Mitrâvasu might come just here.

(*Enter Mitrâvasu*).

Mitrâvasu :—I was thus addressed by my father—“Child Mitrâvasu, prince Jîmûtavâhana, on account of his stay in our vicinity, has been well observed by us and fixed upon as a worthy bridegroom. Let, therefore, princess Malayavatî be offered to him in marriage.” I,

for myself, however, being entirely overpowered by my affection for her, have been experiencing quite a different state of feeling. For,

Since (on the one hand) he is the ornament of the royal race of the Vidyâdharas, pre-eminently wise, esteemed by the good, matchless in beauty, rich in exploit, erudite, well-behaved and young; and since (on the other hand) he would give up even his life through compassion, when intent on saving a living being, I feel both unbounded joy and sorrow when offering my sister in marriage to him. (10)

I heard that this Jîmâtavâhana was just here in the Sandalwood-house, lying close to the temple of Gaurî. Here is the Sandalwood-house. I will just enter it. (*He enters it*).

Vidû. :—(*Seeing him, in great confusion*) O friend, conceal this girl drawn in the picture with this plantain-leaf. Here is, indeed, Mitrâvasu, the heir-apparent of the Vidyâdharas, who, coming here, might chance to see her.

Hero :—(*Conceals the painting with the plantain-leaf*).

Mitrâ. :—(*Entering*) Prince, Mitrâvasu bows to you.

Hero :—(*Seeing him*) Mitrâvasu, welcome to you. Please sit down here.

Maid :—Princess, master Mitrâvasu has come.

Heroine :—Girl, I am glad at it.

Hero :—Mitrâvasu, is Viśvâvasu, lord of the Siddhas, quite well?

Mitrâ. :—Father is quite well; I have come to you at his direction.

Hero :—What does his honour say?

Heroine :—I will just hear my father's message.

Mitrâ. :—Thus says my father—"I have a daughter, Malayavati by name—the very life, as it were, of the whole race of the Siddha-sovereigns. Her I offer you in marriage; may she be accepted."

Maid :—(*Smiling, in joy*) Princess, why do you not get angry now?

Heroine :—(*Smiling and hanging down her face in bashfulness*) Maid, do not joke. Have you forgotten that his heart is attached to some one else ?

Hero :—(*Aside*) Friend, we are in a fix.

Vidû. :—(*Aside*) Oh ! I know that your heart does not delight in any one else than her. So say something or other and send him away.

Heroine :—(*Wrathfully, to herself*) Wretched man, who does not know this ?

Hero :—Mitrâvasu, who possibly will not desire such a laudable connexion with you ? But it is not possible to make the heart, attached to one object, turn to another. So I am not able to accept her.

Heroine :—(*Faints*).

Maid :—Take heart, take heart, Princess.

Vidû. :—Sir, this man, indeed, is in the power of others (his parents); so what is to be gained by persuading him ? Go to his parents and solicit them.

Mitrâ. :—(*To himself*) It is well said by him. He (the Prince) does not transgress the words of his parents. His father, too, lives in this hermitage of Gaurî. So I will just go and make his father accept Malayavati.

Heroine :—(*Recovers*).

Mitrâr. :—(*Aloud*) The Prince, rejecting us who have thus expressed our wish, alone knows much more (about this matter).

Heroine :—(*Angrily*) How is it that Mitrâvasu, lowered (insulted) by a refusal, is speaking to him again ?

(*Exit MITRÂVASU.*)

Heroine :—(*To herself, looking at herself with tears*) What is the use of my still keeping up the body, soiled by the stain of ill-luck and suffering extreme misery ? I shall, therefore, hang myself from this *âśoka* tree here with this Atimukta creeper and destroy myself. I will say this then. (*Aloud, with a forced smile*) Maid, just see if Mitrâvasu has gone far or not, so that I, too, shall go away from here.

Maid :—As the Princess commands. (*Going a few steps, to herself*) I see that her heart is differently disposed (has a different intention from what she says). I will not go away then ; but staying here concealed, will see what she does.

Herione :—(*Looking in the quarters and taking the noose in the hand, with tears*) O Goddess Gaurî, if you have not shown your favour to me in this life, so do it that in my next life at least I should not be subjected to such misery. (*Casts the noose round her neck*).

Maid :—(*Seeing, in alarm*) Help, help ! Here is the Princess putting an end to her life by hanging herself up.

Hero :—(*Stepping forth in great haste*) Where is she, Oh, where ?

Maid :—Here, at the Asoka tree.

Hero :—(*Beholding, joyfully*) Oh, this is the very object of my heart's desire. (*Taking the HEROINE by the hand and casting away the creeper-noose*).

Do not, O foolish (or charming) one, do not, pray, do this rash deed ; take off this tender (lit. sprout-like) hand from the creeper ; how can that hand of thine, which, I think, is not able even to pluck a blossom, hold up a noose for hanging you up ? (11)

Heroine :—(*With flurry*) Maid, but who is this ? (*Having well observed snatches away her hand in anger*) Oh, let go, let go my forehead. Who are you to prevent me ? How is it that you are to be solicited even in dying ?

Hero :—

I have caught this hand which cast a noose round your neck worthy of a necklace of pearls and which is thus guilty ; how can it be released ? (12)

Vidû :—(*Coming up to the MAID*) Madam, what is the cause of this lady's attempt to kill herself ?

Maid :—Why, this very dear friend of yours.

Hero :—I, the cause of her laying violent hands on herself ! I do not, indeed, understand this.

Vidû :—Lady, how do you mean ?

Maid :—(*Meaningly*) By your dear friend, strongly attached to some darling of his heart painted by him on the stone-slab, she was not accepted although offered by Mitrávasu ; filled with despair at this, she attempted this.

Hero :—(*Joyfully, to himself*) How now, this same one is that Malayavatî, Viśvâvasu's daughter ! Or why, Whence can the disc of the moon appear, except from the ocean ? Pity that I was misled a little.

Vidû. :—Madam, if so, then my friend is free from the charge. This lady, indeed, has been painted. Or, if you don't believe me, go yourself and look (at the painting) on the slab.

Heroine :—(*Gazing on the Hero with joy and bashfulness, draws away her hand*).

Hero :—(*Smilingly*) I won't let it go so long as you do not see the beloved of my heart painted on the slab.

(*All enter the Sandal-House*).

Vidû. :—(*Removing the plantain-leaf*) Lady, behold, behold this, his beloved person.

Heroine :—(*Observing it, aside with a smile*) Chaturikâ, I seem to be painted.

Maid :—(*Observing carefully the figure of the picture and the Heroine*) Why do you say that you seem to be drawn. So (perfect) is the likeness that it cannot be made out whether it is the reflection of your ladyship transferred into the slab, or yourself drawn in a picture.

Heroine :—Maid, I am proved to be wicked (un-generous towards him) by him showing myself represented in the picture.

Vidû. :—O Sir, your love-marriage has now been concluded. Let go, therefore, her hand. Here, indeed, is some woman coming in great haste.

Hero :—(*Smiling, gently lets off the Heroine*).

(*Enter a Maid*).

Maid :—(*Approaching hastily in great joy*) Princess, you are to be congratulated. You have been accepted by the parents of Prince Jîmûtavâhana.

Vidû. :—(*Dancing*) Hurrah ! Bless me ! The wishes of my dear friend are fulfilled ; or, no ; of your ladyship,

Malayavatī ; or rather, not of these, (*jesticulating dining*) of me alone, a Brāhmaṇa.

Maid :—(*Addressing the Heroine*) I have been ordered by the Prince Royal, Mitrāvasu, thus—“ This very day will take place the auspicious rite of the festive marriage-ceremony of Malayavatī. Go, therefore, and bring her quickly ”. So let us go.

Vidā :—Ah, so you are going with her, you knavish girl; is my friend then to stay just here ?

Maid :—(*Smiling*) Blockhead, do not be impatient. You, too, may look upon the bathing materials as just sent to you.

Heroine :—(*Exit with her attendants, looking at the Hero with love and bashfulness*).

(*Behind the curtains, a bard*).

Imparting to this Malaya a splendour like that of Meru by the shower of scented (yellowish) powder and at once giving to the morning the beauty of the evening sunshine by means of the powder of red lead (scattered about), the Siddha people announce, by means of the loud songs of their fair ones, charming on account of the jinglings of their foot-ornaments, sounding as they move about (lit. from their moving feet), the time of your bathing for the marriage-ceremony, that you may be ready for it (or, that you may attain your object). (13)

Vidā :—(*Listening*) Friend, thank God, the bathing materials are arrived.

Hero :—(*With joy*) If so, then why should we tarry here ? Come, then. We both shall bow to my father and go to the bathing-place.

Of a few meritorious persons only, I think, takes place the union which is brought about by mutual love—persons who are on an equality with each other as regards beauty, affection, family and age. (14)

(*Exeunt omnes*)

END OF ACT II.

ACT III.

(*Enter Vita, intoxicated, in a motley and disordered dress, and with a drinking cup in his hand, and Cheta, with the liquor-pot placed on his shoulder*).

Vita :—(*Gleefully*)

He who incessantly drinks wine and he who brings about a man's union with his beloved;—these two, respectively, *viz.*, Baladeva (Balarāma) and Kāmadeva (the god of love), I consider as gods. (1)

(*Reeling*) Blessed (lit. fruitful) is the life of me, Śekharaka,

On whose bosom his beloved, in whose mouth liquor scented with the blue lotus, and on whose head a wreath of flowers, almost always rest. (2)

(*Stumbling*) Oh! Who is pushing me? (*With joy*) Surely Navamālikā is playing a joke upon me.

Cheta :—Master, Navamālikā has not yet come.

Vita :—(*Angrily*) The auspicious nuptial ceremony of Malayavati took place just in the first watch of the night. Why then does she not come even though it is dawn now? (*Reflecting, with joy*) Or rather, on this festive occasion of Malayavati's wedding, this day, the whole bulk of the Vidyādhara, I think, have been enjoying along with their beloveds, the pleasure of drinking wine in the Kusumākara garden; and there Navamālikā must have been waiting for me. So I, too, will go just there. For, what is Śekharaka (*also, a wreath*) like, without Navamālikā (jasmine)? (*Walks on falteringly*).

Cheta :—This way, this way, master. Here is the Kusumākara garden. Master may enter it.

(*BOTH gesticulate entering*).

(*Enter Vidūshaka with a pair of garments placed on his shoulder*).

Vidūshaka :—I heard that my dear friend was to go to the Kusumākara garden to-day. Thither then I will just go. (*Walking on and observing*) Here is the Kusumākara garden. I will enter it. (*Entering and representing*

molestation by bees) Ah, why do these wicked bees assail me alone? (*Smelling his person*) Well, I know it. That I, as the dear friend of their son-in-law, was besmeared, with great respect, with sweet-smelling unguents and a wreath of Santánaka flowers fastened on my head, by the kinsmen of Malayavatt—it is this extreme regard (shown to me), indeed, that has become the source of this misfortune (annoyance). What then shall I do in this case? Or rather, I will put on the guise of a woman with this very pair of red garments obtained from Malayavatt and veiling myself with the upper garment, go forth. I will just see what these bastard sons of bees can do to me. (*Does accordingly*).

Vita :—(*Observing rejoicingly*) O Cheta ! (*Pointing with the finger, laughing*) Here, to be sure, is Navamálíká, who, seeing me and being angry that I come late, is going in another way, having covered herself with a veil. I will embrace her (lit. take her by the neck) and propitiate her. (*Advancing with haste and clasping Vidûshaka by the neck, wishes to offer tâmbûla (the chewed betel-leaf roll) into his mouth*).

Vidû. :—(*Showing that he smelt wine*) Away, fellow, away ! How now, escaped from one class of Madhukaras (bees) have I fallen into the hands of another kind of wicked Madhukara (a drunkard) !

Vita :—How is it that she has turned her face away in anger? Well, I shall fall at her feet and conciliate her. (*Bowing and placing Vidûshaka's feet on his head*) Be pleased, Navamálíká, be pleased.

(*Enter Maid*).

Maid :—I am ordered by the mother of Princess Malayavatt, thus—"Girl Navamálíkâ, go to the Kusumâkara garden and tell the garden-keeper Pallavikâ—Decorate with special care the Tamâla avenue ; our son-in-law is to go there with Malayavatt." And I have communicated the order to Pallavikâ. I will then, in the first place, seek my dear friend Śekharaka, who must be feeling uneasy on account of my separation from him during the night. (*Looking forth*) Here is Śekharaka.

(*Angrily*) How is it that he is trying to win the favour of some other woman? Standing here, then, I shall find out who she is.

Vita :—He, who, in his pride (lit. the proud one), does not know how to bow down even to Hari, Hara and Brahman, that Śekharaka, O Navamālikā, falls at your feet. (3)

Vidū :—Son of a whore, you drunken fellow, whence can there be Navamālikā here?

Maid :—(*Observing with a smile*) Ah! Śekharaka, who is beside himself with liquor, is propitiating the revered A'treya, mistaking him for me! Then feigning anger I will make fun of both.

Cheta :—(*Seeing NAVAMA'LIKA', seizing him by the hand and shaking him*) Master, let go, let go, her. This is not Navamālikā. She (Navamālikā), however, looking with eyes red with anger, is coming just hitherwards.

Maid :—(*Advancing*) Śekharaka, who is this woman whom you are conciliating?

Vidū :—(*Removing the veil*) It is I, an unlucky woman's son.

Vita :—(*Observing VIDU'SHAKA and rising in anger*) Thou brown monkey, thou also playest a joke upon me, Śekharaka? O Cheta, seize him, while I conciliate Navamālikā.

Cheta :—As the master commands.

Vita :—(*Leaves off VIDU'SHAKA and falls at NAVAMA'LIKA's feet*). Be pleased, Navamālikā, be pleased.

Vidū :—(*To himself*) This is, indeed, the time to get off. (*Wishes to run away*).

Cheta :—(*Catches hold of VIDU'SHAKA by his sacred thread, which breaks*) Where can you run to, you brown monkey? (*He binds him by his upper garment at the neck, and pulls him*).

Vidū :—Lady Navamālikā, be pleased, and release me.

Maid :—(*Smiling*) If you will place your head on the ground and bow at my feet, I shall set you free.

Vidû. :—(*Angrily, with tremor*) Ho, am I, the friend of the King of the Gandharvas and a Brâhmana, to bow at a whore's feet ?

Maid :—(*Threatening with her finger and smiling*) I shall make you bow presently. Śekharaka, rise; I am pleased with you. (*Clasps him at the neck*) But here you have insulted this dear friend of the son-in-law and a Brâhmana. On hearing this, master Mitrâvasu might perhaps get angry. So honour him with respect.

Vîta :—As Navamâlikâ desires. (*Embracing Vidûshaka by the neck*) Sir, because you are a relative (by marriage) I jested with you. (*Shaking his head*) Is Śekharaka really a drunken child ?

Vidû. :—No, no.

Vîta :—Enough of joking then. (*Rolling his upper garment into a circle offers it to Vidû. for a seat*) May our kinsman sit on this.

Vidû. :—Thank God ; he seems to be free from the effects of intoxication. (*Sits down*).

Vîta :—Navamâlikâ, you, too, sit by him, so that I will pay my respects to both of you.

Chetî :—(*Smiles and sits down.*)

Vîta :—O Chetî, fill up fully this bowl with liquor.

Chetî :—(*Gesticulates filling the bowl*).

Vîta :—(*Takes off some flowers from the wreath on his head, puts them into the bowl and kneeling before Navamâlikâ, offers it to her*) Navamâlikâ, sip this and present it to him.

Maid :—(*Smiling*) As Śekharaka says. (*Does accordingly*).

Vîta :—(*Presenting the bowl to Vidûshaka*) The flavour of this is enhanced by its contact with Navamâlikâ's mouth, and has not been tasted before by any one except Śekharaka ; so drink this. What further respect can I show to you ?

Vidû. :—(*With a smile of embarrassment*) Śekharaka, I am, as you know, a Brâhmana.

Vîta :—If you are a Brâhmana, where is your sacred thread ?

Vidû. :—(*Not finding the sacred thread on his person*) That was snapped while being pulled off by this Çheta.

Maid :—(*Smiling*) If so, then at least repeat some words from the Veda.

Vidû. :—Lady, my Vedic words have been held up by the smell of the liquor. Or rather, why dispute with you? Here this Brâhmaṇa falls at your feet. (*Wishes to fall at her feet*).

Maid :—(*Preventing him by her hands*) Let not, let not, the revered one do so. (*To Śekharaka*) Śekharaka, this one is really a Brâhmaṇa. (*Falling at Vidûshaka's feet*). Revered one, you should not be angry. It was a joke that I thus played upon you, as is proper (allowable) in the case of a relative.

Vita :—I, too, will propitiate him. (*Falling at his feet*) Your honour should forgive me for the offence I gave you under the influence of liquor, which being done I shall go to the drinking booth with Navamâlikâ.

Vidû. :—I have forgiven everything. You may go. I too shall wait on my dear friend.

Vita :—Revered one, so we shall do.

(*Exeunt Vita with Navamâlikâ and Çheta*).

Vidû. :—By good luck the Brâhmaṇa has escaped an untimely death. I, too, polluted by contact with the drunken fellow, will bathe in this tank and see my friend. (*Does so; then looking towards the curtains*) Here, indeed, is my dear friend coming in this very direction, taking by the hand Malayavatî, the beauty of choice-marriage incarnate, as it were. I shall, therefore, go and attend by his side.

(*Enter the Hero decked with his nuptial dress, and Malayavatî, and retinue according to rank*).

Hero :—(*Surveying Malayavatî*)

When looked at she casts down her eyes; when addressed she gives no reply; on the bed she lies with her face turned away; when embraced forcibly (against her will) she trembles; and when her friends depart from the bed-chamber, she tries just to go away; (thus) by her very perversity my newly-married wife delights me all the more to-day. (4)

(*Looking at Malayavati*) My darling Malayavati,

Since I observed the vow of silence giving a reply (to a question) with the sound *hum*; heated the body with the rays of the moon having the burning heat of the wild fire; and practised contemplation for many days and nights with a mind not devoted to anything else;—it is the fruit, O dear one, of that penance (which I thus underwent), that I now behold this face. (5)

Heroine:—(*Aside*) Chaturikâ, girl, he is not only handsome to look at, but knows also how to speak agreeably (flatteringly).

Maid:—O you who take (lit. speak out) the opposite view, this is all truth; what is flattering in this?

Hero:—Chaturikâ, lead the way to the Kusumâkara garden.

Maid:—This way, this way, my lord.

Hero:—(*While walking, to the Heroine*) With gentle, gentle steps your ladyship should walk. For,

The weight of your breasts itself is sufficient to weary your waist; what to say then of the additional (lying over them) necklace of pearls? Your pair of thighs groans under the weight of your hips, why say then that it will do so with this gold belt (worn over them); your two feet have not the strength to bear your two thighs; how can they bear the two (additional) anklets? You are sufficiently adorned with your limbs: why do you wear ornaments that cause you fatigue (only)? (6)

Maid:—Here is the Kusumâkara garden; my lord may enter.

(*Enter all*).

Hero:—(*Looking around*) O the enchanting beauty of the Kusumâkara garden! For,

The juice exuding from the sandal trees cools the paved grounds of the bower of creepers; on hearing the loud sound of the fountains the peacock is dancing in response to it; and this stream of water here, ejected by the fountains, and reddish-brown by the pollen of flowers wantonly shaken by the flood of water suddenly rushing forth, is rapidly flowing, filling the basins of trees. (7)

Moreover,

These bees, making their drinking grounds, the bowers of creepers, resound with their songs, appearing to be smeared with fragrant dust owing to (being covered with) the pollen of flowers, and drinking to their fill the floral juice in the company of their males, seem all round to be enjoying the drinking-festival. (8)

Vidû. :—(*Approaching*) Victory to your Honour !
My blessing to your ladyship !

Hero :—Friend, you have come after a long time.

Vidû. :—Friend, I started to come quite quickly. But I was delayed all this while as I wandered about, led by the curiosity to see the drinking parties of the Siddhas and the Vidyâdharas gathered together at the great festival of this auspicious marriage-ceremony. So my dear friend, too, should enjoy this sight.

Hero :—Yes, just as you say. (*Looking all round*) Friend, behold, behold.

With their bodies smeared with the paste of Harichandana, wearing garlands of Santânaka flowers and having their bright (or white) garlands variegated owing to their contact with the rays of their ornaments made of rubies, these Vidyâdharas along with the Siddhas, mixing together, are drinking wine left after it is drunk by their beloveds in the shades of the sandal trees. (9)

Come then, we too shall go to the Tamâla-avenue.

(*All walk on*).

Vidû. :—Here is the Tamâla-avenue. This face of your ladyship appears to be languid by the autumnal heat. So your ladyship should sit here on this crystal-slab.

Hero :—You have well observed.

Having surpassed the moon by the splendour of its cheeks, this face of my beloved, now glowing with heat, is surely trying to surpass a lotus tinged red with sunshine. (10)

(*Taking Malayavati by the hand*) Dear one, let us sit here. (*All sit down*).

Hero :—(*Raising up the Heroine's face and gazing at it*) Dear, in vain were you put to this trouble by us led by the curiosity to see the Kusumâkara garden. For,

This your face is the Nandana garden itself—bristling with the creepers of the eyebrows and having the tender foliage in the form of your red lips; any other garden (such as this) is but a wilderness. (11)

Maid :—(*Smilingly, addressing the Vidûshaka*) Did you hear how the Princess was described?

Vidû. :—Chaturikâ, don't you be thus proud. Even in our midst there do exist persons worthy of sight (and deserving to be thus described). It is only through jealousy that nobody describes them.

Maid :—(*With a smile*) Revered Sir, I will describe (paint) you.

Vidû. :—(*Exultingly*) Oh, new life has been infused into me. Let your ladyship do me the favour then, so that this (my friend) will not say any more—"Oh, you look like a brown monkey of this sort or that."

Maid :—Sir, you appeared beautiful when I saw you sleeping with eyes closed owing to your wakefulness during the marriage-ceremony. So resume the same posture and I will describe (paint) you.

Vidû. :—(*Does accordingly*).

Maid :—(*To herself*) While he remains with eyes closed I shall blacken his face with the juice of the *Tamâla* leaves resembling the indigo dye. (She *rises* and represents taking *tamâla* leaves and squeezing them).

(*The Hero and the Heroine look at the Vidûshaka*).

Hero :—Friend, you are indeed fortunate, since, while we are here, you alone are to be described (painted).

Maid :—(*Darkens the face of Vidûshaka with the Tamâla juice*).

Heroine :—(*Smiles on looking at the face of Vidûshaka*).

Hero :—(*Looking at the Heroine's face*)

Here is seen the flower of a smile springing upon the tender leaf of your lower lip; but the fruit (thereof) O lovely-eyed one, is seen elsewhere, on the eyes of me beholding it (the smile). (12)

Vidû. :—Churlish girl, what is this that you have done?

Maid :—Why, you have just got the colouring.

Vidû :—(*Wiping his face with the hand, looking at the hand and angrily raising his stick*) Ah base-born girl, this is, indeed, the royal house. So what shall I do to you? (*Turning to the Hero*) Oh, in your presence I have been thus disfigured (or, insulted) by this bastardly girl. So why should I stay here? I will go elsewhere. (*Departs*).

Maid :—The revered A'treya seems to be really angry with me. I will then follow him and appease him. (*Wishes to go*).

Heroine :—Maid Chaturikâ, how do you leave me alone and go away?

Maid :—(*Looking at the Hero, with a smile*) May you be thus alone long! (*Exit*).

Hero :—(*Looking at the Heroine's face*) O charming one, this face of thine is really like a lotus bearing a red flush, being touched by the rays of the sun and displaying filaments in the shape of the shooting rays of the teeth; but why is the bee, drinking the honey herein, not seen?

Heroine :—(*Smiles and turns away her face*). (13)

Hero :—(*Repeats the same*).

(*Enter Maid with a toss of the curtain*).

Maid :—(*Advancing hastily*) Here is master Mitrâvasu, come to see the Prince on some business.

Hero :—My dear, go to your residence. I, too, will immediately follow you after having seen Mitrâvasu.

Heroine :—(*Exit with the Maid*).

(*Enter Mitrâvasu*).

Mitrâvasu :—While I have not yet slain the enemy, with what grace, shall I, shameless one, tell Jîmûta-vâhana that his kingdom is seized by his enemy? (14)

Still it is not proper to go without having informed him; so I will apprise him (of my intention) and go. (*He advances*).

Hero :—(*Seeing Mitrâvasu*) Mitrâvasu, please sit here.

Mitrâvasu :—(*Sits down*).

Hero :—(*Observing*) Mitrâvasu, you appear to be excited.

Mitrâvasu :—What need of excitement, against that wretch of Mataṅga?

Hero :—What has Mataṅga done ?

Mitrâ :—He has seized your kingdom, I hear, only to court his own destruction.

Hero :—(*Rejoicingly, to himself*) Would that this were true !

Mitrâ :—The Prince should, therefore, give the order for his extirpation. Why waste words ? —

On receiving your order these Siddhas will have at once gone forth for battle, imparting a darkish hue to the day and shutting out the rays of the sun, as in the rainy season, by their aerial cars moving on all sides and passing through all the avenues of the sky, and your kingdom as won back forthwith, with all the tributary princes bowing to you (humbled) through the fear inspired (in them) by the destruction of the rebellious foe. (15)

Or rather, where is the need for the army-corps ? —

Look upon that cursed Mataṅga as slain in a fight at close quarters by me, bright with the meshwork of the rays of my sword drawn in a fury, even though alone, as is a lordly (huge) elephant with a sudden sally by a lion, formidable on account of his huge mane resembling the mass of rays of a sword &c. (or, huge mane and the rays of his swords-like nails suddenly thrust forth). (16)

Hero :—(*Stopping the cavities of his ears, to himself*) Alas ! Very cruelly spoken ; or, let it be thus—(*Aloud*) *Mitrâvasu*, of what significance is this (in your case) ?

Exploits far greater than this it is possible for you, possessed of mighty arms, to accomplish. But

How will he, who through pity will assuredly give, unsolicited, even his body for another, consent to the cruelty of the slaughter of living beings ? (17)

Moreover, excepting pain I regard nothing else at all as an enemy. So if you desire to do me a favour, then pity this poor fellow who has become a slave to *kṛeṣa* (desire causing pain).

Mitrâvasu :—(*Laughing, with resentment*) How should pity be not shown to such a benefactor of ours and one so grateful !

Hero :—(*To himself*) It is not at all possible to dissuade this fellow, whose mind is overpowered by fresh anger. Let it be thus then. (*Aloud*) *Mitrâvasu*, rise ; let us enter the inside of the palace. I will enlighten you on the subject just there. The day has drawn to its close now. And,

This sun, who ever removes from the lotus-bud its contact with the seal of sleep set thereon (*i. e.*, opens the lotus-buds); who gives pleasure to the whole universe by his *karas* (rays, hands) intent on doing the sole duty of *âśâpûra* (filling up the quarters—fulfilling the desires of men), and who is now seen by the *Siddhas* with their mouths resounding with uninterrupted praises, is all paise-worthy, though about to set;—he whose toil is solely for the good of others. (18)

(*Exeunt omnes*)

END OF ACT III.

ACT IV.

(*Enter Chamberlain with a pair of red garments, and a Door-keeper*).

Chamb. :—

Attending to the affairs connected with the inner apartments, and avoiding stumblings at every step, I, who am now led by (have to support myself on) a stick, being overpowered by old age, imitate in all his actions a King, who, following the science of Government, regulates the internal affairs of the cities and avoids errors of policy at every step. (1)

Door-keeper :—Revered Vasubhadra, where are you going to ?

Chamb. :—I have been ordered by the Queen, the mother of *Mitrâvasu*, thus—“Chamberlain, you should be taking red clothes to Malayavatî and my son-in-law, for a period of ten days”. Now Princess Malayavatî is at her father-in-law’s house. And I hear that

Jîmûtavâhana has gone to-day, accompanied by the heir-apparent, Mitrâvasu, to see the sea-coast. So I do not know whether to go to the Princess or to the son-in-law.

Door-keeper :—It will be better (for you) to go to the Princess. For, very likely the son-in-law also might have returned there by this time.

Chamb. :—Sunanda, you have counselled well. But then, where are you going?

Door-keeper :—I, too, have been ordered by the great king Viśvâvasu, in the words—Sunanda, go you and say to Mitrâvasu—“On the occasion of the Dîpâvalî festival some present must be given to Malayavati and to our son-in-law, appropriate to the festival. Come, then, and make choice of it.” So you may go to the Princess. I, too, will go to call (lit. bring) Yuvarâja Mitrâvasu.

(*Exeunt BOTH*).

END OF THE VISHKAMBHAKA.

(*Enter Jîmûtavâhana and Mitrâvasu*).

Hero :—

A grassy plot serves as a bed; a pure stone-slab is the seat; underneath the trees there is an abode; the cool water of the rivulets forms the drink; the roots form the food and the deer are the companions:—in a forest where all objects of enjoyment are thus obtained without being sought, there is one drawback, *viz.*, that one has to stay in it where a supplicant is difficult to be found, uselessly, being unable to accomplish another's object (to do good to others). (2)

Mitrâ. :—Prince, make haste, make haste; it is time for the flood-tide to set in.

Hero :—(*Hearing*) Rightly observed.

Since there arises a loud noise overpowering the power of hearing, swollen with the continuous violent splashing (of the water) by the huge sea-elephants emerging from it (water), and making all the interiors of the mountain-caverns reverberate, very probably it is the surging tide that is coming up, white with countless conch-shells floating therein. (3)

Mitrâ:. —Why, it has already come up. Behold—

With its water scented with the eruclatations of the sea-elephants and sharks that have eaten the leaves of the clove-trees, the tide shines, tinged with the lustre of the gems (cast about). (4)

Come then ; leaving the tide-way, we shall walk along the path by the side of the table-land.

(*Both walk on and see*)

Hero:—*Mitrâvasu*, look, look ! Covered by the veils of clouds white on account of autumn, these peaks of the Malaya mountain possess the beauty of the summits of the Himâlayas.

Mitrâ:.—Prince, these are not the peaks of the Malaya mountain. These, indeed, are the heaps of the bones of the serpents.

Hero:—(*With sorrow*) Alas ! What, then, were these wholesale deaths due to ?

Mitrâ:.—Prince, these are not at all (the results of) wholesale deaths. Hear, how this happened. In days of yore, it is said, *Garuḍa* (the son of *Vinatâ*) used to devour serpents day after day, forcibly lifting them up from the nether world, having tossed up the entire bulk of the water of the ocean by the wind of his wings.

Hero:—(*With horror*) Alas ! It was an execrable deed that he did. What then ?

Mitrâ:.—Then *Garuḍa* was addressed by *Vāsukî*, the King of serpents, apprehensive of the destruction of the whole *Nāga* race.

Hero:—(*Eagerly*) What ? Did he say “Eat me first” ?

Mitrâ:.—No, no ; not that.

Hero:—What else then ?

Mitrâ:.—He said this—“O *Garutman*, through the fear of your onset, the embryos of the *Nāga*-women drop off in thousands. And young serpents also perish. Thus our progeny is destroyed ; and your own object too will be defeated. So to fulfil the object for which you dash down upon the nether world I will send one serpent every day to you, who will stay on the sea-shore (for that purpose).”

Hero:—Pity, that the Serpent-King should have thus protected the serpents !

Out of his two thousand tongues was there not even one such by which he could say—Here do I offer myself up to the enemy of the serpents for saving the serpents ? (5)

What then ?

Mitrâ.:—That was agreed to by the King of birds.

These are the heaps of bones resembling (peaks of) the snowy mountain, of those lordly (huge) serpents whom the King of birds, having entered into this agreement, eats here, one per day—heaps which have attained, are attaining, and will yet attain, great growth as days pass on. (6)

Hero:—O wonder !

How persons under infatuation commit sins for the sake of even this cursed body, the abode of all impurities, thankless and perishing ! (7)

How is it that this misery (or slaughter) of the Nâgas is endless ! (*To himself*) Would that I should be able to save the life of one serpent at least by offering up my body !

(*Enter the Door-keeper*).

Door-keeper:—I have ascended the summit of the mountain. I will then find out Mitrâvasu. (*Walking forth*) Here is Mitrâvasu near the son-in-law. (*Advancing and bowing*) Victory to the Princes !

Mitrâ.:—Sunanda, what brings you here ?

Door-keeper:—(*Tells in the ear*).

Mitrâ.:—Prince, father has called me away.

Hero:—You may go.

Mitrâ.:—The Prince too should not loiter, through curiosity, in this region fraught with many dangers. (*Exit with the Door-keeper*).

Hero:—I too will descend from the mountain-peak and take a view of the sea-shore. (*Walks down*).

(*Behind the scenes*)

Ah my poor boy, S'aṅkhachûḍa ! How am I to see you to-day being slaughtered ?

Hero:—(*Hearing*) Oh ! it seems to be the cry of distress of some woman. I shall then just approach

and make it clear who she is and whence her fear.
(*Walks on*).

(*Enter S'aṅkhachūḍa, followed by his old Mother in tears and a Servant with a pair of clothes concealed*).

Old Woman :—Ah my son, S'aṅkhachūḍa, how can I look at you to-day while being killed ?

(*Taking hold of his chin*) Deprived of the moon of this face the nether world will be darkened.

S'aṅkha :—Mother, why do you pain me and yourself sorely by yielding so very much to sorrow ?

Old Woman :—(*Surveying him long and touching the limbs of her son*) Alas, my darling ! How will Garuḍa have the cruelty of heart to feast upon this tender body that has not seen (been exposed to) the rays of the sun ?
(*Embraces him at the neck and weeps*).

S'aṅkh :—Mother, away with lamentation. Lo,

When transitoriness first clasps (takes possession of) a being that is born, and then the mother like a nurse, where is the room for sorrow ? (8) (*Wishes to go*).

Old Woman :—Dear child, wait only for a short while so that I shall gaze at your face.

Servant :—Come, Prince S'aṅkhachūḍa. What have you to do with your prattling mother ? Infatuated by her love for son, she does not know (remember) the duty to the king.

S'aṅkha :—Here I come.

Servant :—I have verily brought him to the rock of slaughter. I will now give him the pair of red garments, the sign of a victim and show him the slaughter-stone.

Hero :—(*Seeing*) Ah, this is the woman. (*Seeing S'aṅkhachūḍa*) Certainly this must be her son for whom she has been wailing. (*Casting a glance around*) I do not, indeed, see any cause of fear to her. Shall I advance and ask her what the occasion of her fear is ? Or rather, here is a conversation already commenced. Perhaps it might be clear from it. I shall in the meanwhile hear it, concealed by the trees. (*Does accordingly*).

Servant :—(*With tears and with hands folded*) Prince, S'ankhachûḍa, you are addressed these cruel words, as it is the king's order.

S'ankha :—Good man, speak out.

Servant :—Vásuki, lord of the nether world, commands you—

S'ankha :—(*Placing his folded hands across his brow, respectfully*) What does his Majesty order ?

Servant :—Put on this pair of red garments and mount the rock of slaughter ; so that Garuḍa will seize you, marked out by the sign of the red garments and make you his meal.

Hero :—Pity ! This is the poor soul, abandoned by Vásuki and offered as prey to Garutmat.

Servant :—S'ankhachûḍa, take these. (*Hands over the pair of garments*).

S'ankha :—(*Eagerly*) Bring them to me. (*Taking them*) I have borne on my head the royal command.

Old woman :—(*Seeing the two clothes in her son's hands and beating her bosom*) Alas, child ! This comes upon me as the fall of the thunderbolt. (*Falls down in a swoon*).

Servant :—The time of Garuḍa's arrival is at hand. So I shall quickly depart. (*Exit*).

S'ankha :—Mother, take heart, take heart.

Old woman :—(*Recovering, with tears*) Alas, my child ! Ah my boy ! O you obtained with hundreds of desires ! O you full of devotion ! O ocean of modesty ! When shall I behold again this your face which resembles the full moon ? (*Embraces him by the neck and weeps.*)

Hero :—(*With tears*) O the cruelty of Garuḍa ! Moreover,

Methinks not only the beak but also the heart of the King of birds is made of adamant—of him, who will be eating, setting aside all compassion, this child, standing near his mother, who is bewildered, who is constantly shedding a stream of tears after having lamented very much, and who is piteously casting a glance in all directions, saying. “Who will be your saviour, my son?” (9)

S'ankha. :—(*Fearing the bursting of his mother's heart through the excess of grief, to his Mother*).

Those good men have ceased to exist, by whom, extremely compassionate, the request of supplicants was never refused (lit. rendered fruitless), by whom, being given to (acts of) mercy, their own interest was never reckoned above that of others, and whose minds were always pained at the misery of others. So check this outburst of tears, mother; before whom can you cry? (10)

(*Wiping off his mother's tears with his own hand*). Mother, why are you grieved? Take courage, take courage.

Old woman. :—Dear son, how can I take courage? (Can I do it) because you were excused from going by Vāsukī, the Lord of serpents, his compassion being roused at the thought that you were an only son? Ah, wicked Destroyer, how could you, who are hard-hearted, think of my son only, from the midst of an extensive world of mortals? I am ruined in every way, luckless that I am! (*Swoons again*).

Hero. :—(*Pitifully*).

What is the use of my body if I do not save him, who is in distress, whose life has nearly passed away and who is cast off by his relatives? (11)

I will approach then.

S'ankha. :—Mother, take consolation.

Old woman. :—Ah my son, Śaṅkhachūḍa, consolation is difficult for me now. When you have been abandoned by Vāsukī, the protector of the serpent-world, himself, who else will save you?

Hero. :—(*Hastily going forward*) Why, I, I will.

Old woman. :—(*Covering her son, in great confusion, with her upper garment, mistaking him for Garuḍa, and approaching the Hero*) Son of Vinatā, eat me up. I have been designed as food for you to-day by the King of serpents.

Hero. :—(*With tears*) O her affection for her son!

On seeing her affliction of this kind, on account of her affection for her son, I think even the Enemy of serpents, cruel-hearted as he is, will show pity. (12)

S'ankha. :—Mother, away, away with fear. This is not, indeed, the foe of serpents. See,

Where is (what great difference there is between) Garuḍa, whose fierce beak is smeared with streaks of blood gushing forth as it splits open the brains of huge serpents, and where this gentle-looking saintly person whose form and disposition are in keeping with his goodness (or virtue). (13)

Old woman :—Son, seized by the fear of your death I see the whole world of the living as of the form of Garuḍa.

Hero :—Mother, do not be afraid. I say, I am a Vidyādhara, come here solely for the purpose of saving your son. So take courage.

Old woman :—(*With joy*) Son, repeat these words again and again.

Hero :—What is the use of repeating them again and again? I will prove them by actual deed.

Old woman :—(*Folding her hands on the head*) Dear son, may you live long !

Hero :—Hand over to me, O mother, those marks of a victim, covered with which I shall offer my body to the son of Vinatā for being made a meal of, in order to save the life of your son. (14)

Old woman :—(*Stopping the cavities of her ears*) May the evil be averted ! Child, you too are a son to me, just like (*lit.* without any difference from) S'āṅkhachūḍa ; or even superior to S'āṅkhachūḍa, since you thus wish to save my son, who is abandoned by his relatives, by offering your body.

S'āṅkha . :—(*Sorrowfully*) O the action of this magnanimous person, so opposed to the practice of the world ! For,

This good man is going to abandon for another, through pity, as though it were mere straw, that very life, to save which Viśvāmitra, in olden days, ate (was ready to eat), like a Chāṇḍāla, the flesh of a dog ; for the sake of which Gautama killed Nāḍijaṅgha, who had laid him under obligations, and for which this son of Kāśyapa, Garuḍa, eats serpents every day. (15)

(*Addressing the Hero*) O Magnanimous one, you have shown your kindness to me, sincere (*lit.* guiltless),

by reason of your resolve to give up your life for me. Away then with persistence in this. See,

Insignificant creatures like myself are born and die (without number); but where (how rare) is the birth of persons of your type who are ready (lit. have girt up their loins) to do good to others? (16)

So why persist in this? Give up this your resolve.

Hero :—(*Taking S'aṅkhachūḍa by the hand*) Prince S'aṅkhachūḍa, it does not behove you to (please, do not) put an obstacle in the way of my desire to do good to others, an opportunity for which has been obtained after a long time. Do not hesitate then. Hand over to me that mark of victims.

S'aṅkha. :—O noble one, foremost of those that seek adventures, why this vain trouble? Never, indeed, can S'aṅkhachūḍa blacken (bring a stigma on) the race of S'aṅkha-pāla, white (spotless or pure) like a conch. If on the other hand, I deserve pity at your hands, then think of some remedy by which this my mother afflicted by my calamity, will not give up her life.

Hero :—What is there to be thought of? The remedy has been already devised; and that is in your power.

S'aṅkha. :—What sort of remedy?

Hero :—

If you wish her (your mother) to live who dies when you die, but lives if you live, then save yourself at the cost of my life. (17)

This is just the remedy. Give me quickly then that mark of a victim. I will just cover myself with it and mount the rock of slaughter. You, too, return from this region placing your mother in the front. Seeing the place of slaughter near at hand she might perhaps abandon her life owing to the timidity natural to womanhood. Don't you mark this vast cemetery packed with numerous skeletons of serpents that have met their death here? For,

In this (cemetery), where dense darkness is given rise to by vultures, flapping the pairs of their wings and having their greediness increased for devouring the pieces

of raw flesh that are dropped down, cut by the end of the beak (of Garuḍa) moved about—(or, dropping down, cut by their beaks actively moved about), the rows of the flames of fire ejected from the mouths of the female jackals, as they fall with a ‘*chhim*’ sound into the stream of blood stinking of the abundant marrow constantly flowing therein, are sounding.¹ (18)

S'aṅkha. :—How can I not see it ?

This cemetery on which the King of birds has fixed his liking (or which has produced a liking for itself in the mind of &c.), as it is furnished, every day, with a snake forming his food and which has in it (scattered about) bones and halves of skulls white like the moon, is like the body of Ś'iva, which, on no day, is void of (is always adorned with) a snake serving as a necklace, on which Gaṇapati has centred his affection, and which has on the crescent of the moon, white bones and skulls (or bones and skulls bright with the rays of the moon). (19)

Go, then. What is the use of the conciliatory speeches advanced? Verily the time for Garuḍa's arrival has approached. (*Falling on his knees before his Mother and placing his folded hands on the head*) Mother, you too go back now.

In whatever class of beings I may have to be born, in that may you yourself, so loving to your son, become my mother. (20)

(*Falls at her feet*)

Old woman :—(*With tears, to herself*) Alas, how are these to be his last words ! (*Aloud*) Dear son, my legs will not, indeed, move to any other place leaving you. So I too will die just with you.

S'aṅkha. :—(*Rising*) I shall just go round the divine (Ś'aṃkara) in the Southern Gokarna, keeping him on the right side, and then execute my lord's command.

(*Exit with his mother*).

¹ With the reading यत्रादासं भ्रमन्त्यः शमितः &c. the trans. will be—the hands of jackals wantonly moving about with the flames of fire from their mouths extinguished (as they proceed to drink the blood), are howling in the stream of blood, etc.

Hero :—Alas ! I have not gained my object. What possibly is the remedy now ?

(*Entering suddenly*).

Chamb :—This pair of red garments—

Hero :—(*Seeing it, joyfully to himself*) Thank God ; my desired object is fulfilled on account of this pair of red clothes coming unexpectedly to me.

Chamb :—Has been sent by the Queen, the mother of Mitrávasu. May the Prince put it on.

Hero :—Chamberlain, bring them to me.

Chamb :—(*Hands over the pair of red garments*).

Hero :—(*Taking it, and putting it on, to himself*) My marriage with Malayavatî has borne fruit. (*Aloud*) Chamberlain, you may go. Bow (pay my respects) to the Queen, at my request.

Chamb :—As the Prince commands. (*Exit*).

This pair of red garments come to my hands at the proper time greatly gladdens me, giving up my body for another. (21)

(*Looking in the directions*) Since there is this terrible wind, at which the ranges of rocks on the Malaya mountain are shaking, I think the King of birds is at hand. For,

The rows of his wings that resemble the Samvartaka clouds overcast the sky ; the wind, caused by his velocity, hurls the water of the ocean upon the shore as if for deluging the earth ; and giving rise to the apprehension that the world was going to be destroyed, and looked at at once with terror by the elephants of the quarters, he, having the refulgence of the twelve suns, is giving a reddish brown appearance to the directions by the flashing lustre of his body. (22)

Then before that Śaṅkhachûḍa arrives, I will, with the greatest haste, ascend the rock of slaughter. (*Doing accordingly, he sits and gesticulates the touch of the rock*).

O the touch of this !

I think that even Malayavatî, cool (lit. wet) with the juice of the sandal of the Malaya mountain, does not gladden me when embraced, so much, as does this rock of

slaughter, closely touched (lit. embraced) by me for the fulfilment of my desired object. (23)

Or, why talk of Malayavati?

The pleasure which I did not feel when lying in full confidence in childhood on the lap of my mother, I have derived to-day, sitting on the lap of this rock. (24)

But here comes Garuda. I shall then cover myself and wait. (*Does accordingly*).

(*Enter Garuda*)

Garuda :—Remembering vividly the body of S'esha coiled round through fear on seeing the orb of the moon ; looked at with delight by my elder brother (Aruna), as the Sun himself received a jerk owing to the fright of the horses of his chariot (at my sight) ; and with my wings (appearing to be) extended by the trains of clouds moving away from both sides, here in a moment have I come, eager to devour a serpent, to Malaya, the mountain situate on the sea-shore. (25)

Hero :—(*With satisfaction*).

By virtue of the merit I have gained to-day by saving a serpent by offering up my body, may I obtain a body in every birth only for being thus used for others. (26)

Garuda :—(*Closely observing the Hero*),

I will now forcibly lift up, for devouring, the serpent covered with red garments, as if covered with the blood gushing from his heart splitting up through fear of me and lying on the slaughter-stone-slab for saving other serpents, having pierced him at the breast with my beak as formidable as the thunderbolt. (27)

(*With this he swoops down and takes up the Hero. The flourish of drums and the showering of flowers behind the scenes*).

Garuda :—(*With astonishment*) Ah, there is the flourish of drums and the showering down of flowers.

(*Looking up and hearing*).

Why does this shower of flowers fall from the sky delighting the bees with its sweet fragrance? And why does the sound of kettle-drums in heaven make the circle of directions resound with its noise? (*Smiling*)

Ah, I have it ; it is I think even the Párijāta that is shaken by the wind of my speed (whence this shower of flowers), and this is the gentle rumbling of the Samvartaka clouds apprehensive of this being the time of Destruction (of the world). (38)

Hero :—(To himself) Bless me ! My object is attained.

Garuda :—(Seizing the Hero with his beak) Since I find this saviour of (other) serpents bulky (or heavy) he will evidently to-day satisfy my desire for devouring serpents. (Side-meaning)—Since this saviour of serpents appears to be a *guru* to me he will surely put an end to-day to my desire to feed on serpents. (29)

(Exit, carrying off the Hero)

END OF ACT IV.

ACT V.

(Enter a Door-keeper).

Door-keeper :—When a beloved person happens to be even in the garden attached to one's house, evil is apprehended (as having overtaken him) owing to affection ; how much more it is so then, when he is in the midst of a forest dreadful on account of its being known to be full of many dangers ! (1)

For, the great King Viśvávasu has been feeling uneasy (anxious) as Jīmūtavāhana, who went out through the curiosity to see the sea-shore, has not returned (lit. is delaying) yet. And I am ordered by him thus—“Sunanda, I hear that my son-in-law, Jīmūtavāhana, has gone to the place which is dreadful on account of the presence of Garuḍa, and that he has been tarrying there. And I am alarmed at this information. Learn quickly then whether he has returned to his house or not, and come back.” I shall then first go there. (Walking on and looking all round) Oh, here is that royal sage, Jīmūtaketu, the father of Jīmūtavāhana, sitting in the court-yard of his cottage in the company of his Queen

(lit. partner in religious duties) and the Princess, his daughter-in-law. Thus—

Wearing two silken garments having curls and with their hems waving and resembling foam-water (in whiteness), and looking splendid with his Queen, of corresponding age and possessed of great sanctity, as with the Ganges having birds (on its banks) and possessed of great holiness, this Jîmûtaketu here possesses the majestic appearance of the sea, seated near whom this Malayavati appears like the coast-line. (2)

I shall then approach him.

(*Enter Jîmûtaketu seated, accompanied by his wife and Daughter-in-law*).

Jîmûta. :—I have enjoyed the pleasures of youth ; had my good name spread all round ; administered the kingdom and then practised penance with a firm mind ; my son is praiseworthy ; and this my daughter-in-law here is descended from a family quite worthy (of ours) : so (having attained all my objects) I should now surely think of death. (3)

(*Advancing suddenly*)

Door-keeper :—Of Jîmûtavâhana—

Jîmûta. :—(*Stopping his ears*) God forbid ! God forbid !

Old Lady :—May the evil be averted !

Malaya. :—My heart trembles at this evil omen.

Jîmûta. :—(*Showing that his left eye throbbed*) Good man, what of Jîmûtavâhana ?

Door-keeper :—Of Jîmûtavâhana, I have been sent to you by the great King Jîmûtaketu to learn the tidings.

Jîmûta. :—What, is not my dear son (present) there ?

Door-keeper :—No.

Old Lady :—(*With dejection*) Great King, if my dear boy is not (present) there, where could he have gone then ?

Jîmûta. :—Surely he must have gone to a great distance to procure the necessities of our sustenance.

Malaya. :—(*Despondently, to herself*) I, for myself, not seeing my husband, apprehend something quite different.

Door-keeper :—May Your Majesty command—what should I say to my master ?

Jimûta. :—(*Exhibiting the throbbing of the left eye*) While I am thinking, being distracted, why Jimûta-vâhana should tarry—

Why do you, left (unkind) eye, throb again and again to tell me of an evil ? O cursed eye, the divine luminary (Sun) here will make thy throbbing ineffective. (4)

(*Looking upwards*) This divine sun, the one eye of the three worlds, shining with bright rays, will bless (lit. do good to) Jimûtavâhana.

(*Observing with wonder*)

Giving excessive pain to the eyes at its sight (lit. when looked at), shedding streaks of blood looking like its rays, and resembling a star shaken off (from its place) by a portentous wind, what is this that is suddenly falling before us from the sky ? (5)

How now ! It has just fallen on my feet !

(*All look at it with wonder*)

Jimûta. :—Ah, how is it that it is a crest-jewel, with flesh, full of blood, sticking to it ! But to whom can it belong ?

Old Lady :—(*With dejection*) Your Majesty, this crest-jewel looks like my son's.

Heroine :—(*Aside*) Do not say so.

Door-keeper :—Great king, do not thus yield to sorrow, without ascertaining the truth. For here do often fall such crest-jewels of the serpent-lords eaten by Garuḍa, being torn off by his claws and beak.

Jimûta. :—Queen, Sunanda has spoken what stands to reason. Perchance it may also be so.

Old Lady :—Sunanda, go ; perhaps by this time my son might have returned to his father-in-law's house. Go then ; know it, and come back quickly to inform us.

Door-keeper :—As the Queen commands. (*Exit*)

Jimûta. :—Queen, may it be that this is the crest-jewel of a serpent ?

(*Enter Śaṅkhachûḍa, covered with red garments*)

S'aṅkha. :—(*Sorrowfully*) Woe me ! O pity ! I have been deceived by fate.

Having bowed with haste to Lord Gokarna (whose shrine stands) on the sea-shore, I have, indeed, come back to the place of slaughter of the serpents; but Garuḍa has flown into the sky, having seized that Vidyādhara, with his bosom pierced by his claws and beak. (6)

O you my disinterested friend! O you of great compassion! O you afflicted with another's sorrow! O you, the boat for saving those that have fallen into the sea of distress! O you who gave up your body, treating it as mere straw, for doing good to another! Where have you gone to? (Give me a reply. (*Referring to himself*)) Ah, I am undone, an unlucky creature! O hapless Śaṅkhachūḍa! What is this that you have done?

I have not obtained unique fame by having saved the serpents; nor have I executed the laudable command of my master; while I have been saved by another by offering up his body, and thus rendered execrable. (7)

Fie upon me! O pity! Alas! Deceived, deceived have I been! I, reduced to this plight, will not then live even for a moment and make myself contemptible. I shall then first try to follow this track of blood. (*Walks on, his sight bent on the ground*)

Desirous of finding out (lit. seeing) Garuḍa, I proceed, carefully following this line of blood, which is thick in the beginning on account of the gushing flow of blood, which, thereafter, is composed of big drops of blood fallen at intervals, which has small drops scattered about as it was shattered having fallen on stones (stony ground), which on level sites is clustered round with insects, which is difficult to be discerned on red mineral spots, and which, lying on dales packed with dense tops of trees, is congealed. (8)

Old Lady.:—(*In alarm*) My lord, here is some one with a weeping mien, who, coming in this very direction, distracts my heart. Please know then who he is.

Jīmūta.:—As the Queen says.

S'aṅkha.:—O crest-jewel of the three worlds! Where can I find you? I am robbed, Oh, I am robbed! (*Weeps*)

Jimûta. :—(*Hearing, with joy*) Queen, give up your sorrow. This crest-jewel is his, which was surely snatched away by some bird through greed of meat and which fell down in this spot while being carried away.

Old Lady. :—(*Joyfully embracing Malayavatî*) O you who are not a widow, have courage. Such a form cannot, indeed, experience the grief of widowhood.

Heroine. :—(*With joy*) Mother, this by the power (virtue) of your blessings. (*Falls at her feet*)

Jimûta. :—(*Approaching Śaṅkhachûḍa*) Son, what has your crest-jewel been taken away ?

S'aṅkha. :—Not only mine, but of the triple world too.

Jimûta. :—How do you mean ?

S'aṅkha. :—With my throat choked owing to the very heavy burden of grief I am not able to tell.

Jimûta. :—

Communicate to me, my son, your excessively unbearable grief ; which done, it will be bearable to you, being transferred to (shared by) me. (9)

S'aṅkha. :—May you hear it. I am a Nāga, Śaṅkhachûḍa by name. I was sent by Vāsukî, it being my turn, to serve as food for Garuḍa. But why give details ? The track of the line of blood may perhaps be difficult to be perceived being covered with dust. So I will tell you in brief.

By some Vidyādhara, with his mind overpowered by compassion, my life has been saved by offering up his body to Garuḍa. (10)

Jimûta. :—Who else is thus entirely devoted to the good of others ? Dear son, do rather say plainly—' By your son, Jîmûtavāhana.' Alas, I am undone, hapless that I am.

Old Lady. :—Alas, son, what is this that you have done ?

Heroine. :—Woe me ! The evil omen I had has come true.

(*All swoon away*)

S'aṅkha. :—(*Tearfully*) Surely, these are the parents of that noble soul ! How have I brought them to this

plight by communicating the unpleasant (painful) news ! Or rather, what else but poison can come out of the mouth of one possessed of poison ? Oh, S'āṅkhachūḍa has very well repaid the kindness of Jīmūtavāhana, the saviour of his life ! What then ? Shall I kill myself just now ? Or rather, I shall restore them to life. Father, take heart ; may mother take consolation.

(*Both regain sense*)

Old Lady :—(*To Malayavati*) Daughter, rise ; do not weep. Shall we, even, live, without Jīmūtavāhana ? So take heart first.

Heroine :—(*Recovering*) Alas ! Husband ! Whence can I see you now ?

Jīmūta :—Alas, dear son, who knew well how to serve your parents,

Causing the crest-jewel to fall on my feet, the path of dutiful conduct was not forsaken by you, even when gone to the next world. (11)

(*Taking up the crest-jewel*)

Ah dear child, how is it that you have come to be one whose sight is reduced to this much only ! (*Placing it on his bosom*) Alas !

How is it that this crest-jewel, though rendered smooth by its rubbings (against my feet) as you always bowed at my feet with your head bent far down to the ground through devotion, deeply scratches (or pierces) my heart ? (12)

Old Lady :—Alas, my son, Jīmūtavāhana, how, indeed, have you, to whom no pleasure, other than that of attending on your parents, had attraction, left your father, and gone to enjoy the pleasures of heaven ?

Jīmūta :—(*With tears*) Queen, can we live without Jīmūtavāhana (you think), that you should talk thus ?

Heroine :—(*Falling at Jīmūtaketu's feet, with folded hands*) Father, give me the crest-jewel, the relic of my husband, so that placing it on my bosom I shall enter blazing fire and find relief from the pain of affliction.

Jīmūta :—O you *Pativrata'* (devoted to your husband), why are you thus distracted ? Surely this is the resolve of us all.

Old Lady :—Great King, what are you waiting for then ?

Jimûta :—Queen, for nothing. But of one who has maintained the sacred fire, cremation by no other fire is allowed. So we shall bring the fires from the sacrificial chamber and light ourselves up.

S'aṅkha :—(*To himself*) O pity ! For the sake of me, one individual and a sinner, this whole Vidyādhara family is going to be destroyed. I shall say this then. (*Aloud*) Father, without ascertaining the truth, it is not, indeed, proper to do such an adventurous deed. Strange are the pastimes of Destiny. Perchance it may be that the Enemy of serpents might let off Jîmûtavâhana alive on discovering that he is not a Nāga. So we shall follow up Garuḍa, guided by this line of blood.

Old Lady :—May I see my son alive wholly by the favour of the deities !

Heroine :—(*To herself*) This is difficult for me, an unlucky woman, to obtain.

Jimûta :—Child, may these words of yours prove true ! It will be proper for us, however, to go, taking the fires with us. You may, therefore, follow (the line of blood). We, too, shall quickly follow you, having taken the fires from the fire-sanctuary.

(*Exit with Wife and Daughter-in-law*)

S'aṅkha :—I shall then follow (the track of) Garuḍa. (*Walking on and closely observing in front*).

Here is seen from afar on the top of the summit of the Malaya mountain the enemy of serpents, turning, by the scratchings of his beak wet with blood, the rocks of the mountain into troughs (or, boats), as it were ; burning the adjacent regions of the forest by the rows of the flames of the fire of his eyes, and digging into the earth by the points of his terrible claws, hard like adamant, coming into close contact with it. (13)

(*Enter Garuḍa seated, with the Hero lying before him*)

Garuḍa :—(*To himself*) (Although) eating lords of serpents from the time of my birth, never was such wonder witnessed by me before. For, this mighty one

not only does not feel pain, but, on the contrary, seems to be greatly pleased. For,

No languor is seen coming upon him, the ocean of firmness, although his blood is being sucked up, excessively ; his countenance is bright with joy, although he has been suffering pains caused by the tearing off for the flesh ; (here on the limb which is not destroyed) is distinctly seen the hair standing on end ; and his eye-sight falls on me as on a benefactor, although doing injury. (14)

My curiosity has, therefore, been roused by this, his act of patient bearing. Well, then, I will not devour him. (Further), I shall just ask him who he is.

(Desisting from eating, he stands before him)

Hero :—

Blood does flow from the openings of my veins and there is yet flesh in my body ; and I do not see that you are fully satisfied : Why have you desisted, O Garutman, from feasting upon me ? (15)

Garuḍa :—(To himself) Wonder, Oh, wonder ! How does he talk so nobly even in such a state ? *(Aloud)* O you with mighty power of endurance !

I have drawn off blood from your heart by my beak ; but you have drawn to you my very heart by this firmness of your mind. (16)

I, therefore, wish to know who you are.

Hero :— While you are thus troubled by hunger, you are not in a position to hear it ; so first satisfy yourself by my flesh and blood.

S'aṅkha :—(Approaching in great haste) Garuḍa ! O Garuḍa ! Let not this rash deed be done. This is not a Nāga. Let him go ; eat me. I was sent by Vāsuki to become your food. *(Offers up his bosom)*

Hero :—(Seeing Śaṅkhachūḍa, to himself) How now, my object has been frustrated by S'aṅkhachūḍa coming here !

Garuḍa :—(Eyeing both) Both of you carry the signs of a victim. I do not, indeed, know which of you is the serpent.

S'aṅkha.:—How is it that you have a doubt, quite out of place ?

Let aside the *svastika* mark on my bosom ; is not the slough over my body seen ? It may be that you did not count my two tongues while I spoke ; but do you not (at least) see these three hoods, the lustres of the gems in which are distorted by the mass of smoke issuing from the fire of my deadly poison, and swollen with the wind proceeding from my sighings on account of unbearable grief ? (17)

Garuḍa.:—(*Observing the hoods of S'aṅkhachūḍa, and looking at the Hero*) Then, indeed, who is this that I have killed ?

S'aṅkha.:—Jīmūtavāhana, the ornament of the race of the Vidyādhara. How had you the pitilessness (cruelty) to do this ?

Garuḍa.:—(*To himself*) Ah, this is that Jīmūtavāhana, the prince of the Vidyādhara,

Whose fame, spreading as far as the Lokāloka mountain, I have often heard loudly sung by the bands of heavenly choristers on Meru, in the caverns of Mandara, on the peaks of the Himālayas, on the mountain Mahendra, on the surfaces of the rocks of Kailāsa, in the regions of the summits of Malaya, and in various bowers in the directions. (18)

In every way I am plunged in the deep mud of sin.

Hero.:—O chief of serpents, why are you dejected in this way ?

S'aṅkha.:—What, is this no ground for being dejected ?

It is proper for you, protecting this body of mine from Garuḍa by offering your own body, to take me to the world (of hell) which is lower than the nether world ! (19)

Garuḍa.:—Ah ! How was it that this noble one offered up his body for being fed upon (by me) to save the life of this serpent doomed to be (lit. come within my reach as) my prey ? So this is a highly execrable deed that I have done. In a word, this is Bodhisattva himself that I have killed. I, therefore, see no expiation for this

heinous sin other than (dying by) entering the fire. Where possibly then can I find fire? (*Looking in front*) Ah, here are some persons, who have taken fire with them, coming in this very direction. I shall then wait for them.

S'aṅkha.:—Prince, your parents have come.

Hero.:—(*In haste*) Śaṅkhachûḍa, come here; and sitting down, cover my body with my upper garment and support me. Else, beholding me all of a sudden in this condition, my parents may, perhaps, give up their life.

S'aṅkha.:—(*Takes the upper garment lying by his side and does accordingly*) (*Enter Jîmûtaketu with Wife and Daughter-in-law*)

Jîmûta.:—(*With tears*) Alas, son, Jîmûtavâhana!

True (I admit) that when mercy is to be shown, whence can there be such a way of action (such consideration) as—this is mine, this is a stranger? But how did the thought not occur to you, *viz.*, whether many should be saved or only one? For by you giving up your life to save a serpent, has been destroyed to a person (lit. leaving no survivor) this family, *viz.*, yourself, your parents and the daughter-in-law. (20)

Old Lady.:—(*To Malayavati*) Daughter, desist for a moment (from weeping); the flame of the fire is put out by your ceaselessly flowing tears. Do not weep then.
(*All move on*)

Jîmûta.:—Alas, son, Jîmûtavâhana!

Garûḍa.:—(*Hearing it*) He cries—'Alas, son, Jîmûtavâhana'? Clearly, then, he is his (Jîmûtavâhana's) father. So enough of having fire from him. I am not able to show my face to him owing to the shame caused by my slaughter of his son. Or why should I be in anxiety about procuring fire? I am just standing on the shore of the sea. So then now,

I will throw myself into this submarine fire, kindled (into flames) by the wind of my wings more sweeping in its motion than the portentous hurricanes, and thus able to consume the seven seas, as though they were a drop of clarified butter, by its spreading wave-like flames almost resembling the tip of the tongue of Kâla lolling forth

through the desire of lapping up the three worlds, and terrific like the fire spreading at the destruction-time of the world. (21)

(He wishes to fly up)

Hero :—O king of birds, have done with this resolve; this is not the remedy to expiate the sin.

Garuda :—*(Falling on the knees and with folded hands)* O noble one, what is the remedy then ? Tell me.

Hero :—Wait for a moment. My parents have come. I shall just bow to them.

Garuda :—Do, so.

Jimûta :—*(Seeing with joy)* Queen, luck favours you. Here is dear Jîmûtavâhana. He is not only alive, but, on the contrary, is waited upon with folded hands by Garuḍa, as by a pupil.

Old Lady :—*(Joyfully)* Great king, I am blessed. I shall see the face of my son sound and whole in body.

Heroine :—In sooth, although I behold my husband, my heart does not believe it all at once.

Jimûta :—*(Advancing)* Dear son, come, come ; embrace me.

Hero :—*(Trying to rise, faints, with his upper garment dropping down)*

S'ankha :—Prince, bear yourself up, bear yourself up.

Jimûta :—Ah child, how is it that you have left (us) even after seeing me, and gone away ?

Old Lady :—Alas son, how have you not honoured (or welcomed) me even by mere word of mouth !

Heroine :—Alas husband, how have you disregarded even your parents !

(All swoon away)

S'ankha :—Ah ? cursed S'āṅkhachûḍa, who hast saved thy life by that of another, why didst thou not die while yet in the womb, owing to which thou art suffering pain, more agonizing than (that of) death, every moment ?

Garuda :—All this is the result of the rash act of me, a cruel fellow. I will then do this much at least : *(Fanning the Hero with his wings)* O noble one, revive, revive !

Hero :—(*Reviving*) S'aṅkhachûḍa, restore to life my parents.

S'aṅkha. :—(*Going up to them*) Father, take courage ; mother, come back to life. Jîmûtavâhana has revived. Do you not see that he is sitting up after reviving, just to see that you are brought back to life ?

(Both *regain consciousness*)

Old Lady :—My boy, how is it that you are being taken away by that destroyer from our very presence ?

Jîmûta. :—Queen, utter not such inauspicious words. The long-living one does live : Call the daughter-in-law to life.

Old Lady :—(*Covering her face with her garment and weeping*) The evil is averted. I will not weep. (*To Malayavati*) Daughter, take heart, take heart. Rise, you had better look at the face of your husband at such a time.

Heroine :—(*Reviving*) Alas, my lord ! What can I do, unlucky that I am !

Old Lady :—(*Passing her hand round Malyavati's face*) Daughter, do not act thus. The evil is tided over.

Jîmûta. :—(*With tears, to himself*) Why do I, a sinful wretch, not pass into a hundred pieces, on looking at my son quitting his life, which has, as it were, come to the region of the throat, having lost its support owing to the rest of the body being eaten up. (22)

Heroine :—I am surely destined to suffer exceedingly great misery, since, beholding my husband even in this state, I do not relinquish life yet.

Old Lady :—(*Gently touching the limbs of the Hero, to Garûḍa*). O cruel Garûḍa, how have you reduced to this plight the body of my son that lends a charm even to ornaments ?

Hero :—No, mother, say not so. What has he done ? Surely even before (it was reduced to this state) it was such if really considered (or, by its real nature). Behold,

What beauty can there be in this structure of fat, bones, flesh, marrow and blood, covered with skin, and

going by the name of body, and always of a loathsome sight? (23)

Garuda :—Magnanimous one, I feel miserable, considering myself as if enveloped by the flames of the fire of hell. Instruct me then by which I shall be purged of this sin.

Hero :—Father should permit me, so that I shall tell him the remedy to expiate his sin.

Jimûta :—Child, do so.

Hero :—Son of Vinatâ, listen.

Garuda :—(*Resting on his knees and placing his joined palms across his head*) You honour may command me.

Hero :—Hear, then.

Desist, for ever, from destroying life; repent for what is done already; and store up with effort religious merit flowing in a stream (continuously growing), so that the sin arising from the slaughter of animals being sunk into it, (the stream) may not ripen and bear fruit, like an ounce of salt thrown into the fathomless quantity of the water of a pond. (24)

Garuda :—I will act as you command.

Sunk (till now) in the sleep of ignorance (but now) roused from it by you, here I cease from this day forward from killing all kinds of living beings. (25)

And now,

Let the multitude of Nâgas sport at ease in the great ocean—having in some places the shape of an island, on account of the multitude of their bodies expansive like a sandy bank, lying in some places with their bodies coiled round and producing thereby the illusive appearance of whirlpools, and in some (other) places resembling a bridge while passing from one shore to another. (26)

Moreover,

Let the young Nâga damsels, not minding the fatigue although their limbs be wearied, ever sing, passionately, this your glory alone in the groves of the sandal trees, having their tresses, black like dense darkness, dishevelled and hanging down to their feet, and with their

cheeks red on account of their contact for the first time with the rays of the Sun, as if they were smeared with red lead. (27)

Hero:—Excellent, noble one, excellent ! I approve of this. Be firm in your resolve by all means. (*Addressing S'aṅkhachûḍa*) You, too, go to your house.

S'aṅkha.:—(*Heaves a sigh and sits with a down-cast face*)

Hero:—(*Sighing and looking at S'aṅkhachûḍa*) S'aṅkhachûḍa, go quickly, and see your mother who is overwhelmed with grief.

Looking upon you as slain by the end of Garuḍa's beak, that your mother has been surely afflicted with grief on your account. (28)

Old Lady:—(*With tears*) Blessed, indeed, is that mother, who will see thy face with body quite unscathed, though fallen into the mouth of Garuḍa.

S'aṅkha.:—Mother, this will be true (my mother will be happy) if the Prince will be restored to health.

Hero:—(*Exhibiting agony*) Alas ! Agonies cutting the vital parts, not felt until now owing to my mind being attracted away by my intense desire to do good unto others, have now begun to affect me.

(*Shows that he is in a dying condition*)

Jimûta.:—(*In alarm*) Alas, son, what is this that you are doing ?

Old Lady:—Ah, why indeed, does he speak thus ? Save, save; here, indeed, is my son dying.

Heroine:—Husband, it is not proper for you to go away leaving me.

Hero:—(*Wishing to join his hollowed palms*) S'aṅkhachûḍa, bring together my hands.

S'aṅkha.:—(*Doing accordingly; with tears*) Pity, the world has lost its protector.

Hero:—(*Looking at his parents with eyes closed a little*) Father, mother, this is my last salutation to you. For,

These limbs being deprived of their vitality do not discharge their functions ; the ear does not hear a speech

so as to catch its letters and words distinctly; O pity! This eye closes up all at once. Alas, father, here is life passing out of me who have lost all consciousness. (29)

Or why should I lament thus? (*Falls, after repeating the stanza*—By virtue of the religious merit &c , IV. 26)

Old Lady :—Alas my son, Ah dear child, O you who loved your parents, where have you gone to? Give me a reply. O you the delighter of the eyes, O Jîmûtavâhana, how can you be seen again?

Jîmûta. :—O son, Jîmûtavâhana, O you the lover of all people, O you, the treasure of all virtues! Where are you? Give me a reply. (*Tossing up his hands*) Pity, Oh, pity!

O son, now that you are gone to the next world (dead), fortitude is without its support; whom can modesty (or, good breeding) approach as its protector? Who is (now) able to sustain patience? Love of (lit. devotedness to) charity has ceased to exist; truth is really annihilated; to whom can mercy, helpless to-day, go (for resort)? The whole world is void of interest. (30)

Heroine :—Ah my husband, how have you gone away, abandoning me? Ah Malayavati, cruel-hearted and with a body hard like adamant, how do you yet live without your husband?

S'ankha. :—O you whose vow was disinterested beneficence, you go away, leaving a person (or, persons, your father &c.) dearer to you than your life? Necessarily then will S'ankhachûda follow you.

Garuda :—(*Sorrowfully*) Alas! This noble one is dead. What shall I do now?

Old Lady :—(*With tears, looking up*) O you divine guardians of the regions, somehow sprinkle nectar over my son and restore him to life.

Garuda :—(*Joyfully, to himself*) Ah, well have I rembered it now, at the mention of 'Amrita.' I think my ignominy is wiped off. I will then request the Lord of the gods, and by means of the shower of nectar sent down by him shall bring back to life not only Jîmûtavâhana, but even these serpent-lords eaten by me before, and now

remaining only in bones. But if, when requested, he does not give (the nectar), then,

Having tossed up the ocean by my wings by means of the winds generated in my forcible descent, causing the twelve suns, together with fire, to fall down helplessly fainting, being burnt by the flames of my eyes, I shall vanquish the gods in battle, after having broken to pieces with my beak the thunderbolt of Indra, the mace of Kubera and the rod of the Lord of the world of the dead (Yama), and let fall for a moment a shower of nectar. (31)

Here I depart then. (*Exit, striding proudly*).

Jimâta.:—Child, Śaṅkhachûḍa, why do you wait still? Collect pieces of wood and get ready the pyre for my son, so that we, too, shall depart just with him.

Old Lady.:—Son, arrange it quickly. Your brother, indeed, is feeling ill at ease without us.

Saṅkha.:—(*With tears*). As the elders command. Surely I am ahead of you here. (*Getting up and arranging the funeral pyre*) Father, mother, here is the pyre got ready.

Jimâta.:—

[See I. 17 for the first two lines]; and your hands are marked with the disc; and yet, my son, how is it that you pass away, owing to my evil deeds, without attaining the rank of the Emperor of the Vidyâdharas? (32)

Queen, why do you weep thus? Get up then; let us mount the pyre.

(*All rise*)

Heroine.:—(*Joining her hollowed palms and looking up*) Divine Gauri, you told me—"The Emperor of the Vidyâdharas shall be thy husband." How is it that you come to be the utterer of a false thing in the case of me, an unlucky creature?

(*Enter Gauri in great haste*)

Gauri.:—Great King, Jimûtaketu, let not this rash deed be done.

Jimâta.:—Oh! Here is Gauri whose sight is never fruitless.

Gauri.:—(*Turning to Malayavati*) Child, Malayavati, how can I be one whose utterance is false?

(Approaching the Hero and sprinkling over him water from her gourd)

I am pleased with thee, child, the benefactor of the worlds, even at the cost of thy own life; live, O Jīmūtavāhana! (33)

Hero:—(Rises).

Jīmūta:—(In joy) Queen, fortune favours you. Our child has revived.

Old Lady:—By the grace of the Goddess, Gaurī.

(Both bow at the feet of Gaurī and embrace the Hero.)

Heroine:—(Joyfully) Luckily my husband is brought back to life.

(Falls at the feet of Gaurī)

Hero:—(Seeing Gaurī, with folded hands) It is the Goddess (Gaurī) whose sight is ever attended with fruit!

O Gaurī, that grantest a boon greater than is desired, that removest the distress of those that bow unto thee, and that art worshipped by the Vidyādhara, I bow to thy feet. (34)

(He prostrates himself at the feet of Gaurī)

(All look up)

Jīmūta:—Oh, how now, a shower without clouds! Goddess, what is this?

Gaurī:—King, this shower of nectar is let fall from heaven by Garuḍa, the lord of birds, being full of remorse, to revive Jīmūtavāhana, as well as these serpent-lords, now remaining as bones. (Pointing with the finger) Does not your Honour see—

Restored to their bodies intact (in their perfect shape), marked with heads brilliant with the shining rays of their gems, licking the ground with their double-forked tongues through the greed of tasting the nectar, these serpent-lords, now rushing on with speed, like the flooded currents of the Malaya rivers, are entering the sea, following their zigzag courses. (35)

(Turning to the Hero) Child, Jīmūtavāhana, restoration to life is not the only thing you are worthy of; so I shall confer this additional favour upon you—

Having consecrated you with the highly holy waters, produced from my mind and come from the Mānasa lake, thinly mixed with mud in the form of the pollen of the

golden lotuses shaken by the shoulders of swans (in the Mánasa lake) and placed in vessels of precious stones produced by my will (mental effort), here I gladly make you the Emperor of the Vidyádhara in a moment. (36)

Moreover,

Behold, O universal monarch, these your gems; let the excellent golden disc be the first (of these); this white elephant with four tusks, this black horse; and Malayavati. (37)

Again, here are the chiefs of the Vidyádhara, Mataṅga and others, paying their homage to you, holding in their hands *chauries* white like the autumnal moon, giving rise to the formation of rain-bows by the rays of their jewels, and bending their heads through loyalty. Say then what further good shall I do unto you.

Hero :—Is there anything further to be desired than this?—

This S'aṅkhachūḍa here is saved from the fear of the lord of birds; Vainateya is humbled; the serpent-lords that were eaten by him before have all been revived; owing to my regaining my life, my parents have not given up their lives; universal sovereignty has been gained; and thou art seen, O Goddess, in a visible form; what is there to be coveted beyond this that can be asked for? (38)

Still may there be this—(*Bharatavākya*)

May the clouds, causing the peacocks to dance frantically in delight, send down showers at the right season and cover the earth with a mantle of green harvest continually growing; and may the people, being free from calamities and seeking virtue with minds free from jealousy, ever rejoice (be happy), taking pleasure in the assemblies of relatives and friends! * (39)

(*Exeunt omnes*) .

END OF ACT V.

End of the Play styled the NA'GA'NANDA.

* Moreover,

May welfare attend all the worlds; may the communities of men be devoted to the good of others; may all shortcomings come to an end; and may the people be happy in all respects!

लाल बहादुर शास्त्री राष्ट्रीय प्रशासन अकादमी, पुस्तकालय
L.B.S. National Academy of Administration, Library

मसूरी

MUSSOORIE

यह पुस्तक निम्नोक्त तारीख तक वापिस करनी है ।

This book is to be returned on the date last stamped

दिनांक Date	उधारकर्ता की सख्या Borrower's No.	दिनांक Date	उधारकर्ता की सख्या Borrower's No.

GL SANS 891.22
HAR

891.22
हृषि

अवाप्ति सं० ~~14602~~
ACC. No.....

वर्ग सं. पुस्तक सं.
Class No... Book No.....
लेखक हृषि

891.22

~~14602~~

हृषि

LIBRARY

LAL BAHADUR SHASTRI

National Academy of Administration
MUSSOORIE

Accession No. 125588

1. Books are issued for 15 days only but may have to be recalled earlier if urgently required.
2. An over-due charge of 25 Paise per day per volume will be charged.
3. Books may be renewed on request, at the discretion of the Librarian.
4. Periodicals, Rare and Reference books may not be issued and may be consulted only in the Library.
5. Books lost, defaced or injured in any way shall have to be replaced or its double price shall be paid by the borrower.

Help to keep this book